

30 ปี

สถาบันวิจัยและพัฒนา
มหาวิทยาลัยขอนแก่น

เอกสารประกอบการสัมมนาวิชาการประจำปีสถาบัน
เนื่องในโอกาสครบรอบ 30 ปี แห่งการก่อตั้ง สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น

RDI Symposium 2009

คลังความรู้แห่ง... ทศวรรษใหม่ วิจัยเพื่อสังคม

3 ทศวรรษ อาร์ดีไอ...

บูรณาการวิจัย ร่วมพัฒนาสังคมไทยอย่างยั่งยืน

คลังความรู้แห่ง... ทศวรรษใหม่ วิจัยเพื่อสังคม

เอกสารรวมบทความประกอบการสัมมนาวิชาการ
เนื่องในโอกาสครบรอบ 30 ปี แห่งการก่อตั้ง
สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น
RDI Symposium 2009

3 ทศวรรษอาร์ดีโอ

บูรณาการวิจัย ร่วมพัฒนาสังคมไทยอย่างยั่งยืน

คลังความรู้แห่ง...ทศวรรษใหม่ วิจัยเพื่อสังคม

เอกสารรวมบทความประกอบการสัมมนาวิชาการประจำปีสถาบัน
เนื่องในโอกาสครบรอบ 30 ปี แห่งการก่อตั้ง
สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น

RDI Symposium 2009

วันที่ 24-26 สิงหาคม 2552

ณ โรงแรมพูลแมน ขอนแก่น ราชา ออคิด จังหวัดขอนแก่น

ที่ปรึกษา: รศ.ดร.ม.ร.ว.อดิน รพีพัฒน์
ศ.นพ.สุทธิพันธ์ จิตพิมลมาศ
สินี ช่างจำ

บรรณาธิการ: ธนะจักร เย็นบำรุง

บรรณาธิการบทความ:

จรัญญา วงษ์พรหม

ธนะจักร เย็นบำรุง

ดิเรก สาระวดี

สินี ช่างจำ

พัชรินทร์ ฤชวรารักษ์

วชิราพร เกิดสุข

ประสานงาน: ประภัสร์ ชัยนิคม

จิระพร เกื้อกิม

พิมพ์ไฉ่ แสงทัพ

แบบปก/รูปเล่ม: วันทนี มณีแดง

จัดพิมพ์: สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น จังหวัดขอนแก่น 40002

โทร. 043-202413 โทรสาร 043-202414

E-mail: rdi@kku.ac.th Website: www.rdi.kku.ac.th

พิมพ์ครั้งแรก: สิงหาคม 2552 จำนวน 700 เล่ม

พิมพ์ที่: วนิดาการพิมพ์ จังหวัดเชียงใหม่ โทร. 081-7838-569

ISBN: 978-616-7183-12-1

สนับสนุนโดย: มหาวิทยาลัยขอนแก่น

สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.)

มหาวิทยาลัยภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

บริษัท ปตท. จำกัด (มหาชน)

ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน)

สำนักงานส่งเสริมการจัดประชุมและนิทรรศการ (สสปน.)

สำนักงานกองทุนสนับสนุนการสร้างเสริมสุขภาพ (สสส.)

สำนักงานสนับสนุนวิสาหกิจขนาดกลางและขนาดย่อม (สสว.)

สถาบันพัฒนาองค์กรชุมชน (องค์การมหาชน)

สำนักงานคณะกรรมการสุขภาพแห่งชาติ (สช.)

สารบัญ

แถลงถ้อยคำ-บรรณาธิการ

โครงการ RDI SYMPOSIUM 2009 และประเด็นสำคัญในแต่ละTheme

คำนำ

1. บทความ "คุณภาพชีวิตและความมั่นคงของมนุษย์"	2
1) สถานการณ์การละเมิดสิทธิสตรีไทย	4
- ศาสตราจารย์ ดร.ศิริพร จิรวัดมนกุล คณะพยาบาลศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น	
2) ผู้หญิง : กับการมีส่วนร่วมในองค์การบริหารส่วนตำบล	15
- นิรมล ศรีธัญชัย สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น	
3) สถานการณ์ของการทารุณกรรมละเลยทอดทิ้งเด็กในประเทศไทย	24
- รองศาสตราจารย์ พญ.ศรีเวียง ไพโรจน์กุล คณะแพทยศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น	
4) การแก้ไขปัญหาและการเฝ้าระวังการใช้แรงงานเด็กในรูปแบบที่เลวร้าย	29
- จริญญา วงษ์พรหม สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น	
5) การใช้สิทธิแรงงานของลูกจ้างในจังหวัดขอนแก่น	38
- สมเกียรติ ชูศรีทอง ดุษฎี อายุวัฒน์ และสุกัญญา เอ็มอิมธรรม คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น	
6) การมีส่วนร่วมของประชาชนในการผลักดันนโยบายเพื่อการคุ้มครอง แรงงานนอกระบบ	52
- สุนทรี หัตถิ์ เสงี่ยม เครือข่ายผู้หญิงอีสาน	
7) องค์ความรู้และโครงสร้างการดูแลสุขภาพของคนอีสาน	60
- สุกัญญา นาควงศ์ คณะวิทยาศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม	
8) บทบาทขององค์การบริหารส่วนตำบลในการส่งเสริมกองทุนหลักประกันสุขภาพ ระดับพื้นที่ กรณีศึกษา องค์การบริหารส่วนตำบลบ้านเรือ	72
- อนันต์ คำอ่อน และ ดร.วิภาวี กฤษณะภูติ คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น	
2. บทความ "มานุษยวิทยาวัฒนธรรม"	84
1) การสร้างแนวร่วมในงานวัฒนธรรมกับการพัฒนาพิพิธภัณฑ์ท้องถิ่น	86
- ชีวสิทธิ์ บุญเกียรติ ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน)	
2) นโยบายของรัฐกับการแต่งงานข้ามวัฒนธรรมในประวัติศาสตร์สังคมสยาม	99
- รองศาสตราจารย์ ดร.ดาราวรัตน์ เมตตาริกานนท์ คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น	

3) แนวคิดนิเวศวัฒนธรรมกับการพัฒนาสังคมและชุมชน	115
- สันติภาพ ศิริวัฒน์ไพบูลย์ มหาวิทยาลัยราชภัฏอุดรธานี	
4) ทูทางวัฒนธรรมกับการจัดการทรัพยากรป่าไม้: วิถีชุมชนในการใช้ประโยชน์จากพื้นที่ป่าและการจัดการพื้นที่ของรัฐ	123
- ภัชราภรณ์ คำคำ และ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.เยาวลักษณ์ อภิชาติวัลลภ คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น	
3. บทความ "พลังชุมชนกับการขับเคลื่อนทางสังคม"	137
1) การสร้างความตื่นรู้และตระหนักในตัวตนของท้องถิ่น (Self Actualization) ด้วยกระบวนการทำแผนที่แบบมีส่วนร่วม กรณี การศึกษาผลกระทบทางสังคมโครงการเขื่อนราษีไศล	140
- แม่น ปุโรทานนท์ นักวิชาการอิสระ และอดีตผู้ประสานงานมูลนิธิประสานความร่วมมือพัฒนาทุ่งกุลาร้องไห้	
2) สิทธิชุมชนอีสานยุคแห่งชิงทรัพยากร	149
- สนั่น ชูสกุล ผู้อำนวยการโครงการตามมูล หัวหน้าโครงการวิจัยสิทธิชุมชนภาคอีสาน	
3) กระบวนการสร้างพลังชุมชนในการทวงกรรมสิทธิ์ที่ดิน: กรณี การต่อสู้ของชุมชนบะขาม จังหวัดขอนแก่น	164
- ธนะจักร เย็นบำรุง สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น	
4) กระบวนการประชาสังคมเพื่อการจัดการทรัพยากรในท้องถิ่นสู่การพึ่งตนเอง: กรณีศึกษา ประชาคมทุ่งโป่ง จังหวัดขอนแก่น	174
- ดร.กิตติพร ศรีธวัชรัตน์ ศูนย์วิจัยพหุลักษณะสังคมลุ่มน้ำโขง คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น	
5) กลยุทธ์การสร้างความปลอดภัยขององค์การพัฒนาเอกชนไทย: การวิเคราะห์ตามแนวทฤษฎีพึ่งพาทรัพยากร	187
- ดร.พรอัมรินทร์ พรหมเกิด คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น	
6) ประสบการณ์การทำวิจัยและพัฒนาชนบท...บทเรียนที่ไม่เขียนเป็นตำรา	208
- รองศาสตราจารย์ เพ็ญใจ-สาตรักษ์ อึ้งสกุล คณะสาธารณสุขศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น	
4. บทความ "นโยบายสาธารณะเพื่อสุขภาพ"	220
1) โครงการแผนที่พื้นที่แห่งความสุข: กรณีศึกษามหาวิทยาลัยขอนแก่น: ชุมชนแห่งความสุข	222
- ประเสริฐ วงศ์ภูธร โครงการพัฒนาความร่วมมือเพื่อเสริมสร้างกระบวนการนโยบายสาธารณะเพื่อสุขภาพภาคอีสาน (พสส.) สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น	
2) การกำหนดนโยบายสุขภาพ การวางแผนยุทธศาสตร์ และเศรษฐศาสตร์สุขภาพ มีผลต่อการพัฒนาระบบประกันสุขภาพถ้วนหน้าในประเทศไทย	234
- ผศ.วรพจน์ พรหมสัตยพุด และคณะ คณะสาธารณสุขศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม	

3) โครงการผันน้ำข้ามพรมแดนในภาคอีสาน: ฤๅจะเติมน้ำในบ่อทรายไม่สิ้นสุด?	246
- มนตรี จันทวงศ์ โครงการผันน้ำในภูมิภาคอินโดจีน มูลนิธิฟื้นฟูชีวิตและธรรมชาติ	
4) พัฒนาการ การพัฒนาอีสานและลุ่มแม่น้ำโขง	269
- เลิศศักดิ์ คำคงศักดิ์ เครือข่ายนักวิชาการนิเวศวัฒนธรรมอีสาน	
5. บทความ "เศรษฐกิจพอเพียงกับการพึ่งตนเองของชุมชน"	278
1) ความเพียงพอเพื่อเศรษฐกิจพอเพียง	280
- รศ.ดร.สุจินต์ สิมารักษ์ คณะเกษตรศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น	
2) ปาล์มน้ำมัน: บทเรียนพืชเศรษฐกิจในระบบนิเวศของภาคอีสาน	286
- อุบล อยู่หัวและถนัด แสงทอง เครือข่ายเกษตรกรรมทางเลือกภาคอีสาน	
3) การเพิ่มคุณภาพดินและกิจกรรมจุลินทรีย์ทั้งหมดในดินปลูกที่ผสมสารชีวภาพไคติน และการลดโรคเหี่ยวเหลืองของมะเขือเทศในเรือนทดลอง	296
- พรทิพย์ วงศ์แก้ว และ วีระศักดิ์ ศักดิ์ศิริรัตน์ สาขาโรคพืชวิทยา ภาควิชาพืชศาสตร์และทรัพยากรการเกษตร คณะเกษตรศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น	
4) การพัฒนาเครื่องสาวไหม 4 ใน 1 เดียว สำหรับครัวเรือนเกษตรกร	308
- ผศ.วิทยา ชื่นอุปการณันท์ ผศ.กษิต์เดช สิบศิริ ทศนีย์ ไชยรินทร์ และคณะ สาขาวิศวกรรมหลังการเก็บเกี่ยวและแปรรูป และ คณะวิศวกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีราชมงคลอีสาน วิทยาเขตขอนแก่น และ ภาควิชาวิศวกรรมเกษตร คณะวิศวกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น	
5) การศึกษาองค์ประกอบและคุณสมบัติที่เหมาะสมของเกลือในการทำเกลือสปา ในเขตอำเภอบ้านดุง จังหวัดอุดรธานี	320
- ณัฐวิโรจน์ ศิลารัตน์ ลัดดา วรรณขาว และ อรุณศรี ปรีเปรม ภาควิชาเทคโนโลยีธรณี คณะเทคโนโลยี และ คณะเภสัชศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น	
6) แผนพลังงานชุมชน ปัจจัยช่วยลดต้นทุนเพื่อความพอเพียง	327
- ดิเรก สารสวัสดิ์ สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น	
7) การพัฒนาผลิตภัณฑ์ข้าวเม่ากับการส่งเสริมธุรกิจชุมชนอย่างยั่งยืน	339
- ผศ.ดร.วิเชียร วรพุทธพร ภาควิชาเทคโนโลยีอาหาร คณะเทคโนโลยี มหาวิทยาลัยขอนแก่น	
8) ตลาดชุมชน: ทางเลือกเพื่อการพัฒนาตามแนวทางเศรษฐกิจพอเพียง	349
- พัชรินทร์ ฤชวรารักษ์ สินี ช่างจำ วิเชียร แสงโชติ และคณะ สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น	
9) การพัฒนาวิสาหกิจชุมชนบนฐานทรัพยากรชีวภาพและภูมิปัญญาท้องถิ่น: กรณีเครือข่ายอินแปง	364
- ธวัชชัย กุณวงศ์ เครือข่ายอินแปง จังหวัดสกลนคร	
10) สถาบันการเงินภาคประชาชน กับการขับเคลื่อนเพื่อสร้างเศรษฐกิจชุมชน	369
- ธนะจักร เอ็นบำรุง สถาบันวิจัยพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น	

6. การจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมโดยท้องถิ่น	376
1) ภูมิปัญญาการจัดการน้ำตามระบบนิเวศชุมชนอีสาน	378
- ไพรินทร์ เสาะสาย โครงการทามมูล	
2) นิเวศ 3 น้ำ พื้นที่แห่งการปะทะ ประสานในการจัดการทรัพยากร	394
- มานะ นาคำ คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น	
3) บ้านเป่า: บทเรียนการมีส่วนร่วมของชุมชนในการจัดการทรัพยากรและสิ่งแวดล้อมชุมชนแบบองค์รวม	404
- จุฑาพิศ จันทะศรี ตำบลหัวหนอง อำเภอบ้านไผ่ จังหวัดขอนแก่น	
4) รูปแบบการบริหารจัดการชุมชนสีเขียวสู่ความเป็นชุมชนแห่งการเรียนรู้ : กรณีศึกษาเทศบาลเมืองสุพรรณบุรี เทศบาลตำบลกระดังงาและเทศบาลตำบลพังโคน	409
- ประยุทธ์ ชูสอน และคณะ คณะศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น	
5) แนวทางการพัฒนาพื้นที่สีเขียวชุมชนเมืองขอนแก่นและพื้นที่เกี่ยวเนื่อง	423
- เผ่าเกษตร ทองสุทธิ และ วรวิ หาญเผชิญ คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น	
6) ผลกระทบของการเปลี่ยนแปลงภูมิอากาศต่อวิถีชุมชนอีสาน	433
- วิเชียร เกิดสุข สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น	
7) การอนุรักษ์พันธุกรรมตามธรรมชาติของพันธุ์ไม้ป่าทาม	440
- วิสูตร อยู่คง สุวิทย์ มณีอินทร์ และ จิรัญญ์นันท์ บัวจันทร์ กลุ่มงานวิชาการ สำนักบริหารพื้นที่อนุรักษ์ที่ 9	
8) ความหลากหลายทางชีวภาพของนกในพื้นที่ชุ่มน้ำหนองหาน-กุมภวาปี อำเภอกุมภวาปี จังหวัดอุดรธานี	447
- หิรัญ แสงแก้ว สุดฉลาด ไตใหญ่ และ จักรเทพ จุฑากาญจน์ สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น	
9) ศึกษาความสามารถการดูดซับคราบน้ำมันของตัวดูดซับชีวภาพเพื่อใช้เป็นแนวทางในการพัฒนาใช้เป็นทุนลอยเพื่อเก็บกวาดคราบน้ำมัน	456
- ทองพูล นันทะแสง และ ประสงค์สม ปุณยอุปพัทธ์ คณะวิทยาศาสตร์ มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี	
10) การสำรวจเตาเผาขยะติดเชื้อในพื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือตอนบน	464
- กษิทธิ์เดช ลิขศิริ และคณะ คณะครุศาสตร์อุตสาหกรรม มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีราชมงคลอีสาน วิทยาเขตขอนแก่น	
11) ผลของการใช้กากชิตริกและมูลสัตว์ที่ได้รับกากชิตริกเป็นอาหารหยาบต่อการเจริญเติบโตของพืช	474
- มงคล ต๊ะอุ้น ชูลีมาศ บุญไทย อิวาย และ พชรวีธีร์ จินดาขจร	

ก้อยกลางบรรณารักษ์

“คลังความรู้แห่ง...ทศวรรษใหม่ วิจัยเพื่อสังคม” เป็นเอกสารประกอบการสัมมนาวิชาการประจำสถาบัน เนื่องในโอกาสครบรอบ 30 ปี แห่งการก่อตั้งสถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น หรือ RDI Symposium 2009 ซึ่งตั้งประเด็นไว้ว่าเป็น **“ทศวรรษใหม่...วิจัยเพื่อสังคม”**

เป็นที่ทราบดีว่า สถาบันวิจัยและพัฒนา มข. หรือ RDI ก่อกำเนิดขึ้นในปี 2522 มีสถานะเทียบเท่าคณะหนึ่งของมหาวิทยาลัย เป็นหน่วยงานประสานและสนับสนุนให้คณาจารย์ในมหาวิทยาลัยดำเนินการวิจัยเพื่อการพัฒนาในระยะแรก และหลังจากปี 2528 เป็นต้นมา สถาบันฯ ได้ปรับบทบาทในการสนับสนุนเครือข่ายต่างๆ ให้ดำเนินการสร้างองค์ความรู้เพื่อการพัฒนาชุมชนท้องถิ่นและสังคมอย่างเป็นรูปธรรม

ในช่วงที่ผ่านมา สถาบันฯ มีนักวิจัยจำนวนหนึ่งดำเนินการศึกษาวิจัยเชิงปฏิบัติการในพื้นที่อีสาน (ต่อมาได้ขยายบริบทพื้นที่ออกไปสู่ภูมิภาคอื่นๆ ทั่วประเทศ ประเทศในกลุ่มน้ำโขง และนานาชาติ) ในอีกบทบาทหนึ่ง นักวิจัยเหล่านี้ได้ประสานองค์ความรู้ร่วมกันปฏิบัติงานวิจัยเชิงบูรณาการและโครงการพัฒนาที่สามารถนำไปสู่การใช้ประโยชน์ทั้งในระดับชุมชนท้องถิ่น เช่น การทำแผนพลังงานชุมชนในท้องถิ่นต่างๆ การสนับสนุนองค์ความรู้ทางกิจกรรมในการสร้างเศรษฐกิจพอเพียงในชุมชนต่างๆ การจัดตั้งตลาดชุมชนเพื่อให้เกิดการหมุนเวียนในการบริโภคเพื่อสุขภาพและการพึ่งตนเอง การสร้างข้อมูลเพื่อสนับสนุนการต่อสู้เรื่องกรรมสิทธิ์ที่ดินในชุมชนเมือง รวมไปถึงการขับเคลื่อนเชิงนโยบายที่สถาบันฯ ร่วมผลักดันไปสู่การออกกฎหมายหรือจัดทำกลไกระดับประเทศเพื่อแก้ปัญหาหรือพัฒนาคุณภาพชีวิตของคนด้อยโอกาสและทางเล็กล อคติสิทธิและคุณภาพชีวิตของแรงงานนอกระบบ การแก้ปัญหาและเฝ้าระวังแรงงานเด็ก การขับเคลื่อนเรื่องนโยบายสาธารณะเพื่อสุขภาวะ หรือแม้กระทั่งการวางแผนเพื่อตั้งรับและปรับตัวต่อผลกระทบของสภาวะโลกร้อน....

คงไม่มีการขับเคลื่อนประเด็นใด ที่อาจกล่าวได้ว่าเป็นผลกระทบหรือสิ่งที่เกิดขึ้นจากการทำงานของสถาบันฯ เพียงองค์กรเดียว แต่ประเด็นตัวอย่างที่กล่าวมา คือ ความพยายามในการทำการศึกษาค้นคว้าและร่วมประสานงานกับเครือข่ายต่างๆ ทั้งคณาจารย์ในมหาวิทยาลัยขอนแก่น มหาวิทยาลัยราชภัฏ นักวิชาการท้องถิ่น นักพัฒนาภาครัฐและเอกชน ช่างราชการ ผู้นำองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น และผู้นำองค์กรชาวบ้าน ในท้องถิ่นต่างๆ ร่วมกันทำงานแบบบูรณาการอย่างเข้มข้น จึงเกิดผลสำเร็จที่บางส่วนอาจนับเป็น **“นวัตกรรมทางสังคม”** ที่ร่วมสร้างการเปลี่ยนแปลงที่ดีขึ้นแก่สังคม...ตลอดช่วง 3 ทศวรรษที่ผ่านมา

เมื่อ 13 ปี ที่ผ่านมา (ในปี 2539) สถาบันฯ เคยจัดการสัมมนาวิชาการประจำสถาบัน ครั้งแรก ภายใต้ ชื่อ “ทางเลือกและศักยภาพชาวอีสาน” ได้รับการตอบรับด้วยดีจากภาคีร่วมพันธมิตรต่างๆ ที่ว่าภาคอีสานกว่า 400 คน แต่ท่ามกลางสถานการณ์ทางสังคมที่เปลี่ยนแปลง สถาบันฯ ต้องปรับตัวให้ดำเนินงานอยู่ภายใต้เงื่อนไข และบริบทแวดล้อมที่เหมาะสม ทำให้ช่วงทศวรรษหลัง งานประชุมสัมมนาวิชาการที่จัดขึ้น ลดระดับความถี่ของการจัดและความเข้มข้นของเนื้อหาลง หาโอกาสที่จะรวบรวมผลงานมาจัดรวมกันได้ยาก...จนกระทั่งผู้บริหาร และบุคลากรของสถาบันฯ พิจารณาเห็นว่าในวาระครบ 30 ปี แห่งการก่อตั้งสถาบันฯ น่าจะเป็นโอกาสอันดีที่จะจัดการสัมมนาวิชาการประจำสถาบัน ครั้งที่ 2 (แม้จะห่างจากครั้งแรกถึง 13 ปี) ซึ่งในช่วงการเตรียมงาน เกือบ 1 ปี ที่ผ่านมา สถาบันฯ ได้รับความกรุณาและความร่วมมืออย่างดียิ่งจากทั้งผู้บริหารมหาวิทยาลัยขอนแก่น และองค์กรภาคีร่วมพันธมิตรที่ร่วมสนับสนุนการจัดการสัมมนาทั้งในส่วนของแนวคิดการจัดงาน และงบประมาณ สนับสนุน

“คลังความรู้แห่ง...ทศวรรษใหม่ วิจัยเพื่อสังคม” เล่มนี้ ได้รวบรวมบทความในประเด็นที่เกี่ยวข้องกับการพัฒนาสังคม จากทั้งที่เป็นผลงานของนักวิจัยประจำสถาบันฯเอง รวมทั้งคณาจารย์ในมหาวิทยาลัยขอนแก่น มหาวิทยาลัยอื่นๆ ตลอดจนนักวิชาการอิสระ และนักพัฒนา (ที่ส่วนใหญ่ร่วมทำงานวิจัยและพัฒนา เพื่อขับเคลื่อนงานวิชาการสู่ชุมชนและผลักดันสู่นโยบายสาธารณะในช่วงทศวรรษหลังของการทำงานสถาบันฯ) รวมทั้งสิ้นกว่า 40 บทความ แบ่งเนื้อหาเป็น 6 ประเด็น ได้แก่ 1) คุณภาพชีวิตและความมั่นคงของมนุษย์ 2) มานุษยวิทยาวัฒนธรรม 3) พลังชุมชนกับการขับเคลื่อนทางสังคม 4) นโยบายสาธารณะเพื่อสุขภาพ 5) เศรษฐกิจพอเพียงกับการพึ่งตนเองของชุมชน 6) การจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมโดยท้องถิ่น...ซึ่งบทความส่วนหนึ่งถูกนำเสนอบนเวทีสัมมนาโดยเจ้าของบทความ ขณะที่บางบทความเป็นบทความที่สถาบันฯ ได้รับเกียรติอย่างสูงจากคณาจารย์และเพื่อนนักพัฒนาในการนำเนื้อหาทางงานวิจัยและพัฒนา ส่งเข้ามารวบรวมรวมในเล่มเพื่อให้เกิดความสมบูรณ์ในประเด็นนั้นๆ

ในความหลากหลายของเนื้อหา ตลอดจนลักษณะการนำเสนอบทความ อาจจะทำให้เอกสารประกอบการสัมมนาเล่มนี้ แตกต่างจากเอกสารงานสัมมนาวิชาการอื่นๆ ซึ่งฐานะบรรณาธิการยอมรับว่าอาจจะมีข้อบกพร่องให้เห็นอยู่บ้าง ทั้งการบูรณาการบทความในประเด็นต่างๆ ที่สอดคล้องกันบ้าง เชื่อมร้อยกันได้ยากบ้าง แต่ความเข้มข้นของเนื้อหาที่เน้นการนำไปใช้เพื่อ “พัฒนาสังคม” เชื่อว่าจะสามารถทำให้ผู้เข้าร่วมสัมมนา และผู้อ่านนำไปใช้ประโยชน์ทั้งการอ้างอิง และการนำไปสู่การขับเคลื่อนงานพัฒนาต่างๆ รวมทั้งประเด็นการศึกษาวิจัยที่ทำหายในโอกาสต่อไป ได้ตามสมควร

ขอขอบพระคุณองค์กรร่วมจัดงานทั้ง 10 องค์กร ที่ทำให้การสัมมนาและเอกสารประกอบการสัมมนาฉบับนี้ลุล่วงลงได้ด้วยดี...

ธนะจักร เย็นบำรุง
สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น
บรรณาธิการ
สิงหาคม 2552

RDI Symposium 2009

ทศวรรษใหม่...วิจัยเพื่อสังคม

งานวิจัยและพัฒนาสังคมบนเส้นทาง 30 ปี RDI

สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น ก่อตั้งขึ้นตาม “พระราชกฤษฎีกาจัดตั้งสถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น พ.ศ. 2522” เพื่อให้สถาบันวิจัยและพัฒนา “เป็นหน่วยงานกลางของมหาวิทยาลัย สำหรับรับผิดชอบงานด้านวิจัยและพัฒนาโดยตรง” ต่อมา สถาบันฯ จึงได้ขยายบทบาทเป็นองค์กรประสานและส่งเสริมในการนำองค์ความรู้ทางวิชาการสู่การพัฒนาท้องถิ่นผ่านเครือข่ายความร่วมมือทั้งหน่วยงานในมหาวิทยาลัย ตลอดจนภาคีเครือข่ายต่างๆ โดยได้มีการปรับเปลี่ยนและพัฒนากระบวนการและเนื้อหาการทำงานวิจัยและพัฒนาให้สอดคล้องกับกระแสการพัฒนาสังคมในแต่ละช่วงเวลา ทั้งนี้ ตลอดช่วงระยะเวลาเกือบ 3 ทศวรรษที่ผ่านมา จุดเน้นของงานวิจัยและพัฒนาที่สถาบันฯ ยึดเป็นหลักมาอย่างต่อเนื่องก็คือ การบูรณาการความรู้ในสหสาขาวิชาเพื่อเป็นฐานของการศึกษาวิจัย โดยเน้นการมีส่วนร่วมของทุกภาคส่วน โดยเฉพาะอย่างยิ่ง องค์กรชุมชนท้องถิ่นที่มีการก่อรูปและพัฒนาการบทบาทหน้าที่อย่างหลากหลาย ร่วมสร้างศักยภาพในการต่อรองอำนาจ (Empower) ของภาคประชาชน ไปสู่การแก้ไขปัญหาและพัฒนาที่พึ่งตนเองอย่างยั่งยืน จนอาจกล่าวได้ว่า งานวิจัยและพัฒนาของสถาบันฯ ส่วนหนึ่งได้เปิดพื้นที่ให้องค์กรวิชาการและองค์กรทางสังคมร่วมในกระบวนการ “สร้างนวัตกรรมการพัฒนาชุมชนท้องถิ่น” ที่เป็นรากฐานสำคัญของสังคมไทยมาอย่างต่อเนื่อง รวมทั้งการนำองค์ความรู้และนวัตกรรมทางสังคมเหล่านั้นมาปรับใช้ในการร่วมสร้างสรรค์และพัฒนาชุมชนท้องถิ่นภายใต้มิติต่างๆ อาทิ การพัฒนานโยบายสาธารณะเพื่อสุขภาวะ กระบวนการพัฒนาเศรษฐกิจชุมชนภายใต้แนวคิดเศรษฐกิจพอเพียง การร่วมพัฒนาวิสาหกิจ/อุตสาหกรรมชุมชนขนาดกลางและขนาดย่อม เพื่อนำสังคมไทยไปสู่การพัฒนาอย่างสมดุลพอเพียงอีกครั้งหนึ่ง

ในโอกาสครบรอบ 30 ปี แห่งการก่อตั้งสถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น เป็นสถาบันวิชาการเพื่อสนับสนุนพัฒนาสังคมและชุมชนท้องถิ่น สถาบันฯ และภาคีร่วมพันธกิจในการวิจัยและพัฒนาสังคม จึงจัดสัมมนาวิชาการสร้างเวทีสาธารณะของการแลกเปลี่ยนเรียนรู้เพื่อขับเคลื่อนงานวิจัยเพื่อการพัฒนาสังคมต่อไป

วัตถุประสงค์

- 1) เพื่อเป็นเวทีวิชาการถ่ายทอดและแลกเปลี่ยนองค์ความรู้ด้านงานวิจัยเชิงบูรณาการ นวัตกรรมเพื่อการพัฒนาสังคม ทั้งในระดับชุมชนท้องถิ่นอีสาน ภูมิภาคต่างๆ ทั่วประเทศ รวมทั้งอนุภาคลุ่มน้ำโขง ระหว่างนักวิจัยของสถาบัน นักวิชาการในมหาวิทยาลัยขอนแก่น สถาบันอุดมศึกษาอื่นๆ องค์กรพัฒนาเอกชน หน่วยงานภาครัฐและเอกชน องค์กรชุมชนท้องถิ่น ตลอดจนภาคประชาชน ที่เกี่ยวข้องและสนใจทั่วไป
- 2) เพื่อเสริมสร้างองค์ความรู้จากการวิจัยเพื่อการพัฒนาสังคม ทั้งในระดับท้องถิ่นและสังคมโดยรวม อันจะร่วมกันเป็นภาคีเครือข่ายในการขับเคลื่อนการพัฒนาสังคมไทยอย่างมีประสิทธิภาพในอนาคต
- 3) เพื่อแสดงบทบาทและจุดยืนของสถาบันฯ ในการเป็นหน่วยงานวิชาการเพื่อบูรณาการองค์ความรู้สู่สังคมอย่างยั่งยืน ทั้งในช่วง 30 ปีที่ผ่านมา และการทำงานในอนาคตร่วมกับภาคีร่วมพันธกิจ

ประเด็นการสัมมนา

เพื่อให้ครอบคลุมมิติต่างๆ ของการทำงานวิจัยและพัฒนาของสถาบันฯ จึงแบ่งประเด็นการสัมมนา (Themes) เป็น 6 ประเด็น คือ

- 1) คุณภาพชีวิตและความมั่นคงของมนุษย์
- 2) มานุษยวิทยาวัฒนธรรม
- 3) พลังชุมชนกับการขับเคลื่อนทางสังคม
- 4) นโยบายสาธารณะเพื่อสุขภาพ
- 5) เศรษฐกิจพอเพียงกับการพึ่งตนเองของชุมชน
- 6) การจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมโดยท้องถิ่น

รูปแบบการจัดสัมมนา

การบรรยายพิเศษ และปาฐกถา การอภิปราย การนำเสนอผลงานวิชาการทั้งภาคบรรยายและโปสเตอร์ นิทรรศการวิชาการ และนวัตกรรมชุมชน รวมทั้งการศิลปวัฒนธรรมท้องถิ่นอีสาน

องค์กรร่วมจัด/แหล่งทุน

- มหาวิทยาลัยขอนแก่น
- สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.)
- มหาวิทยาลัยภาคตะวันออกเฉียงเหนือ
- บริษัท ปตท. จำกัด (มหาชน)
- ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน)
- สำนักงานส่งเสริมการจัดประชุมและนิทรรศการ (สสปน.)
- สำนักงานกองทุนสนับสนุนการสร้างเสริมสุขภาพ (สสส.)

สำนักงานสนับสนุนวิสาหกิจขนาดกลางและขนาดย่อม (สสว.)

สถาบันพัฒนาองค์กรชุมชน (องค์การมหาชน)

สำนักงานคณะกรรมการสุขภาพแห่งชาติ (สช.)

ผู้เข้าร่วมการสัมมนา

จำนวนประมาณ 400-500 คน ประกอบด้วย

คณาจารย์ นักวิจัย บุคลากรมหาวิทยาลัยขอนแก่น ผู้แทนองค์กรชุมชน องค์กรปกครองท้องถิ่น
ข้าราชการ ผู้แทนหน่วยงานภาครัฐ นักพัฒนาองค์กรพัฒนาเอกชน ภาคธุรกิจเอกชน นิสิต นักศึกษา
ปริญญาดุษฎี/ปริญญาดุษฎีบัณฑิต/ปริญญาดุษฎีบัณฑิตกิตติมศักดิ์ สื่อมวลชนและผู้สนใจทั่วไป

.....

3 ทศวรรษ อาร์ทีโอ

บูรณาการงานวิจัย ร่วมพัฒนาสังคมไทยอย่างยั่งยืน

กำหนดการ

การสัมมนาทางวิชาการประจำสถาบัน
เนื่องในโอกาสครบรอบ 30 ปี แห่งการก่อตั้งสถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น
ทบทวนการเปลี่ยนแปลงสังคมจากงานวิจัยบูรณาการ ช่วง 3 ทศวรรษเพื่อก้าวสู่...

"ทศวรรษใหม่...วิจัยเพื่อสังคม"

วันจันทร์ที่ 24 ถึงวันพุธที่ 26 สิงหาคม 2552

โรงแรม พูลแมน ขอนแก่น ราชา ออคิด จังหวัดขอนแก่น

ร่วมจัดโดย

มหาวิทยาลัยขอนแก่น สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.)

ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร(องค์การมหาชน) สำนักงานกองทุนสนับสนุนการสร้างเสริมสุขภาพ (สสส.)

บริษัท ปตท.จำกัด (มหาชน) สำนักงานส่งเสริมการจัดประชุมและนิทรรศการ (สสปน.)

สำนักงานคณะกรรมการสุขภาพแห่งชาติ (สช.) สถาบันพัฒนาองค์กรชุมชน(องค์การมหาชน)

สำนักงานส่งเสริมวิสาหกิจขนาดกลางและขนาดย่อม (สสว.) และมหาวิทยาลัยภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

ว/ด/ป	ห้องสัมมนา			เวลา	กิจกรรม	ผู้ดำเนินการ/วิทยากร
	ใหญ่	ย่อย1	ย่อย 2			
24 ส.ค.				08.00-09.00 น.	-ลงทะเบียนและชมนิทรรศการ <u>พิธีเปิดการสัมมนา</u>	
	/			09.00-09.15 น.	-กล่าวรายงาน	- ศ.เกียรติคุณ ดร.สมนต์ สกลไชย อธิการบดี มข.
	/			09.15-10.15 น.	-กล่าวเปิดการสัมมนาและมอบของที่ระลึกแด่องค์กร ร่วมจัด	- ศ.นพ.เกษม วัฒนชัย องคมนตรี
	/			10.15-10.20 น.	-ปาฐกถาแนะนำสัมมนา "สร้างคุณภาพแห่งสังคมไทยด้วยการวิจัยเศรษฐกิจพอเพียง" -กล่าวต้อนรับผู้เข้าร่วมการสัมมนา	- ศ.นพ.เกษม วัฒนชัย องคมนตรี
						- ศ.นพ.สุทิวพันธ์ จิตพิมลมาศ ผู้อำนวยการ RDI
	ห้องรับประทานอาหาร			10.20-10.50 น.	-พักรับประทานอาหารว่างและเครื่องดื่ม	
	/			10.50-11.00 น.	-วีดิทัศน์ "30 ปี RDI มองให้ไกลกับงานวิจัยเพื่อ สังคม"	
/			11.00-12.30 น.	-นำเสนอ "วิจัยแบบ RDI ให้อะไรกับสังคมและ ท้องถิ่น?"	- ผศ.ดร.นลินี ตันธวนิตย์ ม.ธรรมศาสตร์ - ดร.ปรีชา อุยตระกูล ม.ราชภัฏ นครราชสีมา - ดร.อุษา กลิ่นหอม ม.มหาสารคาม - คุณบุญเลี้ยง สุตะชา ผู้นำชาวบ้าน จ.ขอนแก่น - ดำเนินรายการ: ลินี ช่วงจำ หัวหน้าฝ่ายวิจัย RDI	
	ห้องรับประทานอาหาร			12.30-13.30 น.	-พักรับประทานอาหารกลางวัน	

	ห้องสัมมนา			เวลา	กิจกรรม	ผู้ดำเนินการ/วิทยากร
	ใหญ่	ย่อย 1	ย่อย 2			
24 ส.ค.		/		13.30-16.30 น.	- นำเสนอผลงานและระดมความคิดเห็นหัวข้อเรื่อง "เศรษฐกิจพอเพียงกับการพึ่งตนเองของชุมชน" - ความเพียงพอที่เอื้อให้เป็นเศรษฐกิจพอเพียง - แผนพลังงานชุมชนปัจจัยช่วยผลักดันทุนเพื่อความพอเพียง - ตลาดชุมชน: ทางเลือกเพื่อการพึ่งตนเองของชุมชน - สถาบันการเงินภาคประชาชน: แนวทางการขับเคลื่อนเพื่อสร้างเศรษฐกิจชุมชน - การพัฒนาผลิตภัณฑ์ชีวมาดกับการส่งเสริมธุรกิจชุมชนอย่างยั่งยืน - ปาล์มน้ำมัน: บทเรียนของพืชเศรษฐกิจในระบบนิเวศอีสาน - การพัฒนาชุมชนจากฐานรากสู่ความเพียงพอที่ยั่งยืน: กรณีองค์กรวิสาหกิจชุมชนอินแปง (บริการอาหารว่างระหว่างการประชุม)	- ประธาน: ดร.ปรีชา อุตระกุล - รศ.ดร.สุจินต์ สิมารักษ์ เกษตรศาสตร์ มข. - ดิเรก สาระวดี นักวิจัย RDI - พัทธรินทร์ ฤชวรารักษ์ นักวิจัย RDI - ธนะจักร เย็นบำรุง นักวิจัย RDI - ผศ.ดร.วิเชียร วรพุทธพร คณะเทคโนโลยี มข. - อุบล อยู่หัว เครือข่ายเกษตรทางเลือกอีสาน - ธวัชชัย ภูณวงษ์ เครือข่ายอินแปง จ.สกลนคร
		/		13.30-16.30 น.	- นำเสนอผลงานและระดมความคิดเห็นหัวข้อเรื่อง "การจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมโดยท้องถิ่น" - แนวคิดการศึกษาเรื่องในนิเวศ 3 น้ำ: พื้นที่การต่อรองในการพัฒนา - การอนุรักษ์พันธุกรรมตามธรรมชาติของป่าทาม - ผลกระทบของการเปลี่ยนแปลงภูมิอากาศต่อวิถีชีวิตชุมชนอีสาน - ภูมิปัญญาการจัดการน้ำ - การศึกษารูปแบบการบริหารจัดการชุมชนสีเขียวสู่ความเป็นชุมชนแห่งการเรียนรู้: กรณีศึกษาเทศบาลเมืองสุพรรณบุรี เทศบาลตำบลกระดังงา และเทศบาลตำบลพังโคน (บริการอาหารว่างระหว่างการประชุม)	- ประธาน: ดร.อุษา กลิ่นหอม - อ.มานะ นาคา คณะมนุษยศาสตร์ มข. - วิสูตร อยู่คง สำนักบริหารพื้นที่อนุรักษ์ที่ 9 จ.อุบลราชธานี - ดร.วิเชียร เกิดสุข นักวิจัย RDI - ไพรินทร์ เสาะสาย โครงการทามมูล จ.สุรินทร์ - ดร.ประยุทธ์ ชูลอน คณะศึกษาศาสตร์ มข.

ว/ด/ป	ห้องสัมมนา			เวลา	กิจกรรม	ผู้ดำเนินการ/วิทยากร
	ใหญ่	ย่อย 1	ย่อย 2			
25 ส.ค.	/	/		08.00-08.45 น. 08.45-09.15 น. 09.15-10.00 น.	- ลงทะเบียนและรับเอกสารเพิ่มเติม - การแสดงวัฒนธรรมพื้นบ้านของเยาวชนขอนแก่น - ปาฐกถา อุดิน รพีพัฒน์ "การเปลี่ยนแปลงชุมชนเมืองและชนบทไทย กับการวิจัยในทศวรรษหน้า"	- โรงเรียนเทศบาลบ้านโนนชัย - รศ.ดร.ม.ร.ว.อดิน รพีพัฒน์ ที่ปรึกษาสำนักงานทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์/ อดีตผอ. RDI
	ห้องรับประทานอาหาร			10.00-10.15 น.	- พักรับประทานอาหารว่างและเครื่องดื่ม	
		/		10.15-12.15 น.	- นำเสนอผลงานและระดมความคิดเห็นหัวข้อเรื่อง "นโยบายสาธารณะเพื่อสุขภาพ" - การกำหนดนโยบายสุขภาพ การวางแผนยุทธศาสตร์ และเศรษฐศาสตร์สุขภาพ มีผลต่อการพัฒนาระบบประกันสุขภาพถ้วนหน้าในประเทศไทย - โครงการแผนที่พื้นที่แห่งความสุข: กรณีศึกษา "มข. ชุมชนแห่งสุขภาพ" - โครงการผันน้ำข้ามพรมแดนในภาคอีสาน: ภาวะเดิมน้ำบ่อทรายไม่สิ้นสุด? - พัฒนาการ การพัฒนาอีสานและลุ่มแม่น้ำโขง	- ประธาน: รศ.ดร.สุจินต์ สิมารักษ์ - ผศ.วรพจน์ พรหมลัดยพรด คณะสาธารณสุขศาสตร์ ม.มหาสารคาม - ประเสริฐ วงศ์ภูธร โครงการพลส. - มนต์รี จันทวงศ์ มูลนิธิฟื้นฟูชีวิตและธรรมชาติ - เลิศศักดิ์ คำคงศักดิ์ เครือข่ายนักวิชาการนิเวศวัฒนธรรมอีสาน
		/		10.15-12.15 น.	- นำเสนอผลงานและระดมความคิดเห็นหัวข้อเรื่อง "มานุษยวิทยาวัฒนธรรม" - นโยบายของรัฐกับการแต่งงานข้ามวัฒนธรรมในประวัติศาสตร์ - การสร้างแนวร่วมในงานวัฒนธรรมกับการพัฒนาพิพิธภัณฑ์ท้องถิ่น - แนวคิดนิเวศวัฒนธรรมกับการพัฒนาชุมชนและสังคมอีสาน - ลมหายใจสุดท้ายของเกลือพื้นบ้านอีสาน	- ประธาน: ดร.ฉวีวรรณ ประจวบเหมาะ กรรมการศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร - รศ.ดร.ดาร์วิน เมตตาริกานนท์ คณะมนุษยศาสตร์ มข. - ชิวสิทธิ์ บุญเกียรติ ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร - อ.สันติภาพ ศิริวัฒน์ไพญญ์ ม.ราชภัฏอุดรธานี - จริญญา วงษ์พรม นักวิจัย RDI
	ห้องรับประทานอาหาร			12.15-13.15 น.	- พักรับประทานอาหารกลางวัน	

	ห้องสัมมนา			เวลา	กิจกรรม	ผู้ดำเนินการ/วิทยากร
	ใหญ่	ย่อย1	ย่อย 2			
25 ส.ค.	ห้องรับประทานอาหาร			12.15-13.15 น.	-พักรับประทานอาหารกลางวัน	
	/			13.15-13.45 น.	-การแสดงศิลปวัฒนธรรมพื้นบ้าน	คณะศิลปกรรมศาสตร์ มข.
		/		13.45-16.30 น.	-นำเสนอผลงานและระดมความคิดเห็น หัวข้อเรื่อง “พลังชุมชนกับการขับเคลื่อนทางสังคม” -การสร้างความรู้และตระหนักในตัวตนของท้องถิ่น (Self Actualization) ด้วยกระบวนการทำแผนที่แบบมีส่วนร่วม กรณีการศึกษาผลกระทบทางสังคมโครงการเขื่อนราษีไศล -สิทธิชุมชนอีสาน: ยุคแห่งชิงทรัพย์การ (บริการอาหารว่างระหว่างการประชุม) -สภาองค์กรชุมชนกับทางเลือกในการขับเคลื่อนความเข้มแข็งขององค์กรภาคประชาชน -กระบวนการสร้างพลังชุมชนในการทวงกรรมสิทธิ์ที่ดิน: กรณีการต่อสู้ของชาวชุมชนปะชาม	- ประธาน: ดร.บัญชา แก้วส่อง นักวิชาการอิสระ - แม่น ปุโรทานนท์ นักวิชาการอิสระ - สนั่น ชูสกุล ผอ.โครงการตามมูล - วิเชียร แสงโชติ นักวิจัย RDI - ณะจักร เย็นบำรุง นักวิจัย RDI
			/	13.45-16.30 น.	-นำเสนอผลงานและระดมความคิดเห็น หัวข้อเรื่อง “คุณภาพชีวิตและความมั่นคงของมนุษย์” - การมีส่วนร่วมของประชาชนในการผลักดันนโยบายเพื่อคุ้มครองแรงงานนอกระบบ -สถานการณ์การละเมิดสิทธิสตรีไทย -สถานการณ์ความรุนแรงในเด็กและครอบครัว -การแก้ไขปัญหาและเฝ้าระวังการใช้แรงงานเด็กในรูปแบบที่เลวร้าย	-ประธาน: ผศ.ดร.นลินี ดันธุวิทย์ - สุนทรี หัตถ์ แข่งกิ่ง เครือข่ายผู้หญิงอีสาน - ศ. ดร.ศิริพร จิรวินนกุล คณะพยาบาลศาสตร์ มข. - รศ.พญ.ศรีเวียง ไพโรจน์กุล คณะแพทยศาสตร์ มข. - จริญญา วงษ์พรหม นักวิจัย RDI

ว/ด/ป	ห้องสัมมนา			เวลา	กิจกรรม	ผู้ดำเนินการ/วิทยากร
	ใหญ่	ย่อย1	ย่อย2			
26 ส.ค.	/			08.00-08.45 น.	-ลงทะเบียนและรับเอกสารเพิ่มเติม	
	/			08.45-09.15 น.	-การแสดงกลอนลำอีสาน	- คุณแม่ราตรี ศรีวิไล ศิลปินหมอลำ พื้นบ้านขอนแก่น
				09.15-10.45 น.	-สรวด์เสวนา “ทศวรรษใหม่...วิจัยเพื่อสังคม: ข้อเสนอเชิงประเด็นและเชิงนโยบาย”	- ดร.สุวิชัย หวันแก้ว คณะรัฐศาสตร์ จุฬาฯ - นพ.อำพล จินดาวัฒนะ เลขาธิการ สช. - ดร.สีลาภรณ์ บัวสาย รองผอ. สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) - รศ.ดร.กิตติชัย ไตรรัตนศิริชัย รองอธิการบดีฝ่ายวิจัยฯ มข. - ดำเนินรายการ: นาดยา แว่ววิระคุปต์ พิธีกรสถานีโทรทัศน์ ทวีไทย (ไทยพีบีเอส)
	ห้องสัมมนาเล็ก			10.45-11.00 น.	-พักรับประทานอาหารว่างและเครื่องดื่ม -แถลงข่าวสื่อมวลชน “ก้าวสู่ทศวรรษที่ 4: RDI กับ จุดยืนวิจัยเพื่อสังคม”	- ศ.นพ.สุทธิพันธ์ จิตพิมลมาศ และคณะ
	/			11.00-12.00 น.	-ปัจฉิมนิเทศถก “วิจัยทศวรรษหน้า...ฐานหลัก สามเหลี่ยมเขยื้อนภูเขา: ความหวังและความเป็นจริง” -ปิดการสัมมนาวิชาการประจำปีสถาบัน	- ศ.นพ.ประเวศ วะสี ราษฎรอาวุโส

คำนำ

สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น เป็นหน่วยงานระดับคณะ ในมหาวิทยาลัยขอนแก่น ก่อตั้งเมื่อปี พ.ศ. 2522 ได้ทำหน้าที่ในตอนเริ่มต้นเป็นหน่วยงานกลางด้านการวิจัยและพัฒนา ต่อมาได้ปรับบทบาทมาทำหน้าที่การวิจัยและพัฒนาเชิงบูรณาการในชุมชน ท้องถิ่น การทำงานยึดหลักการการทำงานอย่างมีส่วนร่วมของทุกภาคส่วน ทำให้งานของสถาบันโดดเด่นเป็นเอกลักษณ์ สถาบันได้ดำเนินการอย่างต่อเนื่องมาถึงปัจจุบันและได้เกิดองค์ความรู้เกิดขึ้นมากมาย ในช่วงปี พ.ศ. 2539 สถาบันได้จัดประชุมวิชาการเพื่อทบทวนองค์ความรู้ขึ้น แต่เมื่อเวลาผ่านไปถึง 13 ปี ทำให้บริบทและองค์ความรู้ได้เปลี่ยนไปเป็นอันมาก

ดังนั้นในปี พ.ศ. 2552 เป็นปีที่สถาบันได้ก่อตั้งมาครบวาระ 30 ปี จึงเป็นโอกาสอันดีที่จะมีการประชุมวิชาการขึ้นร่วมกับองค์กรร่วมจัดอีกจำนวน 10 องค์กร เพื่อเป็นเวทีวิชาการ ให้มีการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ด้านวิจัยเชิงบูรณาการ การพัฒนาชุมชน ท้องถิ่น และเรียนรู้วัฒนธรรมทางสังคมร่วมกัน ระหว่างนักวิชาการ ราชบัณฑิตยสถาน นักปฏิบัติ ประชาชนทุกภาคส่วน ทุกภูมิภาคทั่วประเทศ นอกจากนี้จะมีการนำเสนอผลการสังเคราะห์จากวิจัยของสถาบันในช่วง 30 ปีที่ผ่านมาอีกด้วย การประชุมครั้งนี้ใช้ชื่อว่า RDI Symposium 2009 ซึ่งตั้งประเด็นว่าเป็น “ทศวรรษใหม่...วิจัยเพื่อสังคม”

เพื่อไม่ให้องค์ความรู้ที่เกิดจากประชุมและเนื้อหาทางวิชาการจากผู้ทรงคุณวุฒิยังคงอยู่ ไม่หายไป สามารถใช้ค้นคว้าและต่อยอดนำไปใช้ประโยชน์แก่สังคมและประเทศชาติ ได้กว้างขวางมากขึ้น สถาบันฯ จึงได้จัดทำเอกสารทางวิชาการเล่มนี้ใช้ชื่อว่า “คลังความรู้แห่ง...ทศวรรษใหม่ วิจัยเพื่อสังคม” ขึ้น เป็นการรวบรวมบทความที่น่าสนใจจำนวนกว่า 40 บทความ ครอบคลุมประเด็นสำคัญของงานด้านวิจัยและพัฒนาในเชิงพื้นที่และเชิงประเด็นและเชิงนโยบายได้ครบถ้วนและน่าสนใจ เป็นประโยชน์อย่างยิ่งต่อผู้ที่ทำงานและสนใจด้านการวิจัยและพัฒนาสังคม ชุมชน ท้องถิ่น ทั้งในภาคอีสานและในประเทศในอนุภูมิภาคลุ่มน้ำโขง (GMS) อีกด้วย

ขอขอบคุณผู้เขียนบทความทุกท่าน ที่ถ่ายทอดประสบการณ์และองค์ความรู้ด้านการพัฒนาไว้
เล่มนี้ และขอขอบคุณกองบรรณาธิการ ที่ได้ทำงานกันอย่างหนักมากเพื่อให้หนังสือเล่มนี้ออกมาดีที่สุด และ
ขอขอบคุณคณะกรรมการจัดสัมมนาวิชาการและทุกบุคลากร หน่วยงานทุกฝ่ายที่เกี่ยวข้อง ที่ทำให้งานสัมมนา
ครั้งนี้มีความสมบูรณ์ที่สุด

ในนามของสถาบันวิจัยและพัฒนา ใคร่ขอขอบพระคุณองค์กรร่วมจัด 10 องค์กรอันได้แก่ มหาวิทยาลัย
ขอนแก่น สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน) สำนักงาน
กองทุนสนับสนุนการสร้างเสริมสุขภาพ (สสส.) บริษัท ปตท.จำกัด (มหาชน) สำนักงานส่งเสริมการจัดประชุม
และนิทรรศการ (สสปน.) สำนักงานส่งเสริมวิสาหกิจขนาดกลางและขนาดย่อม (สสว.) สถาบันพัฒนาองค์กร
ชุมชน (องค์การมหาชน) มหาวิทยาลัยภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และสำนักงานคณะกรรมการสุขภาพ
แห่งชาติ (สช.) ที่ให้การสนับสนุนการจัดสัมมนาวิชาการครั้งนี้และรวมทั้งการสนับสนุนการจัดพิมพ์หนังสือ
เล่มนี้ด้วย

ท้ายนี้ ขอขอบพระคุณคณะกรรมการประจำสถาบันซึ่งมี ท่านอธิการบดีมหาวิทยาลัยขอนแก่นเป็น
ประธานและคณะผู้บริหารมหาวิทยาลัยขอนแก่น ที่ให้การสนับสนุนกิจการของสถาบันวิจัยและพัฒนาเป็น
อย่างดี...

ศ.นพ.สุทธิพันธ์ จิตพิมลมาศ
ผู้อำนวยการสถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น

บทความ "คุณภาพชีวิตและความมั่นคงของมนุษย์" จรัญญา วงษ์พรหม บรรณาธิการบทความ

- 1) สถานการณ์การละเมิดสิทธิสตรีไทย*
 - ศาสตราจารย์ ดร.ศิริพร จิรวัดน์กุล คณะพยาบาลศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น
- 2) ผู้หญิงกับการก้าวสู่การเมืองท้องถิ่น*
 - นิรมล ศรีธงชัย สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น
- 3) สถานการณ์ของการทารุณกรรมละเลยทอดทิ้งเด็กในประเทศไทย*
 - รองศาสตราจารย์ พญ.ศรีเวียง ไพโรจน์กุล คณะแพทยศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น
- 4) การแก้ไขปัญหาแรงงานเด็กในรูปแบบที่เลวร้าย**
 - จรัญญา วงษ์พรหม สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น
- 5) การใช้สิทธิแรงงานของลูกจ้างในจังหวัดขอนแก่น*
 - สมเกียรติ ชูศรีทอง ดุษฎี อายุวัฒน์ และ สุกัญญา เอมอิมรรวม
คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น
- 6) การมีส่วนร่วมของประชาชนในการผลักดันนโยบายเพื่อการคุ้มครองแรงงานนอกระบบ**
 - สุนทรี หัตถ์ เสงี่ยมิ่ง เครือข่ายผู้หญิงอีสาน
- 7) องค์ความรู้และโครงสร้างการดูแลสุขภาพของคนอีสาน*
 - สุกัญญา นาคะวงศ์ คณะวิทยาศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม
- 8) บทบาทขององค์การบริหารส่วนตำบลในการส่งเสริมกองทุนหลักประกันสุขภาพระดับพื้นที่
กรณีศึกษา องค์การบริหารส่วนตำบลบ้านเรือ*
 - อนันต์ คำอ่อน และ ดร.วิภาวี กฤษณะภูติ คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น

หมายเหตุ: * เป็นบทความวิชาการ ** เป็นบทความเชิงพัฒนา

"สิทธิของคน"---บนความมั่นคงของชีวิตมนุษย์และสุขภาพ

บทความที่น่าสนใจในประเด็น "คุณภาพชีวิตและความมั่นคงของมนุษย์" ทั้ง 8 บทความ ส่วนใหญ่ (6 บทความ) เป็นบทความทางวิชาการที่เขียนขึ้นจากผลงานวิจัยของนักวิชาการในสาขาวิชาต่างๆ ทั้ง แพทย์ศาสตร์ พยาบาลศาสตร์ มนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ ซึ่งสะท้อนสถานการณ์ด้าน "สิทธิของคน" ไม่ว่าจะเป็นอยู่ในสถานะ "สตรี" "เด็กและเยาวชน" หรือ "คนวัยแรงงาน" ในปัจจุบัน ว่าต้องประสบชะตากรรม และการถูกระงับจากสังคม หรือผู้ครอบครอง รวมทั้งเขาเหล่านั้นมีการปรับตัวต่อภาวะการณ์เหล่านั้น อย่างไรบ้าง ภายใต้โลกาภิวัตน์และสังคมที่สลับซับซ้อน

เช่นเดียวกับบทความเชิงพัฒนา 2 บทความของผู้เขียนที่หยิบยกประเด็นของ "แรงงานนอกระบบ" และ "แรงงานเด็ก" จากประสบการณ์ที่เคลื่อนตัวจากการปฏิบัติการภาคสนามมาสู่กระบวนการนำเสนอ "นโยบายสาธารณะ" ที่เห็นผลเป็นรูปธรรมในทศวรรษที่ผ่านมา หากวัดมาตรฐานจากการนำข้อเสนอของ โครงการต่างๆ ไปสู่การออกกฎหมาย หรือระเบียบปฏิบัติ รวมทั้งกลไกที่เอื้อต่อการแก้ไขปัญหาคุณภาพชีวิต ของกลุ่มเป้าหมายที่งานวิจัยคาดหวัง ทั้งกรณี กฎหมายคุ้มครองแรงงานนอกระบบ (กรณีบทความของสุนทรี เสงี่ยม หัตถ์) หรือ กลไกในการดูแลและเฝ้าระวังสถานการณ์แรงงานเด็กในรูปแบบที่เลวร้าย (กรณีบทความ ของจรัญญา วงษ์พรหม)

งานวิจัยและพัฒนา 8 เรื่อง จากบทความในประเด็นนี้ จึงเป็นตัวอย่างของความพยายามของ นักวิชาการและนักพัฒนาในการสร้างองค์ความรู้เพื่อขับเคลื่อนการพัฒนาชีวิตและความมั่นคงของมนุษย์ ได้เป็นอย่างดี...

สถานการณ์การละเมิดสิทธิสตรีไทย

Situations of Women's Rights Violation in Thailand

ศาสตราจารย์ ดร.ศิริพร จิรวัดน์กุล Siriporn Chirawatkul

รองศาสตราจารย์ ดร.สมพร รุ่งเรืองกลกิจ Somporn Rungreangkulkij

รองศาสตราจารย์ ดร.กฤตยา แสงวงเจริญ Kritaya Sawangchareon และคณะ

ศูนย์วิจัยและฝึกอบรมด้านเพศภาวะและสุขภาพสตรี คณะพยาบาลศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น

Centre for Research and Training on Gender and Women's Health (CRTGWH)

E-mail: siriporn@kku.ac.th

บทคัดย่อ

ผู้หญิงเป็นส่วนหนึ่งของการพัฒนาสังคมสู่การอยู่ดีมีสุข การละเมิดสิทธิสตรีเป็นสาเหตุสำคัญทำให้สังคมไม่พัฒนา การวิจัยเชิงคุณภาพครั้งนี้มีวัตถุประสงค์เพื่ออธิบายการรับรู้เกี่ยวกับสิทธิสตรีของชุมชนที่มีลักษณะเฉพาะคือชุมชนเผ่าม้ง เมี่ยน ลัวะ ไทลื้อ ชุมชนสลัม ชุมชนไทยมุสลิม ชุมชนผู้มีการศึกษาสูง ชุมชนผู้ใช้แรงงาน และชุมชนเกษตรกรรมชนบท และประสบการณ์การถูกละเมิดสิทธิสตรี ดำเนินการศึกษาที่จังหวัดน่าน และจังหวัดขอนแก่น ในระหว่างเดือนมีนาคม - พฤษภาคม 2552 โดยมีผู้ให้ข้อมูลหลักผู้หญิงจำนวน 188 คน ผู้ชาย 68 คน รวม 256 คน เก็บข้อมูลด้วยวิธีการสังเกต บันทึกภาคสนาม สนทนากลุ่ม และสัมภาษณ์เชิงลึก วิเคราะห์ข้อมูลด้วยวิธีการวิเคราะห์เนื้อหา ได้ข้อค้นพบว่าผู้ชายมีสถานะของผู้นำ และผู้มีอำนาจทั้งในพื้นที่ส่วนตัว และพื้นที่สาธารณะ ในชนเผ่าหรือกลุ่มวัฒนธรรมย่อยที่มีพลังจารีตเข้มแข็ง ผู้หญิงจะมีข้อจำกัดในการดำเนินชีวิตมาก และข้อจำกัดนั้นส่วนใหญ่เกี่ยวกับเพศวิถี ประเด็นการละเมิดสิทธิสตรีที่พบมี 5 ด้าน คือ ด้านการมีส่วนร่วมในการบริหารและการเมือง ความรุนแรง การพัฒนาศักยภาพความสามารถและการศึกษา ด้านสุขอนามัยเจริญพันธุ์ ด้านธุรกิจ และด้านกฎหมาย มีข้อเสนอแนะว่าควรเข้าถึงพลังจารีตในวัฒนธรรมย่อยต่างๆ ส่งเสริมพลังสตรีผ่านพลังจารีต ทบทวนวิธีการดำเนินงาน วิเคราะห์แนวปฏิบัติ และหาแนวทางส่งเสริมพลังอำนาจของสตรีใหม่โดยให้มีลักษณะเฉพาะตามกลุ่มเป้าหมาย ไม่ใช่วิธีเหมารวม

Abstract

Women are partnership for developing a healthy society. Violations of a woman's rights discourage a woman's capacity. The qualitative study on situations of violation of women's rights in Thailand aimed to explore perceptions and experiences of people in various ethnicities, including

Hmong, Lou, Mein, Tai-lieu, Muslim, people living in a slum area, workers, farmers and educated people on women's rights and violations. The study was conducted in Nan and Khon Kaen province during March-May 2009. Two hundred and fifty six key informants, 188 females and 68 males participated in the study. Observations, focus group discussions and in-depth interviews were employed. Data was analyzed using content analysis. The findings revealed that men were leaders and having strong power both in private and public areas. Women who belonged to a strong customs group faced limitation and it related to sexuality. Six types of violation were found. They included participation on administrations and politics, violent, education, reproductive health, business and law. It is suggested that using custom as a mean to empower women should be initiated. Reviewing of the previous interventions and analysis of activities is needed to establish a new strategy for women empowerment. The strategy should be directed to a specific target group.

บทนำ

กระแสของการพัฒนาสตรีในประเทศไทย ปรากฏเป็นลายลักษณ์อักษรอย่างเป็นทางการในระดับประเทศครั้งแรก ในแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 3 (พ.ศ. 2515 - 2519) และสืบต่อมาจนถึงฉบับที่ 10 ในปัจจุบัน (พ.ศ. 2550 - 2554) ซึ่งยึดหลักการในรัฐธรรมนูญ แห่งราชอาณาจักรไทย พ.ศ. 2540 เป็นกรอบสำคัญในการประกันศักดิ์ศรี และคุณค่าความเป็นมนุษย์ และความเสมอภาคระหว่างผู้หญิงและผู้ชาย¹ ผลการดำเนินงานตามแผนพัฒนาทั้งหมดดังกล่าว ทำให้ผู้หญิงไทยได้เสริมสร้างศักยภาพ และมีโอกาสใช้ศักยภาพต่างๆ เข้าไปมีส่วนร่วมในการพัฒนาประเทศหลายด้าน

ประเด็นการละเมิดสิทธิสตรี เป็นประเด็นพื้นฐานที่สำคัญที่สุดสำหรับการพัฒนาความเสมอภาค และเป็นธรรมแก่คนทุกเพศ ทุกวัยในสังคมชายเป็นใหญ่ (Patriarchy) เช่นประเทศไทย แม้ว่าประเทศไทยร่วมกับประเทศต่างๆ ทั่วโลกให้การรับรองปฏิญญาแห่งสหประชาชาติ (Millennium Declaration) ซึ่งมีเป้าหมายการพัฒนาแห่งสหประชาชาติ (Millennium Development Goals หรือ MDG)² เมื่อเดือนกันยายน 2543 และได้รายงานผลต่อประชาคมโลกในเดือนกรกฎาคม 2547 ว่าประเทศไทยได้บรรลุเป้าหมาย MDG เกือบทุกด้าน และประเทศไทยได้เสนอแนวคิด MDG Plus (MDG +) ในเรื่องการศึกษา สุขภาพ ความเท่าเทียมทางเพศ และสิ่งแวดล้อม ให้บรรลุภายในปี พ.ศ. 2558 โดยระบุว่ากลุ่มผู้ด้อยโอกาสต้องได้รับการแก้ปัญหาอย่างเร่งด่วน นโยบายและทรัพยากรเพื่อขจัดความยากจน และสถานการณ์ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เขตที่ราบสูงภาคเหนือ และสามจังหวัดชายแดนภาคใต้ยังล้าหลังกว่าพื้นที่อื่นๆ ในประเทศ³ ข้อมูลนี้ชี้ว่าสังคมไทยยังไม่เป็นสังคมที่มีความเสมอภาคและเป็นธรรมแก่คนทุกเพศ ทุกวัยอย่างแท้จริง และที่สำคัญคือผู้หญิงถูกละเมิดสิทธิซึ่งหน่วยงานที่รับผิดชอบต้องดำเนินการแก้ไข

ด้วยความสำคัญของผู้หญิงในการเป็นหุ้นส่วนของการพัฒนาสังคมสู่การอยู่ดีมีสุข การละเมิดสิทธิสตรีเป็นสาเหตุสำคัญทำให้ผู้หญิงไม่ได้พัฒนาศักยภาพ และทำลายสมรรถนะของผู้หญิง ซึ่งจะส่งผลกระทบต่อคุณภาพของครอบครัว ชุมชน และสังคมไทยโดยรวม หน่วยงานที่รับผิดชอบโดยตรงจึงต้องมีข้อมูลพื้นฐานที่รอบด้าน และลึกซึ้งเพียงพอสำหรับการตัดสินใจดำเนินกระบวนการนโยบายได้อย่างมีประสิทธิภาพ แต่ข้อมูลปัญหาสิทธิสตรีในปัจจุบันมีมากในเรื่องสุขภาพ ความรุนแรง และสิทธิการเจริญพันธุ์เป็นหลัก ส่วนข้อมูลด้านอื่นๆ

มีจำกัด ดังนั้นจึงมีความจำเป็นที่สังคมไทยต้องมีข้อมูลสถานการณ์การละเมิดสิทธิของผู้หญิงในบริบทต่างๆ ของสังคมไทยอย่างแท้จริง เพื่อเป็นประโยชน์ต่อการนำไปสู่การดำเนินกระบวนการ นโยบายด้านการป้องกันการละเมิดสิทธิสตรี ด้านการเยียวยาและฟื้นฟูผู้ถูกละเมิดได้อย่างเหมาะสม ซึ่งเป็นทั้งการแก้ไขที่ต้นเหตุ และการจัดการกับสถานการณ์ปลายเหตุให้มีประสิทธิภาพสูงสุด

วัตถุประสงค์

เพื่ออธิบายการรับรู้เกี่ยวกับสิทธิสตรี และประสบการณ์ถูกละเมิดสิทธิของผู้หญิงในชุมชนที่มีลักษณะเฉพาะ คือ ชุมชนชนเผ่า ชุมชนสลัม ชุมชนไทยมุสลิม ชุมชน ชุมชนผู้ใช้แรงงาน ชุมชนเกษตรกรรมชนบท และผู้มีการศึกษาสูง ในจังหวัดที่คัดสรร

วิธีการดำเนินงาน

ใช้วิธีวิจัยเชิงคุณภาพ แบบ Phenomenological Study³ ศึกษาในพื้นที่ที่มีข้อสันนิษฐานว่าเป็นที่อยู่ของชุมชนที่มีลักษณะเฉพาะ และเป็นที่ยอมรับของผู้หญิงกลุ่มตัวอย่างโอกาส คือ จังหวัดน่าน และจังหวัดขอนแก่น นักวิจัยเลือกผู้ให้ข้อมูลหลักโดยวิธีการเลือกอย่างเฉพาะเจาะจง ร่วมกับการสุ่มเชิงทฤษฎี⁴ เพื่อให้ได้ผู้หญิงและผู้ชายอายุ 18 ปีขึ้นไป ที่ยินดีเข้าร่วมในโครงการวิจัยนี้ด้วยการเซ็นใบยินยอม หรือในกรณีที่ไม่สามารถในการเซ็น ผู้วิจัยจะขอให้ยินยอมด้วยวาจาและขอบันทึกเสียงคำยินยอมนั้น จำนวน 256 คน จากสถานที่ที่คัดสรรดังนี้

1. สถานที่ และผู้ให้ข้อมูลหลัก

1.1 จังหวัดน่าน

ศึกษาชุมชนชนเผ่า 3 ชุมชน ชุมชนผู้ใช้แรงงาน 1 ชุมชน และผู้หญิงพิการ โดยผู้วิจัยเข้าถึงผู้ให้ข้อมูลหลักดังกล่าวด้วยวิธีการต่อไปนี้

1.1.1 ชุมชนชนเผ่า: ผู้วิจัยเข้าพบผู้นำชุมชนเผ่าม้ง เมี่ยน ลัวะ และไทลื้อในอำเภอปัว และขอให้ผู้นำชนเผ่าพานักวิจัยเข้าทำความรู้จักพูดคุยกับกลุ่มผู้หญิงและผู้ชายในชนเผ่าเหล่านั้นๆ เพื่อประชาสัมพันธ์โครงการ และขออาสาสมัครเข้าร่วมโครงการ

1.1.2 ชุมชนผู้ใช้แรงงาน: ผู้วิจัยติดต่อผู้รับเหมาก่อสร้างในอำเภอเมือง เพื่อทำความรู้จักกับคนงานก่อสร้างผู้หญิง และผู้ชายเพื่อประชาสัมพันธ์โครงการ และขออาสาสมัครเข้าร่วมโครงการจากนั้นผู้วิจัยขอให้คนงานก่อสร้างที่อาสาสมัครแนะนำผู้วิจัยให้รู้จักกับผู้หญิงที่ใช้แรงงานรับจ้างทำงานอื่นๆ เพื่อขออาสาสมัครเข้าร่วมโครงการ

1.1.3 ผู้หญิงพิการ: ผู้วิจัยขอข้อมูลรายชื่อผู้พิการเพศหญิงทุกประเภทที่ลงทะเบียนไว้ในฐานข้อมูลของจังหวัด แล้วขอพบผู้ที่มีรายชื่อดังกล่าวที่อยู่ในเขตอำเภอปัว เพื่อประชาสัมพันธ์โครงการ และขออาสาสมัครเข้าร่วมโครงการ

จากวิธีการดังกล่าวได้ผู้ให้ข้อมูลหลักเป็นชนเผ่าม้ง เมียน ลัวะ ไทลื้อ แรงงานโรงงานอุตสาหกรรม แรงงานก่อสร้าง แม่บ้าน หญิงทอผ้า และ ผู้นำสตรีรวมเป็นจำนวนคนทั้งสิ้น 159 คน ส่วนใหญ่ร้อยละ 73 เป็นเพศหญิง ร้อยละ 95 นับถือศาสนาพุทธ ร้อยละ 38 อายุอยู่ระหว่าง 36-45 ปี ร้อยละ 78 สถานภาพสมรสคู่ ร้อยละ 42 จบการศึกษาระดับประถมศึกษา ร้อยละ 33 มีอาชีพเกษตรกร

1.2 จังหวัดขอนแก่น

ผู้วิจัยเลือกผู้ให้ข้อมูลหลักจากชุมชนสลัม ชุมชนเกษตรกรรมชนบท ชุมชนไทยมุสลิม ชุมชนมหาวิทยาลัย ศูนย์พึ่งได้ และผู้หญิงพิการรวมจำนวน 97 คน โดยผู้วิจัยเข้าถึงผู้ให้ข้อมูลหลักดังกล่าวด้วยวิธีการต่อไปนี้

1.2.1 ชุมชนสลัม: ผู้วิจัยเข้าพบประธานชุมชนสลัม 3 แห่ง ในอำเภอเมือง จังหวัดขอนแก่น และขอให้ผู้นำผู้วิจัยเข้าทำความรู้จักกับประชาชนในชุมชนเพื่อประชาสัมพันธ์โครงการ และขออาสาสมัครเข้าร่วมโครงการ

1.2.2 ชุมชนเกษตรกรรมชนบท: ผู้วิจัยขอรายชื่อผู้ลงทะเบียนคนจนจากฐานข้อมูลของจังหวัดขอนแก่น เพื่อติดต่อขอพบประชาสัมพันธ์โครงการ และขออาสาสมัครเข้าร่วมโครงการ

1.2.3 ชุมชนไทยมุสลิม: ผู้วิจัยเข้าพบผู้นำชุมชนไทยมุสลิมในอำเภอเมือง จังหวัดขอนแก่น และขอให้ผู้นำผู้วิจัยเข้าทำความรู้จักกับกลุ่มคนไทยมุสลิม เพื่อประชาสัมพันธ์โครงการ และขออาสาสมัครเข้าร่วมโครงการ

1.2.4 ชุมชนมหาวิทยาลัย: ผู้วิจัยติดประกาศประชาสัมพันธ์โครงการไปยังทุกคณะในมหาวิทยาลัย เพื่อหาอาสาสมัครเข้าร่วมโครงการ

1.2.5 ศูนย์พึ่งได้: ผู้วิจัยเข้าพบหัวหน้าเครือข่ายศูนย์พึ่งได้ จังหวัดขอนแก่น เพื่อประชาสัมพันธ์โครงการ และขออาสาสมัครจากผู้ขอรับบริการที่ศูนย์พึ่งได้

1.2.6 ผู้หญิงพิการ: ผู้วิจัยขอรายชื่อผู้พิการเพศหญิงทุกประเภทที่ลงทะเบียนไว้ในฐานข้อมูลของจังหวัด แล้วขอพบผู้ที่มียาชื่อดังกล่าวที่อยู่ในเขตอำเภอเมืองเพื่อประชาสัมพันธ์โครงการ และขออาสาสมัครเข้าร่วมโครงการ

จากวิธีการดังกล่าวได้ผู้ให้ข้อมูลหลัก ส่วนใหญ่ร้อยละ 73 เป็นเพศหญิง ร้อยละ 89 นับถือศาสนาพุทธ ร้อยละ 30 อายุอยู่ระหว่าง 46-60 ปี ร้อยละ 57 สถานภาพสมรสคู่ ร้อยละ 45 จบการศึกษาระดับประถมศึกษา ร้อยละ 22 มีอาชีพเกษตรกร

2. วิธีการเก็บข้อมูล

2.1 การสังเกตบริบทของสถานการณ์ที่ศึกษา และทำบันทึกภาคสนามร่วมกับบันทึกภาพ

2.2 การสนทนากลุ่มประเด็นวิถีชีวิต เพศภาวะ และการรับรู้สิทธิสตรีจำนวน 27 กลุ่ม ผู้ร่วมกลุ่มจำนวน 231 คน บันทึกเสียงการสนทนากลุ่มในแถบเสียง

- 2.3 การสัมภาษณ์เชิงลึกเกี่ยวกับประสบการณ์ถูกละเมิดสิทธิจำนวน 25 คน บันทึกเสียงได้ข้อมูลที่มี
อิมตัวเพียงพอต่อการนำเสนอผลการวิจัย

3. การวิเคราะห์ข้อมูล

ใช้วิธีการวิเคราะห์เนื้อหา⁵ วิเคราะห์ข้อมูลบันทึกภาคสนาม ข้อมูลการสัมภาษณ์เชิงลึก และการสนทนา
กลุ่มตามขั้นตอนดังนี้

- 3.1 ถอดเทปข้อความในแถบเสียงทุกคำ
- 3.2 ทำความเข้าใจข้อมูล ตั้งดรชนี
- 3.3 จัดระบบ จำแนกหมวดหมู่ข้อมูล
- 3.4 ตีความ เชื่อมโยงความสัมพันธ์
- 3.5 สร้างข้อสรุป

ทั้งนี้การวิเคราะห์การรับรู้เรื่องสิทธิสตรีใช้มุมมองด้านเพศภาวะ⁶ ซึ่งมีประเด็นหลัก 4 ประการ คือ
บทบาทหญิงชาย (gender role) การแบ่งงานระหว่างหญิงชาย (division of labor) อำนาจการตัดสินใจ
(decision making power) และโอกาสและการเข้าถึงทรัพยากร (opportunity and access to resources)
โดยใช้ความสัมพันธ์เชิงเพศภาวะ (gender relation) เป็นแกนยึดโยงประเด็นหลักดังกล่าว สรุปเป็นการให้
ความหมายของสิทธิสตรี และการละเมิดสิทธิตามการรับรู้ของผู้ให้ข้อมูลหลัก

4. ความเชื่อถือได้

ผู้วิจัยใช้กระบวนการตรวจสอบสามเส้า (Triangulation)^{3, 4} ในการตรวจสอบความเชื่อถือได้ของข้อมูล
และการวิเคราะห์ข้อมูล นอกจากนั้นนักวิจัย 5 คนในโครงการเป็นผู้มีประสบการณ์การทำงานวิจัยเชิงคุณภาพ
และมีผลงานตีพิมพ์เป็นที่ยอมรับในประชาคมวิจัย ส่วนนักวิจัยอีก 5 คนผ่านการฝึกอบรมการเป็นนักวิจัยเชิง
คุณภาพเบื้องต้นมาแล้ว

5. จริยธรรมการวิจัย

งานวิจัยเรื่องนี้ผ่านการพิจารณาจากคณะกรรมการจริยธรรมการวิจัยในมนุษย์ ของมหาวิทยาลัย
ขอนแก่น หมายเลขการอนุมัติเลขที่ HE 512065

ข้อค้นพบ

ข้อค้นพบที่สำคัญคือ ผู้ให้ข้อมูลหลักในการศึกษารั้งนี้ ซึ่งมีทั้งผู้หญิง ผู้ชายที่มีเศรษฐกิจ และสภาพ
ทางสังคมต่างกัน ได้ให้ภาพของการรับรู้สิทธิสตรีผ่านวิถีการดำเนินชีวิตในอดีตและปัจจุบัน ซึ่งในที่นี้จึงนำเสนอ
ข้อค้นพบโดยนำเสนอแยกตามกลุ่มผู้ให้ข้อมูลหลักดังนี้

1. ไทลื้อ: สิทธิเท่าเทียมแต่ "เราเป็นช้างเท้าหลัง สามีเขาเป็นช้างเท้าหน้า"

ผู้ให้ข้อมูลหลักชาวไทลื้อเห็นว่า สิทธิเป็นเรื่องที่สตรีควรได้รับจากครอบครัวและสังคม ผู้หญิงไทลื้อยกย่องให้ผู้ชายเป็นผู้นำ เนื่องจากเหตุผลเชิงชีววิทยาเป็นหลัก ดังนั้นผู้ให้ข้อมูลชาวไทลื้อจึงเห็นว่า ทุกวันนี้สิทธิผู้หญิงกับผู้ชาย "เกือบเท่ากัน" ที่สิทธิไม่เท่ากันเพราะมีสิ่งที่ผู้ชายทำได้ แต่ผู้หญิงทำไม่ได้ และค่าแรงของผู้หญิงน้อยกว่าผู้ชาย โดยเฉพาะเมื่อเศรษฐกิจตกต่ำ ผู้หญิงมีโอกาสถูกให้ออกจากงานมากกว่าผู้ชาย

ผู้หญิงชาวไทลื้อมีอำนาจในการจัดการกับร่างกาย เนื้อตัวของตนเองได้โดยไม่มีข้อจำกัดด้านวัฒนธรรม ประเพณี เช่น ไม่ถูกบังคับให้แต่งงาน เลือกรับผิดชอบกำเนิดเอง ตัดสินใจเรื่องการมีลูกได้ ปฏิเสธการมีเพศสัมพันธ์ได้ หลังคลอดพักได้ 1-3 เดือนขึ้นอยู่กับภาวะของร่างกาย

ผู้หญิงชาวไทลื้อมีบทบาทสำคัญทั้งในพื้นที่ส่วนตัว (private area) คือครอบครัว และพื้นที่สาธารณะ (public area) คือชุมชน โดยในพื้นที่ส่วนตัวนั้นผู้หญิงมีความเข้มแข็งและเป็นผู้นำเคียงบ่าเคียงไหล่กับผู้ชาย แต่ในพื้นที่สาธารณะผู้หญิงชาวไทลื้อยังมีข้อจำกัดจากการที่ยังไม่เป็นที่ยอมรับจากผู้ชาย หรือแม้แต่จากกลุ่มผู้หญิงด้วยกัน

2. ชนเผ่าละวะ: ผู้หญิงละวะมีสิทธิเท่าผู้ชาย อยู่ด้วยกัน ทำงานช่วยกัน

ผู้ให้ข้อมูลหลักทั้งผู้หญิง และผู้ชายเผ่าละวะ เห็นว่าสถานะของผู้หญิงและผู้ชายของชนเผ่าละวะไม่แตกต่างกัน ทุกบ้านทุกคนนับถือผี ทุกครอบครัวในหมู่บ้านเดียวกันใช้นามสกุลเดียวกัน และการสืบทอดตระกูลผ่านทางผู้หญิง ผู้ชายเป็นฝ่ายเข้าไปอยู่บ้านผู้หญิงเมื่อแต่งงานกัน แต่ด้วยผู้ชายมีพลกำลังทางร่างกายมากกว่า และไม่ต้องตั้งท้อง คลอดลูก และให้นมลูก ผู้ชายจึงมีเวลาสำหรับกิจกรรมในพื้นที่ทางสังคมกว้างกว่า สิทธิของผู้หญิงละวะจึงได้รับการส่งเสริมจากพลังจาริต แต่ภาวะเจริญพันธุ์ของผู้หญิงทำให้ผู้หญิงเผ่าละวะยอมรับข้อจำกัด และทำให้ตนเองขาดโอกาสบางอย่าง

ดังนั้น แม้ว่าผู้ให้ข้อมูลชนเผ่าละวะจะบอกว่า ผู้หญิง ผู้ชายเผ่าละวะมีสิทธิเท่าเทียมกัน แต่ในความเท่าเทียมนั้นผู้หญิงก็ยังไม่ได้รับการปกป้องสิทธิอย่างแท้จริง จึงเป็นความเท่าเทียมที่ไม่มีทางเท่าเทียม ถ้าผู้หญิงเผ่าละวะยังไม่ได้มีส่วนร่วมในพื้นที่ทางสังคมมากกว่านี้

3. ชนเผ่าเมี่ยน: สิทธิเท่าเทียม แต่ "เขาซื้อเรามา ยังไงก็ต้องยอม"

ชนเผ่าเมี่ยนมีผู้ชายเป็นผู้สืบตระกูล ให้คุณค่ากับผู้ชายในฐานะผู้นำมากกว่าผู้หญิง ผู้หญิงมีค่าในฐานะผู้ดูแล ผู้หญิงเผ่าเมี่ยนในปัจจุบันได้รับสิทธิเพิ่มขึ้นจากความยืดหยุ่นของจาริต ประเพณี ทำให้ผู้หญิงมีโอกาสเรียนหนังสือ ได้รับการศึกษาสูง เป็นเจ้าของทรัพย์สิน แต่ความคิดที่ผู้หญิงมีสถานะต่ำกว่าผู้ชาย เพราะเป็นผู้เข้ามาอยู่บ้านของผู้ชาย ทำให้ผู้หญิงเผ่าเมี่ยนมีข้อจำกัดเรื่องความเป็นอิสระ และการปฏิเสธการร้องขอของสามี นอกจากนี้ผู้หญิงบางคนยังถูกทำร้ายทั้งทางร่างกาย และจิตใจจากสามีที่เมาสุรา ดังนั้นสิทธิสตรีของผู้หญิงเผ่าเมี่ยนแม้จะดีขึ้นแต่ก็ยังคงไม่เท่าเทียม หากสถานะของผู้หญิงในบ้านยังเป็นผู้อาศัยอยู่เช่นนี้

4. ชนเผ่าม้ง: หญิงชายไม่เท่ากัน "ผู้หญิงเหมือนน้ำชี ผู้ชายเป็นน้ำกลาง เหนือกว่าน้ำชี"

ชนเผ่าม้งได้ชื่อว่าเป็นชนเผ่าที่มีความสามารถในการค้าขาย ทำธุรกิจต่างๆ ประสบความสำเร็จ และเป็นเจ้าของกิจการขนาดใหญ่หลายประเภท มีผู้หญิงและผู้ชายชนเผ่าม้งเป็นผู้นำในชุมชนและหน่วยงานทางราชการ ทำงานราชการ แต่เมื่อพิจารณาถึงความสัมพันธ์ของหญิงชายในสังคมชนเผ่าม้ง พบว่าจารีตประเพณีดั้งเดิมของชนเผ่ามีความเข้มแข็ง มีอิทธิพลต่อความคิดเรื่องความเป็นหญิงเป็นชาย และวิถีปฏิบัติของหญิงชายในปัจจุบันอย่างมาก จารีตที่ให้คุณค่าแก่ผู้ชายในฐานะผู้สืบตระกูลไว้สูงกว่าผู้หญิงในฐานะผู้ผลิตลูก และผู้ดูแลครอบครัว สิทธิของผู้หญิงเผ่าม้งปัจจุบันเท่าเทียมผู้ชายเฉพาะโอกาสในการเรียนเท่านั้น ซึ่งก็ขึ้นอยู่กับฐานะทางเศรษฐกิจของครอบครัว แต่ในภาพรวมโดยทั่วไปแล้ว สถานะของผู้หญิงต่ำกว่าผู้ชายทั้งด้านบทบาท การทำงาน อำนาจการตัดสินใจ และโอกาสการเข้าถึงทรัพยากร

5. กลุ่มเกษตรกรและผู้ใช้แรงงาน: ผู้ชายหาเงิน ผู้หญิงทั้งทำงานบ้านทั้งช่วยหาเงิน

ผู้ให้ข้อมูลหลักที่ไม่ใช่ชนเผ่ามีอาชีพทำนา ทำไร่ รับจ้างทั่วไป รวมทั้งงานก่อสร้างทั้งผู้หญิงและผู้ชาย ที่ร่วมในการศึกษาค้นคว้าครั้งนี้ เห็นว่า สภาพร่างกายผู้ชายแข็งแรงกว่าผู้หญิง ดังนั้นงานใดที่ต้องใช้แรงจึงเป็นงานผู้ชาย บทบาทผู้นำจึงขึ้นอยู่กับกิจกรรม ทั้งผู้หญิงและผู้ชายมีบทบาทเป็นผู้นำได้ในวาระต่างๆ กัน แต่อย่างไรก็ตาม งานในพื้นที่ส่วนตัวก็ยังเป็นของผู้หญิงทั้งหมด ผู้ชายช่วยในบางโอกาส ส่วนงานในพื้นที่สาธารณะนั้นทั้งผู้หญิงและผู้ชายมีบทบาทที่ตัดเยื่อมกัน ด้วยความเห็นเช่นนั้นนำไปสู่การรับรู้ว่าการมีโอกาเข้าถึงทรัพยากรต่างๆ มากหรือน้อยนั้นไม่ได้ขึ้นอยู่กับความเป็นผู้หญิง ผู้ชายเท่านั้น แต่ขึ้นอยู่กับสถานการณ์

ผู้ให้ข้อมูลหลักเห็นว่า สิทธิของผู้หญิงปัจจุบันมีมากกว่าเดิมมากในทุกเรื่อง ผู้หญิงผู้ชายต้องอยู่ร่วมกัน ให้เกียรติกัน แต่ผู้หญิงก็ต้องถูกทำร้ายร่างกายมากกว่าผู้ชาย ขณะที่ผู้ชายถูกทำร้ายด้วยวาจา (ด่า) จากผู้หญิง และสถานการณ์นี้เป็นที่ยอมรับว่าเป็นเรื่องในพื้นที่ส่วนตัว ที่คนนอกไม่ควรยุ่งเกี่ยว

6. กลุ่มผู้พิการ: ผู้ชายเป็นผู้นำ ผู้จัดการ ผู้หญิงดูแลบ้าน

ผู้พิการที่เป็นผู้ให้ข้อมูลหลักในการศึกษาค้นคว้าครั้งนี้คือ ผู้พิการทางสายตา (ตาบอด) จำนวน 10 คน และผู้พิการทางการเคลื่อนไหว (แขนขาอ่อนแรง อัมพาต อัมพฤกษ์) จำนวน 10 คน ทั้งหมดมีความเห็นไปในทิศทางเดียวกันว่าผู้หญิงและผู้ชายมีบทบาทต่างกัน แต่ในความพิการก็ทำให้ผู้หญิงและผู้ชายทำงานแทนกันได้ขึ้นอยู่กับความสามารถส่วนบุคคล อย่างไรก็ตาม ผู้ชายพิการมีโอกาสดีกว่าผู้หญิงในเรื่องการทำงานหาเลี้ยงชีพ เนื่องจากร่างกายแข็งแรงกว่า ปลอดภัยจากการถูกล่วงละเมิดทางเพศและถูกกระทำความรุนแรงมากกว่า ขณะที่ผู้หญิงต้องมีค่าใช้จ่ายส่วนตัวมากกว่าจึงทำให้ผู้พิการผู้หญิงต้องพึ่งพาคนอื่นมากกว่าผู้พิการผู้ชาย ผู้พิการที่เป็นผู้ให้ข้อมูลหลักทุกคนได้รับค่าเบี้ยยังชีพ 500 บาท ถึงแม้จะไม่เพียงพอ แต่ก็ยากต่อการเรียกร้องสิ่งเหล่านี้มีผลต่อการรับรู้สิทธิสตรีและการถูกล่วงละเมิด

7. กลุ่มมุสลิม: ผู้ชายจะต้องเป็นใหญ่ทั้งในบ้านและนอกบ้าน แต่ต้องให้เกียรติผู้หญิง ห้ามรังแก

ผู้ให้ข้อมูลหลักกลุ่มนี้เป็นผู้นับถือศาสนาอิสลามที่อาศัยอยู่ในจังหวัดขอนแก่น ทั้งหมดรับรู้เรื่องสิทธิสตรี

ในมิติเพศภาวะไปในทิศทางเดียวกันว่า หลักของศาสนาถือเป็นหลักของการดำเนินชีวิตของชาวมุสลิมทุกคน และหลักศาสนาทำให้สิทธิของผู้หญิง และผู้ชายเท่าเทียมกัน แต่หลักปฏิบัติของผู้หญิงและผู้ชายมีความแตกต่างกันบ้างเพื่อปกป้องผู้หญิงให้ปลอดภัย ผู้ชายต้องเป็นผู้นำทั้งในพื้นที่ส่วนตัว คือ ครอบครัว และพื้นที่สาธารณะ คือ สังคมนอกบ้าน ผู้หญิงเป็นผู้นำในกลุ่มผู้หญิงด้วยกันได้ แต่จะไม่ถูกยอมรับให้เป็นผู้นำของผู้ชายในพื้นที่สาธารณะผู้หญิงและผู้ชายแบ่งแยกพื้นที่และหน้าที่กันชัดเจน การที่ผู้หญิงจะทำบทบาทเดียวกับผู้ชายนั้น ผู้ให้ข้อมูลหลักทั้งหมดเห็นว่าจะเกิดปัญหาทั้งในครอบครัวและชุมชน ดังนั้น การที่ทุกคนปฏิบัติหน้าที่ของตนตามบทบาทที่หลักทางศาสนาได้กำหนดไว้จะทำให้ครอบครัวและชุมชนอยู่กันอย่างมีความสุขและสันติ

8. กลุ่มสตรีผู้นำ และนักวิชาชีพ: เมื่อก่อนผู้ชายเป็นช้างเท้าหน้า เดียวนี้ผู้หญิงก็เป็นได้....แต่หน้าบ้านเป็นผู้ชาย หลังบ้านเป็นผู้หญิง

กลุ่มผู้ให้ข้อมูลหลักซึ่งทั้งหมดมีการศึกษาระดับอุดมศึกษา ทำงานนอกบ้านในฐานะผู้ประกอบการวิชาชีพ รับรู้ถึงความเปลี่ยนแปลงของสังคมและบทบาทของผู้หญิงที่เปลี่ยนไป ผู้หญิงกลุ่มนี้เห็นว่าแม้ว่าสังคมจะเปลี่ยนไปอย่างไร ผู้หญิงก็ยังไม่เท่าเทียมกับผู้ชายในเชิงจารีต และชีวิตในบ้าน ในสังคมความสัมพันธ์เชิงอำนาจของผู้หญิงชายไม่อยู่ในลักษณะสมดุล เพราะผู้หญิงเป็นรองผู้ชายทั้งในบ้านและนอกบ้าน มีโอกาสเข้าถึงทรัพยากรได้น้อยกว่า เนื่องจากข้อจำกัดทางสังคมและแนวคิดชายเป็นใหญ่ ผู้หญิงจึงถูกละเมิด และปรับตัวต่อการละเมิดด้วยการเก็บกด ยอมรับ และเมื่อมีโอกาสก็ต้องพยายามฝ่าข้อจำกัดไปให้ได้

สรุป และข้อเสนอแนะ

1. เพศภาวะผู้หญิงและผู้ชายในกลุ่มผู้ให้ข้อมูลหลักไม่แตกต่างจากเพศภาวะของผู้หญิงผู้ชายไทยในศตวรรษที่ 20

สรุปผลการวิเคราะห์ในภาพรวมสรุปได้ว่า ผู้ชายมีสถานะของผู้นำและผู้มีอำนาจทั้งในพื้นที่ส่วนตัวและพื้นที่สาธารณะ แม้ว่าผู้หญิงจะมีความสามารถ มีบทบาทในเรื่องเศรษฐกิจ ทั้งในระดับครอบครัว และชุมชนเพิ่มขึ้น แต่ก็ไม่ได้ทำให้ผู้หญิงยอมรับผู้หญิง หรือผู้ชายส่วนใหญ่ยอมรับผู้หญิงในฐานะผู้นำอย่างไม่มีข้อสงสัย

รัฐธรรมนูญและกฎหมายได้เปิดทางให้ทั้งผู้หญิงและผู้ชายมีโอกาส มีทางเลือกในทุกด้านอย่างเท่าเทียม 'ไม่มีการเลือกปฏิบัติ' แต่ในวิถีชีวิตและจารีตประเพณี ผู้หญิงและผู้ชายมีข้อจำกัดทั้งทางชีววิทยา (ความแตกต่างทางกายภาพ และสรีรภาพ) ทำให้ผู้หญิงและผู้ชายไม่สามารถได้โอกาส หรือเลือกได้อย่างเป็นธรรมในสังคมทุนนิยมที่ต้องแข่งขัน ผู้แข็งแกร่งกว่าเท่านั้นจึงจะได้โอกาสมากกว่า เมื่อผู้หญิงมีลักษณะทางกายภาพแข็งแกร่งน้อยกว่าผู้ชาย มีข้อกำหนดทางจารีตประเพณีโดยเฉพาะที่เกี่ยวกับบรรทัดฐานทางสังคมในเรื่องเพศ^๑ (social norms) ที่ทำให้เกิดค่านิยมทวิมาตรฐาน (double standard) นำไปสู่ความสัมพันธ์ทางเพศที่ไม่เท่าเทียม ทำให้ผู้หญิงส่วนหนึ่งขาดโอกาสพัฒนาเรียนรู้ที่จะสร้างพลังให้ตนเองเข้าถึงโอกาสได้อย่างเป็นธรรม

เป็นที่น่าสังเกตว่า ประเทศไทยมีแผนพัฒนาสตรีมาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2525^๗ มีองค์กรต่างๆ ทำงานด้านการพัฒนาสตรีมากมาย แต่ไม่ทำให้เพศภาวะของผู้หญิงและผู้ชายเปลี่ยนไปในทางที่ทำให้เกิดความเป็นธรรมในสังคมอย่างแท้จริง ทำให้ความเท่าเทียมของสิทธิสตรีเป็นความยากที่จะเท่าเทียม จึงเสนอให้ทบทวนวิธีการ

ดำเนินงาน วิเคราะห์แนวปฏิบัติ และหาแนวทางส่งเสริมพลังอำนาจของสตรีใหม่โดยให้มีลักษณะเฉพาะตามกลุ่มเป้าหมาย ไม่ใช่วิธีเหมารวม

2. พลังจารีตอยู่เหนือพลังใดๆ

ชนเผ่า หรือ กลุ่มวัฒนธรรมย่อยมีพลังจารีตเข้มแข็ง เช่น ชนเผ่าม้ง เผ่าเยียน และคนมุสลิม ผู้หญิงจะมีข้อจำกัดในการดำเนินชีวิตมาก และข้อจำกัดนั้นส่วนใหญ่เกี่ยวข้องกับเรื่องเพศวิถี (sexuality) เช่น ผู้หญิงไม่มีสิทธิปฏิเสธความต้องการทางเพศของผู้ชาย ผู้หญิงเปิดเผยตัวเองไม่ได้เนื่องจากจะไปกระตุ้นความกำหนัดของผู้ชาย เป็นต้น ข้อจำกัดซึ่งมีรากฐานมาจากความคิดว่าผู้หญิงเป็นวัตถุทางเพศ⁹ นี้ได้ขยายไปถึงการควบคุมการเดินทาง การเรียนรู้ และการปฏิบัติตัวอื่นๆ ทั้งในพื้นที่ส่วนตัว และพื้นที่สาธารณะ ในกลุ่มที่มีพลังจารีตเข้มแข็งนี้ พลังของกฎหมายต่างๆ ไม่สามารถเข้าไปช่วยผู้หญิงที่ถูกพลังจารีตบางอย่างละเมิดสิทธิได้

ชนเผ่าหรือกลุ่มวัฒนธรรมย่อยที่พลังจารีตยืดหยุ่น และปรับเปลี่ยนไปตามกระแสความเปลี่ยนแปลงทางสังคมมาก เช่น เผ่าละโว้ คนเมืองเหนือ และคนอีสาน ผู้หญิงมีโอกาส มีบทบาทในพื้นที่สาธารณะในการแสดงตัวตนและความสามารถ แต่ก็ต้องพิสูจน์ความสามารถให้เหนือกว่าผู้ชายมากจึงจะได้รับโอกาส ขณะเดียวกันในพื้นที่ส่วนตัวกลับไม่ได้เปลี่ยนไปมากนัก โดยเฉพาะผู้หญิงที่แต่งงานอยู่กับสามี ความเท่าเทียมในพื้นที่ส่วนตัวนี้จะเกิดขึ้นได้หรือไม่ ขึ้นอยู่กับทัศนคติของผู้ชายที่เป็นสามีว่าเห็นผู้หญิงคืออะไร ดังนั้นสิทธิสตรีที่ขึ้นกับสิทธิบุรุษ เป็นที่น่าสังเกตว่าผู้หญิงในกลุ่มวัฒนธรรมที่พลังจารีตยืดหยุ่นนี้ เห็นการครองตัวเป็นโสด การไม่มีพันธะผูกพันกับสามีภรรยาเป็นหนทางหนึ่งในการปกป้องสิทธิ และการละเมิดสิทธิ โดยเฉพาะผู้หญิงที่มีการศึกษาสูง

มีข้อเสนอแนะว่าควรเข้าถึงพลังจารีตในวัฒนธรรมย่อยต่างๆ ส่งเสริมพลังสตรีผ่านพลังจารีต

3. การละเมิดสิทธิสตรีเกิดได้ทั้งจากการยินยอม การจ่ายอม การจำทน และการไม่รู้

ประเด็นการละเมิดสิทธิสตรีที่พบในการศึกษาภาคสนามครั้งนี้ ครอบคลุม 5 ด้าน คือ ด้านการมีส่วนร่วมในการบริหารและการเมือง ความรุนแรง การพัฒนาศักยภาพความสามารถและการศึกษาด้านสุขอนามัยเจริญพันธุ์ ด้านธุรกิจและด้านกฎหมาย โดยมีสาเหตุดังนี้

3.1 การยินยอม

ผู้หญิงที่เป็นผู้ให้ข้อมูลหลักเข้าใจดีว่า ในทางกฎหมายผู้หญิงมีสิทธิเท่าเทียมชาย ทั้งเรื่องการศึกษาหน้าที่การงาน และการบริหารชุมชน บ้านเมือง แต่ผู้หญิงมักจะยินยอมไม่ใช้สิทธิเหล่านั้นๆ เพื่อคงไว้ซึ่งบทบาททางเพศ ค่านิยมของความเป็นผู้หญิงที่ดี เช่น ไม่เรียนหนังสือ เพื่อจะช่วยพ่อ-แม่ทำงาน ต้องดูแลลูก-สามีไม่มีเวลาหาความรู้เพิ่มเติม ไปไกลบ้านไม่ได้กลัวถูกนิรโทษ เป็นต้น และผู้หญิงก็ปรับตัวให้มีความสุขกับการยินยอมนี้ไม่เห็นว่าเป็นปัญหา แต่ได้รับการยกย่อง และไม่เห็นว่าเป็นการละเมิดสิทธิแต่อย่างใด

3.2 การจ่ายอม

สิทธิด้านสุขอนามัยเจริญพันธุ์ถูกกล่าวถึงมากที่สุด ที่ผู้หญิงผู้ให้ข้อมูลหลักจ่ายอม ไม่ปฏิเสธการ

มีเพศสัมพันธ์กับสามีเมื่อตนเองไม่ต้องการ ทั้งนี้เพื่อรักษาสัมพันธ์ภาพ และป้องกันสามีไปมีภรรยาใหม่ จำยอมคุมกำเนิดเอง ด้วยความไม่ไว้วางใจผู้ชายซึ่งเห็นว่าการคุมกำเนิดเป็นความรับผิดชอบของผู้หญิง เพราะผู้หญิงเป็นฝ่ายต้องตั้งครรภ์ จำยอมเสียใจให้สามีไปมีภรรยาเพิ่มเพื่อรักษาชีวิตครอบครัว หรือเพื่อให้ได้ลูกตามต้องการ ตัวอย่างการจำยอมนี้ผู้หญิงไม่เต็มใจ แต่ต้องทำ และเห็นว่าเป็นปัญหาเฉพาะตัวไม่ถือว่าเป็นการละเมิดสิทธิ

นอกจากนั้นในกลุ่มที่พลังจารีตเข้มแข็ง ผู้หญิงจำยอม จำกัดการเคลื่อนไหว และอิสระในเรื่องส่วนตัว เช่น การแต่งตัว การเที่ยว การคบค้าสมาคม เพื่อให้เป็นที่ยอมรับของครอบครัวและชุมชน แม้จะเห็นว่าเป็นการละเมิดสิทธิอยู่บ้าง แต่ก็มีความสุขมากกว่าที่จะทำตามสิทธิ์แต่ชุมชนไม่ยอมรับ

3.3 การจำทน

ภาวะจำทนถูกกล่าวถึงมากในกรณีความรุนแรง ผู้ให้ข้อมูลหลักทั้งผู้หญิง ผู้ชายเข้าใจดีว่าการตำหนิ ทำร้ายร่างกาย เป็นสิ่งไม่สมควรกระทำ แต่เมื่อใดที่เกิดขึ้นในพื้นที่ส่วนตัวถือเป็นเรื่องที่บุคคลภายนอกไม่สมควรยุ่งเกี่ยว นอกจากนั้นผู้หญิงที่พึ่งพาทางด้านเศรษฐกิจหรือช่วยตัวเองได้น้อย ซึ่งรวมถึงผู้พิการ ต้องจำทนต่อการเกิดความรุนแรงทั้งด้านร่างกายและจิตใจ

ผู้หญิงชนเผ่าม้ง ซึ่งอยู่ในวัฒนธรรมย่อยมีพลังจารีตเข้มแข็ง ให้คุณค่าผู้ชาย และกดขี่ผู้หญิง ผู้หญิงนั้นต้องจำทนอยู่ในสภาพไร้อำนาจการตัดสินใจ การต่อรองทั้งในพื้นที่ส่วนตัวและพื้นที่สาธารณะ ระดับการศึกษา หน้าที่การงาน และตำแหน่งในสังคมนอกชนเผ่า ไม่มีพลังเพียงพอที่จะช่วยให้ผู้หญิงกลุ่มนี้เรียกร้องความเป็นธรรมให้กับตนเอง เมื่อถูกบังคับให้แต่งงาน มีลูก หรือเมื่อถูกทำร้ายร่างกายและจิตใจ ผู้หญิงกลุ่มนี้รู้ว่ามีสิทธิ์ที่จะปฏิเสธ หรือฟ้องร้องเอาผิด แต่การได้รับความเป็นธรรมนั้น เมื่อต้องแลกกับการสูญเสียที่จะเกิดขึ้นแล้ว ผู้หญิงยอมจำทนรับการละเมิดสิทธินั้นด้วยความเจ็บช้ำน้ำใจ

3.4 การไม่รู้

เรื่องเศรษฐกิจและกฎหมาย เป็นเรื่องที่ผู้หญิงที่ร่วมในการศึกษาคั้งนี้ไม่รู้มากที่สุด แต่เป็นที่น่าสังเกตว่า การมีสิทธิ์ใช้นำนานว่า "นางสาว" แทน "นาง" และการใช้นามสกุลเดิม เป็นที่รับรู้อย่างกว้างขวาง ซึ่งผู้หญิงบางคนเห็นว่าเป็นโอกาสของการรักษาสถานภาพส่วนตัวเท่าเทียมชาย แต่ผู้หญิงบางคนก็เห็นว่าไม่ใช่เรื่องจำเป็นเพราะไม่ทำให้ชีวิตที่ทุกข์ยากดีขึ้น

ผู้ให้ข้อมูลหลักมีข้อเสนอเพื่อการปกป้องสิทธิสตรีดังนี้

(1) ระดับบุคคล

ผู้หญิงต้องศึกษากฎหมาย รับข้อมูลข่าวสารให้มาก และเรียกร้องสิทธิที่ทำให้ผู้หญิงพึงตัวเองได้ทางเศรษฐกิจ

(2) ระดับครอบครัว

ต้องอบรม กล่อมเกลาลูกผู้หญิง ลูกผู้ชาย ตลอดจนให้พ่อ-แม่มีบทบาทที่เป็นตัวอย่างแก่ลูก ในการเคารพสิทธิมนุษยชนอย่างเท่าเทียมกัน

(3) ระดับชุมชน

ชุมชนในที่นี้หมายถึงองค์กร กลุ่มต่างๆ ที่จะต้องดำเนินการเพื่อให้ผู้หญิงได้รับการยอมรับใน

การแสดงออกต่างๆ อย่างเท่าเทียมกับชาย ให้ความเคารพในสิทธิสตรี และความเป็นมนุษย์
ที่เท่าเทียมกัน ทั้งนี้ให้ผู้ให้ข้อมูลหลักได้เสนอวิธีการต่างๆ ดังนี้

- (3.1) ให้ผู้ชายเข้ามามีส่วนร่วม
- (3.2) สร้างความเข้มแข็งให้กลุ่ม และผู้นำที่เป็นผู้หญิง
- (3.3) ผู้มีอำนาจหน้าที่อย่างเป็นทางการต้องเข้มแข็งจริงจัง

เอกสารอ้างอิง

1. สำนักงานกิจการสตรี และสถาบันครอบครัว. แผนพัฒนาสตรีในช่วงแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคม
แห่งชาติ ฉบับที่ 10. กรุงเทพฯ : กระทรวงพัฒนาสังคม และความมั่นคงของมนุษย์, 2551.
2. สำนักงานกิจการสตรีและสถาบันครอบครัว. รายงานการอนุวัติตามอนุสัญญาว่าด้วยการจัดการเลือก
ปฏิบัติต่อสตรีในทุกรูปแบบ ฉบับที่ 4-5 (ฉบับรวม). กรุงเทพฯ : กระทรวงพัฒนาสังคมและความมั่นคง
ของมนุษย์, 2550.
3. Creswell J. Research Design : Qualitative, Quantitative and Mixed Methods Approaches.
Thousand Oaks: Sage, 2003.
4. ศิริพร จิรวัดน์กุล. การวิจัยเชิงคุณภาพสำหรับวิชาชีพการพยาบาล, ขอนแก่น: ศิริภรณ์ออฟเซ็ท, 2548.
5. Tashakkori A. & Teddlie C. (Ed). Principles of Mixed Methods and Multi-method Research
Design: Handbook of Mixed Methods in Social and Behavior Research. Thousand Oaks:
Sage, 2003.
6. Im Eun-Ok & Meleis AF. An International Imperative for Gender Sensitive Theory in Women's
Health. Journal of Nursing Scholarship 2001, 33 (4); 309-314.
7. สำนักส่งเสริมความเสมอภาคหญิงชาย. รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช 2550 : เรื่อง
การพัฒนาสถานภาพสตรี. กรุงเทพฯ : องค์การค้ำของสำนักงานคณะกรรมการและสวัสดิการครู
และบุคลากรทางการศึกษา, 2551.
8. จิตติมา ภาณุเตชะ และณัฐยา บุญภักดี. "ผู้หญิงห้ามเข้า" จารีตและความเชื่อที่ต้องอธิบาย. กรุงเทพฯ:
พีเอ็นพี กรุป, 2548.
9. บุญผา ศิริวิศรี และ จรรยา เศรษฐบุตร (บรรณาธิการ). รายงานวิจัยโครงการพัฒนางานวิจัยด้าน
เพศภาวะ มิติทางเพศ และอนามัยการเจริญพันธุ์. นครปฐม: สถาบันวิจัยประชากรและสังคม
มหาวิทยาลัยมหิดล, 2545.

ผู้หญิง : กับการมีส่วนร่วมในองค์การบริหารส่วนตำบล Woman and Participation in Tambon Administrative Organization

น.ส.นิรมล ศรีธงชัย Niramol Srithongchai

สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น

E-mail : nirsri@kku.ac.th

บทคัดย่อ

การมีส่วนร่วมของผู้หญิงในการบริหารจัดการและพัฒนาการเมืองการปกครองทั้งในระดับประเทศและระดับท้องถิ่น เป็นก้าวสำคัญที่จะเปิดโอกาสให้ผู้หญิงแสดงศักยภาพของตนเองอย่างเต็มที่ ด้วยเหตุนี้จึงได้ทำการศึกษาวิจัยเรื่องผู้หญิงกับการมีส่วนร่วมในองค์การบริหารส่วนตำบล เพื่อให้เกิดความเข้าใจในสภาพเงื่อนไขที่เอื้อและเป็นอุปสรรคต่อการเข้าเป็นสมาชิก อบต.หญิง และเพื่อหาแนวทางในการส่งเสริมการให้ผู้หญิงมีบทบาทใน อบต. เพิ่มมากขึ้น ซึ่งส่งผลต่อการเพิ่มศักยภาพของ อบต. ผลจากการศึกษาวิจัย พบว่าในสังคมชนบทยังมีแนวคิดการแบ่งบทบาทชายหญิงแบบดั้งเดิม โดยเฉพาะกลุ่มผู้สูงอายุที่เป็นชาย ยังยึดติดความคิดว่าการเป็นผู้นำควรเป็นหน้าที่ของผู้ชาย แต่อย่างไรก็ตามผลจากการศึกษาพบว่าผู้หญิงมีศักยภาพสูง สามารถที่จะเป็นผู้นำที่ดีได้เพราะมีความสามารถในการประสานงาน การประชาสัมพันธ์ มีความละเอียดรอบคอบ สามารถวางแผนได้ดี มีศักยภาพในการดำเนินงานพัฒนา มีความตระหนักถึงกลุ่มผู้ด้อยโอกาส ส่วนจุดด้อยในการเป็นผู้นำ คือขาดความมั่นใจ ไม่กล้าแสดงความคิดเห็น ไม่กล้าตัดสินใจ แต่ผู้หญิงจะเป็นผู้ที่รับผิดชอบในการปฏิบัติงานที่ได้รับมอบหมายให้เสร็จลุล่วงไปได้ด้วยดี ดังนั้นการที่จะทำให้ผู้หญิงได้มีโอกาสเข้ามามีส่วนร่วมในการบริหารองค์การส่วนท้องถิ่นมากยิ่งขึ้น ควรมีการปรับเปลี่ยนทัศนคติที่มีต่อผู้หญิง ควรส่งเสริมเพื่อพัฒนาศักยภาพสตรี ส่งเสริมประชาสัมพันธ์ให้มีความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับบทบาทหน้าที่ของ อบต. และควรมีการศึกษาวิจัยเชิงปฏิบัติการเพื่อหาแนวทางเพิ่มประสิทธิภาพการทำงานของ อบต.หญิง ทำอย่างไรผู้หญิงจะได้รับการยอมรับมากขึ้น และควรมีการศึกษาวิจัยเพื่อหาแนวทางเพิ่มจำนวนผู้หญิงในอบต.

Abstract

Women participation in the management and development in political both national and local levels is the crucial step for to have opportunity to show their strong potential to the public. Based on the reason, the project has objective to study for clarify the factors which can be obstruction and supporting to woman to be elected to as members of Tambon Administrative organization (TAO) and work performance and for identify the way to uplift woman TOA

participation and capacity which will enhance the capacity of TAO. The findings of the study indicate that in rural society, the concepts of woman are inferior to men still existing particularly among male old age people. The still regard that male should be leaders rather than female. However, it is found the woman TAO have high potential in various aspects. They can be good leader since they are good at cooperating, carrying out public relation activity, making long plan, having better skill in scrutinizing holistic view, and meticulous in working. Besides, woman has high potential in carrying out development activities. They concern about the under privileged group in the community and the sustainable development of the society. Women also have weak points. It is found those women are weak leaders in the sense that they are lack of self-confidence. They offer do not dare to speak out in the public to show their opinion and they do not dare to make decision, but they are rather good at accomplishing all the assigned tasks. So that there are various directions to the chance of females the chance of to be participated in local politic. These are including of : The revision of the point of view of society towards women. The promotion schemes to uplift woman capacity. The campaign in order to make the public understand the TAO s roles and responsibilities. The research issues in the directions such as the study to find out the directions to increase female TAOs capacity and the directions to make woman have been more accepted in the local plasticity and the directions to make woman have been more accepted in the local political sphere, and the study to find out the directions to increase the number of female in TAO.

คำสำคัญ : ผู้หญิง, Woman, การเมืองท้องถิ่น, องค์การบริหารส่วนตำบล (อบต.)

ความสำคัญและที่มาของปัญหา

การมีส่วนร่วมของผู้หญิงในด้านการบริหารจัดการและการพัฒนาการเมืองการปกครองทั้งในระดับท้องถิ่นและระดับประเทศนับเป็นก้าวสำคัญของผู้หญิงซึ่งเดิมเคยถูกกำหนดบทบาทให้เป็นผู้รับผิดชอบในครัวเรือน และร่วมทำการเกษตรในไร่นา ผู้หญิงยังมีส่วนร่วมค่อนข้างน้อยในกระบวนการตัดสินใจในการเมืองท้องถิ่น บทบาทการเมืองเป็นเรื่องของผู้ชาย¹ (Endnotes)

จุดเริ่มการมีส่วนร่วมทางการเมืองของผู้หญิงไทย หลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง ปี พ.ศ. 2475 เมื่อหญิงและชายได้รับสิทธิเท่าเทียมกันในการเลือกตั้งและการลงสมัครรับเลือกตั้งผู้แทนราษฎร ส่วนในระดับท้องถิ่น ในปี พ.ศ. 2525 กฎหมายเปิดโอกาสให้ผู้หญิงสามารถรับเลือกตั้งผู้ใหญ่บ้านได้เช่นเดียวกับผู้ชาย และในปี พ.ศ. 2537 รัฐสภาได้ผ่านพระราชบัญญัติสภาตำบลและองค์การบริหารส่วนตำบล (อบต.) ซึ่งนับเป็นโอกาสสำคัญที่ผู้หญิงได้มีส่วนร่วมในด้านการเมืองและการพัฒนาท้องถิ่น²

ถึงแม้กฎหมายจะเปิดโอกาสให้ผู้หญิงได้แสดงศักยภาพก็ตาม แต่กระนั้นผู้หญิงก็มีส่วนร่วมในระดับที่ต่ำมาก ในปี พ.ศ. 2544³ มีจำนวนสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรที่เป็นหญิงทั้งสิ้น เพียง 41 คน จากจำนวน ส.ส. ทั้งหมด 500 คน และเป็นครั้งแรกที่ประเทศไทยมีการเลือกตั้งวุฒิสมาชิก ปรากฏว่ามี ส.ว. หญิงทั้งสิ้น 19 คน จาก ส.ว.ทั้งสิ้น 200 คน และจากการเลือกตั้งเมื่อเดือนกุมภาพันธ์ ปี พ.ศ. 2548 มีผู้หญิงผ่านเข้าไปอยู่ในสภาร้อยละ 10.6 ที่เป็นผู้หญิง และการเลือกตั้ง ส.ส. เมื่อวันที่ 23 ธันวาคม⁴ พ.ศ. 2550 พบว่า ส.ส. แบบสัดส่วนมีทั้งหมด 80 คน มี ส.ส. หญิง 6 คน คิดเป็นร้อยละ 7.5 ส.ส.แบบแบ่งเขต มีทั้งหมด 400 คน ส.ส.หญิง 49 คน

คิดเป็นร้อยละ 12.25 หากรวมจำนวน ส.ส. ในสภาฯ ทั้งหมด 480 คน มีจำนวน ส.ส.หญิงทั้งหมด 55 คน คิดเป็นร้อยละ 11.46 คน แม้เพิ่มขึ้นแต่ถือว่ายังน้อยมาก และเช่นเดียวกับระดับท้องถิ่นสัดส่วนของผู้หญิงก็น้อยกว่าผู้ชาย หรือบางพื้นที่ไม่มีสมาชิก อบต.ที่เป็นผู้หญิงเลย จากการเลือกตั้งองค์การบริหารส่วนตำบล ครั้งแรกในปี 2538 จำนวนผู้หญิงที่ได้รับเลือกตั้งทั่วประเทศมีทั้งสิ้น 2,212 คน (ร้อยละ 6.5) จากจำนวนสมาชิก อบต. ทั้งสิ้น 18,646 คน ในปี 2539 เพิ่มขึ้นเป็น 3,390 คน (ร้อยละ 7.9) จากจำนวนสมาชิก อบต. ทั้งสิ้น 42,911 คน⁵ และในปี 2551⁶ เพิ่มขึ้นเป็น 11,316 คน (ร้อยละ 13.03) จากจำนวนสมาชิก อบต. 86,816 คน ซึ่งถึงแม้ว่าจะเพิ่มขึ้นแต่เมื่อเทียบสัดส่วนแล้วก็ถือว่ายังต่ำอยู่

เมื่อมีโอกาสทางกฎหมายเปิดให้สำหรับผู้หญิง มีหลายหน่วยงานทั้งภาครัฐเอกชน องค์การพัฒนาเอกชน สถาบันการศึกษา และองค์การระหว่างประเทศ ที่ให้การสนับสนุนในรูปแบบต่างๆ เพื่อเอื้อให้ผู้หญิงได้เข้าร่วมเป็นสมาชิก อบต. เพื่อทำหน้าที่ในการกำหนดทิศทางการพัฒนาท้องถิ่นของตนให้สนองตอบกับความต้องการของชุมชน การสนับสนุนดังกล่าวจัดทำในหลายรูปแบบต่างๆ เช่น การฝึกอบรมเพื่อให้ความรู้และสร้างความมั่นใจให้กับผู้หญิง เพื่อกระตุ้นและส่งเสริมให้ผู้หญิงลงสมัครรับเลือกสมาชิก อบต. การฝึกอบรมกลยุทธ์ในการหาเสียงการสร้างเครือข่ายผู้นำผู้หญิง เช่น เครือข่ายกำนัน ผู้ใหญ่บ้าน และใช้เครือข่ายเป็นแกนนำในการกระตุ้น และส่งเสริมให้ผู้หญิงมีส่วนร่วมในด้านการเมืองการปกครองท้องถิ่น ในบางพื้นที่องค์กรพัฒนาเอกชนร่วมรณรงค์ในชุมชนเพื่อกระตุ้นและสร้างความมั่นใจให้กับผู้หญิงที่มีความพร้อมลงสมัครรับเลือกตั้งสมาชิก อบต. รวมทั้งสนับสนุนการทำงานของสมาชิก อบต. ที่เห็นความสำคัญของการส่งเสริมศักยภาพผู้หญิง ซึ่งจากความพยายามดังกล่าวผู้หญิงยังคงก้าวสู่การเมืองท้องถิ่นได้น้อยมาก ดังนั้นความพยายามในการสนับสนุนให้ผู้หญิงมีส่วนร่วมใน อบต. คงไม่สิ้นสุดแค่การสร้างโอกาสและเงื่อนไขเพื่อให้ผู้หญิงได้รับเลือกเป็นสมาชิก อบต.แต่คงต้องมีการศึกษาปัจจัยอื่นๆเข้ามาเสริมด้วย เช่น ทศนคติของคนในชุมชนที่มีสิทธิในการเลือกตั้ง ว่ามีแนวคิดอย่างไรต่อผู้หญิงที่เขาคงเลือกมาเป็นผู้ว่า หรือผู้นำลักษณะไหนที่เขาสามารถยอมรับและเชื่อถือได้ ซึ่งเป็นปัจจัยหรือแนวทางที่สำคัญในการที่จะผลักดันให้ผู้หญิงพัฒนาความสามารถเพื่อเป็นที่ยอมรับในชุมชน และนอกจากนี้ยังต้องมีการส่งเสริมให้ผู้หญิงที่ได้รับเลือกให้เข้าไปทำงานใน อบต. สามารถทำงานได้อย่างมีประสิทธิภาพ และสอดคล้องกับปัญหาและความต้องการของชุมชน นับเป็นเรื่องที่สำคัญซึ่งทำให้ชุมชนประจักษ์ในศักยภาพและยอมรับในความสามารถของผู้หญิง

วัตถุประสงค์

เพื่อประมวลองค์ความรู้เรื่องผู้หญิงกับการมีส่วนร่วมในการเมือง โดยเฉพาะอย่างยิ่งการเมืองท้องถิ่น และศึกษาสภาพเงื่อนไขที่เอื้อและเป็นอุปสรรคต่อการเข้าเป็นสมาชิกและต่อการทำงานของสมาชิก อบต. ผู้หญิง เพื่อหาแนวทางในการส่งเสริมให้ผู้หญิงมีบทบาทใน อบต. เพิ่มมากขึ้น

ระเบียบวิธีวิจัย

สำหรับวิธีวิจัยที่ใช้ในการศึกษาครั้งนี้ประกอบด้วย วิธีประเมินสภาวะชุมชนแบบเร่งด่วน (Rapid Rural Appraisal : RRA) เพื่อเลือกพื้นที่ศึกษา ใช้วิธีการวิจัยเชิงคุณภาพโดยเน้นการสัมภาษณ์ผู้ให้ข้อมูลหลัก (Key

informants interview) โดยใช้วิธีสัมภาษณ์กึ่งโครงสร้าง (semi-structured) และการสังเกตแบบมีส่วนร่วม การสัมภาษณ์ผู้นำในชุมชนทั้งชายและหญิง ผู้นำกลุ่มต่างๆ รวมทั้งการสนทนากลุ่ม (Focus group discussion) ซึ่งประกอบไปด้วย อบต.ทั้งหญิงและชาย ผู้นำชุมชน ตัวแทนผู้สูงอายุ กลุ่มแม่บ้านและเยาวชน เป็นต้น ทั้งนี้เพื่อให้เข้าใจสภาพเงื่อนไขและสถานการณ์ทั้งภายในและภายนอกชุมชน ที่มีผลต่อการได้รับเลือกตั้งเป็นสมาชิก อบต. ของผู้หญิงและบทบาทของผู้หญิงในฐานะที่สมาชิก อบต.

ขอบเขตและการเลือกพื้นที่วิจัยครั้งนี้ คณะผู้วิจัยได้เลือก อบต. ในพื้นที่ที่เป็นผู้หญิงอย่างน้อย 2 คนขึ้นไป โดยเลือก อบต. ในเขตใกล้เมืองซึ่งมีรายได้เกินกว่า 3 ล้านบาทต่อปี คือ อบต. ในเขตอำเภอเมือง จังหวัดขอนแก่น และ อบต. ที่มีรายได้ไม่เกิน 3 ล้านบาทต่อปี คือ อบต. ในเขตจังหวัดร้อยเอ็ด

กรอบการศึกษาวิจัย

1) ศึกษาองค์การ/กลุ่มกิจกรรมต่างๆ และผู้นำในบริบทของชุมชน ในประเด็น การพัฒนาของชุมชน ด้านเศรษฐกิจ วัฒนธรรม และการเมือง ที่สัมพันธ์กับการการเกิดขึ้นขององค์กรชุมชนและบทบาทของผู้นำชุมชน กระบวนการดำเนินงานขององค์กร/กลุ่มกิจกรรมต่างๆ ในชุมชน กิจกรรมขององค์กรในการสนับสนุนและส่งเสริมให้ผู้หญิงมีบทบาทในด้านการพัฒนาชุมชนโดยเฉพาะอย่างยิ่งใน อบต. กระบวนการการทำงานของผู้นำชุมชน (ทั้งหญิงและชาย) สภาพเงื่อนไขที่มีผลต่อการทำงานของผู้นำ ทักษะและแนวทางในการสนับสนุนให้ผู้หญิงมีบทบาทด้านการพัฒนาชุมชนโดยเฉพาะอย่างยิ่งใน อบต. รวมทั้งศึกษาโครงสร้างอำนาจ เครือข่ายความสัมพันธ์ของกลุ่มคนต่างๆ ในชุมชน ความเชื่อมโยงกับภายนอก เช่น เจ้าหน้าที่รัฐ นักพัฒนา นักธุรกิจท้องถิ่น นักการเมืองท้องถิ่น เครือข่ายความสัมพันธ์นี้มีผลอย่างไรต่อการเอื้อ หรือเป็นข้อจำกัดในการเข้าสู่ตำแหน่งสมาชิก อบต. ของผู้หญิงและต่อการทำหน้าที่ของผู้หญิงในฐานะเป็นสมาชิก อบต.

2) วิเคราะห์กระบวนการเข้าสู่ตำแหน่งและการทำงานของผู้นำใน อบต. โดยการศึกษากลยุทธ์ในการหาเสียงของผู้หญิงที่ได้รับเลือกเป็นสมาชิก อบต. ปัญหาและข้อจำกัดที่ผู้หญิงเผชิญในการลงสมัครรับเลือกตั้งสมาชิก อบต. และการหาเสียง สภาพเงื่อนไขที่เอื้อให้ผู้หญิงได้รับเลือกเป็นสมาชิก ศึกษาบทบาทของผู้หญิงในฐานะสมาชิก อบต. ว่ามีวิธีการทำงานอย่างไร เนื้อหางานที่ผู้หญิงทำ มีความเหมือนหรือแตกต่างจากสมาชิก อบต. ที่เป็นชายหรือไม่อย่างไร และในสภาพเงื่อนไขหรือยุทธวิธีใด ที่ผู้หญิงสามารถมีบทบาทในทางการเมืองปกครองท้องถิ่นพร้อมๆ กับการทำหน้าที่รับผิดชอบในครัวเรือน ศึกษากลุ่มหรือองค์กรในชุมชนมีบทบาทในการสนับสนุนให้ผู้หญิงได้รับเลือกเป็นสมาชิก อบต. และสนับสนุนการทำงานของสมาชิก อบต. ผู้หญิงหรือไม่ อย่างไร ภายใต้เงื่อนไขใด รวมทั้งปัจจัยที่เอื้อและเป็นข้อจำกัดต่อการทำงานของผู้นำที่เป็นสมาชิก อบต.

3) วิเคราะห์แนวทางในการเสริมบทบาทการมีส่วนร่วมของผู้หญิงที่เป็นสมาชิกใน อบต. ความคิดเห็นของผู้หญิงที่เป็นสมาชิก อบต. ต่อบทบาทของตนเองที่ผ่านมาและแนวทางการทำงานในอนาคต รวมทั้งการสนับสนุนที่จะช่วยให้สามารถทำงานได้อย่างมีประสิทธิภาพ ความคิดเห็นของผู้นำชุมชนและชาวบ้านทั่วไป ทั้งหญิงและชายต่อบทบาทของสมาชิก อบต. โดยเฉพาะอย่างยิ่ง สมาชิกที่เป็นผู้หญิงเท่าที่ผ่านมาและแนวทางการทำงานในอนาคต

และนอกจากการศึกษาในพื้นที่แล้ว ยังได้มีการศึกษาข้อมูลองค์ความรู้ต่างๆ ที่เกี่ยวข้อง รวมทั้งติดตามข่าวสารเกี่ยวกับผู้หญิงกับการเมือง ทั้งในระดับท้องถิ่นและระดับประเทศอย่างต่อเนื่องจนถึงปัจจุบัน เพื่อพัฒนาการของผู้หญิงกับการเมืองว่ามีการเปลี่ยนแปลงอย่างไร ทั้งด้านจำนวนและบทบาทของผู้หญิงที่ก้าวสู่การเมืองทั้งในระดับท้องถิ่นหรือระดับประเทศ และหลังจากที่โครงการสิ้นสุด ผู้วิจัยได้ยังคงติดตามความเคลื่อนไหวการเมืองท้องถิ่นในพื้นที่ที่เคยศึกษา เพื่อดูว่าหลังการหมดวาระแล้ว และมีการเลือกตั้งใหม่ มีการเปลี่ยนแปลงอย่างไร

ผลการศึกษาพบว่า

1) โอกาสของผู้หญิงกับการก้าวเข้าสู่การเมืองนั้นค่อนข้างมีข้อจำกัด ความเป็นเพศหญิงมักจะถูกมองว่าเป็นอุปสรรคในการก้าวเข้าสู่การเมืองระดับต่างๆ แม้แต่ระดับชาติ หลายพรรคการเมืองวางนโยบายส่งเสริมผู้หญิงให้มีส่วนร่วม แต่แท้ที่จริงแล้วในทางปฏิบัติกลับไม่ให้ความสำคัญกับผู้สมัครหญิง การเลือกตั้งแบบบัญชีรายชื่อ (Party list) หรือการเลือกตั้งสมาชิกสภาผู้แทนราษฎร นักการเมืองชายได้รับเลือกตั้งมากกว่าหญิง ปรากฏการณ์ของการเมืองในท้องถิ่นก็ไม่ได้แตกต่างกันนักกับการเมืองระดับชาติ ผู้หญิงได้รับเลือกตั้งเป็นสมาชิก อบต. ในสัดส่วนที่น้อยกว่าผู้ชายหลายเท่า การเข้ามามีบทบาทใน อบต. ของสตรีทั้ง 2 พื้นที่นั้นถูกจำกัดด้วยเงื่อนไขการดำเนินชีวิตอยู่หลายประการ อาทิ หน้าที่ความรับผิดชอบของผู้หญิงที่สังคมกำหนดการยอมรับของชุมชนและสังคมในความสามารถของผู้หญิง รวมทั้งความตระหนักในศักยภาพและความมั่นใจในตัวเองของผู้หญิงเองด้วย และยังพบว่ามีคนบางกลุ่มในชุมชนเช่นกลุ่มผู้สูงอายุ ซึ่งมีจำนวนมากในชุมชนยังมีทัศนคติต่อผู้หญิงว่า ไม่เหมาะสม เพราะถ้าหากมีเหตุการณ์จำเป็นในยามค่ำคืน ผู้หญิงก็ไม่เหมาะสมในการไปร่วมประชุม บางทีก็ขึ้นบ้านโน้น ลงบ้านนี้ ทำให้ดูไม่ดี อาจถูกครหาจากคนที่ไม่เข้าใจได้นอกจากนั้นยังระบุว่าผู้หญิงมีความคล่องตัวน้อยเมื่อเทียบกับผู้ชาย

สำหรับโอกาสเพิ่มสัดส่วนสมาชิก อบต. หญิง ค่อนข้างน้อย เนื่องจากเมื่อหมดวาระลงและเลือกตั้งใหม่ปรากฏว่าผู้หญิงส่วนหนึ่งที่เคยเป็นสมาชิกก็ไม่ลงสมัคร และในส่วนที่ลงสมัครก็ไม่ได้รับการเลือกตั้ง ทั้งนี้ อาจเป็นเพราะคนในชุมชนเห็นว่าผู้นำที่เป็นผู้หญิงยังไม่ได้เป็นไปดังที่คาดหวังไว้ ความสามารถปฏิบัติหน้าที่ยังไม่โดดเด่น หรือดีพอที่จะเลือกเข้าไปใหม่ อาจเป็นเพราะช่วงที่ผ่านมาผู้หญิงยังไม่ได้ดึงศักยภาพออกมาอย่างเต็มที่ ซึ่งจะเห็นได้จากการแบ่งบทบาทหน้าที่ผู้หญิงมักได้บทบาทเชิงสนับสนุนมากกว่าที่จะเป็นบทบาทหลัก ประกอบกับการขาดประสบการณ์ทางด้านการเมือง เมื่อเลือกตั้งใหม่จึงหันไปเลือกผู้ชายแทนหรือผู้หญิง เพราะคาดหวังว่าคนใหม่อาจจะทำงานได้ดีกว่าคนเดิม ดังนั้นโอกาสที่ผู้หญิงจะเข้ามาเพิ่มขึ้นจึงน้อยลง

2) ลักษณะของผู้นำที่เป็นสมาชิก อบต. ที่พึงประสงค์

- ความเห็นของคนรุ่นใหม่ในชุมชน คือกลุ่มเยาวชนทั้งหญิงและชาย ควรมีคุณสมบัติที่สำคัญ ได้แก่ มีความสามารถ กล้าคิดกล้าทำ มีประสบการณ์และมีความสามารถในการบริหาร ต้องเป็นคนที่ไม่เสียสละเพื่อส่วนรวม ใจกว้างและมีมนุษยสัมพันธ์ที่ดี ไม่จำกัดว่าเป็นเพศใด

- ความเห็นจากกลุ่มตัวอย่างที่เป็นผู้สูงอายุทั้งหญิงและชายระบุว่า การที่จะเลือกผู้นำจะดูจากผลงานที่ผ่านมาว่าเป็นคนเสียสละ ช่วยงานกุศลหรือช่วยเหลือชุมชนหรือเปล่า รวมทั้งดูพฤติกรรมส่วนตัว และจะดูผลงานเก่าที่ผ่านมา ถ้ามีผลงานแต่ไม่มีมนุษยสัมพันธ์กับชาวบ้านอาจทำให้ชาวบ้านขาดศรัทธา เพราะบางคนเมื่อได้รับเลือกแล้วพฤติกรรมเปลี่ยนไป คนเข้าหายากทำให้คนไม่พอใจ ก็จะไม่เลือก
- สำหรับกลุ่มที่เลือกผู้หญิงได้ให้เหตุผลว่า ผู้หญิงที่ได้รับการเลือกเป็นผู้หญิงที่ทำงานมีความสามารถในการรวมกลุ่มทำกิจกรรม ทำให้สมาชิกในกลุ่มมีความสามัคคี ชยันและมีความพร้อมเพรียงกัน จึงอยากสนับสนุน

3) ปัจจัยในการได้รับเลือกให้เป็นสมาชิก อบต.

การได้รับคัดเลือกให้เป็นสมาชิก อบต.ทั้งหญิงและชายไม่แตกต่างกัน กล่าวคือ **เครือข่ายเดิมมีส่วนอย่างมาก** เงินก็มีส่วน ถึงแม้จะดูเรื่องผลงานเป็นหลัก แต่ถ้ามีผลงานเท่าๆ กัน คนที่มีญาติมากและมีเงินก็จะได้เปรียบ แต่ระหว่างญาติกับเงิน ญาติจะสำคัญกว่า

4) การปฏิบัติงานในหน้าที่

หลังจากที่ผู้หญิงได้รับเลือกให้มีโอกาสเข้ามีส่วนร่วมในการบริหารท้องถิ่น เมื่อปฏิบัติงานได้ระยะหนึ่งคนในชุมชนเห็นว่า **ผู้หญิงมีบุคลิกลักษณะที่โดดเด่น** คือ มีความสามารถในการมองภาพมองประเด็นต่างๆ ได้กว้างและละเอียดรอบคอบ สามารถวางแผนงานได้ดี ตระหนักถึงกลุ่มผู้ด้อยโอกาสเช่นกลุ่มเด็กและสตรีมองหาอาชีพใหม่ๆ ให้กับชุมชนซึ่งจะส่งผลให้การพัฒนาท้องถิ่นเป็นไปอย่างยั่งยืน นอกจากนี้ยังมีความสามารถในการประสานงาน การประชาสัมพันธ์ ส่วน**ข้อจำกัดของผู้หญิงในการเป็นผู้นำ** พบว่า ผู้หญิงยังขาดความมั่นใจ ยังแสดงความคิดเห็นน้อย และไม่กล้าตัดสินใจ อาจเนื่องมาจากผู้หญิงในชนบทยังถูกเลี้ยงดูให้เป็นแม่บ้านบ้านเรือน ซึ่งงานเหล่านี้ไม่เอื้อให้เป็นคนกล้าคิดกล้าพูดในที่สาธารณะ ส่วนข้อคิดเห็นจากผู้นำชายส่วนหนึ่งที่มีโอกาสร่วมงานกับสมาชิก อบต. ผู้หญิงมองว่า ผู้หญิงยังขาดความกล้าคิด กล้าทำ กล้าแสดงออก โดยสังเกตเวลาประชุมบางคนก็ไม่ค่อยพูด ไม่ค่อยแสดงความคิดเห็นและมีข้อจำกัดในการทำงาน แต่อย่างไรก็ตาม ผู้หญิงจะเก่งในทางปฏิบัติงานที่ได้รับมอบหมายให้เสร็จลุล่วงไปได้ด้วยดี นอกจากนี้พบว่าสมาชิก อบต. ผู้หญิงบางคนมีปัญหาคนในครอบครัวไม่เข้าใจ เพราะเมื่อเข้าไปทำงานในส่วนนี้เวลาที่อยู่กับครอบครัวก็น้อยลง เวลาไม่แน่นอน ทำให้ที่บ้านไม่พอใจ จึงทำให้ทำงานในหน้าที่ดังกล่าวไม่เต็มที่และไม่มีความสุขในการทำงาน ดังนั้นเมื่อหมดวาระจึงไม่ลงสมัครเลือกตั้งอีก

บทสรุปและข้อเสนอแนะ

การพัฒนาและการปรับบทบาทภาพผู้หญิงสู่บทบาททางการเมืองท้องถิ่น จากเดิมที่ผู้หญิงทั้งในเขตเมือง และเขตชุมชนชนบทก็คล้ายคลึงกัน คือ มีหน้าที่ทำงานบ้าน ดูแลคนในครอบครัว และมีส่วนร่วมในการผลิตทางการเกษตร ทำนา ทำไร่ และปลูกหม่อนเลี้ยงไหม ทอผ้า ต่อมาประมาณ 20-30 ปีที่ผ่านมา ความเจริญในด้านต่างๆ ทั้งด้านคมนาคม การศึกษาและการสื่อสารต่างๆ หลังไหลเข้าสู่ชุมชน ส่งผลให้ผู้หญิงได้รับการศึกษาเท่าเทียมชาย ผู้หญิงมีความมั่นใจในตนเองมากยิ่งขึ้น ปัจจุบันนอกจากจะมีหน้าที่ดังกล่าวแล้วยังมีบทบาทด้านเศรษฐกิจ คือ เป็นหนึ่งกำลังสำคัญที่ช่วยหาเงินเลี้ยงครอบครัว และเริ่มมีความสนใจทางด้าน

การเมือง ซึ่งกิจกรรมดังกล่าวผู้ชายได้เข้ามามีบทบาทอย่างเนิ่นนานมาแล้ว และสำหรับประเทศไทยประมาณ 20 กว่าปีเท่านั้นเองที่ผู้หญิงเพิ่งได้สิทธิเป็นผู้นำท้องถิ่นได้ คือเป็นผู้ใหญ่บ้าน หรือกำนัน ทั้งที่กฎหมายให้ผู้หญิงมีสิทธิเท่าเทียมชายได้ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2475 ดังนั้นเมื่อเทียบกับผู้ชายจึงถือว่าเป็นระยะน้อยมากกับการพัฒนาการด้านการเมืองของผู้หญิง

จากการศึกษาในพื้นที่ทั้ง 2 พื้นที่ พบว่ากว่าผู้หญิงจะเริ่มสนใจเข้ามามีบทบาททางการเมืองอย่างจริงจัง หลังจากที่ต้องดูแลครอบครัว เลี้ยงลูกจนโตสามารถช่วยเหลือตัวเองได้ จึงจะเริ่มมีบทบาทในชุมชนโดยเข้าร่วมทำงานหรือกิจกรรมในกลุ่มก่อน และก็พัฒนาเข้ามามีบทบาทด้านการเมือง ทำให้หลายคนกว่าจะได้มาทำงานการเมืองก็อายุมากแล้ว บางคนเพิ่งเข้ามาเป็นสมาชิก อบต. ครั้งแรก แต่เมื่อถามถึงอนาคตทางการเมือง ถ้าหมดวาระลงแล้วจะสมัครรับเลือกอีกหรือไม่ ก็ได้รับคำตอบว่าไม่หรือไม่แน่ใจเพราะอายุมากแล้วอยากพักผ่อน ดังนั้น ถ้าหากต้องการให้ผู้หญิงเห็นความสำคัญการมีส่วนร่วมในท้องถิ่นและสามารถปฏิบัติงานให้เป็นที่ยอมรับของคนในชุมชน ควรมีแนวทางในการส่งเสริมหรือ สนับสนุน ดังนี้

1) ปรับเปลี่ยนทัศนคติที่มีต่อผู้หญิง เพราะจากการศึกษาข้อมูลจากเอกสารพบว่าสถานภาพของผู้หญิงได้รับการพัฒนาอย่างชัดเจนในหลายปีที่ผ่านมา แต่ทัศนคติของสังคมที่มีต่อผู้หญิง ยังคงเปลี่ยนแปลงอย่างเชื่องช้า คนในสังคมชนบทส่วนหนึ่งยังมีแนวคิดการแบ่งบทบาทชายหญิงแบบดั้งเดิม คนในสังคมไม่น้อยที่คิดว่าผู้หญิงเหมาะกับงานบ้านเท่านั้น สำหรับกลุ่มที่ไม่เห็นด้วย ยังคงยึดติดกับความคิดดั้งเดิมในแบบสังคมที่ผู้ชายเป็นใหญ่ โดยเห็นว่าผู้หญิงควรอยู่ในครัว อยู่ในบริเวณบ้าน ส่วนผู้ชายอยู่นอกบริเวณบ้าน ดังนั้นการเป็นผู้นำชุมชนควรเป็นหน้าที่ของผู้ชายมากกว่าผู้หญิง เหตุผลที่ทำให้คิดเช่นนั้นเพราะห่วงความปลอดภัยของผู้หญิงในการปฏิบัติงาน โดยเฉพาะช่วงที่ต้องทำงานกลางคืน ธรรมชาติผู้หญิงมีความอ่อนไหว อ่อนแอ ต้องพึ่งพิงผู้อื่น ผู้หญิงเหมาะที่จะทำงานระดับกลุ่มหรือกิจกรรมกลุ่มมากกว่าการเป็นผู้นำชุมชน เพราะหากเป็นผู้นำชุมชน ผู้หญิงทำอาจดูไม่เหมาะสม ทัศนคติแบบนี้ทำให้เกิดปัญหาและอุปสรรคสำคัญต่อการพัฒนาและโอกาสที่ผู้หญิงจะประสบความสำเร็จที่จะมีส่วนร่วมในการเมืองท้องถิ่น รวมไปถึงระดับประเทศเพราะกลุ่มคนที่มีความคิดคล้ายกันนี้คงมีอยู่ในเกือบทุกชุมชน ซึ่งผลจากการเลือกตั้งระดับประเทศที่ผ่านมา ผู้หญิงได้รับเลือกเข้าเป็นสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรหรือวุฒิสมาชิก ถึงมีจำนวนน้อยและไม่เพิ่มขึ้นเลย ปรากฏการณ์นี้สะท้อนให้เห็นถึงทัศนคติที่มีต่อผู้หญิง ซึ่งกระบวนการปรับเปลี่ยนทัศนคติที่มีต่อผู้หญิงนับว่าเป็นประเด็นที่ท้าทายอย่างยิ่ง เพราะจะต้องมีการปรับเปลี่ยนความคิดพื้นฐานในเรื่องเท่าเทียมกันระหว่างหญิงชาย ตั้งแต่ยังเป็นเด็ก ทั้งในสถาบันครอบครัว และในโรงเรียน เช่น การแบ่งงานทำ การแยกบทบาทหน้าที่ชาย หญิง คงต้องเปลี่ยนไปจากเดิม

2) การส่งเสริมเพื่อพัฒนาศักยภาพ หน่วยงานหรือองค์กรที่เกี่ยวข้องควรจะมอบบทบาทในการรณรงค์ให้ความรู้ ความคิดเพื่อกระตุ้นให้ผู้หญิงได้ก้าวออกจากบทบาทเดิมๆ มาสู่บทบาทหน้าที่ใหม่ กล้าที่จะเสนอตัวรับใช้สังคม มีส่วนร่วมในการตัดสินใจหรือการบริหารในชุมชน และจะต้องไม่ย่อท้อต่ออคติต่างๆ สร้างความกล้าให้กับตัวเองในทุก ๆ ด้าน ไม่ว่าจะเป็นการกล้าคิด กล้าทำ และกล้าในการลงมือปฏิบัติ เพื่อพิสูจน์ให้ทุกคนได้เห็นว่าคุณผู้หญิงมีศักยภาพและความสามารถสูงเท่าเทียมชาย นอกจากนี้ ควรจะกระตุ้นผู้หญิงให้มีความกระตือรือร้นในการเข้าร่วมกลุ่มให้มากกว่าเดิม เพื่อเป็นการรวมพลัง ร่วมมือกันทำงานสร้างเสริมให้มีความ

ขึ้น ขณะเดียวกันก็ช่วยเหลือเกื้อกูลกัน มีความสามัคคีไม่แตกแยกกัน ช่วยกันสนับสนุนให้ผู้หญิงได้ลงสมัครรับเลือกและเลือกให้ผู้หญิงเป็นผู้นำมากขึ้น ซึ่งจากการศึกษาพบว่าหลายคนที่ได้รับการเลือกตั้ง เพราะได้คะแนนเสียงสนับสนุนจากสมาชิกกลุ่มสตรี กลุ่มแม่บ้าน และ อสม. เป็นหลัก

3) การศึกษามีส่วนผลักดันให้เกิดความมั่นใจในการบริหาร จากการศึกษาทั้ง 2 พื้นที่ พบว่าสมาชิก อบต. หญิงที่ประสบความสำเร็จเป็นที่ยอมรับ จะเป็นบุคคลที่มีการศึกษา ดังนั้น สมาชิก อบต. ที่เป็นผู้หญิงหลายคนเมื่อได้รับเลือกแล้วก็จะเรียนต่อควบคู่ไปด้วย บางคนกำลังจะจบการศึกษาระดับปริญญาตรี

4) การส่งเสริมประชาสัมพันธ์เพื่อให้ความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับบทบาทหน้าที่ของ อบต. เพราะการปกครองท้องถิ่นโดยประชาชนเป็นเรื่องใหม่ที่เพิ่งเกิดขึ้นในประเทศไทย หน่วยงานที่เกี่ยวข้องควรจะส่งเสริมการประชาสัมพันธ์ให้ความรู้ ไม่เฉพาะเพียงสมาชิก อบต. เท่านั้น แต่ควรจะรวมถึงประชาชนทั่วไปในชุมชนด้วย เพราะควรให้ความรู้แก่ประชาชนว่าตนมีสิทธิในการตรวจสอบการดำเนินงานของ อบต. อย่างไร เพื่อเสริมสร้างการพัฒนาให้มีประสิทธิภาพอย่างยั่งยืนต่อไป

5) และที่สำคัญก็คือผู้หญิงเองที่จะลงสมัครเป็นสมาชิกจะต้องคิดให้มากกว่าชายโดยเฉพาะเรื่องความพร้อมที่จะแบกรับภาระเพิ่ม เพราะเมื่อผู้หญิงคิดจะก้าวสู่การเมือง นั้นหมายความว่าต้องแบกรับงานสองด้านคือ ต้องรับผิดชอบด้านครัวเรือนที่ดูเหมือนว่าเป็นสิ่งที่คู่ไปกับผู้หญิง และผู้หญิงก็ยังยินดีที่จะรับผิดชอบหน้าที่ถึงจะมีบทบาทอื่นเพิ่มขึ้นก็ตาม ดังนั้น จำเป็นต้องได้รับการสนับสนุน และความเข้าใจจากสมาชิกในครอบครัว ถึงจะมีความสุขในการทำงาน และยืนหยัดยาวนาน ในการทำงานด้านการเมือง

6) ข้อเสนอแนะด้านการวิจัย

- ควรทำการศึกษา หามาตรการ ในการกำหนดจำนวนหรือสัดส่วนที่เหมาะสมสำหรับที่นั่งของผู้หญิงในสภาองค์การบริหารส่วนตำบล ทั้งเพื่อเปิดโอกาสให้ผู้หญิงเข้ามามีบทบาทเพิ่มมากขึ้น และเป็นการกระตุ้นให้ผู้หญิงตื่นตัว และสามารถวางแผนเพื่อเตรียมตัว พัฒนาตัวเองที่จะลงเลือกตั้งได้ตั้งแต่ระยะยาว เพราะมีความหวังและโอกาสที่มากยิ่งขึ้น
- ควรมีการขยายพื้นที่การศึกษาวิจัยออกไป เพราะบริบทของแต่ละพื้นที่แตกต่างกัน เช่น ความเชื่อ ศาสนา วัฒนธรรม เชื้อชาติ เผ่าพันธุ์ อาชีพ ซึ่งทำให้ปัจจัย เงื่อนไขต่างๆ แตกต่างกันไป ดังนั้นเพื่อความเหมาะสมสำหรับการสนับสนุน หรือส่งเสริมพัฒนาผู้หญิงในแต่ละพื้นที่ ย่อมแตกต่างกันไป

เอกสารอ้างอิง

- 1 วิไลวัจส์ กฤษณะภุมติ. "สตรีไทยกับการปฏิรูปทางการเมือง" ใน เวทีสตรีอีสาน: การเมืองกับการพัฒนาสตรีอีสาน 2540
- 2 โกวิทย์ พวงงาม และปรีดี โชติช่วง "อะไร ทำไม อย่างไร อบต." บริษัทสำนักพิมพ์วิญญูชน จำกัด, 2543
- 3 ศูนย์สตรีศึกษาและคณะสังคมศาสตร์, มหาวิทยาลัยเชียงใหม่. "ผู้หญิงกับการทำงาน" ในจุลสารสตรีศึกษา.ปีที่ 14 ฉบับที่ 2 ก.ค.-ธ.ค. 2544
- 4 ปลุกฝังภาวะผู้นำของผู้หญิง <http://www.kriengsak.com>

- 5 กระทรวงมหาดไทย,อ้างใน Thomson,1997 ; 13
- 6 สถิติ/ข้อมูลหญิงชาย ,การบริหารและการเมืองระดับท้องถิ่น สถาบันวิจัยบทบาทหญิงชายและการพัฒนา เรียบเรียงจากกองการเจ้าหน้าที่ กรมการปกครองสำนักบริหารการปกครองท้องถิ่น กรมการปกครอง กระทรวงมหาดไทย

.....

สถานการณ์ของการทารุณกรรมละเลยทอดทิ้งเด็ก ในประเทศไทย

รศ.พญ.ศรีเวียง ไพโรจน์กุล

ภาควิชากุมารเวชศาสตร์ คณะแพทยศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น

E-mail: srivieng@kku.ac.th

บทนำ

ปัญหาการทารุณกรรมละเลยทอดทิ้งเด็ก รวมถึงปัญหาพฤติกรรมที่ไม่เหมาะสมในเด็กวัยรุ่น เป็นปัญหาที่มีความรุนแรงในระดับสูง ขนาดความรุนแรงของปัญหาในประเทศไทยยังไม่สามารถประเมินได้อย่างแน่ชัด ตัวเลขของอุบัติการณ์ต่างๆ ส่วนใหญ่ได้มาจากหน่วยงานคุ้มครองเด็ก ซึ่งมีรายละเอียดของการเก็บข้อมูลแตกต่างกัน การวางแผนกลยุทธ์เพื่อการคุ้มครองเด็กจำเป็นต้องมีฐานข้อมูลที่ถูกต้องที่สามารถทำให้เห็นขนาดและชนิดของปัญหา รวมถึงปัจจัยเสี่ยงต่างๆ เพื่อนำมาใช้ในการวางแผนการป้องกัน การศึกษาทางระบาดวิทยาของการทารุณกรรมละเลยทอดทิ้งเด็กในจังหวัดขอนแก่นแสดงให้เห็นถึงขนาด ชนิดของปัญหา และปัจจัยเสี่ยง ซึ่งทำให้เห็นภาพรวมของปัญหานี้ในประเทศไทย ระบบคุ้มครองเด็กในประเทศไทย

ผลการวิจัย

ชุดโครงการการศึกษาทางระบาดวิทยาของการทารุณกรรมละเลยทอดทิ้งเด็กและพฤติกรรมเสี่ยงของเด็กในจังหวัดขอนแก่นและการพัฒนาระบบคุ้มครองเด็ก

อุบัติการณ์ของการทารุณกรรมละเลยทอดทิ้งเด็ก

การศึกษาทางระบาดวิทยาของการทารุณกรรมละเลยทอดทิ้งเด็กในจังหวัดขอนแก่น¹ โดยการเปรียบเทียบอุบัติการณ์ของการทารุณกรรมละเลยทอดทิ้งเด็กจากการรวบรวมรายงานของศูนย์พึ่งได้ทุกแห่งในจังหวัดขอนแก่น² เทียบกับอุบัติการณ์ที่เกิดขึ้นจริงจากการศึกษาแบบติดตามไปข้างหน้าในชุมชนในจังหวัดขอนแก่น³ พบว่าอุบัติการณ์ของการทารุณกรรมละเลยทอดทิ้งเด็กจากศูนย์พึ่งได้ในจังหวัดขอนแก่นในปี พ.ศ. 2549 พบ 0.62/1000 ในขณะที่พบอุบัติการณ์ในชุมชน 232/1000 ซึ่งแสดงให้เห็นว่าทุก 1 กรณีที่พบเด็กถูกทารุณกรรมละเลยทอดทิ้งที่มารับบริการที่ศูนย์พึ่งได้ เราจะพบว่ามีเด็กที่ถูกกระทำทารุณอยู่ในชุมชนถึง 379 กรณี ดังนั้นรายงานอุบัติการณ์จากศูนย์พึ่งได้ทั้งประเทศในปี 2549 ซึ่งพบมีเด็กถูกกระทำทารุณ 7,164 ราย⁴ อาจอนุมานได้ว่าในแต่ละปีมีเด็กถึง 2.7 ล้านคนที่ถูกกระทำทารุณและละเลยทอดทิ้ง ตัวเลขดังกล่าว

ช่วยสะท้อนให้เห็นถึงขนาดของปัญหา ซึ่งจำเป็นต้องได้รับการแก้ไขอย่างรีบด่วน การศึกษาหาความชุกของการทารุณกรรมละเลยทอดทิ้งโดยศึกษาในบริบทการรับรู้ของเด็กน่าจะเป็นตัวเลขที่ทำให้เห็นภาพพจน์ถึงขนาดของปัญหาที่ชัดเจนยิ่งขึ้น เพราะการศึกษาอุบัติการณ์โดยการรับรายงานหรือการเฝ้าระวังเป็นการศึกษาที่รับรู้โดยองค์กรหรือผู้พบเห็น แต่การศึกษาคความชุกจากการรับรู้ของเด็ก จะมีกรณีที่เด็กถูกระทำโดยไม่มีผู้รู้เห็น รวมถึงเป็นการรับรู้ของเด็กเองซึ่งผู้อื่นอาจไม่รับทราบ แม้กระทั่งตัวผู้กระทำเองก็อาจไม่ทราบว่าได้กระทำการทารุณกรรมต่อเด็ก ซึ่งกรณีดังกล่าวมักพบในกรณีการทารุณกรรมจิตใจ การศึกษาการรับรู้ของเด็กกรณีถูกทารุณกรรมหรือละเลยทอดทิ้งโดยสอบถามจากตัวเด็กโดยใช้แบบสอบถาม⁵ พบความชุกร้อยละ 62.7 ในขณะที่การสอบถามการรับรู้ภาวะดังกล่าวในผู้ปกครองพบเพียงร้อยละ 46.5 ดังนั้นการศึกษาด้วยวิธีการดังกล่าวจึงช่วยให้เห็นปัญหาในขอบเขตที่กว้าง

ชนิดของการทารุณกรรมละเลยทอดทิ้งเด็ก

การศึกษาทางระบาดวิทยาเพื่อดูชนิดของการทารุณกรรมทอดทิ้งเด็ก¹ พบว่าเด็กเล็กมักถูกทารุณกรรมร่างกายและถูกละเลยทอดทิ้งมากกว่าเด็กโต ซึ่งสอดคล้องกับรายงานในต่างประเทศ ทั้งนี้เด็กเล็กยังมีความพึ่งพิงสูง จึงมีโอกาสถูกละเลยทอดทิ้งหรือขาดการเอาใจใส่เลี้ยงดู รวมทั้งเด็กเล็กโดยเฉพาะในช่วงวัยเรียนตอนต้นมักสนใจไม่เชื่อฟัง ซึ่งมีโอกาสถูกละเลยได้บ่อย การศึกษาเรื่องความชุกพบว่าการทารุณกรรมร่างกายในเด็กวัยเรียน ครั้งหนึ่งเกิดจากการถูกเพื่อนทำร้าย ซึ่งเป็นความรุนแรงในสถานศึกษารายงานจากศูนย์ที่ช่วยเหลือเด็กและสตรีที่ได้รับการความรุนแรง (ศูนย์พึ่งได้) ทั่วประเทศ พบอุบัติการณ์ของการทารุณกรรมทางเพศสูงกว่าชนิดอื่นๆ ทั้งนี้เนื่องจากเป็นกรณีที่รุนแรง มีความเกี่ยวข้องกับกฎหมายและจำเป็นต้องได้รับการตรวจหลักฐานทางนิติเวช จึงถูกนำมาโรงพยาบาลได้บ่อยกว่า การศึกษาในชุมชนพบการถูกทารุณกรรมทางร่างกายเป็นรูปแบบที่พบได้บ่อยที่สุด รองลงมาเป็นปัญหาการทารุณกรรมทางอารมณ์ การศึกษาจากความชุกของการรับรู้ของเด็ก พบว่าการทารุณกรรมทางอารมณ์เป็นรูปแบบที่พบได้มากที่สุด และรองลงมาเป็นการทารุณกรรมร่างกาย การที่พบชนิดของการทารุณกรรมทางอารมณ์ในการศึกษาจากการรับรู้ของเด็กสูงสุด เนื่องจากการทารุณกรรมทางอารมณ์เป็นการรับรู้ของผู้ถูกระทำ และอาจไม่สามารถวินิจฉัยโดยผู้อื่นจากการรับรู้ภายนอก เป็นที่น่าแปลกที่การละเลยทอดทิ้งเด็กพบอุบัติการณ์และความชุกน้อย อาจเกิดจากปัญหาในการวินิจฉัย ทั้งนี้เนื่องจากบริบทของวัฒนธรรมที่ถือว่าเป็นความจำเป็นของบิดามารดาที่ทำงานต่างถิ่น ไม่สามารถมาเยี่ยมเยียนได้บ่อย รวมถึงการวินิจฉัยอาจต้องอาศัยการประเมินผลกระทบที่เกิดขึ้นกับเด็ก ซึ่งบางครั้งอาจประเมินได้ลำบากถ้าไม่มีโอกาสติดตามดูแลใกล้ชิด

ลักษณะพื้นฐานของเด็กและครอบครัว

เด็กในการศึกษามีลักษณะครอบครัวพบปัญหาการหย่าร้างร้อยละ 16.5 ร้อยละ 25.3 ของเด็กอยู่กับผู้เลี้ยงดูที่ไม่ใช่บิดามารดา เด็กมีปัญหาการเรียนร้อยละ 20.7 ปัญหาการเล่นพนันพบร้อยละ 28.7 สูบบุหรี่/ดื่มสุราร้อยละ 17.3 ซึ่งสอดคล้องกับงานสำรวจของสถาบันรามจิตติ⁶ ที่พบความชุกของปัญหาการพนันและการดื่มสุราของเด็กในจังหวัดขอนแก่นสูงกว่าค่าเฉลี่ยของระดับประเทศ สภาพของผู้ปกครองที่อาจเป็น

ปัจจัยเสี่ยงของการทารุณกรรมละเลยทอดทิ้งเด็กได้แก่ ปัญหาการดื่มสุราของบิดาโดยพบร้อยละ 36.5 การศึกษาจากการใช้แบบสอบถามพบลักษณะบุคลิกภาพของบิดามารดาที่อาจเป็นปัจจัยเสี่ยง ได้แก่ บุคลิกที่ไม่โอ ร้อยละ 22.3 สัมพันธภาพในครอบครัวพบสมาชิกมักมีการทะเลาะกันและไม่มีเวลาพูดคุยสังสรรค์กัน ร้อยละ 14.4 และ 14.8 ตามลำดับ บิดามารดามักตำหนิกันและครอบครัวพูดคุยโดยใช้อารมณ์ร้อยละ 16.7 และ 13.7 ตามลำดับ เด็กรู้สึกว่ครอบครัวไม่อบอุ่นร้อยละ 11.1 จะเห็นได้ว่าปัญหาของเด็กในอีสานมีเรื่องของการที่เด็กไม่ได้อยู่กับบิดามารดา รวมถึงการที่ครอบครัวและชุมชนมีความซุกซนของการดื่มสุราสูง ซึ่งการดื่มสุราพบเป็นปัญหาสำคัญของการใช้ความรุนแรงในครอบครัวและเป็นปัญหาของอุบัติเหตุต่างๆ นอกจากนี้สภาพครอบครัวเป็นครอบครัวที่มีการทะเลาะเบาะแว้งสูง เด็กมีพื้นฐานเสี่ยงสูงในเรื่องของการพนันและการดื่มสุรา รวมถึงมีปัญหาลักษณะพื้นฐานเรื่องการเรียน

ปัจจัยเสี่ยงของการทารุณกรรมละเลยทอดทิ้งเด็ก

การศึกษาหาอุบัติการณ์ในชุมชนแบบติดตามไปข้างหน้า³ พบอายุเป็นปัจจัยเสี่ยงที่สัมพันธ์กับการทารุณกรรมร่างกายเด็ก โดยพบบ่อยในช่วงอายุ 0-5 ปี OR 6.5 (95 % CI = 3.7-11.6) และการใช้ความรุนแรงในบิดา OR 7.0 (95 % CI = 1.7-28.1) การทารุณกรรมทางอารมณ์พบสัมพันธ์กับช่วงอายุ 7- 13 ปี OR 4.5 (95 % CI = 1.6-12.5); การใช้ความรุนแรงในบิดา OR 4.1 (95 % CI = 1.6-10.9); บิดามารดาตามใจลูก OR 3.4 (95 % CI = 1.5-10.9); และบุคลิกบิดามารดาที่หงุดหงิดไม่โง่ง่าย OR 2.3 (95 % CI = 1.1-4.8) การศึกษานี้ไม่พบปัจจัยเสี่ยงที่สัมพันธ์กับการทารุณกรรมทางเพศ ส่วนการละเลยทอดทิ้งพบปัจจัยเสี่ยงจากบิดามารดามีปัญหาสุรา โดยพบ OR 29.0 (95 % CI = 1.7-474.8)

การศึกษาเชิงคุณภาพ

พบว่าคนในชุมชนมีการดื่มสุราจำนวนมาก เนื่องจากมีความเชื่อว่าการดื่มสุราจะช่วยให้เจริญอาหาร รวมถึงมีคนในชุมชนจำนวนมากทำงานรับจ้างในโรงงาน เมื่อเลิกงานมักมีการสังสรรค์โดยการดื่มสุรา พ่อบ้านบางคนดื่มสุราแล้วกลับบ้านดึก เกิดการทะเลาะกับภรรยาและตามมาด้วยการทุบตี ส่งผลให้เกิดการทำร้ายร่างกายเด็กตามมา เด็กมักเห็นบิดามารดาทะเลาะเบาะแว้งและทำร้ายกันทำให้เกิดความเครียด ซึ่งเป็นการทารุณกรรมทางอารมณ์ต่อเด็ก นอกจากนี้ยังส่งผลกระทบต่อการศึกษาของเด็ก ชุมชนมีการเล่นการพนันกันมาก ผู้เล่นส่วนใหญ่เป็นแม่บ้านและเล่นเป็นประจำ ทำให้เด็กเกิดการเลียนแบบ บางครั้งเด็กมีการตั้งวงเล่นไพ่ใกล้ผู้ใหญ่ ชุมชนมีปัญหาลูกสาวมาก เด็กวัยรุ่นที่อยู่ในวัยเรียนหลายคนมีการตั้งครรภ์ ส่วนใหญ่ต้องหยุดเรียนหนังสือ ในชุมชนมีเรื่องของการหย่าร้างสูง ปัญหาการหย่าร้างทำให้เด็กต้องอยู่กับปู่ย่าตายาย และมีหลายครอบครัวที่บิดามารดาไม่ส่งเสียดูแลเลย ปล่อยให้ปู่ย่าตายายซึ่งแก่เฒ่าเลี้ยงดูเด็กตามมีตามเกิด หลายครอบครัวที่ผู้สูงอายุที่ต้องเลี้ยงดูหลานเกิดความเครียดและมีการระบายโดยการดื่มสุรา ความยากจน การใช้จ่ายที่ไม่เพียงพอรวมถึงหนี้สินที่มีแทบทุกครัวเรือน ซึ่งพบมากในครอบครัวที่บิดามารดาไปทำงานต่างจังหวัด หรือในรายที่ครอบครัวหย่าร้าง ทั้งบุตรไว้ให้ปู่ย่าตายายเลี้ยงดู ส่งเงินมาให้บ้างไม่ให้บ้าง พบว่าเด็กถูกเลี้ยงแบบตามมีตามเกิด การศึกษาเชิงคุณภาพพบจุดแข็งของชุมชนอีสาน โดยพบว่าชุมชนส่วนใหญ่

เครือญาติอยู่ในบริเวณเดียวกัน ชาวบ้านมีความใกล้ชิดกัน มีการช่วยเหลือกัน การฝากลูกไว้กับเพื่อนบ้าน เพื่อไปทำธุระเป็นสิ่งที่เห็นกันเป็นประจำ

ข้อเสนอแนะและแนวทางแก้ไข

การทารุณกรรม ละเลยทอดทิ้งเด็ก เป็นปัญหาที่มีขนาดใหญ่ที่ก่อให้เกิดผลกระทบต่อเด็ก ครอบครัว และสังคมของเราย่างรุนแรง การแก้ไขปัญหาควรทำในทุกระดับและต้องการการทำงานร่วมกัน ทั้งในการ สงเคราะห์ฟื้นฟูและการค้นหากลุ่มเสี่ยงรวมถึงการป้องกัน ได้เสนอแนวทางการแก้ปัญหา ดังนี้

1) ควรมีระบบการเก็บข้อมูลที่ช่วยในการวางแผนกลยุทธ์ เพื่อให้มองเห็นปัญหาได้ชัดเจนขึ้น ทราบ ปัจจัยเสี่ยงและปัจจัยที่ช่วยป้องกันการกระทำทารุณกรรมละเลยทอดทิ้งเด็ก ระยะเวลารัฐควรให้ความสำคัญกับ ปัญหานี้โดยจัดตั้งหน่วยงานที่ทำหน้าที่คุ้มครองเด็กโดยเฉพาะ โดยมีบุคลากรที่ทำหน้าที่รับผิดชอบโดยตรง ที่ทำหน้าที่ทั้งรับรายงาน ตรวจสอบ ให้การสงเคราะห์คุ้มครองและติดตามอย่างต่อเนื่อง

2) การคุ้มครองช่วยเหลือบำบัดฟื้นฟูเด็กที่ถูกกระทำทารุณกรรมละเลยทอดทิ้ง ควรมีการพัฒนาทีม สหวิชาชีพที่ให้การบำบัดดูแลเด็กที่ถูกทารุณกรรมละเลยทอดทิ้งให้มีประสิทธิภาพ ควรมีการจัดทำคู่มือการ ปฏิบัติงานและการประสานงานของหน่วยงานต่างๆ เพื่อช่วยให้เกิดความคล่องตัวและความรวดเร็วในการ ทำงาน ควรมีการจัดทำแผนปฏิบัติการดูแลบำบัดฟื้นฟูเด็กที่ถูกทารุณกรรมและละเลยทอดทิ้งอย่างเป็นระบบ รวมถึงต้องจัดศูนย์หรือจุดที่รับแจ้งเหตุ มีทีมงานที่พร้อมจะดำเนินการลงตรวจสอบและให้การสงเคราะห์และ คุ้มครอง ในส่วนของการบำบัดฟื้นฟูควรมีการพัฒนาบุคลากรในศูนย์พึ่งได้ให้มีศักยภาพในการประเมินและ ให้การดูแลช่วยเหลือเด็กและครอบครัว นอกจากนี้ การสร้างเครือข่ายส่งต่อเป็นสิ่งสำคัญที่จะให้การบริการ ได้ครบวงจร

3) การตรวจกรองประชากรกลุ่มเสี่ยงและให้การสงเคราะห์หรือคุ้มครองเพื่อป้องกันไม่ให้เกิดการ ทารุณกรรมละเลยทอดทิ้งเด็ก เช่นโปรแกรมการตรวจกรองครอบครัวเพื่อค้นหาความเสี่ยง การจัดบริการแก่ มารดาและเด็ก การพัฒนาคู่มือตรวจสอบและพัฒนาตัวชี้วัดที่ช่วยตรวจกรองการทารุณกรรมและทอดทิ้งเด็ก ที่เจ้าหน้าที่สาธารณสุขสามารถใช้ได้ง่าย การจัดระบบคัดกรองกลุ่มเสี่ยงในโรงเรียน โปรแกรมการสอนให้เด็ก แก้ปัญหาโดยไม่ใช้ความรุนแรง การสอนเพศศึกษาที่เหมาะสมแก่เด็กวัยรุ่น การจัดบริการที่เด็กสามารถ เข้าถึงและให้ความไว้วางใจในการมาปรึกษาปัญหาหรือขอความช่วยเหลือ นอกจากนี้โรงเรียนควรมีระบบ คุ้มครองเด็กที่ได้ถูกทารุณกรรมละเลยทอดทิ้ง

4) การป้องกันที่ครอบคลุมประชากรทั้งหมด ซึ่งการทำงานในจุดนี้อาศัยชุมชนเป็นหน่วยงานที่สำคัญ ในการดำเนินงาน มีการส่งเสริมและรณรงค์การยุติการดื่มสุราซึ่งเป็นปัจจัยของความรุนแรงที่พบจากการ ศึกษา การส่งเสริมเรื่องการไม่เล่นการพนัน การรณรงค์ยุติความรุนแรงโดยให้ชุมชนเห็นปัญหาที่เกิดจาก ความรุนแรง ส่งเสริมให้มีอาสาสมัครป้องกันความรุนแรง ส่งเสริมให้มีพื้นที่ที่ดีและจำกัดพื้นที่เสี่ยงในชุมชน ส่งเสริมให้ชุมชนเห็นความสำคัญของเด็ก

5) การสนับสนุนในส่วนภาครัฐ การจัดการบริการการสงเคราะห์ช่วยเหลือเด็กและครอบครัวที่มีประสิทธิภาพและการดูแลอย่างต่อเนื่อง การจัดการศึกษาที่มีประสิทธิภาพ รวมถึงการบังคับใช้กฎหมาย

เอกสารอ้างอิง

1. ศรีเวียง ไพโรจน์กุล. (2552). รายงานวิจัย ชุดโครงการการศึกษาทางระบาดวิทยาของการทารุณกรรม ละเลยทอดทิ้งเด็กและพฤติกรรมเสี่ยงของเด็กในจังหวัดขอนแก่นและการพัฒนาระบบคุ้มครองเด็ก. ขอนแก่น: คณะแพทยศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น.
2. สำนักงานสาธารณสุขจังหวัดขอนแก่น. สถิติเด็กและสตรีที่ได้รับความรุนแรงจากศูนย์พึ่งได้ จังหวัดขอนแก่น พศ.2549.
3. วิชัย อัครภาคย์. (2551). รายงานวิจัยเรื่อง การศึกษาอุบัติการณ์ของการทารุณกรรมทอดทิ้งเด็กและพฤติกรรมเสี่ยงของเด็กในชุมชนชนบท อำเภอน้ำพอง จังหวัดขอนแก่น. ขอนแก่น.
4. ศรีเวียง ไพโรจน์กุล. (พศ. 2551). คู่มือการจัดการอบรมเชิงปฏิบัติการ เรื่องสถานการณ์การทารุณกรรม ละเลยทอดทิ้งเด็กในประเทศไทยและการพิสูจน์ทราบ. ขอนแก่น: คณะแพทยศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น.
5. กฤติยา แสงวงเจริญ. (พศ. 2550). รายงานวิจัยเรื่อง ความชุกและปัจจัยเสี่ยงของการถูกทารุณกรรมทอดทิ้งและพฤติกรรมเสี่ยงของเด็กในจังหวัดขอนแก่น: ศึกษาในเด็กนักเรียน ผู้เลี้ยงดู ครู และผู้นำชุมชน. ขอนแก่น: คณะพยาบาลศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น.
6. สถาบันรามจิตติ. (พศ. 2548). รายงานโครงการติดตามสภาวะการณ์เด็กและเยาวชนรายจังหวัด จังหวัดขอนแก่น. กรุงเทพมหานคร: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

การแก้ไขปัญหาและการพิจารณาการใช้แรงงานเด็กในรูปแบบที่เลวร้าย

จริญญา วงษ์พรหม

สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น

แรงงานเด็กในประเทศไทย

ประเทศไทยมีปัญหาลูกค้าหลายประเด็น เช่น เด็กถูกละเมิดสิทธิ เด็กถูกทารุณทำร้ายร่างกาย เด็กถูกละเมิดทางเพศ โสเภณีเด็ก ฯลฯ เหล่านี้ถึงแม้หลายฝ่ายทั้งภาครัฐและเอกชนได้ดำเนินการแก้ไขอย่างเร่งด่วน และต่อเนื่อง แต่ก็ยังมีเด็กอีกจำนวนมากที่ต้องตกเป็นเหยื่อของการใช้แรงงานเด็กในรูปแบบที่เลวร้าย ไม่ว่าจะเป็นงานบริการทางเพศ การค้าเด็ก การค้ายาเสพติดและการค้าแรงงานเด็กข้ามชาติเพื่อให้ทำงานอันตราย แรงงานเด็กมีขึ้นในประเทศไทยมาเป็นระยะเวลายาวนาน กระจายอยู่ในภาคการผลิตต่างๆ ของประเทศ ไม่ว่าจะเป็นเกษตรกรรม อุตสาหกรรม การค้าและบริการ รัฐบาลได้ให้ความสำคัญกับประเด็นแรงงานเด็กอย่างต่อเนื่องตั้งแต่ปี พ.ศ.2508 แม้ว่าปัจจุบันแรงงานเด็กในภาคอุตสาหกรรมจะลดลง แต่ในภาคเกษตรและบริการกลับมีแนวโน้มเพิ่มมากขึ้น จากสภาพความเป็นจริงแรงงานเด็กส่วนใหญ่เป็นแรงงานไร้ฝีมือ ระดับการศึกษาต่ำ ง่ายต่อการถูกเอารัดเอาเปรียบ หรือต้องเผชิญกับการจ้างแรงงานในรูปแบบที่เลวร้าย

ประเทศไทยเป็นประเทศปลายทางสำหรับแรงงานไร้ฝีมือในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ภาคอุตสาหกรรมบางประเภทต้องพึ่งพาแรงงานต่างชาติ เด็กที่เป็นลูกของแรงงานต่างชาติ เด็กที่เป็นแรงงานต่างชาติ และเด็กที่ถูกค้าข้ามแดนเข้ามาในประเทศไทย ล้วนแต่เป็นเด็กที่เสี่ยงต่อการใช้แรงงานเด็กในรูปแบบที่เลวร้าย เหล่านี้เป็นสถานการณ์ใหม่ที่ประเทศไทยต้องเร่งหาแนวทางแก้ไข¹

แรงงานเด็กทั่วไปและแรงงานเด็กในรูปแบบที่เลวร้ายเป็นปรากฏการณ์ที่องค์การแรงงานระหว่างประเทศและหลายฝ่ายเชื่อว่าเป็นผลมาจากปัญหาในระดับโครงสร้างไม่ว่าจะเป็นความยากจน การขาดโอกาสทางการศึกษา และโอกาสในการมีงานทำของเด็กและผู้ปกครองของเด็กที่ขาดโอกาส ตลอดจนความไม่เสมอภาคระหว่างหญิงและชาย ดังนั้นการจะแก้ไขปัญหาดังกล่าวจะต้องแก้ทั้งโครงสร้าง อย่างเป็นระบบตั้งแต่ระดับประเทศมาจนถึงระดับครอบครัว²

¹ ผ่องศรี พันธุวนิช หน้า 4 ในรายงานการศึกษาการใช้แรงงานเด็กในประเทศไทย กรมสวัสดิการและคุ้มครองแรงงาน กระทรวงแรงงาน กันยายน 2548

² รายงานการวิจัยการประเมินสถานการณ์แรงงานเด็กและการใช้แรงงานเด็กในรูปแบบที่เลวร้ายจังหวัดอุดรธานี จริญญา วงษ์พรหม และคณะ 2549

การป้องกันและแก้ไขปัญหาการใช้แรงงานเด็กที่ผ่านมา พบว่าไม่สามารถดำเนินการขจัดให้หมดไปได้ ในระยะเวลาอันสั้น จำเป็นต้องอาศัยความร่วมมือจากหลายภาคส่วน ทั้งการค้นหาสาเหตุที่ทำให้เกิดปัญหา ไม่ว่าจะเป็นภาวะเศรษฐกิจและความยากจนที่เป็นปัจจัยผลักดันให้เด็กเข้าสู่ตลาดแรงงานเป็นจำนวนมาก หรือ กระแสทุนนิยมที่แผ่กระจายอยู่ในทุกพื้นที่ของประเทศ ส่งผลให้เกิดการใช้จ่ายที่เกินความจำเป็น³

ขณะที่ความไม่เป็นธรรมในการกระจายรายได้และความเหลื่อมล้ำของคุณภาพชีวิตระหว่างคนรวยและคนจนมีแนวโน้มเพิ่มขึ้นเรื่อยๆ ประชากรยากจนไม่สามารถเข้าถึงบริการและสวัสดิการทางสังคมที่จำเป็นได้อย่างแท้จริง ประกอบกับระบบเศรษฐกิจที่ทวีการแข่งขันมากขึ้นทำให้เกิดการแสวงหาแรงงานราคาถูก ประชากรวัยแรงงานจำนวนมากจึงละทิ้งครอบครัวและชุมชนเข้ามาหางานทำในเมือง สภาพเช่นนี้ไม่เอื้อให้กลไกทางสังคม ซึ่งได้แก่ สถาบันครอบครัวและระบบความสัมพันธ์ในชุมชนสามารถทำหน้าที่หล่อหลอมและขัดเกลาเด็กซึ่งเป็นอนาคตของชาติได้อย่างสมบูรณ์ เด็กจึงเป็นกลุ่มประชากรที่ได้รับผลกระทบจากสภาพปัญหา และถูกเอาเปรียบอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ เด็กจำนวนไม่น้อยต้องเป็นกำลังหลักในการหารายได้จุนเจือครอบครัว ก่อนถึงวัยอันสมควรและขาดความพร้อมในการประกอบอาชีพ เสี่ยงต่อการถูกกดขี่ ขูดรีดและถูกบังคับให้ทำงานผิดกฎหมายหลายรูปแบบ เช่น กรณีเกี่ยวข้องกับการค้ายาเสพติด และรวมถึงการเป็นสินค้าสำคัญของขบวนการค้ายาเสพติด

ความสำคัญของปัญหาแรงงานเด็กจึงมิใช่ความวิตกกังวลในเรื่องมนุษยธรรม และการคำนึงถึงสิทธิขั้นพื้นฐานของเด็กและของมนุษย์ว่ามีเท่าเทียมกันเท่านั้น แต่ปัญหาการใช้แรงงานเด็กเป็นปัญหาที่จะมีผลกระทบต่อโครงสร้างเศรษฐกิจและสังคมโดยรวมของประเทศ เพราะหากประเทศประกอบไปด้วยทรัพยากรบุคคลประมาณหนึ่งในสามที่ปราศจากโอกาสที่จะได้รับการพัฒนาและการเตรียมพร้อมที่ดี ทั้งความรู้ ความสามารถ ตลอดจนไปจนถึงการพัฒนาทางอารมณ์ ในความกังวลต่ออนาคตของเด็กไทยที่ต้องเข้าสู่กระบวนการเป็นแรงงานก่อนวัยอันควร นโยบายขยายโอกาสทางการศึกษาและการเรียนฟรี และเกณฑ์การรับแรงงานในสถานประกอบการที่ต้องที่จบการศึกษาภาคบังคับ เป็นเสมือนตัวช่วยที่ลดจำนวนแรงงานเด็กได้พอสมควร ทำให้เด็กที่จบชั้นประถมศึกษามีโอกาสศึกษาต่อในระดับมัธยมมากขึ้น พบว่าแนวโน้มของสถานการณ์แรงงานเด็กลดลง

อย่างไรก็ตาม ก็มีได้หมายความว่านโยบายขยายโอกาสทางการศึกษาจะทำให้ปัญหาแรงงานเด็กในประเทศหมดไป ทั้งนี้เนื่องมาจากข้อเท็จจริงที่ว่า แม้ประเทศไทยจะมีระบบการศึกษาภาคบังคับในระดับประถมศึกษาเป็นเวลานาน แต่ในงานวิจัยต่างๆ ก็ยังคงพบว่ามีเด็กอยู่ในช่วงประถม (อายุ 12-13 ปี ลงมา) อยู่ในตลาดแรงงานอยู่ดี แต่ถึงอย่างไรก็สามารถช่วยลดได้ระดับหนึ่ง เพราะเนื่องจากในความเป็นจริง สภาพเศรษฐกิจสังคม ก็ยังคงเป็นปัจจัยที่ผลักดันให้เด็กต้องเข้าสู่ตลาดแรงงานก่อนวัยสมควรอยู่ต่อไป โดยกลับจะยังมีลักษณะที่ซ่อนเร้นมากยิ่งขึ้น และจากผลการศึกษาพบว่าจำนวนแรงงานเด็กมีเพิ่มขึ้นตามจำนวนแรงงานต่างชาติที่ทะลักเข้ามาในประเทศไทยโดยเฉพาะในช่วง 10 ปีที่ผ่านมาจนปัจจุบัน จำนวนเด็กต่างชาติที่อพยพมากับครอบครัวเข้าสู่กระบวนการแรงงานเด็กเพิ่มมากขึ้นเรื่อย

³ รายงานการศึกษาการใช้แรงงานเด็กในประเทศไทย กรมสวัสดิการและคุ้มครองแรงงาน กระทรวงแรงงาน กันยายน 2548

สภาพปัญหาของแรงงานเด็ก

จากการศึกษาสถานการณ์การใช้แรงงานเด็กในจังหวัดน่าน 6 จังหวัดของประเทศไทยเมื่อปี 2549 พบว่ายังมีการจ้างแรงงานเด็กที่อายุต่ำกว่า 15 ปีและจ้างเด็กอายุระหว่าง 15-18 ปี อยู่หลายภาคส่วน เช่น ภาคการเกษตร ประมงและประมงต่อเนื่อง ภาคบริการและพบสภาพปัญหาของการใช้แรงงานเด็กอยู่ในทุกภูมิภาค ไม่ว่าจะเป็นเด็กไทยหรือเด็กต่างชาติ สิ่งที่เกิดเผชิญ เช่น การใช้งานหนัก สภาพแวดล้อมการทำงาน ส่อไปในทางเสื่อมเสียศีลธรรม เด็กเกี่ยวข้องกับการค้าประเวณี ค้ายาเสพติด หรือถูกค้ำมนุษย์ เด็กเร่ร่อน เด็กทำงานกลางคืน บางคนทำงานเกิน 8 ชั่วโมง และนอกจากนี้ยังพบว่าเด็กทำงานภายใต้สิ่งแวดล้อมที่เป็นอันตราย เนื่องจากเด็กเป็นวัยที่ยังไม่มีความพร้อมที่จะทำงาน ผู้ประกอบการไม่ได้คำนึงถึงสิ่งแวดล้อมต่างๆ ที่จะเป็นอันตรายทำให้เด็กสัมผัสกับสารเคมี หรือบางแห่งสถานที่ที่จะขึ้นและลงรถ⁴

ถ้าหากนำเอามาตรการของหลักปรัชญาสากลว่าด้วยสิทธิเด็กของสหประชาชาติ มาชี้วัดแล้วจะพบว่า นอกจากปัญหาการทำงานในลักษณะดังกล่าวแล้ว เด็กถูกละเมิดสิทธิในด้านที่เด็กขาดโอกาสที่จะได้พัฒนาตนเองเหมือนเด็กทั่วไป เด็กบางคนไม่ได้เรียนหนังสือ บางคนต้องออกจากโรงเรียนก่อนภาคบังคับ และถึงแม้แรงงานเด็กส่วนใหญ่จบการศึกษาภาคบังคับแล้วเข้าสู่ตลาดแรงงาน งานที่เด็กทำจะเป็นลักษณะไร้ฝีมือ ทำงานตลอดทั้งปี เด็กไม่มีโอกาสที่จะพัฒนาตนเองเพราะนายจ้างไม่ให้โอกาส ประกอบกับสภาพการทำงานที่หนักและยาวนาน เมื่อเสร็จสิ้นการทำงานในแต่ละวันเด็กจะเหนื่อยต้องการพักผ่อนหรือจะนอนอย่างเดียว ไม่อยากที่จะเฝ้าหาความรู้ อีกทั้งสิ่งแวดล้อมต่างๆ ก็ได้กระตุ้นให้เด็กเข้าสู่การพัฒนาตนเอง ฉะนั้นถ้าประชากรของเราจำนวนหลายล้านคนเติบโตขึ้นเป็นแรงงานหรือเป็นคนที่มีความรู้ลักษณะเช่นนี้ อนาคตของสังคมไทยก็ไม่สามารถที่จะพัฒนาไปได้ เด็กในกลุ่มเหล่านี้ต้องการโอกาสที่จะพัฒนาเอง ต้องการได้รับการบริการหรือกิจกรรมอะไรต่างๆ ที่จะทำให้ได้รับการพัฒนาเหมือนเด็กคนอื่นๆ ซึ่งคงจะต้องเป็นบริการพิเศษที่แตกต่างจากเด็กทั่วไป⁵

เกณฑ์ที่บ่งชี้ว่าแรงงานเด็กมีแนวโน้มอยู่ในข่ายที่เป็นแรงงานเด็กในรูปแบบที่ไม่เหมาะสม (เลวร้าย)

จากสถานการณ์ข้างต้น ที่ประชุมใหญ่องค์การแรงงานระหว่างประเทศ (ILO) ในปี 2516 ได้มีมติรับรองอนุสัญญาแรงงานระหว่างประเทศ ฉบับที่ 138 ว่าด้วยอายุขั้นต่ำของการจ้างงาน โดยมีข้อกำหนดให้ประเทศสมาชิกต้องดำเนินนโยบายแห่งชาติเพื่อยกเลิกการใช้แรงงานเด็กอย่างมีประสิทธิภาพ กำหนดอายุขั้นต่ำในการจ้างงานและอายุขั้นต่ำในการจ้างงานอันอาจเป็นอันตรายต่อสุขภาพ ความปลอดภัย หรือกิจกรรมของผู้เยาว์ และต่อมาเมื่อสมัยประชุมที่ 87 ซึ่งจัดขึ้น ณ นครเจนีวา วันที่ 17 มิถุนายน 2542 ได้มีมติรับรองอนุสัญญาองค์การแรงงานระหว่างประเทศ ฉบับที่ 182 ว่าด้วยการขจัดการใช้แรงงานเด็กในรูปแบบที่เลวร้าย สำหรับประเทศไทยได้ให้สัตยาบันอนุสัญญาองค์การแรงงานระหว่างประเทศฉบับที่ 182 เมื่อวันที่ 16 กุมภาพันธ์ 2544 และให้สัตยาบันอนุสัญญาองค์การแรงงานระหว่างประเทศฉบับที่ 138 เมื่อวันที่ 11 พฤษภาคม 2547 ตาม

⁴ อ้างแล้วใน 2

⁵ จากเอกสารสรุปจากการสัมมนาเรื่องสถานการณ์แรงงานเด็กและสตรีท่ามกลางกระแสการพัฒนา โดยสถาบันวิจัยและพัฒนา มข. 2536

บทบัญญัติของอนุสัญญาในมาตราที่ 6 ฉบับที่ 182 กำหนดให้ประเทศสมาชิกแต่ละประเทศต้องกำหนดและปฏิบัติตามแผนงานดำเนินการเพื่อขจัดรูปแบบการใช้แรงงานเด็กที่เลวร้าย โดยให้ถือเป็นภารกิจเร่งด่วน ทั้งนี้ แผนงานดังกล่าวต้องกำหนดและปฏิบัติการโดยหารือกับหน่วยงานของรัฐ องค์การนายจ้าง และองค์กรลูกจ้างที่เกี่ยวข้อง โดยคำนึงถึงกลุ่มอื่นๆ ที่เกี่ยวข้องตามสมควร

การจะบ่งชี้ว่าแรงงานเด็กคนใดอยู่ในข่ายเป็นแรงงานเด็กในรูปแบบที่เลวร้าย จะต้องมิเกณฑ์ในการบ่งชี้ จะใช้เกณฑ์บ่งชี้ 3 เกณฑ์ คือ เกณฑ์ตามอนุสัญญาฉบับที่ 138 ว่าด้วย อายุขั้นต่ำที่ให้งานได้ อนุสัญญาฉบับที่ 182 ว่าด้วย การห้ามและการดำเนินการโดยทันที เพื่อขจัดรูปแบบที่เลวร้ายที่สุดของการใช้แรงงานเด็ก และ กฎหมายคุ้มครองแรงงาน พ.ศ. 2541

สาระสำคัญของอนุสัญญา ฉบับที่ 138 คือ

เกณฑ์อายุขั้นต่ำจะต้องไม่ต่ำกว่าอายุที่สำเร็จการศึกษาภาคบังคับ มัธยมศึกษาปีที่ 3 หรือ อายุต่ำกว่า 15 ปีบริบูรณ์ หมายถึง เด็กอายุต่ำกว่า 15 ปี เป็นแรงงานไม่ได้ เด็กอายุ 15 ปีถึง 18 ปี บริบูรณ์ เป็นแรงงานเด็กได้ แต่ต้องทำงานที่เหมาะสมกับวัยและไม่ขัดต่อพัฒนาการของเด็ก

สาระสำคัญของอนุสัญญา ฉบับที่ 182

เพื่อจัดการใช้แรงงานเด็กในรูปแบบที่เลวร้าย นำมาซึ่งการกำหนดคำจำกัดความแรงงานเด็กในรูปแบบที่เลวร้าย มีสาระสำคัญของเกณฑ์พิจารณาดังนี้

- ถูกใช้ให้ทำงานผิดกฎหมาย เช่น ยาเสพติด โสเภณี บริการทางเพศ ถูกใช้ในการผลิตสื่อลามก เป็นต้น
- ถูกกระทำการรุนแรงเยี่ยงทาส และเข้าสู่กระบวนการใช้แรงงานเด็กโดยตกเป็นเหยื่อของการค้ามนุษย์
- สภาพการทำงานที่เสี่ยงอันตราย เช่น การทำงานที่ใช้สารเคมี การทำงานที่มีเสียงดัง การทำงานที่มีฝุ่นควัน การทำงานที่ไม่มีเครื่องป้องกันอันตราย
- การทำงานที่เสี่ยงต่อการเสื่อมเสียศีลธรรม การทำงานในเวลากลางคืน (ทำงานในร้านค้าคาราโอเกะ ร้านอาหาร ฯลฯ)
- ทำงานโดยไม่ได้รับค่าจ้าง สวัสดิการ และสภาพการทำงานตามกฎหมายคุ้มครองแรงงาน หรือเป็นอุปสรรคต่อการพัฒนาการทั้งด้านร่างกาย และจิตใจ

สาระสำคัญของพระราชบัญญัติคุ้มครองแรงงาน พ.ศ.2541 ในประเด็น

- อายุขั้นต่ำของลูกจ้างเด็ก ห้ามจ้างเด็กอายุต่ำกว่า 15 ปีเข้าทำงาน
- เวลาที่ห้ามเด็กทำงาน ห้ามจ้างเด็กอายุต่ำกว่า 18 ปีทำงานในระหว่าง 22.00-06.00น. ห้ามทำงานล่วงเวลา ห้ามทำงานวันหยุด รวมทั้งพิจารณาถึงระยะเวลาในการทำงาน เช่น ทำงานเกินกว่า 8 ชั่วโมง หรือ 40 ชั่วโมง/สัปดาห์
- งานที่ห้ามเด็กทำ เช่น งานหลอม เป่า หล่อโลหะ งานปัมโลหะ งานเกี่ยวกับความร้อน ความเย็น ความสั่นสะเทือน เสียงและแสงที่มีระดับแตกต่างจากปกติอันอาจเป็นอันตราย งานที่เกี่ยวกับสารเคมีอันตรายตามกฎหมายกระทรวง งานที่เกี่ยวกับวัตถุมีพิษ เว้นแต่สถานบริการน้ำมันเชื้อเพลิง งานขับหรือ

บังคับรถยก บันจูน งานใช้เลื่อยเดินด้วยไฟฟ้าหรือเครื่องยนต์ งานที่ทำอยู่ใต้น้ำ ถ้าอุโมงค์ หรือ ปล่องภูเขาไฟ งานที่เกี่ยวกับกัมมันตภาพรังสี งานทำความสะอาดเครื่องจักรเครื่องยนต์กำลังทำงาน งานที่ต้องทำบนนั่งร้าน ที่สูงกว่าพื้นดิน 10 เมตร ทั้งนี้งานข้างต้นและงานอื่นๆ จะมีกำหนดไว้ใน กฎกระทรวง

- งานที่เสี่ยงต่อการล่องเินทางเพศ
- พิกัดน้ำหนักการยกของ มีเกินพิกัดจากกฎกระทรวง คือเด็กอายุ 15-18 ปี เป็นชายไม่เกิน 25 กิโลกรัม หญิงไม่เกิน 20 กิโลกรัม

ข้อเสนอแนะประกอบอนุสัญญาฉบับที่ 190 ได้ระบุ ลักษณะสำคัญของงานที่ถือว่าเป็นงาน อันตรายและเลวร้ายสำหรับเด็ก ไว้ดังนี้

- งานที่ทำให้เด็กต้องเผชิญกับการล่วงละเมิดทางกาย ทางจิตใจ หรือทางเพศ
- งานใต้ดิน ใต้น้ำ บนที่สูงน่ากลัว หรือในที่ที่มีสภาพปิดขัง
- งานที่ต้องทำกับเครื่องจักร อุปกรณ์และเครื่องมืออันตราย งานที่ต้องใช้มือควบคุม งานขนย้าย ของหนัก
- งานในสภาพแวดล้อมที่เป็นผลเสียต่อสุขภาพ ซึ่งอาจทำให้เกิดอันตราย เช่น ทำให้เด็กต้องเผชิญ กับสารวัตถุ หรือกระบวนการที่เป็นอันตราย หรือเผชิญกับอุณหภูมิ ระดับเสียงหรือการสั่นสะเทือน ที่เป็นอันตรายต่อสุขภาพ
- งานภายใต้สภาพที่ยากลำบาก เช่น งานต่อเนื่องยาวนาน งานที่ทำกลางคืน งานที่เด็กถูกกักขัง อยู่ในอาคารสถานที่ของนายจ้างโดยไม่มีเหตุผล

แนวทางการแก้ไขปัญหาและติดตามเพื่ละวงการใช้แรงงานเด็ก

ในการดำเนินงานเพื่อขจัดปัญหาการใช้แรงงานเด็ก ข้อมูลที่ชัดเจนและทันการณ์เป็นปัจจัยสำคัญ สำหรับการดำเนินการเฝ้าระวัง และการจัดความช่วยเหลือที่มีประสิทธิภาพ และด้วยข้อเสนอแนะ (Recommendation) ที่ 190 ระบุความสำคัญในการเก็บรวบรวมข้อมูลเกี่ยวกับการใช้แรงงานเด็กและปรับปรุงข้อมูลให้ ทันสมัยอยู่เสมอ เพื่อเป็นเครื่องมือช่วยในการตัดสินใจในระดับประเทศอย่างมีประสิทธิภาพ⁶ โดยทั่วไปวิธีการ รวบรวมข้อมูลที่สำคัญเกี่ยวกับแรงงานเด็กมี 3 วิธี คือ 1) การสำรวจข้อมูลพื้นฐาน (Baselines) 2) การประเมิน และติดตามผลการดำเนินโครงการ (Project Monitoring and Evaluation/ PME) และ 3) การติดตามเฝ้าระวัง สถานการณ์การใช้แรงงานเด็ก (Child Labour Monitoring)

โครงการแก้ไขปัญหการใช้แรงงานเด็กในประเทศไทย องค์การแรงงานระหว่างประเทศ (ILO/IPEC) ได้จัดให้มีการสนับสนุนในรูปแบบต่างๆ ซึ่งส่วนใหญ่เป็นโครงการความร่วมมือทางวิชาการที่เป็นการดำเนินการ ร่วมกันระหว่างองค์การภาคีและ ILO/IPEC ในรูปแบบของโครงการปฏิบัติการ (Action Program หรือ AP) ที่มี

⁶ เป็นบทบาทของระบบกำกับดูแลและประเมินผลโครงการ (PME); ความแตกต่างของทั้งสองระบบนี้จะอธิบายโดยละเอียดต่อไป

ยุทธศาสตร์ในการดำเนินการเพื่อแก้ไขปัญหาการใช้แรงงานเด็กโดยการจัดให้มีการช่วยเหลือโดยตรงในลักษณะต่างๆ (direct action / direct assistance / direct support) ให้กับเด็กที่เป็นแรงงานเด็ก รวมถึงการช่วยเหลือโดยตรงเพื่อป้องกันเด็กกลุ่มเสี่ยง ที่มีแนวโน้มว่าจะกลายเป็นแรงงานเด็ก ซึ่งรวมถึงเด็กที่อยู่ในชุมชนและครอบครัวที่มีสภาพแวดล้อม ที่มีแนวโน้มจะใช้เด็กเป็นแรงงาน การดำเนินงานในลักษณะโครงการปฏิบัติการเป็นยุทธวิธีหนึ่งของ ILO/IPEC ที่จะสนับสนุนให้เกิดการปฏิบัติงานร่วมกันระหว่างภาคีเครือข่าย เพื่อเข้าถึงและชี้ตัวแรงงานเด็ก แล้วจึงปฏิบัติการให้ความช่วยเหลือทั้งในด้านการศึกษาและบริการอื่นๆ จนเด็กไม่ต้องกลับมาเป็นแรงงานเด็กอีก แรงงานเด็กที่ได้รับการชี้ตัวและรับบริการให้การช่วยเหลือเหล่านี้ เรียกว่าผู้ได้รับประโยชน์โดยตรงจากโครงการ (Direct Beneficiary)

สำหรับโครงการแก้ไขปัญหาค้าแรงงานเด็กในประเทศไทย ภายใต้อนุสัญญาองค์การแรงงานระหว่างประเทศฉบับที่ 182 ได้เริ่มดำเนินการตั้งแต่ปี พ.ศ. 2547 โดยให้มีการศึกษาวิจัยสถานการณ์การใช้แรงงานเด็กในรูปแบบที่เลวร้าย ใน 6 จังหวัด ประกอบด้วย เชียงราย ตาก อุตรดิตถ์ สมุทรสาคร สงขลา และปัตตานี ตามมติของคณะกรรมการระดับชาติ และในเดือนกันยายน พ.ศ. 2549 นำไปสู่การสนับสนุนให้มีโครงการปฏิบัติการเพื่อขจัดปัญหาค้าแรงงานเด็กในรูปแบบที่เลวร้ายในพื้นที่ 6 จังหวัดดังกล่าว เป็นโครงการนำร่อง เพื่อสนับสนุนให้ประเทศไทยมีแนวทางในการดำเนินการเพื่อแก้ไขปัญหาค้าแรงงานเด็กในรูปแบบที่เลวร้าย ซึ่งรวมถึงการค้ามนุษย์ และงานอันตราย ในงานภาคประมงและประมงต่อเนื่อง งานภาคเกษตรงานบ้าน งานในร้านอาหาร ร้านคาราโอเกะและสถานบันเทิง รวมถึงเด็กขอทานและเร่ร่อนประกอบอาชีพบนท้องถนน โดยทำงานร่วมกับภาคีต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นภาครัฐ ประชาสังคม องค์กรพัฒนาเอกชน นายจ้าง ลูกจ้าง ที่เน้นการมีส่วนร่วมของชุมชนและทำงานเชิงบูรณาการเพื่อให้เกิดผลสัมฤทธิ์ในการขจัดปัญหาแรงงานเด็กอย่างแท้จริง ทั้งนี้ คาดหวังว่าจะได้ต้นแบบในการแก้ไขปัญหาค้าแรงงานเด็กสำหรับประเทศไทย พร้อมตัวอย่างการปฏิบัติที่ดีและบทเรียนต่างๆ จากจังหวัดนำร่องเพื่อนำไปสู่การขยายผลทั่วทั้งประเทศ

ดำเนินการในประเทศไทยมีสองระดับ คือ **การดำเนินการด้านนโยบาย** จัดทำนโยบายและแผนปฏิบัติการระดับชาติเพื่อขจัดปัญหาค้าแรงงานเด็กในรูปแบบที่เลวร้าย รวมทั้งด้านอื่นๆ ที่เป็นการป้องกันและแก้ไขปัญหาค้าแรงงานเด็ก ได้แก่ นโยบายการศึกษาอย่างทั่วถึงแก่เด็กทุกคน นโยบายด้านการป้องกันคุ้มครองและการแก้ไขปัญหาค้าแรงงานค้ามนุษย์ ในระดับประเทศและระหว่างประเทศ เป็นต้น นอกจากนี้ ยังมี **การแก้ไขปัญหในระดับปฏิบัติ** โดยการดำเนินการในรูปแบบโครงการปฏิบัติการ (Action Program-AP) โครงการปฏิบัติการต่างๆ เหล่านี้เป็นการสนับสนุนของ ILO/IPEC ส่วนใหญ่เป็นโครงการความร่วมมือทางวิชาการและการดำเนินการร่วมกันระหว่างองค์กรภาคีเครือข่ายทั้งภาครัฐและเอกชน กับองค์การแรงงานระหว่างประเทศ ที่มียุทธศาสตร์ในการดำเนินการเพื่อแก้ไขปัญหาค้าแรงงานเด็กโดยการสร้างกลไกในระดับจังหวัด อำเภอ ตำบลหรือชุมชนท้องถิ่น เพื่อความร่วมมือในการขจัดปัญหาแรงงานเด็ก การให้การสนับสนุนการบริการช่วยเหลือโดยตรง (direct assistance) แก่แรงงานเด็กและเด็กที่เป็นกลุ่มเสี่ยง ซึ่งมีแนวโน้มในการถูกนำไปใช้แรงงานในรูปแบบที่เลวร้าย ซึ่งรวมถึงเด็กด้อยโอกาส เด็กกลุ่มชาติพันธุ์ เด็กไร้สัญชาติ เด็กอพยพย้ายถิ่น เด็กต่างชาติ เด็กที่เป็นลูกหลานแรงงานต่างชาติ นอกจากนี้ยังสนับสนุนด้านการรณรงค์เพื่อการป้องกันปัญหาค้าแรงงานเด็กแก่ประชาชนทั่วไป

ตามมติคณะรัฐมนตรี วันที่ 20 กุมภาพันธ์ 2549 เห็นชอบให้กระทรวงแรงงานแต่งตั้ง**ที่ปรึกษาและคณะกรรมการระดับชาติเพื่อจัดการใช้แรงงานเด็กในรูปแบบที่เลวร้าย** โดยมี นางสาวสุรี จุติกุล เป็นที่ปรึกษา และรัฐมนตรีว่าการกระทรวงแรงงานเป็นประธานกรรมการ ปลัดกระทรวงแรงงานเป็นรองประธานกรรมการ อธิบดีกรมสวัสดิการและคุ้มครองแรงงานเป็นกรรมการและเลขานุการ คณะกรรมการประกอบด้วยผู้แทนจากหน่วยงานภาครัฐ ภาคเอกชน องค์การนายจ้าง องค์การลูกจ้าง องค์การพัฒนาเอกชน นักวิชาการที่เกี่ยวข้อง ทำหน้าที่พิจารณาจัดทำแผนปฏิบัติการระดับชาติ และนำเสนอรัฐบาลเพื่อกำหนดนโยบายเกี่ยวกับการจัดการใช้แรงงานเด็กในรูปแบบที่เลวร้าย รวมทั้งให้ความเห็น คำแนะนำ และติดตามผลการดำเนินงานตามแผนปฏิบัติการระดับชาติฯ และแต่งตั้งคณะอนุกรรมการ คณะทำงานตามที่เห็นควร หลังจากนั้น **กระทรวงแรงงานได้มีคำสั่งที่ 1/2549 ลงวันที่ 24 สิงหาคม 2549 แต่งตั้งคณะอนุกรรมการจัดทำแผนปฏิบัติการระดับชาติและติดตามผลการปฏิบัติงานตามแผนปฏิบัติการระดับชาติเพื่อจัดการใช้แรงงานเด็กในรูปแบบที่เลวร้าย** โดยมีอธิบดีกรมสวัสดิการและคุ้มครองแรงงานเป็นประธานอนุกรรมการฯ ให้ทำหน้าที่จัดทำร่างแผนระดับชาติฯ และนำเสนอร่างแผนปฏิบัติการระดับชาติฯ ให้คณะกรรมการระดับชาติพิจารณาให้การรับรอง แล้วจึงนำเสนอคณะรัฐมนตรีเพื่อรับทราบ ก่อนที่จะให้หน่วยงานที่เกี่ยวข้องใช้เป็นแผนแม่บทในการจัดทำแผนปฏิบัติงานเพื่อจัดการใช้แรงงานเด็กในรูปแบบที่เลวร้ายต่อไป ซึ่ง**คณะรัฐมนตรีได้รับรองแผนปฏิบัติการระดับชาติฯ และมีผลดำเนินการแล้วตั้งแต่วันที่ 28 มกราคม 2552 ระยะเวลาดำเนินการของแผนดังกล่าวรวม 5 ปี ตั้งแต่ปีงบประมาณ 2552 – 2557**

สืบเนื่องจาก ข้อเสนอแนะ 190 ตามอนุสัญญาองค์การแรงงานระหว่างประเทศฉบับที่ 182 และเพื่อสนับสนุนการดำเนินงานตามยุทธศาสตร์ที่ปรากฏอยู่ใน**“นโยบายและแผนระดับชาติว่าด้วยการจัดปัญหาการใช้แรงงานเด็กในรูปแบบที่เลวร้าย พ.ศ. 2552-2557”** องค์การแรงงานระหว่างประเทศได้เล็งเห็นความสำคัญที่จะสนับสนุนให้มี**โครงการพัฒนาระบบติดตามเฝ้าระวังสถานการณ์การใช้แรงงานเด็ก (Child Labour Monitoring หรือ CLM)** สำหรับประเทศไทย จึงได้ริเริ่มให้มีการดำเนินงานเพื่อสนับสนุนการดำเนินโครงการปฏิบัติการที่สอดคล้องกับแผนปฏิบัติการดังกล่าวในลักษณะโครงการนำร่อง โดยมีพื้นที่ดำเนินการในจังหวัดตากเป็นพื้นที่หลัก และมีพื้นที่ดำเนินการร่วมอีก 5 จังหวัด คือ **เชียงราย สมุทรสาคร อุตรดิตถ์ สงขลา และปัตตานี** ซึ่งจะใช้ระยะเวลาดำเนินการ 11 เดือน ตั้งแต่ เดือนกุมภาพันธ์-ธันวาคม 2552 โดยคาดหวังว่ากระบวนการ CLM จะช่วยเสริมให้หน่วยงานปฏิบัติการต่างๆ และภาคีเครือข่ายสามารถดำเนินการเพื่อป้องกันและลดจำนวนเด็กที่เป็นแรงงานที่ไม่เหมาะสมในประเทศไทยได้ นอกจากนี้ยังคาดหวังที่จะพัฒนาระบบดังกล่าวให้เป็นแม่แบบสำหรับการติดตามและเฝ้าระวังสถานการณ์การใช้แรงงานเด็กทั่วประเทศต่อไป

ระบบข้อมูลเฝ้าระวังสถานการณ์การใช้แรงงานเด็ก (CLM) เป็นระบบการปฏิบัติงานร่วมกันระหว่างภาคีเครือข่าย เพื่อชี้ตำแหน่งแหล่งที่ที่มีการใช้แรงงานเด็กและเข้าถึงตัวแรงงานเด็ก ซึ่งจะไปสู่กระบวนการให้ความช่วยเหลือทั้งในด้านการศึกษาและบริการอื่นๆ เพื่อให้เด็กไม่ต้องกลับมาเป็นแรงงานเด็กในรูปแบบที่เลวร้ายอีก การดำเนินการจะมีลักษณะประสานเครือข่ายในลักษณะสหวิชาชีพ เพื่อให้มีการส่งต่อช่วยเหลือเด็กในพื้นที่ได้อย่างทันท่วงที และเหมาะสมกับความต้องการของเด็ก นอกจากนี้ ยังเป็นการสร้างความเข้มแข็งในชุมชนเพื่อให้เกิดการเฝ้าระวังโดยมีฐานข้อมูลที่เหมาะสมกับสภาพพื้นที่ สำหรับเฝ้าระวังเด็ก

กลุ่มเสี่ยงและเด็กอื่นๆ ที่อาจถูกนำไปใช้แรงงานในลักษณะที่ไม่เหมาะสม โดยเชื่อมโยงข้อมูลทฤษฎีภูมิจากหน่วยงาน องค์การที่เกี่ยวข้องต่างๆ เช่นข้อมูลการออกจากโรงเรียนกลางคันของเด็กที่อายุต่ำกว่ามาตรฐานการใช้แรงงานเด็ก ข้อมูลเด็กด้อยโอกาส ข้อมูลพื้นที่เสี่ยงต่อปัญหาการค้ามนุษย์ เป็นต้น

ดังนั้น โครงการ CLM ในความร่วมมือกับหน่วยงานภาคีและอาสาสมัคร โดยเฉพาะโครงการปฏิบัติการ (AP) ใน 6 จังหวัดนำร่อง จึงจะได้ทำการรวบรวมและพัฒนาระบบข้อมูลสถานการณ์การใช้แรงงานเด็กและติดตั้งระบบ CLM ตามแผนงานของโครงการ CLM ต่อไป

กระบวนการทำงานของ CLM

โครงการติดตามเฝ้าระวังการใช้แรงงานเด็ก (CLM) เป็นโครงการที่ต้องการรู้ว่ามีการใช้แรงงานเด็กอยู่ที่ไหน รูปแบบของการใช้แรงงานเป็นอย่างไรและจะเสนอแนะต่อการดำเนินการต่ออย่างไร ดังนั้นเครื่องมือที่จะใช้ในการติดตามก็คือการสำรวจข้อมูล ตามประเด็นข้างต้น เพื่อพบเด็กแล้วจะส่งต่อในการจัดการอย่างไร ดังนั้นความสำคัญจึงอยู่ที่ เครื่องมือสำรวจ ผู้สำรวจ และกระบวนการในการดำเนินการต่อจากผลสำรวจที่พบ เครื่องมือในการสำรวจอย่างง่ายคือ แบบสำรวจ ซึ่งต้องเป็นแบบกรอกข้อมูลอย่างง่าย เพื่อจะได้สะดวกสำหรับหาผู้กรอกข้อมูล หรือผู้สำรวจ ในแบบสำรวจจะประกอบด้วยข้อมูลทั่วไปของเด็ก เช่น อายุ สถานภาพ การศึกษา ข้อมูลสภาพการทำงาน และข้อมูลครอบครัว สุดท้ายผู้สำรวจจะวิเคราะห์ว่าเด็กคนนี้อยู่ในสภาพการทำงานที่ควรต้องนำออกจากสภาพการทำงานนั้นๆ หรือยังทำงานอยู่แต่ต้องปรับปรุงป้องกันสภาพการทำงาน

ผู้สำรวจ เช่น อสม. อาสาสมัครแรงงาน บัณฑิตอาสา ผู้ใหญ่บ้าน เป็นต้น บุคคลเหล่านี้จะเป็นผู้อยู่ในพื้นที่เห็นความเคลื่อนไหวของพื้นที่มากกว่าบุคคลภายนอก

คณะทำงานจะเป็นแหล่งที่ผู้สำรวจนำข้อมูลที่สำรวจแล้วมาส่งให้เพื่อประมวลผลจากแบบสำรวจและวางแผนการช่วยเหลือเด็กต่อไป คณะทำงานจากที่กล่าวมาแล้วข้างต้น จะมีทั้งระดับพื้นที่และระดับจังหวัด ซึ่งการดำเนินการส่วนใหญ่อยู่ในระดับพื้นที่ แต่ระดับจังหวัดจะเป็นผู้ดูแลนโยบายและรวบรวมข้อมูลของแต่ละพื้นที่เพื่อเป็นประมวลเป็นภาพรวมของจังหวัดต่อไป

ข้อเสนอแนะการแก้ไขปัญหาแรงงานเด็กไทย: ประเด็นท้าทายของพวกเราเกี่ยวข้อง!

จากกระบวนการที่กล่าวถึงข้างต้น หากสามารถดำเนินการได้ทั่วทุกจังหวัด ก็จะเป็นความหวังว่า เด็กที่อยู่ในประเทศไทยจะเป็นเด็กที่มีพัฒนาการสมวัยและเติบโตขึ้นเป็นผู้ใหญ่ที่มีคุณภาพได้ แต่สิ่งที่จะทำได้ อาจจะต้องก้าวพ้นข้อจำกัดที่ทำนายเหล่านี้ อาทิ

- ประเทศไทยมีความกล้าเพียงพอรึยังในการประกาศนโยบายในการจัดการไม่ให้เกิดการจ้างแรงงานในเด็กที่มีอายุต่ำกว่า 15 ปี หรือเด็กที่อายุระหว่าง 15-18 ปี ควรทำงานที่เหมาะสม
- กระทรวงแรงงานและสวัสดิการสังคม ออกกฎกระทรวงให้ข้าราชการตัวแทนของกระทรวงซึ่งประจำการในทุกจังหวัดของประเทศดำเนินการตรวจสอบแรงงานเด็กอย่างใกล้ชิด อย่างไรก็ตามจำนวนของผู้ตรวจการแรงงานก็มีจำนวนน้อยมากเมื่อเทียบกับจำนวนของสถานประกอบการ สิ่งที่สำคัญอีกประการหนึ่งก็คือ แรงงานเด็กส่วนมากในประเทศไทยอยู่ในภาคแรงงานนอกระบบและนอกเหนือจากการตรวจสอบ เด็กจำนวน

มาก(โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ผู้ย้ายถิ่น) เป็นผู้ที่ไม่ม่เือกสารอ้างอิงไม่ว่าจะเป็นการไม่มีบัตรประชาชนจึงมักกล่าวอ้างว่าตนอายุมากกว่าความเป็นจริง ประเด็นเหล่านี้ทำให้มาตรการธรรมดาที่ปฏิบัติกันอยู่นั้น ยากที่จะสัมฤทธิ์ผล

นอกจากนั้น มีประเด็นท้าทายเกี่ยวกับประสิทธิภาพของผู้ตรวจการแรงงาน อาทิ ขาดความรู้และประสบการณ์ในการปฏิบัติการต่อเด็กด้ายทำที่ที่เหมาะสมและเด็กยอมรับ มีความเชี่ยวชาญด้านกฎหมายที่เกี่ยวข้อง(เช่น กฎหมายคุ้มครอง)น้อย มีความเข้าใจในที่จำกัดด้านแรงงานนอกระบบฯ เป็นที่คาดหวังว่าโครงการ CLM นี้ จะช่วยเสริมสร้างประสิทธิภาพของผู้ตรวจการแรงงานและสร้างกลุ่มสหสาขาวิชาเพื่อร่วมตรวจสอบแรงงานเด็กในระดับท้องถิ่นต่อไป

- ประเด็นความวิตกกังวลเกี่ยวกับสภาพที่เป็นลักษณะเฉพาะของเด็กต่างชาติ ซึ่งเผชิญกับการปฏิบัติตรวจสอบในประเทศไทย ซึ่งเด็กส่วนใหญ่จะไม่อยู่นิ่ง มีการเคลื่อนไหวโยกย้ายอยู่ตลอดเวลา (เนื่องจากสภาพที่ผิดกฎหมาย) หรือไม่มีเอกสารยืนยันตัวตนของตนเอง การป้องกันและปลดปล่อยเด็กๆ โดยผ่านการบริการต่างๆ อาทิ การมีศูนย์การเรียนรู้ขององค์กรเอกชนในพื้นที่ที่มีเด็กต่างชาติและครอบครัวอาศัยอยู่มาก อาจจะเป็นส่วนหนึ่งที่ช่วยดึงเด็กออกจากการเป็นแรงงานเข้าสู่ระบบการเรียนรู้ได้ อย่างไรก็ตาม คงไม่สามารถทำได้กับเด็กทุกคน ทั้งนี้มีปัจจัยภายนอกน่านับการ อาทิ ปัญหาเศรษฐกิจ วิกฤตการณ์ทางการเมือง ปัญหารัษฎรรมชาติที่เกิดขึ้นภายในประเทศ และตลอดแนวชายแดน นโยบายของรัฐบาลที่เกี่ยวกับการจดทะเบียนแรงงานต่างชาติและการจ้างงาน เป็นอุปสรรคหลักที่ทำให้สภาวะการณ์ของแรงงานต่างชาติจากประเทศเพื่อนบ้าน ทั้งเด็กต่างชาติ เด็กที่ไม่มีสัญชาติ และลูกๆ ของแรงงานต่างชาติ ไม่ได้รับการปรับสภาพให้ดีขึ้น ดังนั้นจึงมีความจำเป็นที่จะต้องจัดทำหลักฐานข้อมูลของเด็กเหล่านี้ให้ชัดเจนด้วย

การจัดสรรทรัพยากรที่มากขึ้นและให้การสนับสนุนด้านเทคนิคที่พอเพียงกับหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง จึงมีความจำเป็นอย่างมาก เพื่อช่วยในการวางแผน พัฒนา อบรมระบบการติดตามเฝ้าระวังการใช้แรงงานเด็ก (CLM) และระบบการตรวจสอบและการรายงานผู้ได้รับประโยชน์โดยตรง (DBMR) การจัดทำคู่มือและโปรแกรมการประมวลผลต่างๆ เพื่อให้หน่วยงานเหล่านั้นมีศักยภาพและความพร้อมในการดำเนินงานสนับสนุนการแก้ไขปัญหาและเฝ้าระวังการใช้แรงงานเด็กอย่างมีประสิทธิภาพ อันจะนำมาซึ่งการพัฒนาคุณภาพชีวิตเด็กทุกคน ทุกเชื้อชาติ ให้เป็นพลเมืองที่จะช่วยสร้างชาติและโลกให้น่าอยู่ต่อไป

เอกสารอ้างอิง

1. กรมสวัสดิการและคุ้มครองแรงงาน กระทรวงแรงงาน. รายงานการศึกษาการใช้แรงงานเด็กในประเทศไทย, กันยายน 2548
2. จรัญญา วงษ์พรม และคณะ. รายงานการวิจัยการประเมินสถานการณ์แรงงานเด็กและการใช้แรงงานเด็กในรูปแบบที่เลวร้ายจังหวัดอุดรธานี, 2549
3. สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น. คู่มือการบันทึกข้อมูล การติดตามเฝ้าระวังและการรายงานผลโครงการติดตามเฝ้าระวังสถานการณ์การใช้แรงงานเด็ก (CLM), 2552

.....

การใช้สิทธิแรงงานของลูกจ้างในจังหวัดขอนแก่น Labor Rights Exercise of Employees in Khon Kaen Province

สมเกียรติ ชูศรีทอง Somkiat Choosrithong¹

ดุษฎิ อาวุธณ์ Dr.Dusadee Ayuwat²

สุกัญญา เอ็มอิมธรรม Sukanya Aim-imtham³

คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น

บทคัดย่อ

การวิจัยครั้งนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาการใช้สิทธิแรงงานของลูกจ้าง ในสถานประกอบการประเภทการผลิตในจังหวัดขอนแก่น โดยใช้ระเบียบวิธีวิจัยเชิงปริมาณ กลุ่มตัวอย่างได้แก่ ลูกจ้างจำนวน 221 คน ที่ทำงานในสถานประกอบการประเภทการผลิตจำนวน 20 แห่ง ในจังหวัดขอนแก่น ที่สุ่มมาโดยวิธีสุ่มตัวอย่างแบบแบ่งชั้น 2 ขั้นตอน ใช้แบบสอบถามเป็นเครื่องมือวิจัย การวิเคราะห์ข้อมูลใช้สถิติพรรณนา

ผลการวิจัยพบว่า ลูกจ้างส่วนใหญ่ร้อยละ 75.6 เคยใช้สิทธิแรงงานในระดับมาก แต่ยังมีลูกจ้างอยู่มาถึงร้อยละ 24.4 ที่เคยใช้สิทธิแรงงานในระดับปานกลางและน้อย โดยลูกจ้างเคยใช้สิทธิแรงงานมากที่สุดในด้านการประกันสังคมและการรักษาพยาบาล รองลงมาคือด้านการหยุดพักผ่อน และด้านค่าจ้างที่เป็นธรรม ในขณะที่สิทธิแรงงานด้านเงินทดแทนหรือเงินชดเชย มีลูกจ้างเคยใช้สิทธิแรงงานเพียงร้อยละ 54.2 และสิทธิแรงงานด้านการยื่นคำร้องให้รัฐช่วยเหลือไม่มีลูกจ้างใช้สิทธิแรงงานเลย

ABSTRACT

The objective of this research was to study labour rights exercise of employees in production firms in Khon Kaen province. The research methodology used in this research was qualitative method. The samples consisted of 221 employees working in 20 production firms in Khon Kaen province, selected by two-stage stratified random sampling technique. The questionnaires were used as tools. Data analyzing was using Descriptive statistics. The research findings are: the majority 75.6% of employees used to exercise labour rights at high level while 24.4% exercised at lower and moderate level. The aspects most exercised were social security insurance and health

¹ ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาสังคมวิทยาการพัฒนาศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น (ch.skiat@gmail.com)

² ผู้ช่วยศาสตราจารย์ คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น (dusayu@kku.ac.th)

³ รองศาสตราจารย์ คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น (sukaim@kku.ac.th)

care, follow by vacation leave and fair payment, while labour rights for compensation was exercised just by 54.2% and the aspect for appealing state assistance had never been exercised.

บทนำ

ปัจจุบันนี้แรงงานรับจ้างเป็นชนกลุ่มใหญ่ที่สุดของสังคม อันเกิดจากการเคลื่อนย้ายแรงงานภาคเกษตรในครัวเรือนสู่แรงงานรับจ้างในภาคอุตสาหกรรม ดังเช่นข้อมูลการสำรวจครัวเรือนทั่วประเทศปี 2547 ของสำนักงานสถิติแห่งชาติที่พบว่าร้อยละ 44.1 ของครอบครัวคนไทยเป็นครัวเรือนลูกจ้าง¹ และข้อมูลการสำรวจภาวะเศรษฐกิจและสังคมของครัวเรือนทั่วประเทศปี 2549 พบว่า รายได้ส่วนใหญ่ของครัวเรือนมาจากค่าจ้างเงินเดือนเท่ากับร้อยละ 40.0 ของรายได้เฉลี่ยต่อครัวเรือน² แต่แรงงานรับจ้างที่เป็นชนกลุ่มใหญ่ของสังคมนี้ยังคงเป็นคนยากจนที่จนทั้งทรัพย์สิน ปัจจัยการผลิต สิทธิ โอกาส อำนาจ พลังต่อรองและজনศักดิ์ศรี ชนกลุ่มนี้ได้รับส่วนแบ่งผลผลิตไม่ถึงร้อยละ 4 ของผลผลิตที่เกิดจากแรงงานของพวกเขา³ และจากการที่ระบบอุตสาหกรรมของประเทศไทยอยู่ภายใต้ระบบการค้าโลก ที่จะต้องแข่งขันกับประเทศอื่นๆ ในหลายๆ ด้าน โดยเฉพาะการแข่งขันด้านราคาสินค้า ซึ่งต้นทุนด้านแรงงานของอุตสาหกรรมมีสัดส่วนระหว่างร้อยละ 16-35 ของต้นทุนทั้งหมด มากเป็นอันดับสองรองจากต้นทุนวัตถุดิบ⁴ การลดต้นทุนด้านแรงงานจึงเป็นตัวแปรสำคัญในการแข่งขันด้านราคาของอุตสาหกรรมไทย ดังนั้นการพัฒนาอุตสาหกรรมจึงไม่ได้ช่วยให้ลูกจ้างซึ่งเป็นชนกลุ่มใหญ่ในสังคมได้รับประโยชน์ แต่กลับทำให้สภาพการจ้างงานและคุณภาพของแรงงานด้อยลง⁵

การลดต้นทุนด้านแรงงานมีหลากหลายวิธีการ เช่น การให้ค่าจ้างต่ำ ไม่มีสวัสดิการหรือมีเท่าที่จำเป็น สภาพแวดล้อมการทำงานต่ำกว่ามาตรฐานความปลอดภัย รวมทั้งเคลื่อนย้ายโรงงานสู่ภูมิภาคที่มีแรงงานราคาถูก การเลือกจ้างลูกจ้างราคาถูกและบังคับได้ง่ายเช่น แรงงานหญิง แรงงานเด็ก แรงงานต่างชาติ และเมื่อกฎหมายแรงงานควบคุมให้นายจ้างต้องปฏิบัติตามข้อตกลงจ้างอย่างเป็นธรรมมากขึ้น ทำให้ต้นทุนด้านแรงงานเพิ่มขึ้น นักลงทุนได้ลดต้นทุนด้านแรงงานด้วยการปรับเปลี่ยนรูปแบบการจ้างงานใหม่ ที่เรียกว่าการจ้างงานแบบยืดหยุ่น เช่น การจ้างแบบชั่วคราว การใช้สัญญาจ้างระยะสั้น การจ้างแบบเหมาช่วงหรือการจ้างเหมาค่าแรง รวมทั้งการผลัดงานบางอย่างออกจากโรงงาน ไปให้แรงงานนอกระบบรับงานผลิตบางส่วนไปทำในครัวเรือนของแรงงาน การจ้างงานในลักษณะนี้ ทำให้ลูกจ้างยังคงไร้อำนาจต่อรองถูกเอารัดเอาเปรียบถูกเลือกปฏิบัติอย่างไม่เป็นธรรม⁶

รัฐบาลไทยได้ให้ความสำคัญกับการคุ้มครองแรงงาน โดยการออกกฎหมายแรงงานหลายฉบับที่ครอบคลุมมาตรฐานแรงงานด้านต่างๆ ทัดเทียมมาตรฐานแรงงานสากล⁷ นอกจากนี้คณะทำงานการกระจายรายได้ สภาที่ปรึกษาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ยังได้พยายามทำการขับเคลื่อนผลักดันให้เกิดกระบวนการจัดสรรแบ่งปันใหม่เพื่อให้คนยากคนจนมีสิทธิและเข้าถึงสิทธิด้านสวัสดิการสังคม⁸ แต่อย่างไรก็ตามการพัฒนาเรื่องสิทธิแรงงานของไทยยังต่ำและแตกต่างกันอย่างมากในแรงงานแต่ละกลุ่ม ลูกจ้างเข้าถึงสิทธิแรงงานและมีการใช้สิทธิแรงงานค่อนข้างน้อย ดังเช่นข้อมูลประกันสังคมปี 2549 พบว่า มีลูกจ้างได้รับการขึ้นทะเบียนเป็นผู้ประกันตนเพียง 8.54 ล้านคน จากจำนวนลูกจ้างในภาคเอกชน 12.78 ล้านคน และมีผู้ใช้สิทธิขอรับบริการจากกองทุนประกันสังคมเพียงร้อยละ 20.6 ของผู้ประกันตนทั้งหมด โดยผู้ประกันตนในเขตภาคตะวันออก

เจียงเหนือให้บริการน้อยที่สุดร้อยละ 11.5⁸ นอกจากนี้จากการตรวจแรงงานของกรมสวัสดิการและคุ้มครองแรงงานในปี 2549 พบว่า ทั่วประเทศมีลูกจ้างร้องทุกข์เพียง 1,538 รายมีลูกจ้างเกี่ยวข้อง 4,164 คน ซึ่งน้อยมากเมื่อเทียบกับแรงงานที่ได้รับการตรวจแรงงาน 436,350 คน เมื่อแยกรายภาคพบว่า ภาคตะวันออกเจียงเหนือมีการร้องทุกข์น้อยที่สุดคือ 223 รายมีลูกจ้างที่เกี่ยวข้อง 926 คนจากลูกจ้างที่ได้รับการตรวจแรงงาน 31,356 คน⁹ ในจังหวัดขอนแก่นมีลูกจ้างใช้สิทธิแรงงานน้อยเช่นเดียวกัน โดยพบว่าปี 2550 มีผู้ประกันตนเพียง 104,147 คน¹⁰ จากจำนวนผู้มีงานทำ 854,347 คน¹¹ และมีลูกจ้างได้รับการตรวจแรงงานเพียง 44,542 คน¹² เหตุผลที่การเรียกร้องผลประโยชน์จากกองทุนประกันสังคมและการใช้สิทธิร้องทุกข์ของลูกจ้างต่อกรมสวัสดิการและคุ้มครองแรงงานค่อนข้างต่ำ อาจเป็นเพราะมีลูกจ้างจำนวนน้อยที่เกิดกรณีจะต้องใช้บริการหรือต้องร้องทุกข์จึงมีผู้ใช้สิทธิแรงงานในส่วนนี้น้อย แม้ขณะนี้จะยังไม่มีข้อมูลจากงานวิจัยเรื่องการเกิดสิทธิเรียกร้องและการใช้สิทธิแรงงานมายืนยันข้อสงสัยนี้ แต่อย่างไรก็ตามมีข้อสังเกตที่น่าสนใจคือ ในอุตสาหกรรมที่ใช้แรงงานจำนวนมากและรูปแบบการจ้างงานที่เปลี่ยนแปลงไปนั้น น่าจะทำให้ลูกจ้างมีความเสี่ยงต่ออันตรายและการเจ็บป่วยมากกว่าประชาชนทั่วไป ประกอบกับข้อมูลที่พบว่ายังคงมีสถานประกอบการกึ่งการปฏิบัติไม่ถูกต้องตามกฎหมายแรงงานร้อยละ 17.8⁸ น่าจะทำให้ลูกจ้างมีความเสี่ยงต่ออันตรายและการเจ็บป่วยจากการทำงานได้มากและน่าจะมีกรณีที่ลูกจ้างมีสิทธิเรียกร้องอยู่มาก

จากความเป็นมาและสภาพปัญหาดังกล่าว มีข้อสังเกตที่น่าสนใจว่า ภายใต้กระแสสังคมที่มีความตื่นตัวเรื่องสิทธิแรงงานอย่างมากและกฎหมายแรงงานของไทยที่ให้การคุ้มครองต่อสิทธิแรงงานค่อนข้างจะก้าวหน้าอย่างมากในปัจจุบันนี้ เหตุใดจึงมีลูกจ้างเพียงส่วนน้อยที่ใช้สิทธิแรงงานตามที่กฎหมายคุ้มครอง สภาพการใช้สิทธิแรงงานที่แท้จริงของลูกจ้างเป็นอย่างไรบ้าง การวิจัยครั้งนี้จะเป็นประโยชน์ทำให้ได้ข้อมูลเกี่ยวกับสถานการณ์การใช้สิทธิแรงงาน ซึ่งสามารถใช้เป็นแนวทางในการพัฒนาด้านสิทธิแรงงานได้ต่อไป

วัตถุประสงค์การวิจัย

เพื่อศึกษาการใช้สิทธิแรงงานของลูกจ้าง ในสถานประกอบการประเภทการผลิตในจังหวัดขอนแก่น

กรอบแนวคิดการวิจัย

จากการทบทวนแนวคิด ทฤษฎี และผลงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับเรื่องสิทธิแรงงานของลูกจ้าง ผู้วิจัยได้กำหนดปัจจัยที่คาดว่าจะเกี่ยวข้องกับการใช้สิทธิแรงงานของลูกจ้าง โดยพิจารณาจากปัจจัยใน 2 ระดับดังนี้

1. ปัจจัยระดับปัจเจกบุคคลของลูกจ้าง แบ่งเป็น
 - 1.1. ลักษณะส่วนบุคคลของลูกจ้าง ได้แก่ เพศ อายุ สถานภาพสมรส รายได้ การย้ายถิ่น และเขตชุมชนที่พัก
 - 1.2. ลักษณะการทำงาน ได้แก่ แผนงาน ตำแหน่งงาน ลักษณะสัญญาจ้าง และอายุงาน
2. ปัจจัยระดับองค์กรของสถานประกอบการ ได้แก่ ตัวแปรขนาดสถานประกอบการ ร้อยละของ

ลูกจ้างรายเดือน ร้อยละของผู้ประกันตน พุนจตทะเบียน อายุสถานประกอบกิจการ และประเภทการผลิต

วิธีดำเนินการวิจัย

ใช้ระเบียบวิธีวิจัยเชิงปริมาณ ประชากรศึกษา ได้แก่ ลูกจ้างคนไทยในสถานประกอบกิจการประเภทการผลิตในจังหวัดขอนแก่น ที่ผ่านการตรวจแรงงานโดยสำนักงานสวัสดิการและคุ้มครองแรงงานจังหวัดขอนแก่นแล้วเมื่อปี 2550 จำนวน 801 แห่ง มีลูกจ้างในสถานประกอบกิจการ 44,542 คน¹² การคำนวณขนาดตัวอย่างใช้สูตรของ Cochran (1977)¹³ ได้ตัวอย่าง 221 คน การเลือกตัวอย่างใช้วิธีสุ่มตัวอย่างแบบแบ่งชั้น 2 ขั้นตอน ด้วยการสุ่มแบบง่าย โดยเลือกสถานประกอบกิจการเป็นขั้นตอนที่ 1 และเลือกลูกจ้างในสถานประกอบกิจการเป็นขั้นตอนที่ 2 เครื่องมือที่ใช้คือแบบสอบถามลูกจ้างและแบบสอบถามข้อมูลสถานประกอบกิจการที่ผู้วิจัยสร้างขึ้น ซึ่งได้ผ่านการตรวจสอบความตรงของเนื้อหาโดยผู้เชี่ยวชาญ และทดสอบความเชื่อมั่นของแบบสอบถามทั้งหมดได้ค่าความเชื่อมั่น 0.87 การเก็บข้อมูลดำเนินการในเดือนกรกฎาคม-กันยายน 2551 โดยแจกแบบสอบถามให้ลูกจ้างในสถานประกอบกิจการและให้เวลาลูกจ้างตอบแบบสอบถามด้วยตัวเอง 1 วัน (มีลูกจ้างที่มีปัญหาการอ่านและเขียนหนังสือจำนวน 12 คน ผู้วิจัยต้องอ่านแบบสอบถามให้ลูกจ้างตอบ) ส่วนแบบสอบถามข้อมูลสถานประกอบกิจการแจกให้นายจ้างหรือผู้แทนตอบ เมื่อได้รับแบบสอบถามคืนแล้วผู้วิจัยตรวจสอบความครบถ้วนความสอดคล้องและความถูกต้องของข้อมูลในแบบสอบถาม มีแบบสอบถามลูกจ้างที่ข้อมูลไม่สมบูรณ์จำนวน 50 ชุด ผู้วิจัยได้โทรศัพท์ติดต่อกับลูกจ้างเพื่อขอเก็บข้อมูลเพิ่มเติมจนครบถ้วน และได้เก็บข้อมูลเชิงคุณภาพเพื่อเสริมการอธิบายผลการวิเคราะห์ข้อมูลเชิงปริมาณ

ตัวแปรตามคือ การใช้สิทธิแรงงานของลูกจ้าง มีการวัดเป็นอันตรภาค (Interval Scale) แล้วจัดกลุ่มโดยแบ่งระดับการใช้สิทธิแรงงานเป็น 3 ระดับได้แก่ มาก ปานกลาง และน้อย ส่วนตัวแปรอิสระมี 16 ตัวแปรแบ่งเป็น 2 ด้านได้แก่ ปัจจัยด้านลูกจ้าง และ ปัจจัยด้านสถานประกอบกิจการ (ดังกล่าวแล้วในกรอบแนวคิดการวิจัย)

การวิเคราะห์ข้อมูลทำด้วยโปรแกรมสำเร็จรูปโดยใช้สถิติพรรณนา ได้แก่ ร้อยละ ค่าเฉลี่ย และส่วนเบี่ยงเบนมาตรฐาน

ผลการวิจัยและอภิปรายผล

การนำเสนอผลการวิจัยและการอภิปรายผล แบ่งเนื้อหาออกเป็น 2 ส่วน คือ

1. ข้อมูลทั่วไปด้านลูกจ้างและด้านสถานประกอบกิจการ ประกอบด้วย (1) คุณลักษณะส่วนบุคคลของลูกจ้าง (2) ลักษณะการทำงานของลูกจ้าง และ (3) ลักษณะสถานประกอบกิจการ
2. การใช้สิทธิแรงงานของลูกจ้าง

ผลการวิเคราะห์ข้อมูลและการอภิปรายผล มีดังนี้

1. ข้อมูลทั่วไปด้านลูกจ้างและด้านสถานประกอบกิจการ
 - 1.1 คุณลักษณะส่วนบุคคลของลูกจ้าง

ลูกจ้างส่วนใหญ่เป็นเพศหญิง ร้อยละ 64.7 มีอายุเฉลี่ย 32.1 ปี อายุต่ำสุด 19 ปีและสูงสุด 65 ปี ส่วนใหญ่อยู่ในกลุ่มอายุต่ำกว่า 30 ปี ลูกจ้างที่อายุมากคือ 40 ปีขึ้นไปมีเพียงร้อยละ 17.6 เท่านั้น ส่วนใหญ่ร้อยละ 57.5 สมรสแล้วและอยู่ด้วยกัน ในด้านรายได้จากการทำงานรับจ้าง พบว่า ลูกจ้างได้รับค่าจ้างเฉลี่ย 8,770.40 บาทต่อเดือน แม้ว่าลูกจ้างส่วนใหญ่จะได้รับค่าจ้างมากกว่าอัตราค่าจ้างขั้นต่ำของจังหวัดขอนแก่น (วันละ 154 บาท คิดจำนวนวันทำงานเดือนละ 25 วัน ดังนั้นค่าจ้างขั้นต่ำต่อเดือนเท่ากับ 3,850 บาท) แต่ลูกจ้างส่วนใหญ่เป็นผู้มีรายได้น้อยคือ ลูกจ้างร้อยละ 71.5 มีรายได้ต่ำกว่า 10,000 บาทต่อเดือน และพบว่าลูกจ้างมีรายได้ต่อเดือนต่ำสุดเพียง 2,000 บาท อย่างไรก็ตามมีลูกจ้างบางส่วน (ร้อยละ 12.2) พยายามหารายได้เสริมจากแหล่งอื่น เช่น ทำการเกษตรและค้าขาย ซึ่งทำให้กลุ่มลูกจ้างที่หารายได้เสริมมีรายได้เพิ่มขึ้นเฉลี่ยเดือนละ 2,320.80 บาท ลูกจ้างส่วนใหญ่ร้อยละ 73.8 ไม่ได้ย้ายถิ่นเพื่อมาทำงานคือ ส่วนใหญ่ทำงานอยู่ในอำเภอที่เป็นภูมิลำเนาเดิมของตนเอง และส่วนใหญ่ร้อยละ 61.5 อาศัยอยู่ในชุมชนชนบท

1.2 ลักษณะการทำงานของลูกจ้าง

ลูกจ้างส่วนใหญ่ปฏิบัติงานในแผนกการผลิต ร้อยละ 63.8 และมีตำแหน่งงานเป็นผู้ปฏิบัติการ ร้อยละ 87.8 ซึ่งเป็นลักษณะทั่วไปของสถานประกอบการกิจการทุกแห่งที่มีพนักงานฝ่ายปฏิบัติการมากที่สุด และส่วนใหญ่เป็นลูกจ้างรายเดือน ร้อยละ 67.9 อย่างไรก็ตามมีข้อสังเกตว่า มีลูกจ้างรายวันและลูกจ้างเหมาชิ้นงานมากถึงร้อยละ 32.1 ซึ่งลูกจ้างกลุ่มนี้ได้รับค่าจ้างค่อนข้างต่ำคือเฉลี่ยเพียง 5,288 บาทต่อเดือน สูงสุดเพียง 8,000 บาทต่อเดือน ลูกจ้างทำงานในสถานประกอบการกิจการปัจจุบันมีอายุงานเฉลี่ย 4.9 ปี โดยลูกจ้างส่วนใหญ่ร้อยละ 48.4 มีอายุงานมากกว่า 2 ปีแต่ไม่เกิน 4 ปี

มีข้อสังเกตที่น่าสนใจคือ เมื่อพิจารณาอายุงานของลูกจ้างรายวันและลูกจ้างเหมาชิ้นงานพบว่า มีลูกจ้างรายวันมากถึงร้อยละ 23.7 และลูกจ้างเหมาชิ้นงานมากถึงร้อยละ 25.0 ที่ทำงานอยู่ในสถานประกอบการกิจการปัจจุบันนานเกินกว่า 5 ปี แต่ยังไม่ได้รับการบรรจุเป็นลูกจ้างรายเดือน ข้อมูลนี้ชี้ให้เห็นว่ายังมีลูกจ้างบางส่วนไม่ได้รับสิทธิแรงงานในเรื่องลักษณะสัญญาจ้าง ทั้งนี้เนื่องจากลูกจ้างที่ทำงานอันมีลักษณะเป็นงานประจำนั้นควรจะได้รับบรรจุเป็นลูกจ้างรายเดือน ซึ่งการที่ลูกจ้างทำงานในสถานประกอบการกิจการปัจจุบันมานานถึง 5 ปีนั้น แสดงให้เห็นโดยชัดเจนอยู่แล้วว่าลักษณะงานที่พวกเขาทำนั้นเป็นงานประจำ ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่าลูกจ้างกลุ่มนี้ขาดโอกาสที่จะได้รับประโยชน์อย่างเต็มที่จากสิทธิแรงงาน

1.3 ลักษณะสถานประกอบการ

เป็นการศึกษาถึงลักษณะสถานประกอบการประเภทการผลิตในจังหวัดขอนแก่น จำนวน 20 แห่ง เก็บข้อมูลด้วยแบบสอบถามโดยสอบถามข้อมูลจากนายจ้างหรือผู้แทนนายจ้างของสถานประกอบการ พบว่า สถานประกอบการส่วนใหญ่ร้อยละ 65.0 เป็นขนาดเล็กคือมีลูกจ้างไม่เกิน 50 คน ร้อยละของลูกจ้างรายเดือนเฉลี่ย 26.2 คน (S.D. = 25.9) โดยส่วนใหญ่มีลูกจ้างรายเดือนน้อยกว่าร้อยละ 25 ข้อมูลนี้แตกต่างจากผลการศึกษาของโชคชัย สุทธาเวช และคณะ (2545)¹⁴ ที่พบว่ามีการจ้างลูกจ้างรายเดือนถึงร้อยละ 43.0 สะท้อนให้เห็นว่า ลักษณะการจ้างงานในจังหวัดขอนแก่นแตกต่าง

จากภาพรวมของประเทศ คือ สถานประกอบการกิจการประเภทการผลิตในจังหวัดขอนแก่น มีการจ้างลูกจ้างรายวันและลูกจ้างเหมาขึ้นงานมากกว่าลูกจ้างรายเดือน สภาพเช่นนี้ชี้ให้เห็นได้ว่า ลูกจ้างส่วนใหญ่ในจังหวัดขอนแก่นยังขาดความมั่นคงทั้งในด้านการมีงานทำและการมีรายได้ที่แน่นอน ตลอดจนยังขาดหลักประกันขั้นพื้นฐานที่ลูกจ้างทุกคนควรได้รับคือการประกันสังคม เนื่องจากพบว่า ลูกจ้างของสถานประกอบการกิจการตัวอย่างได้เป็นผู้ประกันตนเฉลี่ยเพียงร้อยละ 67.7 (S.D. = 34.5) โดยมีสถานประกอบการกิจการเพียงร้อยละ 40.0 เท่านั้นที่ลูกจ้างทุกคนได้ขึ้นทะเบียนประกันสังคม และยังพบว่ามีสถานประกอบการกิจการขนาดเล็กบางแห่งไม่มีลูกจ้างได้เป็นผู้ประกันตนเลย ทั้งๆ ที่สถานประกอบการเหล่านี้ได้ผ่านการตรวจแรงงานโดยสำนักงานสวัสดิการและคุ้มครองแรงงานจังหวัดขอนแก่นแล้ว ผู้วิจัยได้สอบถามข้อมูลเพิ่มเติมจากนายจ้างของสถานประกอบการที่ลูกจ้างทุกคนไม่ได้ขึ้นทะเบียนประกันสังคม นายจ้างให้ข้อมูลว่า “เดิมที่เคยให้ประกันสังคมแก่ลูกจ้างแต่มีปัญหาว่าลูกจ้างเข้าออกงานบ่อย จึงต้องเลือกให้เฉพาะบางคน แต่ช่วงนี้เศรษฐกิจไม่ดีจึงต้องตัดประกันสังคมของลูกจ้างทุกคน ก็มีเหลืออยู่แต่ลูกชายที่ได้ทำประกันสังคมเพราะเจ้าหน้าที่แนะนำว่าโรงงานแต่ละแห่งต้องมีคนได้ขึ้นทะเบียนประกันสังคมอย่างน้อย 1 คน” จากความเห็นของนายจ้างดังกล่าวสะท้อนให้เห็นถึงความหย่อนยานของการบังคับใช้กฎหมาย แต่ทั้งนี้อาจจะเป็นความเข้าใจผิดของนายจ้างหรืออาจเป็นความตั้งใจของนายจ้างที่จะหลีกเลี่ยงกฎหมาย ซึ่งเป็นประเด็นที่เจ้าหน้าที่สำนักงานประกันสังคมและเจ้าพนักงานตรวจแรงงานควรพัฒนาให้ดีขึ้น

สถานประกอบการกิจการตัวอย่างมีทุนจดทะเบียนเฉลี่ย 46.7 ล้านบาท โดยส่วนใหญ่ร้อยละ 60.0 มีทุนจดทะเบียนน้อยกว่า 5 ล้านบาท อายุสถานประกอบการเฉลี่ย 13.4 ปี (S.D. = 11.7) โดยส่วนใหญ่ร้อยละ 80.0 เปิดดำเนินการนานกว่า 10 ปี แสดงว่ามีการขยายตัวของสถานประกอบการตามนโยบายของรัฐในการส่งเสริมการลงทุนมาสู่ส่วนภูมิภาค¹⁵ ซึ่งให้นิยามนายจ้างของสถานประกอบการกิจการตัวอย่างส่วนใหญ่น่าจะรับรู้และเข้าใจเกี่ยวกับเงื่อนไขที่จะต้องปฏิบัติตามกฎหมายแรงงานแล้วเป็นอย่างดี ประเภทสถานประกอบการพบว่า ส่วนใหญ่ร้อยละ 40.0 ผลิตเครื่องแต่งกายและสิ่งทอ

2. การใช้สิทธิแรงงานของลูกจ้าง

การใช้สิทธิแรงงาน หมายถึง การที่ลูกจ้างได้รับหรือขอรับเงินหรือบริการอันเป็นผลประโยชน์ตามสิทธิแรงงานที่กฎหมายกำหนดให้จากนายจ้าง จากสถานพยาบาลในความตกลงของกองทุนเงินทดแทน จากสำนักงานประกันสังคมและสำนักงานสวัสดิการและคุ้มครองแรงงาน เพื่อให้ลูกจ้างได้รับผลประโยชน์ตามสิทธิแรงงาน ข้อใดข้อหนึ่งในจำนวน 16 ข้อที่ศึกษาในครั้งนี้ ในช่วงระยะที่ทำงานในที่ทำงานปัจจุบัน โดยพิจารณาการใช้สิทธิแรงงานของลูกจ้างแต่ละคนจากค่า “ร้อยละการใช้สิทธิแรงงาน”

2.1 การใช้สิทธิแรงงานในภาพรวม

ลูกจ้างเคยใช้สิทธิแรงงานเฉลี่ยร้อยละ 86.4 (S.D. = 24.3) โดยลูกจ้างส่วนใหญ่ร้อยละ 75.6 เคยใช้สิทธิแรงงานในระดับมาก (ตารางที่ 1) แสดงให้เห็นว่าสถานประกอบการประเภทการผลิตในจังหวัด

ขอนแก่นได้ให้ประโยชน์จากสิทธิแรงงานแก่ลูกจ้างค่อนข้างดี ทั้งนี้อาจเนื่องมาจากปัจจุบันในตลาดการค้ามีการแข่งขันด้านคุณภาพสินค้ามากยิ่งขึ้น นักลงทุนจึงให้ความสำคัญกับการพัฒนาคุณภาพแรงงานมากขึ้นด้วย และจากข้อมูลการตรวจสอบสถานประกอบการปี 2549 พบว่า สถานประกอบการที่ส่วนใหญ่ปฏิบัติตามกฎหมายแรงงานแล้ว อย่างไรก็ตามยังมีลูกจ้างมากถึงร้อยละ 24.4 ที่มีการใช้สิทธิแรงงานอยู่เพียงในระดับน้อยถึงปานกลางเท่านั้น (ตารางที่ 1) สะท้อนให้เห็นว่าในจังหวัดขอนแก่นยังมีลูกจ้างที่ประสบปัญหาการได้รับประโยชน์จากสิทธิแรงงานที่พึงได้รับจากนายจ้างตามที่กฎหมายแรงงานคุ้มครองให้ ทั้งนี้ จากงานวิจัยนี้พบว่า ลูกจ้างมากกว่าครึ่งเป็นผู้มีรายได้น้อยกว่าค่าเดือนละ 10,000 บาท และมีตำแหน่งงานเป็นพนักงานปฏิบัติการที่ทำงานอยู่ในสายการผลิต ประการสำคัญคือมีลูกจ้างรายวันและลูกจ้างเหมาชิ้นงานมากถึงร้อยละ 32.1 คุณลักษณะดังกล่าวนี้อาจทำให้ลูกจ้างรู้สึกว่าเป็นผู้ด้อยฐานะทางสังคมและไม่ควรเรียกร้องเรื่องใดๆ กับนายจ้าง อีกทั้งการที่นายจ้างรับลูกจ้างเหล่านี้เข้าทำงานกลายเป็นบุญคุณต่อลูกจ้าง เพราะช่วยให้ลูกจ้างได้ทำงานอยู่ใกล้บ้าน ซึ่งยืนยันได้จากทัศนะหลายๆ ประการของลูกจ้าง เช่น “จำเป็นต้องอยู่ดูแลบ้าน แม้จะได้ทำงานเพียงบางวันก็ดีกว่าไม่มีงานทำเลย” หรือ “เคยไปสมัครทำงานที่โรงงานใหญ่แต่เขาไม่รับ จึงต้องมาทำงานในโรงงานเล็กที่นายจ้างเขาให้ออกาสเราได้ทำงานก็ดีกว่าไม่มีงานทำ” หรือ “สิทธิประโยชน์ต่างๆ นายจ้างเป็นผู้กำหนดให้ หากขออนอกเหนือจากที่นายจ้างให้ก็คงไม่ได้” กลุ่มลูกจ้างที่เคยใช้สิทธิแรงงานในระดับปานกลางและน้อยนี้ควรจะได้รับการพัฒนาเรื่องการใช้สิทธิแรงงานให้ดีขึ้น

ตารางที่ 1 ร้อยละของลูกจ้าง จำแนกตามระดับการใช้สิทธิแรงงาน (n = 221)

ระดับความคาดหวังต่อการใช้สิทธิแรงงาน	ร้อยละ
ระดับน้อย (0.0 – 49.9 คะแนน)	8.6
ระดับปานกลาง (50.0 – 79.9 คะแนน)	15.8
ระดับมาก (80.0 คะแนนขึ้นไป)	75.6
รวม	100.0
$\bar{X}$ = 86.4 คะแนน S.D.= 24.4 Min= 0.0 คะแนน Max= 100.0 คะแนน	

2.2 การใช้สิทธิแรงงานรายด้านและรายข้อ

ผลการวิเคราะห์การใช้สิทธิแรงงานรายด้านพบว่า ลูกจ้างส่วนใหญ่เคยใช้สิทธิแรงงานระดับมาก ในด้านการประกันสังคมและการรักษาพยาบาล ด้านการหยุดพัก และด้านค่าจ้างที่เป็นธรรม ส่วนด้านเงินทดแทนหรือเงินชดเชยลูกจ้างส่วนใหญ่เคยใช้สิทธิแรงงานอยู่เพียงระดับน้อย และไม่มีลูกจ้างได้ใช้สิทธิแรงงานด้านการยื่นคำร้องให้รัฐช่วยเหลือเลย ส่วนผลการวิเคราะห์การใช้สิทธิแรงงานรายข้อ (ตารางที่ 2) พบว่า สิทธิแรงงานข้อที่มีลูกจ้างเคยใช้สิทธิแรงงานมากที่สุด 3 อันดับแรกได้แก่ การขึ้นทะเบียนประกันสังคม (ข้อ 1) การได้หยุดงานในวันหยุดตามประเพณี โดยได้รับเงินค่าจ้างเท่าวันทำงาน

ปกติ (ข้อ 6) และการได้รับค่าจ้างไม่น้อยกว่าอัตราค่าจ้างขั้นต่ำของ จ.ขอนแก่นคือวันละ 154 บาท (ข้อ 8) ซึ่งสิทธิแรงงานทั้ง 3 ข้อนี้เป็นสิทธิขั้นพื้นฐานและจำเป็นต่อการมีคุณภาพชีวิตที่ดีของลูกจ้างซึ่งลูกจ้างทุกคนควรได้รับ ซึ่งให้เห็นว่าลูกจ้างใน จ.ขอนแก่นไม่มีปัญหาการใช้สิทธิแรงงานขั้นพื้นฐาน แต่ในทางตรงกันข้ามเมื่อพิจารณาสหภาพแรงงานข้อที่ลูกจ้างเคยใช้สิทธิน้อยที่สุดซึ่งเป็นปัญหาการใช้สิทธิแรงงานที่ควรได้รับการแก้ไขพบว่า ไม่มีลูกจ้างคนใดเคยใช้สิทธิแรงงานเลยในเรื่องการยื่นคำร้องต่อเจ้าหน้าที่รัฐให้ช่วยเหลือกรณีไม่ได้ขึ้นทะเบียนประกันสังคม กรณีนายจ้างไม่จ่ายเงินค่าจ้างในวันลาป่วย กรณีนายจ้างไม่จ่ายเงินค่าจ้างในวันลาคลอดบุตร และกรณีนายจ้างไม่จ่ายเงินชดเชยการเลิกจ้าง (ข้อ 13 14 15 และ 16) และสิทธิแรงงานที่มีลูกจ้างเคยใช้สิทธิน้อยที่สุด 3 อันดับได้แก่ การได้รับเงินทดแทนจากกองทุนเงินทดแทนกรณีหยุดงานเกิน 3 วันเพราะบาดเจ็บจากการทำงาน (ข้อ 3) การได้รับเงินชดเชยการเลิกจ้างจากนายจ้าง (ข้อ 5) และการได้รับเงินค่าจ้างจากนายจ้าง กรณีลาคลอดบุตร (ข้อ 12) ทั้งนี้ อภิปรายผลการใช้สิทธิแรงงานของลูกจ้างรายด้านและรายข้อ ได้ดังนี้

2.2.1 การใช้สิทธิแรงงานด้านการประกันสังคมและการรักษาพยาบาล

ลูกจ้างส่วนใหญ่เคยใช้สิทธิแรงงานด้านการประกันสังคมและการรักษาพยาบาลในระดับมาก คิดเป็นร้อยละ 92.3 แสดงให้เห็นว่าสถานประกอบการกิจการส่วนใหญ่ในจังหวัดขอนแก่นได้ปฏิบัติตามกฎหมายประกันสังคม ซึ่งเป็นสิทธิขั้นพื้นฐานที่ลูกจ้างทุกคนพึงได้รับ สอดคล้องกับผลการศึกษาของ มัทนา พานานิรามย์ และคณะ (2540)⁴ ที่พบว่าลูกจ้างส่วนใหญ่ในภาคอุตสาหกรรมในเขตกรุงเทพฯ และปริมณฑล ได้รับเงินประกันสังคมและสวัสดิการด้านการรักษาพยาบาล

เมื่อพิจารณาการใช้สิทธิแรงงานด้านการประกันสังคมและการรักษาพยาบาลเป็นรายข้อพบว่า ยังมีลูกจ้างที่ไม่ได้ขึ้นทะเบียนประกันสังคม และไม่ได้รับบริการรักษาพยาบาลกรณีบาดเจ็บจากการทำงาน ซึ่งสอดคล้องกับข้อมูลเชิงคุณภาพที่ได้จากทัศนะของลูกจ้างเหมือนกันว่า “คงไม่กล้าขอขึ้นทะเบียนประกันสังคม เพราะเรารับเหมางาน หากเกิดอุบัติเหตุก็เป็นความประมาทของเราเอง จะให้นายจ้างรับผิดชอบคงไม่ได้เพราะไม่ได้ตกลงกันไว้” สะท้อนให้เห็นว่าการที่ลูกจ้างไม่ได้ขึ้นทะเบียนประกันสังคม เกิดจากลูกจ้างเข้าใจตลาดเคลื่อนเรื่องลักษณะสัญญาจ้าง กล่าวคือ ลูกจ้างเข้าใจผิดว่าตนเป็นผู้รับจ้าง (ตามประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์) ทั้งๆ ที่ทำงานรับเหมางานในโรงงานปัจจุบันมานานมากกว่า 3 ปีจึงควรอยู่ในฐานะเป็นลูกจ้างเช่นเดียวกับลูกจ้างรายวัน นอกจากนี้ยังสอดคล้องกับการศึกษาของพัชรินทร์ พูนกลาง (2546)¹⁶ ที่พบว่า ลูกจ้างส่วนใหญ่มักเข้าใจผิดเรื่องการประกันสังคมโดยเข้าใจว่าเป็นหน้าที่ของรัฐที่จะต้องจัดสรรให้โดยลูกจ้างไม่ต้องเรียกร้องสิทธิเอง จึงไม่มีการเรียกร้องเมื่อไม่ได้รับบัตรประกันสังคม และการศึกษาของอารี สัมมนา (2543)¹⁷ ที่พบว่า ผู้ประกันตนส่วนมากคิดว่าการร้องเรียนจะเกิดผลเสียกับตนเองจึงละเลยการปกป้องพิทักษ์สิทธิประโยชน์ของตน

2.2.2 การใช้สิทธิแรงงานด้านเงินทดแทนหรือเงินชดเชย

ลูกจ้างส่วนใหญ่เคยใช้สิทธิแรงงานด้านเงินทดแทนหรือเงินชดเชย ในระดับน้อย คิดเป็นร้อยละ 87.8 โดยมีลูกจ้างจำนวนมากที่ไม่ได้รับเงินทดแทนกรณีบาดเจ็บจากการทำงานและไม่ได้รับเงินชดเชยการเลิกจ้าง แสดงให้เห็นว่าลูกจ้างในจังหวัดขอนแก่นประสบปัญหาการใช้สิทธิแรงงานด้านเงินทดแทน

หรือเงินชดเชย สอดคล้องกับการศึกษาของมณฑล เทียนประเทืองชัย (2539)¹⁸ ที่พบว่าลูกจ้างส่วนใหญ่ไม่ได้รับการช่วยเหลือตามความเหมาะสมจากกองทุนเงินทดแทน และสอดคล้องกับทัศนะของสมบุญ สีคำดอกแค (2552)¹⁹ ซึ่งเป็นลูกจ้างที่ประสบปัญหาการเจ็บป่วยจากการทำงานจนไม่สามารถทำงานได้อีก ว่า “คนงานเจ็บป่วยและการประสบอันตรายจากการทำงานจำนวนมากแต่ไม่สามารถเข้าถึงสิทธิหรือไม่ได้รับสิทธิ ตาม พ.ร.บ.เงินทดแทน เพราะหลายปัจจัย เช่น คนงานไม่รู้สิทธิตามข้อกฎหมายเงินทดแทน ส่วนใหญ่รู้จักแต่ประกันสังคม สถานประกอบการปิดบังไม่ให้คนงานรู้ข้อกฎหมายเงินทดแทน อีกทั้งยังมีปัญหาการใช้กฎหมายเงินทดแทน เนื่องจากคนงานที่ป่วยและประสบอันตรายจากการทำงานมักจะถูกปฏิเสธจากกองทุนเงินทดแทนเพราะได้รับการวินิจฉัยว่าไม่ได้เจ็บป่วยจากการทำงาน”

2.2.3 การใช้สิทธิแรงงานด้านการหยุดพัก

ลูกจ้างส่วนใหญ่เคยใช้สิทธิแรงงานด้านการหยุดพักในระดับมาก คิดเป็นร้อยละ 83.7 แสดงให้เห็นว่าสถานประกอบกิจการส่วนใหญ่ในจังหวัดขอนแก่นได้ปฏิบัติตาม พ.ร.บ.คุ้มครองแรงงาน พ.ศ. 2541 โดยให้สิทธิแก่ลูกจ้างได้รับการหยุดพักผ่อนจากการทำงาน สอดคล้องกับผลการตรวจแรงงานของกระทรวงแรงงานปี 2549 ที่พบว่าสถานประกอบกิจการส่วนใหญ่ปฏิบัติตามกฎหมายแรงงาน²⁰

เมื่อพิจารณาการใช้สิทธิแรงงานด้านการหยุดพักเป็นรายข้อพบว่า ยังมีลูกจ้างที่ไม่ได้หยุดงานในวันหยุดตามประเพณีโดยได้รับค่าจ้างเท่าวันทำงานปกติและไม่ได้หยุดพักผ่อนประจำปี ซึ่งสอดคล้องกับข้อมูลเชิงคุณภาพที่ได้จากทัศนะของลูกจ้างว่า “ถ้าเรามีความจำเป็นนายจ้างก็ให้เราหยุดงานเรื่อยๆ อยู่แล้ว ในวันหยุดตามประเพณีจึงไม่อยากจะหยุดอีก เกรงใจนายจ้าง” สะท้อนให้เห็นว่าลูกจ้างมีความจำเป็นตามวิถีชีวิตของลูกจ้าง เช่น การเข้าร่วมงานบุญ ทำภารกิจในบ้านหรือการประกอบอาชีพดั้งเดิม ซึ่งลูกจ้างจำเป็นต้องขอหยุดงานเพื่อไปร่วมงานหรือทำภารกิจดังกล่าว เมื่อนายจ้างอนุญาตให้หยุดงานได้ลูกจ้างจะเกิดความรู้สึกเป็นบุญคุณที่นายจ้างมีต่อตน และเกิดความเกรงใจนายจ้าง แม้ว่าเมื่อถึงวันหยุดตามประเพณีลูกจ้างต้องมาทำงานชดเชยวันที่ตนขอหยุด ความสัมพันธ์ในลักษณะนี้ดูเหมือนจะเป็นเรื่องที่ติดต่อลูกจ้าง แต่จะเห็นได้ว่าลูกจ้างถูกเอารัดเอาเปรียบเนื่องจากการที่ลูกจ้างได้หยุดงานในวันอื่นแต่ต้องมาทำงานชดเชยในวันหยุดตามประเพณีนั้น ลูกจ้างไม่ได้รับค่าจ้างในวันหยุดเหล่านั้นเลย และลูกจ้างยังให้ทัศนะเพิ่มเติมว่า “การขอหยุดพักร้อน ต้องแสดงเหตุผลประกอบ หากเหตุผลไม่เหมาะสมก็จะไม่ได้หยุดพักร้อน” สะท้อนให้เห็นว่าการใช้สิทธิแรงงานด้านการหยุดพักยังคงมีปัญหาในทางปฏิบัติ นอกจากนี้ยังสอดคล้องกับผลการศึกษาของบริษัทเอ็นแอนด์บีวีซีเนสเนทเวอร์ค (2541)²⁰ ที่พบว่าแรงงานรับเหมาและรับเหมาช่วงต้องทำงานโดยไม่มีวันหยุด และผลการตรวจแรงงานของกระทรวงแรงงานปี 2549 พบว่าสถานประกอบกิจการไม่ปฏิบัติตามกฎหมายแรงงานในเรื่องข้อบังคับในการทำงานและการจ่ายค่าจ้างในวันหยุด²¹

2.2.4 การใช้สิทธิแรงงานด้านค่าจ้างที่เป็นธรรม

ลูกจ้างส่วนใหญ่เคยใช้สิทธิแรงงานด้านค่าจ้างที่เป็นธรรมในระดับมาก คิดเป็นร้อยละ 76.9 แสดง

ให้เห็นว่าสถานประกอบกิจการส่วนใหญ่ในจังหวัดขอนแก่นได้ปฏิบัติตาม พ.ร.บ.คุ้มครองแรงงาน พ.ศ.2541 ในเรื่องการจ่ายค่าจ้างให้แก่ลูกจ้าง เมื่อพิจารณาการใช้สิทธิแรงงานเป็นรายข้อพบว่า ยังมีลูกจ้างที่ไม่ได้รับค่าจ้างทำงานวันหยุดกรณีทำงานในวันหยุดพักผ่อน และได้รับค่าจ้างน้อยกว่าอัตราค่าจ้างขั้นต่ำ จ.ขอนแก่น (วันละ 154 บาท) ซึ่งอาจเพราะลูกจ้างจำยอมดังจะเห็นได้จากทัศนะของลูกจ้างว่า “ได้ทำงานใกล้บ้าน แม้เงินเดือนจะน้อยกว่าในกรุงเทพฯ ก็ดีกว่าต้องหนีจากครอบครัว” และ “การได้ทำงานอยู่กับบ้านสำคัญสำหรับตนเองมาก แม้ต้องทำงานในโรงงานขนาดเล็กที่ได้ค่าจ้างน้อยกว่าในโรงงานใหญ่” สะท้อนให้เห็นถึงเหตุผลที่ลูกจ้างยอมทำงานที่ได้ค่าจ้างต่ำเนื่องจากลูกจ้างได้ให้ความสำคัญกับคุณค่าทางสังคมของงานที่ทำด้วยคือ การได้อยู่ใกล้บ้านได้ดูแลครอบครัวไปพร้อมๆ กับการทำงานรับจ้าง และลูกจ้างยังให้ทัศนะเพิ่มเติมว่า “การลาป่วยต้องให้ใบรับรองแพทย์จากโรงพยาบาลเท่านั้น ทำให้ยุ่งยาก ลูกจ้างที่ไม่อยากเสียเวลาไปขอใบรับรองแพทย์จึงต้องยอมขาดงานและไม่ได้เงินค่าจ้างในวันที่ป่วย” สะท้อนให้เห็นว่าการใช้สิทธิแรงงานด้านค่าจ้างที่เป็นธรรมยังคงมีปัญหาในทางปฏิบัติ นอกจากนี้ยังสอดคล้องกับผลการตรวจแรงงานของกระทรวงแรงงานปี 2549⁸ ที่พบว่าสถานประกอบกิจการไม่ปฏิบัติตามกฎหมายแรงงานในเรื่องการจ่ายค่าจ้างขั้นต่ำ และการศึกษาของบริษัทเอ็นแอนด์บีวีซีเอสเนทเวอร์ค (2541)²⁰ ที่พบว่า แรงงานรับเหมาและรับเหมาช่วงได้รับค่าจ้างต่ำกว่าค่าจ้างขั้นต่ำที่กฎหมายกำหนด

2.2.5 การใช้สิทธิแรงงานด้านการยื่นคำร้องให้รัฐช่วยเหลือ

ผลการวิจัยพบว่า ไม่มีลูกจ้างเคยใช้สิทธิแรงงานด้านการยื่นคำร้องให้รัฐช่วยเหลือเลย อาจเป็นเพราะมีลูกจ้างเพียงเล็กน้อย (ไม่ถึงร้อยละ 10) ที่ถูกนายจ้างละเมิดสิทธิแรงงานและเกิดสิทธิการยื่นคำร้องให้รัฐช่วยเหลือ แต่อย่างไรก็ตามจากทัศนะของลูกจ้างสะท้อนให้เห็นว่า ลูกจ้างมีความสงสัยต่อเจ้าหน้าที่รัฐในเรื่องความซื่อสัตย์และความจริงจังที่จะให้ความช่วยเหลือแก้ปัญหาให้กับลูกจ้าง โดยลูกจ้างให้ทัศนะว่า “เจ้าหน้าที่ไม่จริงจังและซื่อสัตย์ในการตรวจสอบสถานประกอบกิจการ” หรือ “เจ้าหน้าที่ควรเข้าไปดูการทำงานจริงๆ ของลูกจ้างและให้ลูกจ้างได้ซักถามโดยไม่ให้ฝ่ายนายจ้างอยู่ด้วยในขณะที่เจ้าหน้าที่เข้าพบลูกจ้าง” ผลการวิจัยนี้สอดคล้องกับการศึกษาของอรุณจิรวัฒน์กุล และคณะ (2538)²¹ ที่พบว่า ลูกจ้างประสบปัญหาการใช้สิทธิแรงงานที่สำคัญ 3 ประการคือ (1) ขาดศรัทธาต่อกฎหมาย เพราะเคยเรียกร้องกับรัฐแล้วแต่ไม่ได้รับผลตามความคาดหวัง (2) ขาดแหล่งหรือระบบข้อมูลความรู้ และ (3) ขาดพลังใจที่จะกล้าทวงถามผลประโยชน์ของตน เช่นเดียวกับการศึกษาของทัตติยา ลิขิตวงษ์ และคณะ (2546)²² ที่พบว่า สาเหตุที่ทำให้แรงงานเด็กในอุตสาหกรรมขนาดเล็กเข้าไม่ถึงสวัสดิการที่ภาครัฐและภาคเอกชนจัดบริการคือ ตัวเด็กไม่กล้า ไม่รู้ว่าการนั้นอยู่ที่ไหน ไม่มีคนพาไป และอาย นอกจากนี้ยังสอดคล้องกับการศึกษาของศูนย์ส่งเสริมสิทธิกรรมกรไทย (2550)²³ ที่พบว่าการใช้สิทธิแรงงานของลูกจ้างในภาคตะวันออกเฉียงเหนือยังมีปัญหาในทางปฏิบัติ เช่น ปัญหาที่กีดกันลูกจ้างที่เคยร้องทุกข์หรือเรียกร้องสิทธิแรงงาน โดยนายจ้างจะทำบัญชีลูกจ้างที่เคยเรียกร้องสิทธิแรงงานและแลกเปลี่ยนข้อมูลกันในกลุ่มนายจ้าง เพื่อกีดกันไม่รับเข้าทำงาน

ตารางที่ 2 ร้อยละของลูกจ้าง จำแนกตามการใช้สิทธิแรงงานรายข้อ (n=221)

สิทธิแรงงานที่ศึกษา	การใช้สิทธิแรงงาน			
	ไม่เกิดสิทธิ	เคยใช้สิทธิ	ไม่เคยใช้สิทธิ	รวม
ด้านที่ 1 สิทธิด้านการประกันสังคมและการรักษาพยาบาล				
1. การขึ้นทะเบียนประกันสังคม	0.0	95.0	5.0	100.0
2. ได้รับการรักษาฟรีจาก รพ. เมื่อบาดเจ็บจากการทำงาน	46.2	50.6	3.2	100.0
กลุ่มที่ 2 สิทธิด้านเงินทดแทนหรือเงินชดเชย				
3. ได้รับเงินทดแทนการหยุดงาน จากกองทุนเงินทดแทนกรณีหยุดงานเกิน 3 วันเพราะบาดเจ็บจากการทำงาน	92.3	4.5	3.2	100.0
4. การได้รับเงินทดแทนจากกองทุนเงินทดแทน กรณีสูญเสียอวัยวะของร่างกายบางส่วนเนื่องจากการทำงาน	100.0	0.0	0.0	100.0
5. การได้รับเงินชดเชยการเลิกจ้างจากนายจ้าง กรณีนายจ้างของที่ทำงานเดิมให้ออกจากงาน	84.2	7.7	8.1	100.0
กลุ่มที่ 3 สิทธิด้านการหยุดพัก				
6. ได้หยุดงานในวันหยุดตามประเพณีโดยได้รับค่าจ้างเท่าวันทำงานปกติ	0.0	91.4	8.6	100.0
7. การได้หยุดพักผ่อนประจำปี (หลังทำงานครบ 1 ปี)	14.0	73.8	12.2	100.0
กลุ่มที่ 4 สิทธิด้านค่าจ้างที่เป็นธรรม				
8. การได้รับค่าจ้าง ไม่น้อยกว่าอัตราค่าจ้างขั้นต่ำของ จ.ขอนแก่น (วันละ 154 บาท)	0.0	87.8	12.2	100.0
9. การได้รับ "ค่าจ้างทำงานวันหยุด" (ค่าจ้างมากกว่าวันทำงานปกติ) กรณีทำงานในวันหยุดตามประเพณี	34.4	57.5	8.1	100.0
10. การได้รับ "ค่าจ้างทำงานวันหยุด" (ค่าจ้างมากกว่าวันทำงานปกติ) กรณีทำงานในวันหยุดพักร้อน	57.9	24.9	17.2	100.0
11. การได้รับเงินค่าจ้างจากนายจ้าง กรณีลาป่วย	21.7	71.5	6.8	100.0
12. การได้รับเงินค่าจ้างจากนายจ้าง กรณีลาคลอดบุตร	75.6	21.2	3.2	100.0
กลุ่มที่ 5 สิทธิด้านการยื่นคำร้องให้รัฐช่วยเหลือ				
13. การยื่นคำร้องต่อรัฐ ให้จัดซื้อขึ้นทะเบียนประกันสังคม กรณีไม่ได้รับการขึ้นทะเบียนประกันสังคม	95.0	0.0	5.0	100.0
14. การยื่นคำร้องต่อรัฐ กรณีนายจ้างไม่จ่ายเงินค่าจ้างในวันลาป่วย	93.2	0.0	6.8	100.0
15. การยื่นคำร้อง กรณีนายจ้างไม่จ่ายเงินค่าจ้างในวันลาคลอด	96.8	0.0	3.2	100.0
16. การยื่นคำร้องต่อรัฐ กรณีนายจ้างเดิมไม่จ่ายเงินชดเชยการเลิกจ้าง	92.3	0.0	7.7	100.0

ข้อเสนอแนะ

ข้อเสนอแนะจากการวิจัยครั้งนี้ แบ่งเป็น 2 ส่วนคือ (1) ข้อเสนอแนะเพื่อการพัฒนา และ (2) ข้อเสนอแนะในการวิจัยครั้งต่อไป ดังนี้

1. ข้อเสนอแนะเพื่อการพัฒนา

การวิจัยครั้งนี้ เป็นการศึกษาการใช้สิทธิแรงงานจากประสบการณ์จริงของลูกจ้างในสถานประกอบการ การประกอบกิจการผลิตในจังหวัดขอนแก่น แม้ผลการวิจัยจะพบว่าลูกจ้างส่วนใหญ่เคยใช้สิทธิแรงงานในระดับมาก แต่ยังมีลูกจ้างอีกมากถึงร้อยละ 24.4 ที่เคยใช้สิทธิแรงงานในระดับน้อยและปานกลาง แสดงให้เห็นว่า แม้จังหวัดขอนแก่นจะได้รับการส่งเสริมและพัฒนาอุตสาหกรรมการผลิตจนมีศักยภาพสูง และเป็นจังหวัดศูนย์กลางการผลิตในภูมิภาคนี้ แต่ในด้านการพัฒนาการใช้สิทธิแรงงานของลูกจ้างยังคงมีปัญหาคือควรได้รับการพัฒนาให้ดีขึ้น ผู้วิจัยจึงได้วิเคราะห์ปัญหาเพื่อให้ข้อเสนอแนะเชิงพัฒนาต่อหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง ดังต่อไปนี้

1.1. การพัฒนาการใช้สิทธิแรงงานในลูกจ้างกลุ่มด้อยโอกาส

ผลการวิจัยพบว่า กลุ่มลูกจ้างที่เคยใช้สิทธิแรงงานน้อยได้แก่ ลูกจ้างที่มีอายุ 40 ปีขึ้นไป ลูกจ้างที่ได้รับค่าจ้างน้อยกว่าเดือนละ 10,000 บาท ลูกจ้างในแผนกการผลิต ลูกจ้างที่มีตำแหน่งปฏิบัติการ ลูกจ้างเหมาชิ้นงาน ลูกจ้างรายวัน ลูกจ้างที่ทำงานในสถานประกอบการกิจการขนาดเล็กและลูกจ้างที่ทำงานในสถานประกอบการที่มีผู้ประกันตนน้อยกว่าร้อยละ 80 จึงกล่าวได้ว่าลูกจ้างเหล่านี้เป็นกลุ่มด้อยโอกาสในการใช้สิทธิแรงงาน ดังนั้นผู้วิจัยจึงเสนอแนะว่า การพัฒนาการใช้สิทธิแรงงานของลูกจ้างนั้น กรมสวัสดิการและคุ้มครองแรงงาน และสำนักงานประกันสังคม ควรกำหนดให้ลูกจ้างเหล่านี้เป็นกลุ่มเป้าหมายเฉพาะในการพัฒนาเรื่องการใช้สิทธิแรงงาน และเน้นหนักการตรวจสอบสถานประกอบการกิจการขนาดเล็ก และสถานประกอบการที่มีผู้ประกันตนน้อยกว่าร้อยละ 80

1.2. สิทธิแรงงานที่ได้รับการพัฒนา

ผลการวิจัยพบว่า ประเด็นเรื่องสิทธิแรงงานที่มีลูกจ้างจำนวนมากไม่เคยใช้สิทธิซึ่งควรได้รับการพัฒนาเพื่อให้ลูกจ้างได้ใช้สิทธิแรงงานมากขึ้นได้แก่ สิทธิด้านการยื่นคำร้องให้รัฐช่วยเหลือ สิทธิได้รับเงินจากกองทุนเงินทดแทนเพื่อทดแทนการสูญเสียอวัยวะของร่างกายเนื่องจากการทำงาน และสิทธิได้รับเงินชดเชยจากนายจ้างกรณีนายจ้างให้ออกจากงาน นอกจากนี้เมื่อพิจารณาสิทธิแรงงานพื้นฐานที่ลูกจ้างทุกคนควรได้รับ ได้แก่ การขึ้นทะเบียนประกันสังคม การได้รับค่าจ้างในวันหยุดตามประเพณี และการได้ค่าจ้างไม่น้อยกว่าค่าจ้างขั้นต่ำพบว่า ยังมีลูกจ้างที่ไม่เคยใช้สิทธิแรงงานพื้นฐานเหล่านี้ จึงเป็นปัญหาที่ควรได้รับการพัฒนาให้ดีขึ้น ผู้วิจัยจึงเสนอแนะว่า กรมสวัสดิการและคุ้มครองแรงงาน และ สำนักงานประกันสังคม ควรพัฒนาระบบการให้บริการแก่ลูกจ้างด้านการยื่นคำร้องให้รัฐช่วยเหลือ เพื่อให้ลูกจ้างที่ยังคงทำงานอยู่กับนายจ้างมั่นใจได้ว่าจะไม่เกิดผลกระทบต่อการทำงานของลูกจ้างที่ยื่นคำร้อง และรวมทั้งการเพิ่มช่องทางในการยื่นคำร้องให้ลูกจ้างได้รับความสะดวกมากยิ่งขึ้น

2. ข้อเสนอแนะในการวิจัยครั้งต่อไป

2.1 จากผลการวิจัยพบว่า ลูกจ้างไม่ได้ใส่ใจต่อสิทธิตามกฎหมายแรงงานแต่พอใจและยอมรับกับสิทธิ

และประโยชน์ที่นายจ้างกำหนดให้ จึงมีคำถามที่น่าสนใจว่าการที่ลูกจ้างไม่ใส่ใจต่อกฎหมายแรงงานนั้นเป็นเพราะกฎหมายแรงงานไม่ได้ช่วยให้ชีวิตความเป็นอยู่ของลูกจ้างดีขึ้นหรือไม่ ซึ่งคำถามนี้ก็ควรได้รับการตรวจสอบ ดังนั้นจึงควรมีการศึกษาต่อไปว่าลูกจ้างหรือครอบครัวของลูกจ้างที่มีการใช้สิทธิแรงงานแตกต่างกันในระดับมาก ปานกลาง และน้อย มีชีวิตความเป็นอยู่ที่แตกต่างกันหรือไม่ เพื่อสะท้อนถึงว่าสิทธิแรงงานของลูกจ้างมีผลกระทบต่อการเปลี่ยนแปลงคุณภาพชีวิตของลูกจ้างให้ดีขึ้นได้หรือไม่

2.2 การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงสำรวจ เพื่อทราบสถานการณ์การใช้สิทธิแรงงานของลูกจ้าง ในการวิจัยครั้งต่อไปผู้วิจัยเสนอแนะว่า ควรมีการศึกษาปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อการที่ใช้สิทธิแรงงานของลูกจ้าง ซึ่งจะช่วยให้สามารถแก้ไขปัญหาการใช้สิทธิแรงงานของลูกจ้างอันเกิดจากปัจจัยเหล่านั้นได้ดียิ่งขึ้น

เอกสารอ้างอิง

1. ณรงค์ เพ็ชรประเสริฐ. (2550). ลูกจ้างคือคนกลุ่มใหญ่ที่สุดของสังคมไทย. **ประชาชาติธุรกิจ**, 31(3915), 47.
2. สำนักงานสถิติแห่งชาติ. (2549). **สำนักงานสถิติแห่งชาติแถลงผลการสำรวจรายได้ ค่าใช้จ่าย และหนี้สินของครัวเรือน**. ค้นเมื่อ 18 ธันวาคม 2550, จาก http://service.nso.go.th/nso/g_service/s_survey_49/sociofn_49.pdf.
3. ณรงค์ เพ็ชรประเสริฐ. (2550). **คนจนจะมีสุขได้อย่างไร**. ค้นวันที่ 18 ธันวาคม 2550, จาก http://www.newspnn.com/detail.php?dataid=4997&code=n3_26092007_01&mode=th.
4. มันทนา พานิชรัมย์ และคณะ. (2540). **โครงการศึกษาแนวทางการพัฒนาและคุ้มครองแรงงานไทยตามกระแสการค้าโลก**. กรุงเทพฯ: สถาบันวิจัยเพื่อการพัฒนาประเทศไทย.
5. วรวิทย์ เจริญเลิศ. (บรรณาธิการ). (2542). **ทุน รัฐ แรงงาน วิถีชีวิตและการต่อสู้**. กรุงเทพฯ: เอ็ดดิสันเพรสโปรดักส์.
6. มาลี พฤษพงษ์สวัสดิ์, และ ชฤทธิ์ มีสิทธิ์. (2548). **กรณีศึกษาเรื่องการละเมิดสิทธิแรงงานด้านการรวมตัวและการเจรจาต่อรองร่วม**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์เดียนตุลา.
7. บัณฑิตย วัฒนชัยเศรษฐวุฒิ. 2550. **สิทธิแรงงานคือสิทธิมนุษยชน**. กรุงเทพฯ: โปรโตไทป์จำกัด.
8. สำนักงานปลัดกระทรวง กระทรวงแรงงาน. (2549). **สถานการณ์แรงงานปี 2549. สำนักงานปลัดกระทรวง กระทรวงแรงงาน**, 2(5).
9. กรมสวัสดิการและคุ้มครองแรงงาน. (2549). **รายงานด้านคุ้มครองแรงงาน: ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ**. ค้นเมื่อ 6 กุมภาพันธ์ 2550, จาก <http://www.labour.go.th/sta/sta.jsp?rep=2&zone=5>.
10. สำนักงานประกันสังคม กระทรวงแรงงาน. (2551). **สถิติงานประกันสังคม 2550**. กรุงเทพฯ: องค์การสงเคราะห์ทหารผ่านศึก.
11. สำนักงานแรงงานจังหวัดขอนแก่น. (2551). **ข้อมูลสถานการณ์แรงงานในจังหวัดขอนแก่นไตรมาส 2 พ.ศ.2551**. ค้นเมื่อ 7 กุมภาพันธ์ 2551, จาก <http://forum.khonkaenlink.info/index.php?topic=36756.0>.

12. สำนักงานสวัสดิการและคุ้มครองแรงงานจังหวัดขอนแก่น. (2550). ข้อมูลการตรวจสถานประกอบกิจการ. [ม.ป.ท.: ม.ป.พ.]. (เอกสารอัดสำเนา).
13. ชีรฤดี เอกะกุล. 2543. **ระเบียบวิธีวิจัยทางพฤติกรรมศาสตร์และสังคมศาสตร์**. [ม.ป.ท.: ม.ป.พ.]
14. โชคชัย สุทธาเวช ธเนศ ต่วนชะเอม ปัญญา อธิระวิทยาเลิศ และ เพชรสุตร เขียวเพียรทอง. 2545. **การคุ้มครองแรงงานไทยในอุตสาหกรรมขนาดกลางและขนาดย่อม**. ค้นเมื่อ 5 ธค. 2551, จาก [http://research.mol.go.th/rsdat/prg/eachview.php?okey=ML47038&prg=spop.php&xkw=where\(E11=1\)](http://research.mol.go.th/rsdat/prg/eachview.php?okey=ML47038&prg=spop.php&xkw=where(E11=1)).
15. บัณฑิตย์ ธนชัยเศรษฐวุฒิ. (2548). **จับชีพจรการเคลื่อนไหวแรงงาน ปี 2547**. กรุงเทพฯ: โปรโตไทป์จำกัด.
16. พชรินทร์ พูนกลาง. (2546). **รายงานการวิจัยกรณีศึกษากลุ่มแรงงานในภาคอุตสาหกรรมเรื่อง การพัฒนาระบบสวัสดิการสำหรับลูกจ้างในโครงการส่งเสริมอุตสาหกรรมชุมชนจังหวัดบุรีรัมย์**. [ม.ป.ท.: ม.ป.พ.].
17. อารี สัมมนา. (2543). **การรับรู้และป้องกันสิทธิประโยชน์ของผู้ประกันตนตามพระราชบัญญัติประกันสังคมไทย : ศึกษาเปรียบเทียบผู้ประกันตนที่เป็นลูกจ้างในสถานประกอบการกับผู้ประกันตนอิสระ**. ค้นเมื่อ 5 กรกฎาคม 2550, จาก <http://research.mol.go.th/data/doc/sw47041.doc>.
18. มงคล เพียนประเทืองชัย. (2539). **การจัดสวัสดิการแรงงานของไทย กรณีศึกษากองทุนเงินทดแทน และกองทุนประกันสังคม** [บทคัดย่อ]. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทศึกษาศาสตร์มหาบัณฑิต สาขา นิติศาสตร์ คณะนิติศาสตร์ มหาวิทยาลัยธุรกิจบัณฑิต. ค้นเมื่อ 6 พฤษภาคม 2552, จาก http://www.tkc.go.th/thesis/abstract.asp?item_id=8222.
19. สมบุญ สีคำดอกแค. (2552). **ปัญหาการเข้าถึงสิทธิของคนงานที่เจ็บป่วยหรือประสบอันตราย จากการทำงานตามกฎหมาย พ.ร.บ.เงินทดแทน พ.ศ. 2537**. ค้นเมื่อ 6 พฤษภาคม 2552, จาก <http://www.thaingo.org/writer/view.php?id=1167>.
20. บริษัท เอ็น แอนด์ บี วิซิเนส เนทเวอร์ค. (2541). **แนวทางการคุ้มครองแรงงานไทยในงานรับเหมา ช่าง**. ค้นเมื่อ 5 กรกฎาคม 2550, จาก <http://research.mol.go.th/data/doc/ED47018.doc>.
21. อรุณ จิรวัดณ์กุล, และคณะ. (2538). **ศึกษาปัญหาสังคมและสาธารณสุขของคนงานก่อสร้างใน ภาคตะวันออกเฉยงเหนือ**. ขอนแก่น: [ม.ป.พ.].
22. ทัดติยา ลิขิตวงษ์, สุณีย์ สารมิตร, กนกวรรณ โมธัญเสถียร, และ กาญจนา บุญรักษา. (2546). **รายงานการวิจัยกรณีศึกษากลุ่มแรงงานในภาคอุตสาหกรรมเรื่องความต้องการบริการทางสังคมของ แรงงานเด็กในอุตสาหกรรมขนาดเล็ก**. [ม.ป.ท.: ม.ป.พ.].
23. ศูนย์ส่งเสริมสิทธิกรรมกรไทย. (2550). **รายงานการศึกษาเรื่องการพัฒนาคุณภาพชีวิตของ แรงงานในภาคตะวันออกเฉยงเหนือ**. [ม.ป.ท.: ม.ป.พ.]. (เอกสารอัดสำเนา).

.....

การมีส่วนร่วมของประชาชนในการผลักดันนโยบาย เพื่อการคุ้มครองแรงงานนอกระบบ

สุนทรี หัตถิ เสง์กิ่ง

เครือข่ายผู้หญิงอีสาน และ มูลนิธิเพื่อการพัฒนาแรงงานและอาชีพ (HomeNet Thailand)

1. แรงงานนอกระบบคือใคร

แรงงานนอกระบบ (Informal Workers) คือคำที่ใช้เรียกผู้ใช้แรงงานกลุ่มหนึ่งที่ทำงานอยู่ในภาคเศรษฐกิจที่ไม่เป็นทางการ (Informal Economy) ซึ่งองค์การแรงงานระหว่างประเทศ (International Labour Organization : ILO)¹ ให้ความหมายว่า หมายถึง กิจกรรมทางเศรษฐกิจทุกประเภทที่ไม่ได้รับการคุ้มครองและควบคุมโดยกฎหมายหรือธรรมเนียมปฏิบัติ หรือไม่ได้รับการคุ้มครองอย่างเพียงพอ จึงดำเนินกิจกรรมนอกกรอบกฎหมาย โดยไม่มีการออกมาตรการใดๆ คุ้มครอง หรือเป็นกิจกรรมที่มีกฎหมายรองรับ แต่ในทางปฏิบัติไม่สามารถบังคับใช้ได้ และมีอุปสรรคในการปฏิบัติเพราะกฎระเบียบไม่เหมาะสม สร้างภาระให้แก่ผู้เกี่ยวข้อง และก่อให้เกิดค่าใช้จ่ายสูง และ ILO ได้จำแนกแรงงานนอกระบบเป็น 3 กลุ่ม ได้แก่

1. นายจ้าง (Employers) ของกิจการขนาดเล็ก หรือกิจการนอกระบบที่มีลูกจ้างจำนวนน้อย
2. ผู้ประกอบกิจการของตนเอง (Self-employer / Own account workers) และผู้ใช้แรงงานโดยไม่ได้รับค่าจ้าง (Unpaid employees)
3. ลูกจ้าง (Workers) ในกิจการขนาดเล็กหรือกิจการนอกระบบ หรือลูกจ้างที่ไม่มีนายจ้างแน่นอนหรือไม่ มีสัญญาจ้าง เช่น ผู้รับงานไปทำที่บ้านและผู้รับจ้างทำของ (Sub-contracted Workers)

ในขณะที่หน่วยงานที่เกี่ยวข้องของไทยได้ให้ความหมายของแรงงานนอกระบบไว้ใกล้เคียงกัน คือ

กระทรวงแรงงาน ได้ให้ความหมายไว้เมื่อ ตุลาคม 2549 ว่า “แรงงานนอกระบบคือ ผู้มีงานทำ มีค่าตอบแทนหรือรายได้จากการทำงาน ไม่มีสภาพเป็นลูกจ้างตามกฎหมายแรงงาน”

สำนักงานสถิติแห่งชาติ ได้ให้ความหมายไว้เมื่อปี 2546 ว่า “แรงงานนอกระบบ หมายถึง ผู้มีงานทำที่อยู่ในสถานประกอบการที่มีลูกจ้างน้อยกว่า 10 คน ผู้ประกอบธุรกิจส่วนตัวโดยไม่มีลูกจ้าง ผู้ที่ช่วยธุรกิจครัวเรือนโดยไม่มีค่าจ้าง ทั้งนี้ไม่รวมลูกจ้างและข้าราชการในภาครัฐบาลและรัฐวิสาหกิจ”

¹ คณะอนุกรรมการสิทธิแรงงาน ในคณะกรรมการสิทธิมนุษยชนแห่งชาติ. การปฏิรูปสิทธิแรงงานในระบบจ้างเหมา กลุ่มผู้รับงานไปทำที่บ้าน. เอกสารประกอบการสัมมนา 22 ธันวาคม 2549. สำนักงานคณะกรรมการสิทธิมนุษยชนแห่งชาติ กรุงเทพฯ. หน้า 4-5.

สำนักงานประกันสังคม ได้ให้ความหมายของ “แรงงานนอกระบบ” ว่าหมายถึง ผู้ที่มีงานทำ มีรายได้ และไม่อยู่ในความคุ้มครองของพระราชบัญญัติประกันสังคมฉบับปัจจุบัน ซึ่งสามารถจำแนกได้เป็น 2 กลุ่ม ได้แก่

1. กลุ่มที่มีการทำงานหรือรับจ้าง และมีรายได้ เช่น ผู้รับงานไปทำที่บ้าน ผู้รับจ้างทำของ ลูกจ้างของกิจการเพาะปลูก ประมง ป่าไม้ และเลี้ยงสัตว์ ลูกจ้างของนายจ้างที่จ้างไว้เพื่อทำงานอันมีลักษณะเป็นครั้งคราว หรือเป็นฤดูกาล ลูกจ้างซึ่งทำงานเกี่ยวกับงานบ้าน อันมิได้มีการประกอบธุรกิจรวมอยู่ด้วย
2. ผู้ประกอบอาชีพอิสระที่ไม่มีลูกจ้าง เช่น คนขับรถรับจ้างทั่วไปทั้งที่เป็นรถของตนเอง หรือ รถเช่า หาบเร่แผงลอย ช่างเสริมสวย ช่างตัดผม ช่างซ่อมรองเท้า เจ้าของร้านค้า หรือร้านขายยา ทุนายความ แพทย์ เป็นบุคคลที่ไม่ได้รับราชการ และไม่มีเงินเดือนประจำ

จากคำนิยามและความหมายที่กล่าวมาทั้งหมดนี้จึงสามารถสรุปได้ว่า “แรงงานนอกระบบ” คือ **แรงงานไม่มีสัญญาการจ้างงานที่เป็นทางการ หรือไม่มีนายจ้างตามความหมายของกฎหมายแรงงาน ไม่ได้ทำงานอยู่ในสถานประกอบการของนายจ้าง ไม่มีค่าจ้างหรือค่าตอบแทนที่แน่นอน ซึ่งรวมทั้งผู้ประกอบการอาชีพอิสระ และผู้ทำงานชั่วคราว**

การขยายตัวเพิ่มขึ้นของ**เศรษฐกิจนอกระบบ**ในประเทศไทยเกิดขึ้นเนื่องมาจากปัจจัยอย่างน้อย 3 ประการ คือ 1) การล่มสลายทางเศรษฐกิจของภาคเกษตรกรรมอันเนื่องมาจากทิศทางการพัฒนาที่ผิดพลาดของรัฐไทย 2) การที่ภาคอุตสาหกรรมต้องการลดต้นทุนการผลิต เพื่อเพิ่มขีดความสามารถในการแข่งขันโดยอาศัยช่องว่างของกฎหมายพัฒนารูปแบบการจ้างงานที่หลากหลายและซับซ้อน และ 3) กำลังแรงงานจำนวนมากที่ไม่สามารถเข้าสู่ระบบการจ้างงานปกติได้ เพราะขีดจำกัดของการจ้างงานในระบบที่เป็นทางการและเงื่อนไขภาระทางสังคมของแต่ละบุคคล

จากการสำรวจของสำนักงานสถิติแห่งชาติในปี 2550² พบว่าประเทศไทยมีผู้มีงานทำ 37.1 ล้านคน จำแนกเป็น**แรงงานนอกระบบ**จำนวน 23.3 ล้านคน คิดเป็นร้อยละ 62.7 และเป็นแรงงานในระบบ 13.8 ล้านคน คิดเป็นร้อยละ 37.3 ซึ่ง**ภาคอีสานเป็นภาคที่มีจำนวนแรงงานนอกระบบมากที่สุด คือ 9.6 ล้านคน คิดเป็นร้อยละ 41.2** และเมื่อเปรียบเทียบกับจำนวนของแรงงานนอกระบบในปี 2548 จำนวน 22.5 ล้านคน จะพบว่ามีจำนวนแรงงานนอกระบบเพิ่มขึ้น 7 แสนคนในระยะเวลาสองปี แรงงานนอกระบบเหล่านี้ทำงานอยู่ในหลากหลายประเภทงาน ได้แก่ ภาคเกษตรกรรม เช่น เกษตรกรในระบบพันธะสัญญา (Contracted Farming) เกษตรกรทั่วไป ภาคผลิต เช่น ผู้ผลิตเพื่อขาย (Self Employed) ซึ่งผลิตสินค้าหัตถกรรม สินค้าภูมิปัญญาต่างๆ หรือแปรรูปผลผลิตทางการเกษตรและผู้รับงานไปทำที่บ้าน (Sub-contracted Workers หรือ Home Workers) ที่เป็นส่วนหนึ่งในกระบวนการผลิตของภาคอุตสาหกรรม เช่น การเย็บเสื้อผ้า การผลิตเครื่องหนัง การเจียรไนพลอย ฯลฯ ซึ่งรวมเรียกว่าผู้ทำการผลิตที่บ้าน (Home Based Workers) และภาคบริการ เช่น แรงงานคุ้ยขยะ (Waste Pickers) แท็กซี่ สามล้อ จักรยานยนต์รับจ้าง หาบเร่แผงลอย (Street Vendors) ฯลฯ ซึ่งกระจายอยู่ทั่วไปทั้งในเขตเมือง ชานเมือง และชุมชนชนบท

² สำนักงานสถิติแห่งชาติ. **สรุปผลการสำรวจแรงงานนอกระบบ พ.ศ. 2550**. หน้า 1

ในปี พ.ศ.2544 สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ (สศช.) และมูลนิธิสถาบันวิจัยเพื่อการพัฒนาประเทศไทย (TDRI) ได้ประมาณการขนาดรายได้ของแรงงานนอกระบบ ซึ่งมีจำนวนประมาณ 2 ใน 3 ของกำลังแรงงานทั้งประเทศ ว่ามีมูลค่าประมาณ 2.33 ล้านล้านบาท หรือเกือบครึ่งหนึ่งของผลิตภัณฑ์มวลรวมภายในประเทศ (GDP)

2. ปัญหาของแรงงานนอกระบบ และ นโยบายที่แรงงานนอกระบบต้องการ

ปัจจุบันแรงงานนอกระบบในประเทศไทยยังคงต้องเผชิญกับปัญหาและการถูกละเมิดสิทธิขั้นพื้นฐานของแรงงานในหลายประการ อันได้แก่ งานที่ทำขาดความมั่นคง ไม่ได้รับค่าตอบแทนแรงงานที่เป็นธรรม งานที่ทำมีความเสี่ยงและมีอันตรายต่อสุขภาพ มีชั่วโมงการทำงานที่ยาวนานเกินกว่ามาตรฐานแรงงานกำหนด ไม่มีหลักประกันทางสังคมที่เพียงพอ เข้าไม่ถึงกองทุนประกันสังคมและบริการอื่นๆ ของรัฐ ขาดข้อมูลข่าวสารที่จำเป็นในการประกอบอาชีพ ไม่มีโอกาสที่จะพัฒนาทักษะฝีมือการผลิตและการบริหารจัดการ แม้จะมีการรวมตัวเป็นกลุ่ม องค์กร และเครือข่ายแต่ก็ยังคงขาดอำนาจในการต่อรอง และมีความเครียดอันเนื่องมาจากสภาพการทำงานและความยากจนทางเศรษฐกิจ ทั้งนี้ก็เนื่องมาจากการที่กฎหมายหลักในการคุ้มครองแรงงาน 4 ฉบับของไทย คือ พ.ร.บ.คุ้มครองแรงงาน พ.ศ. 2541 และแก้ไขเพิ่มเติม พ.ศ. 2551 พ.ร.บ.แรงงานสัมพันธ์ พ.ศ. 2518 พ.ร.บ.เงินทดแทน พ.ศ. 2537 และ พ.ร.บ.ประกันสังคม พ.ศ. 2533 ไม่ได้ให้การคุ้มครองครอบคลุมถึงแรงงานนอกระบบ และในขณะเดียวกันกฎหมายเฉพาะที่ให้การคุ้มครองแรงงานนอกระบบโดยตรง ที่ได้มีการประกาศใช้แล้ว อันได้แก่ กฎกระทรวงว่าด้วยการคุ้มครองแรงงานในงานรับงานไปทำที่บ้าน พ.ศ. 2547 และกฎกระทรวงว่าด้วยการคุ้มครองแรงงานในงานเกษตรกรรม พ.ศ. 2548 ยังคงไม่มีความเพียงพอ และไม่กลไกมาตรการในการบังคับใช้

ผลจากการสำรวจของสำนักงานสถิติแห่งชาติในปี พ.ศ.2550³ พบว่ามีแรงงานนอกระบบได้รับบาดเจ็บหรืออุบัติเหตุจากการทำงานถึง 3.7 ล้านคน (เมื่อเปรียบเทียบกับปี พ.ศ. 2548 ซึ่งมีจำนวน 2.9 ล้านคนแล้ว จะเห็นว่าจำนวนผู้ที่ได้รับบาดเจ็บหรือประสบอุบัติเหตุเพิ่มขึ้นถึงร้อยละ 15.7) ในจำนวนนี้ 2.3 ล้านคน หรือคิดเป็นร้อยละ 64.1 เป็นอุบัติเหตุและการบาดเจ็บเล็กน้อยที่ไม่ได้รับการรักษา จำนวน 9.6 แสนคน หรือคิดเป็นร้อยละ 26.1 รักษาโดยการซื้อยาจากร้านขายยา มีจำนวน 3.6 แสนคน หรือคิดเป็นร้อยละ 9.8 ที่มีอุบัติเหตุร้ายแรงหรือบาดเจ็บมาก ซึ่งร้อยละ 70.6 ของแรงงานนอกระบบที่มีอุบัติเหตุร้ายแรงหรือบาดเจ็บมากนี้จะใช้บริการรักษาพยาบาลตามสิทธิในโครงการหลักประกันสุขภาพถ้วนหน้า หรือ “บัตรทอง” ในขณะที่สิทธิตามระบบหลักประกันสุขภาพยังมีข้อจำกัดในเรื่องการบริการด้านสุขภาพในฐานะคนทำงานที่มีความเสี่ยงจากการทำงาน หรือความเสี่ยงในด้านอาชีวอนามัยและความปลอดภัยในการทำงาน (Occupational Safety and Health : OSH)

และเนื่องจากแรงงานนอกระบบส่วนใหญ่จะทำการผลิตอยู่กับบ้าน ดัดแปลงบ้านอยู่อาศัยของตนให้เป็นสถานที่ทำงาน และมีบางส่วนที่รวมกลุ่มกันผลิตอยู่ในอาคารสถานที่ตั้งของกลุ่มซึ่งอยู่ในพื้นที่ของชุมชน

³ สำนักงานสถิติแห่งชาติ. (เพ็ญอ้าง) หน้า 2-3

ปัญหาผลกระทบ อันได้แก่ สารเคมี ฝุ่น ความร้อน เสียงดัง ของเสีย ขยะ และ มลพิษจากกระบวนการผลิตของกลุ่มแรงงานนอกระบบ อันเนื่องมาจากเทคโนโลยีการผลิตที่ไม่เหมาะสม เป็นเพราะผู้ว่าจ้างระบบบังคับเทคนิค วิธีการ และขั้นตอนในการผลิต และเพราะกลุ่มแรงงานนอกระบบเองขาดความรู้ความเข้าใจในเรื่องเทคโนโลยีที่สะอาดและปลอดภัย (Clean Technology: CT) ผลกระทบที่เกิดขึ้นจึงไม่ได้ส่งผลเสียต่อสุขภาพความปลอดภัยของแรงงานนอกระบบและครอบครัวเท่านั้น แต่ยังส่งผลในทางลบต่อสุขภาพของสมาชิกอื่นๆ ในชุมชน และส่งผลกระทบต่อคุณภาพสิ่งแวดล้อม ดิน น้ำ อากาศ ซึ่งเป็นปัจจัยพื้นฐานในการดำรงชีวิตของชุมชน

และเนื่องจากค่าจ้างค่าตอบแทนที่ต่ำ ทำให้แรงงานนอกระบบต้องอาศัยแรงงานในครอบครัวมาเป็นผู้ช่วยงาน เป็นการเพิ่มกำลังการผลิตเพื่อที่จะมีรายได้ที่มากขึ้นและความหวังที่จะหลุดพ้นจากความยากจน ซึ่งผู้ช่วยงานนี้รวมถึงลูกหลานของแรงงานนอกระบบด้วย เด็กและเยาวชนเหล่านี้ได้ใช้เวลาว่างจากการศึกษาเล่าเรียน ในช่วงค่ำ เสาร์ อาทิตย์ และช่วงปิดภาคเรียนช่วยทำงานในกระบวนการผลิตของพ่อแม่ โดยที่ขาดข้อมูล ความรู้ และความเข้าใจในเรื่องสุขภาพความปลอดภัยในการทำงาน ผลกระทบที่อาจเกิดขึ้นกับสิ่งแวดล้อมของชุมชน ตลอดจนมิได้มีความรู้และความตระหนักในเรื่องสิทธิแรงงาน เด็กและเยาวชนจึงเป็นผู้ได้รับผลกระทบโดยตรงจากความไม่เป็นธรรมของระบบการผลิตและการจ้างงานที่เป็นอยู่นี้

เพื่อจะแก้ปัญหาดังที่กล่าวมา มีความจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องมีการสร้างและพัฒนานโยบายเพื่อการคุ้มครองแรงงานนอกระบบ ในเรื่องหลักๆ คือ

2.1 การมีกฎหมายคุ้มครองแรงงานนอกระบบ ตามมาตรฐานแรงงานสากล (International Labour Standard) อนุสัญญาของ ILO ฉบับที่ 177 และข้อแนะที่ 184 ที่ว่าด้วยการคุ้มครองผู้รับงานไปทำที่บ้าน และหลักการงานที่มีคุณค่า (Decent Work) เพื่อคุ้มครองสิทธิของแรงงานในเรื่อง การจ้างงานที่เป็นธรรม ค่าตอบแทนที่เป็นธรรม ความปลอดภัยในการทำงาน สิทธิในการรวมตัวต่อรอง

ซึ่งปัจจุบัน ร่าง พ.ร.บ.คุ้มครองผู้รับงานไปทำที่บ้าน ฉบับของกระทรวงแรงงาน ที่ปรับปรุงแก้ไขโดยคณะกรรมการกฤษฎีกาได้ผ่านความเห็นชอบของที่ประชุมคณะรัฐมนตรี เมื่อ 23 มิถุนายน ที่ผ่านมา และรอเข้าสู่กระบวนการพิจารณาของสภาผู้แทนราษฎร ซึ่งจะเปิดประชุมสมัยหน้าในช่วงเดือนสิงหาคม 2552 นี้ ขณะเดียวกัน HomeNet ก็ได้นำเสนอร่าง พ.ร.บ.คุ้มครองและส่งเสริมพัฒนาผู้รับงานไปทำที่บ้าน ฉบับของเครือข่ายแรงงานนอกระบบให้เป็นร่างฉบับของพรรคการเมืองเพื่อเป็นฉบับที่จะนำเสนอเข้าประกอบการพิจารณาของสภาผู้แทนราษฎร

2.2 การขยายประกันสังคมให้ครอบคลุมแรงงานนอกระบบ เพื่อเป็นหลักประกันในเรื่อง อุบัติเหตุ และบาดเจ็บจากการทำงาน ความเจ็บป่วย การคลอดบุตร การสงเคราะห์บุตร การว่างงาน พุพพลภาพ ชราภาพ และการเสียชีวิต ซึ่งปัจจุบันได้มีข้อสรุปสำหรับการพัฒนาสิทธิประโยชน์ของผู้ประกันตนโดยสมัครใจตามมาตรา 40 ของ พ.ร.บ.ประกันสังคม 2533 รอผ่านมติคณะกรรมการประกันสังคม และขณะเดียวกันคณะกรรมการกฤษฎีกาก็ได้เห็นชอบกับการแก้ไข พ.ร.บ.ประกันสังคมในหลักการให้รัฐร่วมจ่ายในมาตรา 40 อย่างไรก็ตาม HomeNet เครือข่ายแรงงานนอกระบบ และพันธมิตรในขบวนการแรงงาน ยังมีข้อไม่เห็นด้วยในการแก้ไข พ.ร.บ.ประกันสังคมฉบับดังกล่าวอีกหลายประการ ซึ่งจะใช้ยุทธศาสตร์การยกย่องและเสนอกฎหมายโดยภาค

ประชาชนมาขับเคลื่อนต่อไป

2.3 การพัฒนาสิทธิประโยชน์และการบริการของระบบหลักประกันสุขภาพ ให้มีมิติเรื่อง อาชีวอนามัยและสุขภาพความปลอดภัยในการทำงานซึ่งเครือข่ายแรงงานเป็นหนึ่งใน 9 กลุ่มเป้าหมายตาม พ.ร.บ.หลักประกันสุขภาพแห่งชาติ มีการทำงานร่วมกับ สำนักงานหลักประกันสุขภาพแห่งชาติ (สป.สช.) ในฐานะภาคีความร่วมมือ มีศูนย์ประสานงานภาคประชาชนเป็นกลไกหนึ่งในการทำงานเผยแพร่และคุ้มครองสิทธิ ประโยชน์ของประชาชน

แม้จะยังไม่มีความชัดเจนในระดับนโยบาย อันเนื่องมาจากข้อจำกัดหลายประการ แต่ก็กำลังมีพื้นที่ นำร่องพัฒนากองทุนหลักประกันสุขภาพระดับพื้นที่หรือท้องถิ่น (กองทุนเทศบาล/อบต.) ที่มีการดำเนินงานเรื่อง สุขภาพความปลอดภัยในการทำงาน (จำนวน 5 เทศบาล/อบต. ในภาคอีสาน และ 10 เทศบาล/อบต. ทั่วประเทศ)

และที่ผ่านมามีหลายพื้นที่ที่มีการจัดบริการของหน่วยบริการปฐมภูมิ (Primary Health Care Unit - PCU) หรือสถานอนามัยในเรื่องสุขภาพและความปลอดภัยในการทำงาน อันเป็นผลมาจากการทำงานของเครือข่าย ผู้หญิงอีสานและ HomeNet (จำนวน 12 สถานอนามัยในภาคอีสาน และ 55 สถานอนามัยทั่วประเทศ)

2.4 การผลักดันนโยบายสวัสดิการสุขภาพและกองทุนเงินออมเพื่อการสุขภาพ เพื่อให้เป็นหลัก ประกันนियามชราของแรงงานนอกระบบและประชาชนทั่วไปซึ่งปัจจุบันเครือข่ายผู้หญิงอีสาน HomeNet และ เครือข่ายแรงงานนอกระบบ ร่วมกับเครือข่ายภาคประชาชนอื่นๆ มีข้อเสนอให้รัฐจัดสวัสดิการให้ผู้สูงอายุในรูป สวัสดิการถ้วนหน้า (universal coverage) ในอัตราที่ผู้สูงอายุสามารถดำรงชีวิตอยู่ได้อย่างมีศักดิ์ศรี และมีการจัดตั้งกองทุนเงินออมเพื่อสุขภาพ ในลักษณะสมัครใจในช่วงวัยทำงาน โดยมีการสนับสนุนในรูปแบบ เงินสมทบจากรัฐบาล

2.5 การพัฒนานโยบายและงบประมาณขององค์กรปกครองท้องถิ่น เพื่อส่งเสริมและพัฒนา แรงงานนอกระบบแม้จะยังไม่มีความชัดเจนในระดับภาพรวม หรือการกำหนดเป็นนโยบายของกรมการส่งเสริม การปกครองส่วนท้องถิ่น แต่ที่ผ่านมาก็มีหลายเทศบาล และ หลายอบต. (จำนวน 10 เทศบาล/อบต. ในภาค อีสาน และ 55 เทศบาล/อบต. ทั่วประเทศ) ที่มีแผนงานและกิจกรรมในการสนับสนุนกลุ่มแรงงานนอกระบบ ในพื้นที่ อันเป็นผลมาจากการทำงานของเครือข่ายผู้หญิงอีสานและ HomeNet

3. กระบวนการและองค์ประกอบในการสร้างและผลักดันนโยบายเพื่อการคุ้มครอง แรงงานนอกระบบ

การขับเคลื่อนงานในประเด็นแรงงานนอกระบบเริ่มต้นขึ้นในภาคอีสาน โดยเครือข่ายผู้หญิงอีสาน เมื่อประมาณปี 2535 ในฐานะประเด็นต่อเนื่องจากการพัฒนามิติเศรษฐกิจของผู้หญิง ด้วยสถานการณ์ ด้านอาชีพของผู้หญิงในชนบทอีสานที่เปลี่ยนไปจากการเป็นเกษตรกรที่มีการผลิตงานหัตถกรรมเป็นอาชีพ เสริมเล็กๆ น้อยๆ มาเป็นการพึ่งพิงงานหัตถกรรมและการรับงานมาทำที่บ้าน และเครือข่ายผู้หญิงอีสานได้ ร่วมกันกับองค์กรพัฒนาเอกชนอื่นๆ คือ YMCA เชียงใหม่ และคณะกรรมการยุติธรรมและสันติในกรุงเทพฯ จัดตั้งศูนย์ศึกษาและพัฒนาผู้รับงานไปทำที่บ้าน หรือ HomeNet ประเทศไทย โดยการสนับสนุนทางแนวคิด ทฤษฎี และงบประมาณจาก International Labor Organization (ILO) และ Homenet International หลังวิกฤต

เศรษฐกิจปี 2540 HomeNet ได้ขยายพื้นที่ดำเนินงานไปยังภาคกลางและภาคใต้ และได้จดทะเบียนเป็นมูลนิธิเพื่อการพัฒนาแรงงานและอาชีพ เมื่อปี 2546

กระบวนการและองค์ประกอบในการทำงานที่เครือข่ายผู้หญิงอีสานและ HomeNet ใช้ในการสร้างและผลักดันนโยบายเพื่อการคุ้มครองแรงงานนอกระบบ ได้แก่

- **การปรับมุมมองของตัวแรงงานนอกระบบ** จากการกลุ่มแม่บ้านที่ทำอาชีพเสริมมาสู่ความตระหนักว่าตนเป็นผู้ใช้แรงงาน ซึ่งมีสิทธิที่จะได้รับความคุ้มครองจากรัฐและกฎหมาย และมีสิทธิที่จะเรียกร้องความรับผิดชอบจากนายจ้าง
- **การจัดตั้งและเสริมความเข้มแข็งของกลุ่ม** เครือข่ายระดับภาค และเครือข่ายระดับชาติของแรงงานนอกระบบ ปัจจุบันเครือข่ายแรงงานนอกระบบของภาคอีสานมีสมาชิก 23 องค์การ เป็นกลุ่มผู้ผลิตเพื่อขาย 10 กลุ่ม ผู้รับงานมาทำที่บ้าน 7 กลุ่ม กลุ่มเกษตร 6 กลุ่ม รวมสมาชิกรายบุคคล 1,465 คน จำแนกเป็นเพศหญิง 1,204 คน และเพศชาย 261 คน ในขณะที่เครือข่ายแรงงานนอกระบบระดับชาติมีสมาชิก 151 กลุ่ม จำนวนสมาชิก 6,637 คน จำแนกเป็นเพศหญิง 5,031 คน และเพศชาย 1,606 คน
- **การสร้างพันธมิตรในการทำงาน** ทั้งในระดับองค์กรและบุคคล ซึ่งมีทั้ง พันธมิตรทางวิชาการ นักกฎหมาย และหน่วยงานราชการที่เกี่ยวข้อง และองค์กรของผู้ใช้แรงงาน สำหรับในภาคอีสานพันธมิตรที่สำคัญ ได้แก่ สถาบันวิจัยและพัฒนา (RDI) คณะสาธารณสุขศาสตร์ คณะเภสัชศาสตร์ ของมหาวิทยาลัยขอนแก่น สวัสดิการและคุ้มครองแรงงานของจังหวัดต่างๆ สำนักงานสาธารณสุขจังหวัดต่างๆ สำนักงานป้องกันและควบคุมโรค (สคร.) ที่ 6 ศูนย์ความปลอดภัยในการทำงานพื้นที่ 5 พันธมิตรที่สำคัญในระดับชาติก็ได้แก่ กองทุนสนับสนุนการสร้างเสริมสุขภาพ (สสส.) สำนักงานคณะกรรมการสุขภาพแห่งชาติ (สช.) คณะกรรมการสมานฉันท์แรงงานไทย และ มูลนิธิอวอร์ด ฟงศ์พันธ์
- **การใช้ประเด็นสุขภาพความปลอดภัยในการทำงานเป็นจุดเริ่มต้น (entry point)** ในการทำงานทั้งกับตัวแรงงานนอกระบบเพื่อชี้ให้เห็นปัญหา และเป็นแรงบันดาลใจที่จะรวมกลุ่มและแสวงหาแนวทางในการแก้ปัญหา และเป็นการเปิดประเด็นให้สังคมโดยรวมรับรู้สถานการณ์ ปัญหาของแรงงานนอกระบบและความไม่เป็นธรรมที่เกิดขึ้น แก่ปัญหาที่เรื่องราวของแรงงานนอกระบบไม่เป็นที่รับรู้ของสังคม (invisible)
- **การใช้องค์ความรู้ในการทำงานผลักดันนโยบาย** จากการที่เครือข่ายผู้หญิงอีสาน Homenet และ เครือข่ายแรงงานนอกระบบ มีนักวิชาการและนักกฎหมายเป็นพันธมิตรหลัก จึงมีงานศึกษาและงานวิจัยจำนวนมากที่ถูกจัดทำขึ้น ตั้งแต่ปี 2535 ถึงปัจจุบัน เพื่อสนับสนุนการผลักดันนโยบายและกฎหมายเพื่อการคุ้มครองแรงงานนอกระบบ ยกตัวอย่างเช่น โครงการวิจัยเรื่อง **สภาพการทำงานนอกระบบกับปัญหาสุขภาพ : กรณีศึกษาการทำงานอุตสาหกรรมอยู่กับบ้าน** สนับสนุนโดย สถาบันวิจัยระบบสาธารณสุข (สวรส.) (2544) การศึกษาผลกระทบของวิกฤตเศรษฐกิจต่อผู้รับงานไปทำที่บ้านในประเทศไทย (2545) การศึกษาเรื่อง **ข้อเสนอแนะแนวทางในการจัดทำกฎหมายเกี่ยวกับงานที่รับไปทำที่บ้าน** (2545) โครงการวิจัยเรื่อง **Social Protection for Women Home-based Workers in Thailand and the Philippines** (2003-2005) สนับสนุนโดย Ford Foundation การจัดทำกรณีศึกษาเรื่อง **The Informal Workers in Thailand: The Case of Banthi Homeworkers Group** เพื่อนำเสนอในงานประชุม Asian Social Protection Dialogue

(ASPD), พฤษภาคม 5-8, 2547 สนับสนุนโดย Ford Foundation การศึกษาเรื่อง **Extending Labour Protection to the Informal Economy in Thailand**, (2008) สนับสนุนโดย (Asia Monitor Resource Center – AMRC) และ โครงการวิจัยเพื่อการจัดตั้งกองทุนชราภาพสำหรับแรงงานนอกระบบ โดยการสนับสนุนของกรมเศรษฐกิจ การคลัง กระทรวงการคลัง เป็นต้น

- **การเชื่อมต่อกับภาครัฐในฐานะผู้กำหนดนโยบาย** ซึ่งเครือข่ายผู้หญิงอีสาน HomeNet และ เครือข่ายแรงงานนอกระบบมีความพยายามอย่างต่อเนื่องตามจังหวะและโอกาส โดยใช้รูปแบบการดำเนินการ ที่หลากหลาย ได้แก่ การจัดประชุม สัมมนา และการสนทนาทางนโยบาย (policy dialogue) การยื่นข้อเสนอ ในโอกาสสำคัญ เช่น วันแรงงาน วันสตรีสากล การเข้าพบรัฐมนตรีกระทรวงแรงงาน การส่งตัวแทนเข้าร่วม เป็นกรรมการ อนุกรรมการ หรือคณะทำงานที่เกี่ยวข้องกับการกำหนดนโยบายและกฎหมาย ตลอดจนการใช้ โอกาสทางนโยบายที่เกิดขึ้น เช่น การจัดทำข้อเสนอสำหรับการยกเว้นรัฐธรรมนุญ จนทำให้มีการรับรองสิทธิ ของแรงงานนอกระบบปรากฏอยู่ในสาระของรัฐธรรมนุญแห่งราชอาณาจักรไทย พ.ศ.2550 (ฉบับ ปัจจุบัน) ใน **ส่วนที่ 7** แนวนโยบายด้านเศรษฐกิจ **มาตรา 84** รัฐต้องดำเนินการตามแนวนโยบายด้านเศรษฐกิจ ดังต่อไปนี้.....(7) ส่งเสริมให้ประชากรวัยทำงานมีงานทำ ค้ำครองแรงงานเด็กและสตรี จัดระบบแรงงาน สัมพันธ์และระบบไตรภาคีที่ผู้ทำงานมีสิทธิเลือกผู้แทนของตน **จัดระบบประกันสังคม รวมทั้งคุ้มครองให้ ผู้ทำงานที่มีคุณค่าอย่างเดียวกันได้รับค่าตอบแทน สิทธิประโยชน์ และสวัสดิการที่เป็นธรรม โดยไม่เลือก ปฏิบัติ และ ส่วนที่ 6** สิทธิเสรีภาพในการประกอบอาชีพ **มาตรา 44** บุคคลย่อมมีสิทธิได้รับหลักประกัน ความปลอดภัยและสวัสดิภาพในการทำงาน รวมทั้งหลักประกันในการดำรงชีพทั้งในระหว่างการทำงาน และเมื่อพ้นภาวะการทำงาน ทั้งนี้ตามที่กฎหมายบัญญัติ

4. จุดยืนและแนวคิดพื้นฐานในการสร้างและผลักดันนโยบายเพื่อการคุ้มครองแรงงานนอกระบบ

สามารถกล่าวได้ว่าในการสร้างและผลักดันนโยบายเพื่อการคุ้มครองแรงงานนอกระบบ เครือข่ายผู้หญิงอีสาน และ HomeNet มีจุดยืนและแนวคิดพื้นฐานที่สำคัญใน 2 แนวคิด คือ

- **การสร้างความเป็นธรรมในสังคม** จากฐานการวิเคราะห์ที่ว่า แรงงานนอกระบบเป็นประชาชนกลุ่มใหญ่กลุ่มหนึ่งในสังคมไทยที่ยังไม่ได้รับความเป็นธรรมจากระบบการกระจายรายได้ ระบบกฎหมายที่มีอยู่ในปัจจุบัน
- **การมีส่วนร่วมของประชาชน** ที่เชื่อมั่นว่ากระบวนการทางนโยบายและกฎหมายที่ดีต้องเริ่มจากความต้องการของประชาชน และมีกระบวนการมีส่วนร่วมของประชาชน ที่เป็นผู้มีส่วนได้เสีย เป็นผู้ได้รับผลกระทบ

ในขณะที่ ดร.นุศราพร เกษสมบุรณ์ แห่งคณะเภสัชศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น ซึ่งเป็นนักวิชาการด้านกระบวนการนโยบายสาธารณะ ได้วิเคราะห์กระบวนการสร้างและผลักดันนโยบายเพื่อการคุ้มครองแรงงานนอกระบบของนโยบายของเครือข่ายผู้หญิงอีสาน และ HomeNet ว่า เป็นกระบวนการในการสร้างความหมายคำหรือนิยามศัพท์ของผู้เกี่ยวข้องต่างๆ ในสังคมและผลักดันให้กลายเป็นความจริงของสังคม

ในอนาคต แสดงให้เห็นถึงความสำเร็จในการยกระดับนโยบายที่ยังมิได้เป็นประเด็นให้เกิดเป็นประเด็นขึ้นมาในสังคม (Non-issue Policy to Policy in Action)⁴

และ จากภาพรวมของพัฒนาการนโยบายการขยายความคุ้มครองประกันสังคมสู่แรงงานนอกระบบที่เกิดขึ้น ได้ยกระดับจากกรอบคิดที่เน้นรัฐเป็นศูนย์กลาง (State-centered approach) ไปสู่กรอบคิดที่วางบนความต้องการของสังคม (Society-centered approach) เปรียบเสมือนการส่งต่อ อุดมการณ์ของสังคม ให้เป็นรูปธรรมของนโยบายสาธารณะ⁵

และ เมื่อพิจารณากระบวนการขับเคลื่อนนโยบายของเครือข่ายผู้หญิงอีสาน และ HomeNet ที่เริ่มจากการให้ความสำคัญกับการให้ความหมาย ความพยายามในการสื่อสารเพื่อให้ทุกฝ่าย (ตั้งแต่กลุ่มแรงงานนอกระบบเอง แรงงานในระบบ ช้าราชการ และภาคการเมือง) มีความเข้าใจ ลดการแบ่งแยก ส่งเสริมให้เกิดการมีส่วนร่วมในทุกภาคส่วนของสังคม อาจเรียกรูปแบบกระบวนการขับเคลื่อนนโยบายในลักษณะนี้ว่า กระบวนการนโยบายแบบถกแถลง (Deliberative model of policy process)⁶

5. บทส่งท้าย

แม้จะมีความก้าวหน้าไปมากพอสมควรสำหรับการสร้างและผลักดันนโยบายเพื่อการคุ้มครองแรงงานนอกระบบในระยะสิบปีเศษที่ผ่านมา (ตั้งแต่ปี 2535 ถึงปัจจุบัน) แต่การผลักดันนโยบายเพื่อคุ้มครองแรงงานนอกระบบจะยังคงดำเนินต่อไป จนกว่าแรงงานนอกระบบจะได้รับความเป็นธรรม มีความมั่นคงในการทำงาน ได้รับค่าตอบแทนแรงงานที่เป็นธรรม มีความปลอดภัยในการทำงาน มีและเข้าถึงหลักประกันและสวัสดิการทางสังคมต่าง ๆ รวมทั้งอยู่ร่วมในสังคมอย่างภูมิใจและมีศักดิ์ศรี

⁴ ดร.นุศราพร เกษสมบุญ, 2550. การขยายความคุ้มครองประกันสังคมสู่แรงงานนอกระบบ กระบวนการขับเคลื่อนจากประชาชนถึงผู้กำหนดนโยบาย. แผนงานพัฒนาคุณภาพชีวิตในการทำงานสำหรับแรงงานนอกระบบภาคการผลิต. กรุงเทพมหานคร. หน้า 38

⁵ ดร.นุศราพร เกษสมบุญ, 2550. (เพ็ญอ้าง) หน้า 43

⁶ ดร.นุศราพร เกษสมบุญ, 2550. (เพ็ญอ้าง) หน้า 43

องค์ความรู้และโครงสร้างการดูแลสุขภาพของชนอีสาน

Knowledge and Structure of Health Care in Northeast Thailand

สุกัญญา นาคะวงศ์ และ เครือข่ายสุขภาพวิถีไทยอีสาน

Sukanya Nakawong and Isan Health Care Network

หน่วยวิจัยความหลากหลายทางชีวภาพและภูมิปัญญาท้องถิ่น

คณะวิทยาศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม

E-mail: nakawong_tik@hotmail.com

บทคัดย่อ

วัตถุประสงค์ของการวิจัยในครั้งนี้ เพื่อส่งเสริมและสร้างกระบวนการถอดองค์ความรู้ในการดูแลสุขภาพของชนอีสาน วิเคราะห์ และสังเคราะห์ระบบการดูแลสุขภาพของชนอีสาน รวมทั้งจัดทำโครงสร้างระบบการดูแลสุขภาพของชนอีสาน โดยใช้วิธีการดำเนินงาน 2 วิธีการ คือ 1) การเสวนากลุ่ม ในรูปแบบที่เป็นทางการ และไม่เป็นทางการ และ 2) การสัมภาษณ์หมอฟันบ้าน ปราชญ์ ผู้รู้ จำนวน 181 ท่าน แบบไม่มีโครงสร้าง แต่มีการกำหนดประเด็น ผลการดำเนินการเสวนากลุ่มทั้ง 2 รูปแบบ พบว่า โครงสร้างการดูแลสุขภาพของชนอีสานสามารถแบ่งได้เป็น 3 ระดับ คือ ระดับครอบครัว ระดับหมอฟันบ้าน และระดับสังคม ในระดับครอบครัวมีการใช้ภูมิปัญญาสามัญ และภูมิปัญญาแบ่งปัน ในการดูแลสุขภาพ ใช้การรักษาทั้งทางกายและจิตใจ ระดับหมอฟันบ้าน หมอฟันบ้านใช้องค์ความรู้ดั้งเดิมที่ได้รับการถ่ายทอดจากบรรพบุรุษ เสาะแสวงหาเรียนรู้จากผู้เชี่ยวชาญ และจากการทดลองปฏิบัติด้วยตนเอง เพื่อรักษาคนในชุมชนและต่างชุมชนทั้งทางร่างกายและจิตใจ ส่วนในระดับสังคม องค์ความรู้จะเป็นแบบประยุกต์ ซึ่งได้รับการสนับสนุนจากหลายหน่วยงานเพื่อให้รูปแบบการรักษาสอดคล้องกับการทำงานขององค์กรหรือหน่วยงานที่เห็นความสำคัญและเข้ามาให้การสนับสนุน และจากการสัมภาษณ์หมอฟันบ้าน ปราชญ์ ผู้รู้ แบบไม่มีโครงสร้าง แต่มีการกำหนดประเด็น พบว่ามีประเด็นสำคัญที่สามารถต่อยอดได้ 9 ประเด็น ได้แก่ 1. อาหารอีสาน 2. โสเภณีและสถาปัตยกรรมชุมชน 3. ฮีต-คอง ประเพณี 4. หมอเส้นหมอเอ็น 5. แม่และเด็ก 6. การย่าง 7. พิธีกรรม 8. พิษ และ 9. ยาพื้นบ้านอีสาน

Abstract

The aims of this research were 1) to promote and support the translation process of knowledge about Isan health care, 2) to analyze and synthesize the system of Isan health care, and 3) to

analyze structure of Isan health care. This research used 2 methods 1) focus groups in formal and informal situation and 2) interviews with folk healer, experts and knowledgeable people that did not have a set structure but a set issue. The results from focus group revealed the structure of Isan health care at 3 levels, family level, folk healer level and community level. The family level has common traditional knowledge and the sharing of traditional knowledge for physical ailments and mental health care. The folk healer level uses folk knowledge from old people or learned from knowledgeable people and tried out by themselves. The Community level came from organizations outside the village. It was supported by many other organizations. There were inside the body. 181 key informant interviews were conducted with out structure. There were 9 main issues that were important to their life, which were, Isan food, home horoscope and community architecture, Isan rule and folk customs, Isan massage, Mother and Child, curing bleeding inside the body, Isan Ceremony and Isan folk medicine.

คำสำคัญ หมอพื้นบ้าน (Folk Healer) องค์ความรู้ (Knowledge) ภูมิปัญญา (Traditional Knowledge) ภูมิปัญญาสามัญ (Common Traditional Knowledge) ภูมิปัญญาแบ่งปัน (Sharing Traditional Knowledge)

บทนำ

ภูมิปัญญาด้านการดูแลสุขภาพของคนอีสาน เป็นองค์ความรู้ท้องถิ่นที่เรียนรู้ สะสม สืบทอดและใช้ประโยชน์ในท้องถิ่นมาเป็นเวลาช้านาน ก่อนที่วิทยาการทางการแพทย์สมัยใหม่จะเข้ามามีบทบาทกับวิถีชีวิต เพราะโรคภัยไข้เจ็บเป็นสิ่งที่หลายคนไม่อาจหลีกเลี่ยงได้ จึงนับได้ว่าภูมิปัญญาในการดูแลสุขภาพของคนอีสานในอดีตสามารถป้องกัน หรือดูแลรักษาผู้คนในสังคมได้เป็นอย่างดี ปัจจุบันในยุคแห่งสารเคมีและวิทยาการทางการแพทย์สมัยใหม่เน้นที่จะรักษาโรค โดยใช้ยาหรือการผ่าตัดเพียงอย่างเดียว หลายหน่วยงานจึงหันมาให้ความสำคัญกับการพัฒนาองค์ความรู้และหมอพื้นบ้านให้เป็นที่ยอมรับในบริบทของหมอพื้นบ้านเอง สร้างความมั่นใจให้กับประชาชนในการเลือกใช้ระบบการดูแลสุขภาพด้วยองค์ความรู้และภูมิปัญญาพื้นบ้านเป็นหลักประกันด้านสุขภาพให้แก่ประชาชน การทำการวิจัยในครั้งนี้เปรียบเสมือนเป็นการจัดการองค์ความรู้ให้เป็นรูปธรรมมากขึ้น ก่อให้เกิดความเข้มแข็งและความมั่นคงของหมอพื้นบ้าน หมอพื้นบ้านจากหลายพื้นที่มีโอกาสได้มาพบปะ แลกเปลี่ยนความรู้กัน ซึ่งการดำเนินการของเครือข่ายสุขภาพวิถีไทอีสาน โดยได้รับการสนับสนุนจาก สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) สำนักงานภาค ปีงบประมาณ 2549 และสำนักงานกองทุนสนับสนุนการสร้างเสริมสุขภาพ (สสส.)

วัตถุประสงค์

1. เพื่อส่งเสริมและสร้างกระบวนการถอดชุดองค์ความรู้ในการดูแลสุขภาพของคนอีสาน
2. เพื่อวิเคราะห์ และสังเคราะห์ระบบการดูแลสุขภาพของคนอีสาน
3. เพื่อจัดทำโครงสร้างระบบการดูแลสุขภาพของคนอีสาน

วิธีการดำเนินการ

1. จัดประชุมผู้ร่วมดำเนินการเพื่อกำหนดกรอบในการทำงาน วิธีการจัดเก็บข้อมูลและการรายงานผลการดำเนินงาน
2. จัดประชุมใหญ่เพื่อฝึกอบรมนักวิจัยในพื้นที่เพื่อพัฒนาและฝึกทักษะการเก็บข้อมูล ถอดชุดความรู้ในประเด็นต่างๆ ทั้ง 9 ประเด็น ให้เป็นระบบ
3. จัดประชุมกลุ่มผู้รู้ในพื้นที่เป้าหมาย เพื่อทำการถอดองค์ความรู้ โดยใช้กระบวนการในลักษณะ R&D
4. ดำเนินการสังเคราะห์องค์ความรู้ในการดูแลสุขภาพชุมชนอีสาน 9 ประเด็น
5. จัดเวทีประชุมเสวนา เพื่อตรวจสอบชุดองค์ความรู้ในพื้นที่เป้าหมาย 7 พื้นที่
6. จัดทำโครงสร้างระบบการดูแลสุขภาพชุมชนอีสาน
7. จัดเวทีกลางเพื่อตรวจสอบรูปแบบโครงสร้างระบบการดูแลสุขภาพของคนอีสาน

ผลการดำเนินการ

การดูแลสุขภาพของคนในชุมชนอีสาน สามารถแบ่งออกเป็น 3 ระดับ คือ **ระดับครอบครัว ระดับหมู่บ้าน และระดับสังคม**

1. ระดับครอบครัว

องค์ความรู้หรือภูมิปัญญาที่ใช้ดูแลรักษาสมาชิกในครอบครัวส่วนมากจะมีอยู่ 2 ลักษณะ คือ ภูมิปัญญาสามัญ และภูมิปัญญาแบ่งปัน

1.1 ภูมิปัญญาสามัญ เป็นองค์ความรู้ที่บุคคลทั่วไป หรือสมาชิกในครอบครัวทุกคนต้องรับรู้ พ่อแม่ ปู่ย่า ตายายจะช่วยกันถ่ายทอด หรือสั่งสอนลูกหลานมาตั้งแต่สมัยเด็กๆ เช่น ห้ามนั่งขวางทางบันได ห้ามตัดเล็บตอนกลางคืน เวลาใส่บาตรห้ามเหยียบเงาพระ ห้ามนั่งกอดเข้า ห้ามนอนเอามือก่ายหน้าผาก ห้ามนั่งค้าคางแม่มลูกอ่อนห้ามกินข้าวคาวหม้อ เป็นต้น

1.2 ภูมิปัญญาแบ่งปัน เป็นภูมิปัญญาที่มีการถ่ายทอดจากผู้รู้ ผู้เฒ่าผู้แก่ ที่มีประสบการณ์ ส่วนมากจะเป็นภูมิปัญญาที่จะดูแลกันเมื่อยามเจ็บไข้ได้ป่วยจากครอบครัวหนึ่งถูกถ่ายทอดไปยังอีกครอบครัวหนึ่ง เช่น เมื่อเกิดบาดแผลขึ้นกับลูกหลาน ลูกบ่าก็จะบอกให้แม่ของเด็กไปเอาใบสาบเสือมาห้ามเลือดให้ลูก เมื่อลูกสาวบ้านไหนออกลูก แล้วแม่มลูกอ่อนไม่มีน้ำนมให้ลูกดื่ม แม่ก็จะไปถามยายอีกบ้านหนึ่ง ยายจะบอกให้ไปเอาต้นเอื้องหมายนามาต้มดื่ม เมื่อไปมาหาสู่กันในหมู่บ้านเห็นเด็กๆ เป็นผื่น คัน ก็จะแนะนำให้ไปหาต้นหนาดมาต้มอาบ ไปเอาใบตำลึงมาช้ยี้ทา ซึ่งองค์ความรู้เหล่านี้แม่ในหลายชุมชนจะไม่มีการจัดบันทึกไว้ แต่ก็จะถูกถ่ายทอดมาทุกยุคทุกสมัย ปากต่อปาก รุ่นต่อรุ่น เป็นในลักษณะตาสอนหลานสืบทอดกันมาจนปัจจุบัน

ภูมิปัญญาทั้ง 2 ลักษณะที่ใช้ดูแลสุขภาพตนเองในชุมชน จะเป็นการรักษาได้ทั้ง 2 รูปแบบ คือ สามารถรักษาได้ทั้งทางใจทางจิต และการรักษาทางกาย

1) การรักษาทางจิต จะเกี่ยวกับพิธีกรรม ฮีต คอง ประเพณี องค์ความรู้เหล่านี้สามารถช่วยในเรื่องของสภาพจิตใจของผู้ป่วย ช่วยให้มีความกำลังใจในการฟื้นฟูสภาพร่างกาย

1.1) พิธีกรรมที่มีส่วนช่วยในการรักษาทางจิต เช่น

1.1.1) การผูกแขน เมื่อลูกหลานจะเดินทางไกล พ่อแม่ ปู่ย่า ตายาย จะผูกข้อต่อแขนให้อวยพรให้เดินทางปลอดภัยให้โชคดี หรือบางครั้งอาจจะหยิบดินไต้บันไดใส่หัวให้ลูกหลานด้วย เพราะเชื่อว่าให้แม่ธรณีจะช่วยปกป้องดูแลลูกหลานให้แคล้วคลาดปลอดภัย

1.1.2) การบ่าแม่ธรณี การบนบานศาลกล่าวต่อผีปุตตา ผีบ้าน ผีเรือน เมื่อสมาชิกในครอบครัวป่วย หรือสมาชิกในครอบครัวจะประกอบกิจการงานใดใด ขอให้แม่ธรณี ผีปุตตา ผีบ้าน ผีเรือน ได้รับรู้ และช่วยคุ้มครองดูแลให้หายป่วย หรือให้กิจการรุ่งเรืองประสบผลสำเร็จในหน้าที่การงานที่จะลงมือกระทำ เมื่อหายป่วยหรือได้รับผลตามที่มุ่งหมายแล้ว ก็จะจัดเลี้ยงแม่ธรณี ผีปุตตา ผีบ้าน ผีเรือนตามที่ได้บ่า หรือบนไว้ เรียกว่า “แก้บน” หรือ “ปลงแม่ธรณี”

1.2) ฮีต คอง ประเพณีที่มีส่วนช่วยในการรักษาทางจิต เช่น

1.2.1) ประเพณีสงกรานต์ ลูกหลานจะกลับบ้านมาไหว้พ่อแม่ ปู่ย่า ตายาย ซึ่งเป็นประเพณีที่ลูกหลานจะได้แสดงความเคารพต่อผู้เฒ่า ผู้แก่เพื่อเป็นสิริมงคลกับตนเอง หน้าที่การงานจะได้รุ่งเรือง พ่อแม่จะพาลูกหลานผูกข้อต่อแขน สรงน้ำให้คนเฒ่าคนแก่ พระพุทธรูปประจำบ้าน กระดุกบรรพบุรุษที่ล่วงลับไปแล้ว เทศกาลสงกรานต์ถือเป็นวันรวมญาติของสังคมชนบทอีสานอีกด้วย

2) การรักษาทางกาย เป็นการดูแลสุขภาพร่างกายของสมาชิกในครอบครัว เช่น ช่วยกันดูแลในเรื่องอาหารและข้อขล้าต่างๆ จัดอาหารให้ถูกกับโรคและวัย การย่ำง (รักษาอาการฟกช้ำภายใน) เมื่อสมาชิกในครอบครัวได้รับอุบัติเหตุ การดูแลแม่เฒ่าและลูกอ่อน

2.1) อาหารและข้อขล้า

คนอีสานถึงแม้จะอยู่ยากง่าย แต่คนอีสานก็มีข้อขล้าในการกิน ชาวอีสานเรียนรู้และถ่ายทอดมาจากบรรพบุรุษ ซึ่งถือว่าเป็นองค์ความรู้หรือภูมิปัญญาของชาวอีสานที่มีการลงมือทดลองมากมายชั่วอายุคนส่วนใหญ่จะเป็นความเชื่อและข้อขล้าของเด็ก แม่เฒ่า แม่ลูกอ่อน ผู้ป่วย

2.1.1) อาหารสำหรับผู้ป่วย ส่วนมากจะให้รับประทานอาหารที่มีในท้องถิ่น เป็นอาหารที่มีประโยชน์ เช่น แยม ปลาต่างๆ กระแต ผักตำลึง ฟักทอง ผักหนอก แดงขาว การปรุงอาหารสำหรับผู้ป่วยส่วนมากจะใช้การปิ้งเป็นหลัก ไม่ใส่เครื่องปรุงอย่างอื่นยกเว้นเกลือ

2.1.2) อาหารที่ผู้ป่วยห้ามกิน เช่น ข้าวเหนียวดำ แดงโม ผักปลั่ง มะเขือเขียว แดงเขียว ผักชะอม มะละกอ บวบกลม ผักกูด หน่อไม้ เป็นต้น

2.2) การย่ำง (รักษาอาการฟกช้ำภายใน)

เมื่อลูกหลานตกต้นไม้ ควายชน รถล้ม รถชน คนอีสานจะมีวิธีการบำบัดรักษาด้วยวิธีการย่ำงไฟเพื่อรักษาอาการเลือดคั่ง เลือดตกใน ปวดเมื่อยตามร่างกาย เป็นการรักษาแบบวิธีการกระจายเลือดโดยใช้ความร้อนเข้าช่วย สาเหตุที่ทำให้เกิดอาการเลือดคั่ง เลือดตกใน

2.3) ดูแลแม่เฒ่าและแม่ลูกอ่อน

เมื่อมีคนในครอบครัวตั้งครรรค์ คนอีสานมีภูมิปัญญาในการดูแลตนเอง ซึ่งถูกถ่ายทอดจากยายหรือ

แม่ไปยังลูกสาวที่กำลังตั้งครรภ์ เป็นภูมิปัญญาที่ยังใช้กันอย่างแพร่หลายในสภาพสังคมอีสานปัจจุบัน ในเรื่องของข้อห้ามและข้อควรปฏิบัติ ตลอดจนความเชื่อในเรื่องต่างๆ เช่น อาหาร และโรคต่างๆ ที่เกิดในช่วงตั้งครรภ์ ไปจนถึงการเตรียมตัวคลอด ส่วนผู้เป็นสามีจะทำการหาไม้พินมาตากให้แห้งและเตรียมสถานที่อยู่ไฟ

2. ระดับหอพื้นบ้าน

หอพื้นบ้านเป็นผู้ที่มีบทบาทมากในชุมชนเพราะทุกโรคหรือทุกปัญหาที่เกิดขึ้นในครอบครัว บุคคลในครอบครัวเองไม่สามารถแก้ไขปัญหาได้ทุกอย่าง เพราะในชีวิตหนึ่งของคนตั้งแต่เกิดจนตายมีปัญหาเกิดขึ้นมากมาย และมีเหตุการณ์สำคัญต่างๆ ผ่านเข้ามาในชีวิตเป็นระยะ เช่น เมื่อมีคนป่วยในครอบครัว ถ้าไม่ทราบว่าเป็นมาจากสาเหตุใด ก็ต้องไปให้หมอหมอ หมอสง (วินิจฉัย) ให้อาการเจ็บป่วยเกิดจากสาเหตุใด ว่าควายเปิด ไก่ ในเล้าหายก็ต้องไปส่องดูว่าไปอยู่ไหน จะได้กลับคืนมาหรือไม่ และเมื่อมีเด็กแรกเกิดในบ้านก็ต้องทำพิธีสู่ขวัญให้เด็ก เมื่อโตขึ้นถึงวัยมีเหย้ามีเรือนก็ต้องเข้าพิธีแต่งงาน โดยเฉพาะผู้ชายก่อนแต่งงานก็ต้องเข้าพิธีบวชก่อน เมื่อแต่งงานแล้วมีครอบครัวต้องมีการมีบ้านเป็นของตนเอง เมื่อสร้างบ้านเสร็จต้องทำพิธีขึ้นบ้านใหม่ สิ่งเหล่านี้ล้วนต้องอาศัยหมอพื้นบ้านที่มีความรู้ความเชี่ยวชาญด้านต่างๆ ในชุมชนมาช่วยทำพิธีให้ ซึ่งเป็นความสุขทางจิตใจ ที่เชื่อว่าเมื่อได้ทำแล้วจะทำให้เกิดความสุขความเจริญแก่ตนเองและครอบครัว

สิ่งที่กล่าวมาข้างต้นถือเป็นการรักษาอาการทางจิตใจ ส่วนการรักษาอาการทางกาย มีโรคหลายโรคที่หมอพื้นบ้านต้องใช้สมุนไพรในการรักษา และบางโรคใช้ทั้งสมุนไพรและทำพิธีกรรมประกอบการรักษา ต้องรักษาทั้งทางจิตใจและทางกายควบคู่กัน หมอพื้นบ้านจึงเป็นที่พึ่งทั้งทางใจและทางกายให้กับผู้ป่วยในสังคมอีสานได้อย่างดี

2.1 พิธีกรรมที่มีส่วนช่วยในการรักษาทางจิต เช่น การสู่ขวัญ ขึ้นบ้านใหม่ การบวช สงฆ์ มอ เป็นต้น

2.1.1 การสู่ขวัญ

การสู่ขวัญ เหตุแห่งการทำพิธีสู่ขวัญมีหลายสาเหตุ ทั้งเหตุดีและเหตุไม่ดี เหตุดี เช่น แต่งงาน มีลูก ขึ้นบ้านใหม่ ได้เลื่อนยศเลื่อนตำแหน่งหน้าที่การงาน เหตุไม่ดี เช่น หายป่วย ได้สิ่งของที่หายกลับคืนมา เป็นต้น ทำพิธีสู่ขวัญเพื่อเป็นการปลอบใจ ช่วยให้จิตใจดีขึ้น มีความมั่นใจในการดำเนินชีวิตมากขึ้น

พาขวัญ คือสิ่งที่ต้องเตรียมเมื่อกำหนดให้มีการทำพิธีสู่ขวัญขึ้น โดยผู้เฒ่าผู้แก่จากหลายครอบครัว มาช่วยกันจัดพาขวัญ ดอกไม้ ใบตองก็แบ่งปันกันให้ในชุมชน สิ่งที่ต้องจัดให้มีในพาขวัญ คือ ดอกไม้ ข้าวต้ม ขนมกล้วย ฝ้ายผูกแขน และจัดพานสำหรับใส่ผ้าผืนแพรวา กระเจ๊ก หวี แป้ง น้ำหอม สร้อย แหวน ซึ่งเป็นเครื่องแต่งตัวของผู้ที่เราจะทำพิธีสู่ขวัญให้

การสวด เจ้าของขวัญต้องเข้ามานั่งใกล้ พาขวัญและตั้งจิตอธิษฐาน ขอให้มีความสุขความเจริญหายจากโรคภัยไข้เจ็บ หมอสูตรขวัญก็จะทำพิธีให้

2.1.2 ขึ้นบ้านใหม่

เมื่อสร้างบ้านเสร็จหรือซื้อบ้านใหม่ จะมีพิธีขึ้นบ้านใหม่ เจ้าของบ้านจะไปปรึกษากับพ่อพราหมณ์ถึงฤกษ์ยามที่ดีที่จะขึ้นบ้านใหม่ ต้องจัดเตรียมอะไรบ้าง

วันขึ้นบ้านใหม่ ฤกษ์ยามที่ดีที่นิยมขึ้นบ้านใหม่ คือ วันพุธ พุธหัสบดี และวันศุกร์

ทิศขึ้นเรือนใหม่ ทิศที่จะขึ้นเรือนใหม่ก็ต้องเลือก ทิศที่ดีที่ควรขึ้นเรือนใหม่ คือ ทิศหรีดี ทิศพายัพ ทิศอุดร และทิศอีสาน

2.1.3 การบวช

การบวชเป็นสิ่งที่สำคัญมากของผู้ชาย ผู้ชายทุกคนเมื่ออายุครบกำหนดที่ต้องบวช ต้องเข้าพิธีบวชเพื่อเป็นการตอบแทนบุญคุณ บิดามารดาผู้ให้กำเนิด และถือเป็นการอบรมบ่มนิสัยให้เป็นคนดีมีศีลธรรม

บวช คำว่าบวช ออกมาจากศัพท์ว่า ปะวะชะ แปลว่างดเว้น คือ งดเว้นจากสิ่งที่ไม่ควรงดเว้น เว้นจากกิจทางบ้าน มาบำเพ็ญเพียรทำกิจพระศาสนา เช่น สวดมนต์ภาวนา เป็นต้น

การบวชนั้น ถ้าเป็นสามเณร เรียก บรรพชา ถ้าเป็นพระภิกษุ เรียก อุปสมบท มี 3 อย่าง คือ

- 1) พระพุทธเจ้าบวชให้ ด้วยเปล่งวาจาว่า มาเถิดพระภิกษุ ธรรมเรากล่าวดีแล้ว ท่านจงประพฤติพรหมจรรย์ เพื่อพ้นทุกข์โดยชอบเถิด
- 2) พระสาวกบวชให้ ด้วยเปล่งวาจาว่า พุทธัง สรณัง คัจฉามิ อัมมัง สรณัง คัจฉามิ สังฆัง สรณัง คัจฉามิ เรียกติสสรณคัมภีร์อุปสัมปทา
- 3) พระสงฆ์ 5 รูป รวมทั้งพระอุปัชฌาย์บวชให้ด้วยการสวดญัตติ 1 ครั้ง อนุสาวนา 3 ครั้ง รวมเป็น 4 ครั้ง เรียก ญัตติจตุตถกรรมวาจา การบวชข้อที่ 3 นี้เป็นการบวชที่ทำอยู่ในปัจจุบันนี้

บุคคลที่ควรให้บวช คือ บุคคลที่มีอายุครบ มีอาชีพชอบ มีหลักฐานดี มีความประพฤติดี ไม่ติดยาเสพติด มีความรู้ อ่านออก เขียนได้ ปราศจากบรรพชาโทษ มีร่างกายสมบูรณ์ ไม่ชราภาพหรือพิการ

บุคคลที่ไม่ควรให้บวช บุคคลที่อายุไม่ครบ บุคคลที่ทำความผิดหลบหนีอาญาแผ่นดิน หลบหนีราชการ มีคดีค้างในศาล ถูกตัดสินจำคุกฐานเป็นผู้ร้ายสำคัญ มีโรคติดต่อ มีอวัยวะพิการ ไร้ความสามารถจนไม่อาจปฏิบัติศาสนกิจได้สะดวก

นาค เป็นชื่อเรียกคนที่จะบวช นาค แปลว่า ผู้ประเสริฐหรือผู้ไม่ทำบาป

การประเคนนาค เมื่อบุตรหลานมีอายุครบพอที่จะบวช และพร้อมจะบวช พ่อแม่จะพาไปฝากไว้กับเจ้าวัดก่อนบวช ประมาณ 1 เดือนเพื่อให้ศึกษาเล่าเรียนทำวัตร สวดมนต์ ท่องบทขนานนาค ทำพินทุ บัณฑิตฐานเรียนหนังสือธรรม เมื่อจะนำลูกหลานไปฝากต้องจัดดอกไม้ธูปเทียนใส่ขันแล้วนำตัวนาคไป เมื่อท่านรับขันแล้วก็ตระหง่านให้ชาวบ้านได้อนุโมทนาสาธุการนี้ เรียกว่า การประเคนนาค

การปล่อยนาค ก่อนถึงวันบวช 2-3 วัน นาคจะนำดอกไม้ธูปเทียนไปลาญาติพี่น้อง เพื่อสมมาลาโทษผู้หลักผู้ใหญ่ที่ตนเคารพนับถือ และไปสั่งลาชู้สาว (ถ้ามี) หากมีหนี้สินติดตัวก็ต้องรีบชำระให้หมด เพื่อจะได้เป็นคนบริสุทธิ์ การปล่อยนาคให้ไปไหนมาไหนก็ได้มีกำหนด 3 วัน เรียกว่า วันปล่อยนาค ทั้งนี้เพื่อให้นาคได้มีโอกาสไปทำธุระส่วนตัว เมื่อบวชแล้วจะได้ตั้งหน้าบำเพ็ญกุศลต่อไป

กองบวช เครื่องใช้ที่จะนำมาบวชเรียกกองบวช สิ่งที่เป็นจะขาดเสียไม่ได้ คือ บริหาร 8 ได้แก่ ผ้าถุง ผ้าห่ม ผ้าสังฆาฏิ บาตร มิดโกน เข็ม ประคตเอว ผ้ากรองน้ำ บริหารนอก ได้แก่ เสื่อ สาด อาสนะ ร่ม รองเท้า โถนเตียง ตั่ง จะมีหรือไม่ก็ได้ไม่จำเป็น ถ้าทำพร้อมกันหลายกองให้ชนมารวมกันไว้ที่วัด ตอนค่ำสวดมนต์เสร็จแล้วบังสุกุลอุทิศส่วนกุศลแด่ญาติที่ล่วงลับไปแล้ว กลางคืนมีมหรสพ ตอนเช้าถวายอาหารบิณฑบาต

ถ้าตั้งกองบวชที่บ้านของนาคแต่ละคน ไม่ตั้งรวมกัน ตอนค่ำนิมนต์พระไปสวดมนต์ที่บ้าน มีฟังเทศน์

รุ่งขึ้นตอนเช้าเลี้ยงพระ แล้วแห่กองบวชออกมารวมกันที่ศาลาวัด กองบวชใช้เม็งคือเตี้ยงهامออกมา เตี้ยงนั้นใช้เป็นเตี้ยงนอนของพระบวชใหม่ เมื่อกองบวชมารวมกันแล้ว ก่อนจะสู่ขวัญนาค ต้องบั้งสุกุลอุทิศส่วนกุศลแด่ผู้ตายก่อน

การแห่หนด การจัดแห่หนดแล้วแต่ศรัทธาของเจ้าภาพ ปัจจุบันนิยมมีขบวนกองยาวมาแห่หนดร่วมด้วย นาคทุกคนต้องโกนผม โกนคิ้ว นุ่งเสื้อผ้าให้เรียบร้อย ถ้าตั้งกองบวชไว้ที่บ้าน ให้แห่กองบวชมารวมกันที่วัด เมื่อพร้อมกันแล้วก็หีบรอบศาลาอีกครั้งหนึ่ง

การสู่ขวัญนาค เมื่อแห่รอบศาลาแล้ว นาคทุกคนเตรียมเข้าพาขวัญ ญาติพี่น้องนั่งห้อมล้อมพาขวัญ พรหมณ์เริ่มทำพิธีสู่ขวัญ เสร็จแล้วผูกแขนนาคนำเข้าพิธีบวชต่อไป

การบวชนาค เวลาจะเข้าโบสถ์ พ่อจูงมือชายแม่จูงมือขวา ถ้าพ่อแม่ไม่มีให้ญาติพี่น้องเป็นผู้จูง ถึงภายในโบสถ์แล้วนาคจะนำดอกไม้ธูปเทียนไปบูชาพระ เสร็จแล้วกลับมานั่งที่พ่อแม่จะยกผ้าไตรส่งให้นาค ก่อนจะได้รับผ้าไตร นาคต้องกราบพ่อแม่ก่อน แล้วอุ้มผ้าไตรเดินคุกเข่าประนมมือเข้าไปท่ามกลางสงฆ์ กล่าวคำขอบรรพชาต่อพระอุปัชฌาย์ เมื่อขอบรรพชาแล้วออกมาครองผ้า แล้วเข้าไปขอศีลกับพระอาจารย์ เป็นอันได้บวชเป็นสามเณรแล้ว ต่อจากนั้นอุ้มบาตรเข้าไปหาพระอุปัชฌาย์ แล้วกล่าวคำขอนิสัง เมื่อท่านเอาบาตรคล้องคอแล้วมอบบาตร จีวรให้ ให้ออกไปยืนอยู่ข้างนอก ตอนนั้นพระอาจารย์คู่สวดจะสมมติตน เป็นผู้สอนและชักซ้อมนาค แล้วออกไปชักถามนาค พอลาแล้วก็เรียกนาคเข้ามาถามต่อหน้าพระสงฆ์ พระอุปัชฌาย์ทำหน้าที่บอกเล่าสงฆ์ แล้วอาจารย์สวดเป็นผู้ถาม พอลาแล้วเสร็จก็สวดญัตติ 1 ครั้ง และอนุสาวนา 3 ครั้ง เรียก ญัตติตฤตฤตรมวาทาเป็นอันว่านาคนั้นได้บวชเป็นพระภิกษุโดยสมบูรณ์แล้ว

การบอกอนุศาสน์ เมื่อบวชแล้ว พระอุปัชฌาย์จะบอกอนุศาสน์ คือ บอกกิจที่พระควรทำและไม่ควรทำ กิจที่ควรทำมี 4 อย่าง คือ นุ่งห่มผ้าบังสุกุล เทียบวินยทบาท อยู่โคนต้นไม้ ฉนยาดองด้วยน้ำมูตร กิจที่ไม่ควรทำ 4 อย่าง คือ เสพเมถุน ลักขของเขา ช่าสัตว์ พุดอวดคุณวิเศษที่ไม่มีในตน

การกรวดน้ำ พอพระอุปัชฌาย์บอกอนุศาสน์จบแล้วถือว่าเสร็จการบรรพชาอุปสมบทแล้ว ต่อหน้านั้นพระใหม่จะนำตุบัจจายไปถวายพระอุปัชฌาย์ อาจารย์และพระสงฆ์ เสร็จแล้วออกไปนั่งทำยาอาสนะคอยรับอัฐฐะบริวาร ถ้าผู้ชายถวายให้รับด้วยมือ ถ้าผู้หญิงถวายให้ใช้ผ้ากราบรับ เสร็จแล้วเข้ามานั่งที่เดิมเตรียมกรวดน้ำไว้ เมื่อพระอุปัชฌาย์ถวายยา พระใหม่เริ่มกรวดน้ำ พอท่านว่าถึง “มณิโชติโรยธา” ให้กรวดน้ำให้หมด การกรวดน้ำในพิธีนี้ถือว่าเป็นการแผ่ส่วนกุศลแด่ญาติที่ล่วงลับไปแล้ว เป็นอันเสร็จพิธีเกี่ยวกับการบวชเมื่อครบ 3 วันแล้วจะมีการฉลองพระบวชใหม่ การฉลองก็คือจัดอาหารคาวหวานมาเลี้ยงพระ และสู่ขวัญให้พระบวชใหม่

การลาสิกขา ผู้บวชในสมัยโบราณเป็นผู้เบียดต่อโลกจึงไม่มีการลาสิกขา ครั้นต่อมาการบวชได้เปลี่ยนแปลงมาเป็นประเพณี โดยถือว่าผู้ชายทุกคนจะต้องบวช เมื่อการบวชกลายเป็นประเพณีแล้ว เมื่อผู้บวชไม่ประสงค์จะอยู่ก็ต้องลาสิกขา การลาสิกขาก็ต้องทำเป็นกิจจะลักษณะ พิธีทำมีดังนี้ ผู้ประสงค์จะลาสิกขาเตรียมดอกไม้ธูปเทียน ไปทำวัตรพระอุปัชฌาย์อาจารย์ เมื่อถึงวันกำหนดแล้วให้จัดสถานที่นิมนต์พระสงฆ์มาพร้อมกันแล้ว พระภิกษุผู้จะลาสิกขาต้องแสดงอาบัติเสียก่อน แล้วว่านโม 3 จบ ว่า อดีตปัจจุเวกขณะ 1 จบ ว่า คำลาสิกขา ว่า สิกขัง ปัจจักขามิ คีหิติ มัง ธาเรถะ ข้าพเจ้าขอลาสิกขา ขอท่านทั้งหลายจงจดจำข้าพเจ้าไว้

ว่าเป็นคฤหัสถ์ ณ บัดนี้ ว่า 3 จบ แล้วพระเถระจะชักผ้าสังฆาฏิออก จึงออกไปเปลื้องผ้าเหลืองออก นุ่งห่มผ้าขาวเข้ามา กล่าวคำขอสรณคมน์และศีล 5 แล้วกล่าวคำปฏิญาณตนเป็นพุทธมามะกะว่า อหัง พุทธัญจะ อัมมัญจะ สรณังคโต สารุ ภันเต ภิกขุสังโฆ พุทธมามโกติ มัง ธาเรถะ พระสงฆ์นั่งอันดับรับสาธุพร้อมกัน แล้วผู้ลาสิกขากราบ 3 หน แล้วน้อมตนเข้าไปรับน้ำมนต์ พระสงฆ์สวดชัยันโต 3 จบ เสร็จแล้วผู้ลาสิกขานำเครื่องสักการะไปถวาย พระสงฆ์อนุโมทนาเป็นเสร็จพิธี ส่วนการลาสิกขาของสามเณรไม่มี อนุโลมตามอย่างพระภิกษุ

2.1.4 หมอดู หมอสอง

หมอดู ปกติหมอดูจะทำหน้าที่ทำนายอนาคต ทั้งเรื่องปัญหาส่วนตัว ด้านเศรษฐกิจ ความรักและการแต่งงาน ปัญหาครอบครัวหรืออื่นๆ หมอดูได้เข้ามามีบทบาทเกี่ยวกับการเจ็บป่วยในกรณีที่หมอดูทายว่าจะมีเคราะห์ คนมีเคราะห์ต้องไปทำพิธีสะเดาะเคราะห์ การทำพิธีสะเดาะเคราะห์เป็นพิธีกรรมป้องกันความเจ็บป่วยหรือช่วยบรรเทาให้หนักเป็นเบา หรือในกรณีเจ็บป่วยโดยหาสาเหตุไม่ได้ ซึ่งส่วนใหญ่มักเป็นอาการป่วยเรื้อรัง หมอดูจะเป็นผู้บอกถึงสาเหตุของการเจ็บป่วย และหาวิธีการรักษาที่ถูกต้อง อาจกล่าวได้ว่าในระบบของการแพทย์พื้นบ้านนั้น หมอดูมีบทบาทในการวินิจฉัยโรคและแนะนำให้ชาวบ้านหาทางป้องกันก่อนที่จะเกิดอาการเจ็บป่วย หมอดูมีอยู่ 2 ประเภท คือ

หมอดำรา การดูจะอาศัยตำราพรหมชาติ ซึ่งจะดูกราฟชีวิต เลข 7 และการผูกดวงชะตาชาวบ้านส่วนใหญ่ก็นิยมหมอดำรา เรียกว่า ดูตำรา

วิธีการดูตำราของหมอดำรา อาจสรุปเป็นขั้นตอนได้ดังนี้

- 1) คำนวณ วัน เดือน ปีเกิดโดยไม่ให้ตัวเลขผิดพลาด เพราะจะทำให้ทำนายไม่ตรงตามความเป็นจริง
- 2) คำนวณอายุตามที่บันทึกไว้
- 3) ดู 12 ราศี
- 4) ดูดวงดาว จัดตรสามชั้น คำนวณโชค เคราะห์ ประจำปี และเดือนเกิด
- 5) ดูเคราะห์คำนวณจากวันเกิด
- 6) สรุปดวงดาว จัดตรสามชั้นอีกครั้งหนึ่ง

หมอสอง เป็นหมอดูอีกประเภทหนึ่งที่ต้องใช้สมาธิในการทำนาย การทำนายของหมอสองในกรณีที่เกี่ยวกับการเจ็บป่วยมักทำนายว่าถูกผีทำทั้งผีปู่ตายายและผีทั่วๆ ไป เช่น กรณีของเด็กป่วยร้องไห้โยเย หมอสองจะทำนายว่าผีปู่ย่าขอเหล้ากิน เมื่อพ่อแม่เด็กเอาเหล้าไปให้หมอสอง (ซึ่งทำหน้าที่เป็นคนทรงด้วย) ดื่มน้ำเด็กก็จะหยุดร้องไห้ หรือผู้ป่วยไปหลบหลีกผีไร่ผีนา ต้องไปทำพิธีขอขมา เป็นต้น

2.1.5 โสก

ภูมิปัญญาที่บรรพบุรุษอีสานทิ้งไว้ให้ในเรื่องโสก เป็นสิ่งที่คนในยุคปัจจุบันไม่อาจมองข้ามได้ เนื่องจากโสกนั้นเป็นศาสตร์ และศิลป์ที่สามารถอธิบายได้ด้วยเหตุผลทางวิทยาศาสตร์ เช่น การสร้างบ้านเรือน จำเป็นต้องมีโสกมาเป็นตัวกำกับ เนื่องจากมาตราวัดในสมัยโบราณยังไม่เป็นมาตรฐานเท่าที่ควร การสร้างบ้านจึงต้องให้สร้างบ้านให้พอดีกับตัวเจ้าบ้าน ให้เจ้าบ้านเกิดมีความรู้สึกว่าอยู่แล้วสบายกายสบายใจและเป็นการสร้างขวัญกำลังใจให้กับผู้อาศัยว่าได้อยู่ในบ้านที่เป็นมงคล ย่อมมีกำลังใจขยันทำมาหากิน

โสก หรือ โสกลนั้นเป็นการใช้ภูมิปัญญาอย่างชาญฉลาดในการจัดการแบบแผนชีวิตของคนอีสานอย่าง

สร้างสรรค์ และดำเนินชีวิตของคนให้มีความสุขทั้งกาย ใจ และเกิดเจตคติและสุขภาพจิตที่ดีในการดำรงชีพ อยู่ในสังคม จึงไม่อาจปฏิเสธได้ว่าสังคมอีสานในอดีตที่รักษาจารีต ประเพณี ยึด คอง และใส่ใจอย่างเคร่งครัด จะเป็นสังคมที่เรียบง่ายปรองดองมีความสุข และสมานฉันท์เพียงใด

คำว่า โสภ ในที่นี้คือ โสภในภาษาภาคกลางนั่นเอง คำนี้หมายถึงความดีความเป็นมงคล หรือคุณสมบัติ ที่บ่งบอกว่าดี ที่คนอีสานใช้ในลักษณะสัดส่วนแห่งความสมดุลหรือความพอเหมาะพอควร เช่น การพูดมาก น่ารำคาญกว่า “คนไม่ถูกโสภ” คนสูงเกินไป ต่ำเกินไปกว่า “คนไม่ถูกโสภ” คนวิกลหรือคนพิการกว่า “คนไม่ถูก โสภ

หรือโสภ เป็นคำที่บ่งบอกถึงความเป็นมงคลแก่ชีวิต เนื่องจากมนุษย์โลกในครั้งเก่านั้นต่างประสบพบความเดือดร้อน จากโรคภัยจากสัตว์ป่าจากภัยธรรมชาติ ที่คุกคามชีวิตและทรัพย์สินมาโดยตลอดด้วย ภูมิปัญญาของคนสมัยโบราณได้มีวิธีคิดที่จะดำเนินชีวิตให้อยู่อย่างมีความสุขปลอดภัย และให้เกิดความสมดุลกับธรรมชาติจึงได้ค้นหาวิธีการในการจัดการดำเนินชีวิตจากเกิดจนตาย ด้วยภูมิปัญญาท้องถิ่นที่มีอยู่ในพื้นที่ ที่แตกต่างกันไป

2.2 การรักษาทางกายที่ต้องอาศัยหมอพื้นบ้าน นอกจากการรักษาอาการทางจิตใจแล้ว ยังมีอีกหลายโรค หลายกลุ่มอาการที่ต้องอาศัยยาสมุนไพรบวกกับภูมิความรู้และประสบการณ์ของหมอพื้นบ้านในการรักษาอาการเจ็บป่วยเหล่านั้น การรักษาโดยหมอพื้นบ้านไม่ได้มุ่งรักษาโรคทางกายแต่อย่างเดียว แต่ในขณะที่ทำการรักษาบางโรค หมอพื้นบ้านได้ใช้ทั้งพิธีกรรมเวทย์มนต์คาถาและสมุนไพรในการรักษา ซึ่งในที่นี้จะขอยกตัวอย่างการรักษาอาการที่เกิดจากพิษชนิดต่าง การรักษาโรคโดยใช้สมุนไพร และการนวดรักษา

2.2.1 พิษ

- 1) พิษจากภายนอก (น้ำลายจากงู แมลง) เข้าสู่ร่างกาย
- 2) พิษจากภายใน เลือด น้ำเหลือง เกิดการเสียสมดุลในร่างกาย ผิดกระบวน ผิดสำแดง ฝี ไฟไหม้ น้ำร้อนลวก ไฟลามทุ่ง

พิษ (นอกเหนือจากพิษจากแมลงสัตว์กัด ต่อย) หมายถึง กลุ่มอาการที่มีอาการเลือด ลม น้ำเหลือง ในร่างกายไม่สมดุล (มีความเชื่อว่ามีเชื้ออยู่ในตัวมาแต่เกิด) เช่น พิษไฟ พิษน้ำ พิษลม

- 1) **พิษไฟ** ทุ่งวัด เกิดอาการปวดแสบปวดร้อน บวมแดง อักเสบ เปื่อย เน่า
- 2) **พิษน้ำ** เกิดจากเลือดลม (ตัวเย็น) ไม่ส่ำร้อน มีอาการบวมทั้งตัว แต่ไม่คัน เช่น ลมพิษ อยู่ไฟ หลังคลอดแล้วไปโดนน้ำค้าง
- 3) **พิษลม** คัน (ยิ่งเกา ยิ่งคัน) บวม ไม่ร้อน เช่น อีสุกอีใส

พิษจากสัตว์ ภูมิพิษ จะกัดที่เส้นเลือด แล้วส่งพิษเข้าสู่หัวใจ ส่วนงูเห่าจะพันพิษ แต่รักษาง่าย ส่วนงูไม่มีพิษ จะกัดทั่วๆ ไป

หลักการใช้ยาเมื่อถูกสัตว์มีพิษกัด

- 1) ใช้ยาที่กินแล้วทำให้อาเจียนเพื่อขับพิษ
- 2) เอาเขี้ยวออกโดยใช้น้ำมะนาวทาแล้วใช้เส้นผมดึงออกมา หรือใช้นุ่นดึงออกมา บวกด้วยคาถา หากแมงมุมกัดจะมีการหนวดสั้นสะท้าน ช่วงครึ่งฟ้าครึ่งดินถ้าโดนแมงมุมกัดแล้วมักจะมีสัตว์

มีพิษชนิดอื่นมากัดเรื่อยๆ เช่น กบ กิ้งกือ ตัวไหม ไล่เดือน จึงต้องกินยาเพื่อล้างพิษออกจากตัว
ตำรับยาล้างพิษ ล้างกลิ่น

เส้นไหม รังไหมร้าง (ที่ไม่มีตัว) ปล้องอ้อยดำ 7 ปล้อง ต้มกิน แล้วอาบทราย 3 วัน วันละ 3 ชั้น (เอาทรายรดตั้งแต่หัวจดเท้า) หากกินยาตำรับนี้แล้วจะช่วยป้องกันแมลงสัตว์มีพิษกัดต่อย

พิษจากพืช เช่น พิษกลอย พิษตำแย พิษน้ำเกลี้ยง พิษเห็ด เห็ดพิษที่มีสารเคมีตกค้าง เช่น ยาฆ่าหญ้า เห็ดเมา เห็ดเปื้อ เช่น เห็ดขี้ควาย เห็ดระงาก เห็ดโค เห็ดตับเต่า เห็ดไม้เต็ง เห็ดร่างแห เห็ดมียาง จะไม่มีแมลงมาเจาะกิน ดอกสีสันสวยงาม

วิธีพิสูจน์เห็ดที่มีพิษ ต้มเห็ดแล้วใส่ข้าวสาร สังเกตน้ำจะเปลี่ยนจากน้ำใสกลายเป็นสีดำ เมล็ดข้าวเปลี่ยนสี

วิธีการจัดพิษเห็ด เวลาแกงเห็ดให้ใส่น้ำใบย่านาง

อาหารแสลง อาการหรือพิษจากการกินอาหารแสลงเกิดจากโรคประจำตัว หากกินอาหารแสลง โรคก็จะกำเริบหรือแสดงอาการออกมา เช่น ปวดหัว ปวดหลัง

ข้อขล้าในการกินอาหารไม่ให้เกิดพิษ

- อยู่ไฟห้ามถูกน้ำค้าง ห้ามกินปลากัง (ลักษณะเหมือนปลาช่อน หางแดง)
- คนเป็นมะเร็งเต้านม ห้ามกินกล้วยฤๅษี
- เนื้อกระต่ายถ้าปรุงกับผักแพรวแล้วนำมากินจะตายทันที
- คนเป็นฝีห้ามกินหน่อไม้ เนื้อวัว เนื้อควาย มดแดง ขนมะจัน
- อีสุก อีใส อีดำ อีแดง ขณะเป็นห้ามดื่มเหล้า (ร้อน) ห้ามททายาที่ร้อน เช่น ยาหม่อง
- พิษงู ห้ามกินเหล้า (แอลกอฮอล์ จะไปเพิ่มพิษงูให้กระจายเร็วขึ้น)

พิษจากยาสั่ง

อาการ 1) เล็บเขียวออกม่วง 2) น้ำลายฟุ้งปาก 3) เล็บยาวขึ้น

ตำรับยา สะระแหน่ ตะไคร้ น้ำก้นโอง ผสมเอาน้ำกิน 1 แก้ว

การป้องกัน 1) มีสติ มีสติจะมีศีล 2) มีสมาธิ

คุณไสย์ มนต์คาถา ของที่เสก กระทำกับบุคคลที่ไม่ชอบ เช่น นิ่งทับ เหยียบ กินน้ำมันพราย คนเล่นของ เป็นการนำของมาปลุกเสกด้วยมนต์คาถา กระทำกับบุคคลที่ไม่ชอบ ไม่รัก พบบ่อย เช่น การแย่งชิงมรดก ถ้าทำกับบุคคลที่ชอบเรียก มหานิยม

การวินิจฉัย ใช้วิธีการเสี่ยงไข่ เพื่อทำนายว่าถูกคุณไสย์หรือไม่

2.2.2 การรักษาโรคโดยใช้ยาพื้นบ้านอีสาน

จากการรวบรวมตำรับยาพื้นบ้านอีสาน ใน 16 กลุ่มอาการ พบตำรับยั้งสิ้น 501 ตำรับ ประกอบด้วย ตำรับยารักษาโรคไข้หวัด 39 ตำรับ ตำรับยารักษาโรคทาง 43 ตำรับ ตำรับยารักษาโรคประดง 37 ตำรับ ตำรับยารักษาโรคฝี 45 ตำรับ ตำรับยารักษาโรคริดสีดวง 43 ตำรับ ตำรับยารักษาโรคเจ็บ ปวด 59 ตำรับ ตำรับยารักษาโรคเกี่ยวกับเลือด 52 ตำรับ ตำรับยารักษาโรคหมาดขาว 29 ตำรับ ตำรับยารักษาโรคหมักหมัน

16 ตำรับ ตำรับยารักษาโรคไอ 30 ตำรับ ตำรับยารักษาโรคเกี่ยวกับลม 15 ตำรับ ตำรับยารักษาโรคกระษัย
14 ตำรับ ตำรับยารักษาโรคนี้่ว 22 ตำรับ ตำรับยารักษาโรคเห็บชา เส้นเอ็น 15 ตำรับ ตำรับยารักษาโรคไข้
19 ตำรับ และตำรับยารักษาโรคकुสูัด 23 ตำรับ

2.2.3 การรักษาโดยหมอเส้น หมอเอ็น

ความหมายของ เส้น

เส้น หมายถึง เส้นแนวทางเดินของเลือดลม มีการไหลเวียน มีลักษณะสีขาว เป็นท่อ เป็นตัวนำพาคำสั่งจากสมองไปสู่ร่างกาย เป็นตัวส่ง เปรียบเหมือนสะพาน (ตามความหมายของไทบ้าน ทางอีสาน)

เอ็น หมายถึง ส่วนที่เกาะติดส่วนประกอบของร่างกายไม่ให้กระดูกแยกจากกัน เป็นเส้นซึ่งพืดไปตามร่างกาย จุดหลักสำคัญที่สุดคือ เอ็น เป็นสีขาว เกาะยึดอวัยวะต่างๆ ในร่างกาย เป็นตัวพืดใหญ่ เหมือนสายพืดเส้นเอ็นไม่มีรู เส้นมนุษย์มีสามเส้น เส้นเลือด เส้นเอ็น เส้นลม เส้นเลือดกับเส้นลมมีรู เส้นเอ็นไม่มีรู เป็นเส้นที่ยึดเนื้อ เลือด กระดูก

การนวดรักษามีเป็นวิธีการรักษาอาการเจ็บป่วยที่เกี่ยวข้องกับเส้นเอ็นซึ่งหมอแต่ละท่านจะเชี่ยวชาญในการนวดที่แตกต่างกัน บางท่านจะนวดโดยการไล่เส้นเอ็น บางท่านจะนวดโดยอาศัยเส้นลม แต่วิธีการหลักๆ จะเหมือนกัน คือ จะสอบถามอาการผู้ป่วยให้ละเอียด ละสังเกตอาการของผู้ป่วยก่อนทำการนวดทุกครั้ง

3. ระดับสังคม

ในระดับสังคม องค์ความรู้ต่างๆ จะได้รับการพัฒนาปรับเปลี่ยนหรือระบบให้เหมาะสมกับการให้บริการแก่ประชาชน ซึ่งได้รับการสนับสนุนจากหลายหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง เช่น โรงพยาบาล สถานีอนามัย สำนักงานสาธารณสุข สำนักงานประกันสุขภาพแห่งชาติ องค์การปกครองส่วนท้องถิ่นที่ให้ความสำคัญด้านการดูแลสุขภาพของประชาชน รูปแบบการให้บริการจะใส่ใจทั้งทางด้านร่างกาย จิตใจ และสังคม ให้ความสำคัญกับครอบครัว หมอพื้นบ้าน สามารถเข้าถึงรายละเอียดของคนไข้ได้อย่างชัดเจน ใส่ใจเรื่องราวชีวิตและสภาพแวดล้อมของคนไข้ ทำให้เข้าใจสุขภาพอาการเจ็บป่วยได้ลึกซึ้งมากขึ้น ไม่ใช่เป็นเพียงแค่สถานบริการรักษาอาการเบื้องต้น ก่อนที่จะส่งคนป่วยเข้าโรงพยาบาลใหญ่เท่านั้น รูปแบบโรงพยาบาลแพทย์พื้นบ้านที่เห็นได้ชัดเจน ในภาคอีสาน ได้แก่

การจัดตั้งโรงพยาบาลแพทย์แผนไทยสกลนคร ได้รับการสนับสนุนโดย มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีราชมงคลอีสาน องค์การบริหารส่วนจังหวัดสกลนคร ศูนย์อินแปง ให้บริการดูแลรักษาผู้ป่วยด้วยระบบการแพทย์แผนไทย และ การแพทย์พื้นบ้าน สนับสนุนการเรียนการสอนภาคปฏิบัติแก่นักศึกษาสาขาการแพทย์แผนไทย มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีราชมงคลอีสาน วิทยาเขตสกลนคร สนับสนุนการวิจัยทางคลินิกแผนไทย และที่สำคัญเป็นการส่งเสริมศักยภาพในการรักษาผู้ป่วยโดยของหมอพื้นบ้านเชี่ยวชาญเฉพาะอีกด้วย

โรงพยาบาลชุมชน ตำบลวังแสง อำเภอกุดคำ จังหวัดมหาสารคาม เป็นโรงพยาบาลชุมชนที่ได้รับการสนับสนุนจากองค์การปกครองส่วนท้องถิ่น กองทุนสนับสนุนการสร้างเสริมสุขภาพ และเครือข่ายสุขภาพวิถีไทอีสาน โดยเน้นที่การสร้างเครือข่ายหมอพื้นบ้านเพื่อให้บริการแก่ประชาชนในท้องถิ่น ส่งเสริมให้ชาวบ้านมีสุขภาพแข็งแรง

จะเห็นว่าโรงพยาบาลชุมชนเป็นสถานบริการด้านสาธารณสุขที่อยู่ใกล้ชีวิตชาวบ้านมากที่สุด ประชาชนสามารถเข้ารับบริการได้โดยง่าย ประหยัดค่าใช้จ่าย

สรุป

จากการรวบรวมองค์ความรู้และภูมิปัญญาการแพทย์พื้นบ้านอีสาน ทำให้ได้องค์ความรู้ในการดูแลสุขภาพทั้งหมด 9 ประเด็น โครงสร้างการดูแลสุขภาพของคนอีสาน ทำเนียบหมอพื้นบ้านอีสาน และก่อให้เกิดเวทีแลกเปลี่ยนเรียนรู้ร่วมกันระหว่างหมอพื้นบ้านจากหลายพื้นที่ นักวิชาการ นักพัฒนา ที่จะนำไปสู่การพัฒนาวงการหมอพื้นบ้านให้เป็นที่ยอมรับของคนทั่วไป และมีการอนุรักษ์สืบทอดฟื้นฟูภูมิปัญญาท้องถิ่นอันดีงามให้อยู่คู่ชุมชนตลอดไป ปัจจุบันหน่วยบริการประชาชนโดยหมอพื้นบ้านหลายพื้นที่ที่มีความเข้มแข็งและได้รับความสนใจจากประชาชนเป็นอย่างดี เช่น พื้นที่จังหวัดสกลนคร จังหวัดมหาสารคาม จังหวัดอุบลราชธานี จังหวัดอุดรธานี มีบ้านหมอเปิดให้บริการนวดรักษา นวดคลายเครียด ซึ่งจำนวนผู้มารับบริการก็มีแนวโน้มเพิ่มขึ้นทุกวัน และมีการส่งต่อคนไข้ในกรณีที่ตนเองวินิจฉัย จังหวัดกาฬสินธุ์ เปิดเป็นศูนย์บริการนวดรักษาอบสมุนไพรรวม ซึ่งเป็นที่ยอมรับของชุมชนและต่างชุมชนเป็นอย่างดี ส่วนมากคนไข้ที่มารับบริการจะเป็นการบอกเล่าปากต่อปาก แนะนำกันมารับการรักษา ทำให้กลุ่มหมอพื้นบ้านมีรายได้เกิดการสร้างงานจากภูมิปัญญาที่มีอยู่

ข้อเสนอแนะ

1. หน่วยงานของภาครัฐ เช่น สถานีอนามัย โรงพยาบาลชุมชน ควรให้การสนับสนุนเพื่อให้รูปแบบการทำงานของเครือข่ายหมอพื้นบ้านอีสาน เช่น สำนักรวบรวมพื้นบ้านที่มีความรู้ความเชี่ยวชาญในแต่ละด้าน ออกไปประกาศรับรองสถานะภาพของหมอพื้นบ้านในระดับชุมชน แล้วจัดตั้งเป็นชมรมให้มีการดำเนินกิจกรรมที่เป็นประโยชน์ต่อชุมชน และตัวหมอพื้นบ้านเอง

2. องค์การปกครองส่วนท้องถิ่นควรเข้ามาดูแลประสานงานการทำงานของหมอพื้นบ้านกับสถานีอนามัย โรงพยาบาลชุมชน จัดเจ้าหน้าที่เข้ามาดูแลงานด้านหมอพื้นบ้านโดยเฉพาะ เพื่อดำเนินการให้ความรู้เพิ่มเติม จัดการอบรมเสริมประสบการณ์ ให้กับหมอพื้นบ้านหรือผู้สนใจในชุมชนให้ได้มีโอกาสแลกเปลี่ยนเรียนรู้ประสบการณ์ซึ่งกันและกัน เพื่อความมั่นใจในศักยภาพของตนเองในหมอพื้นบ้าน ทำให้หมอพื้นบ้านและประชาชนมีความเชื่อมั่นซึ่งกันและกันและหันมาสนใจรักษาสุขภาพตามวิถีชีวิตดั้งเดิมของคนอีสานมากขึ้น

เอกสารอ้างอิง

ปรีชา พิณทอง. (2495) **ประเพณีโบราณไทยอีสาน**. อุบลราชธานี : ศิริธรรมออฟเซ็ท.

ปรีชา พิณทอง. (ม.ป.พ.) **ตำรายาโบราณอีสาน**. อุบลราชธานี : ศิริธรรมออฟเซ็ท.

บทบาทขององค์การบริหารส่วนตำบลในการส่งเสริมกองทุนหลักประกันสุขภาพระดับพื้นที่ กรณีศึกษา องค์การบริหารส่วนตำบลบ้านเรือ

The Role of the Sub-district Administrative Organization in Promoting the Local Health Fund Case Study Banrua Sub-district Administrative Organization

อนันต์ คำอ่อน Anun Khumon*

ดร.วิภาวี กฤษณะภูติ Dr. Wipawee Grisanaputi**

บทคัดย่อ

การวิจัยครั้งนี้มีวัตถุประสงค์ 1) เพื่อศึกษาบทบาทขององค์การบริหารส่วนตำบลในการส่งเสริมกองทุนหลักประกันสุขภาพระดับพื้นที่ 2) เพื่อศึกษาการดำเนินงานกองทุนหลักประกันสุขภาพระดับพื้นที่ 3) เพื่อหาแนวทางการพัฒนาบทบาทขององค์การบริหารส่วนตำบลในการส่งเสริมกองทุนหลักประกันสุขภาพระดับพื้นที่ การวิจัยนี้เป็นการศึกษาเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) กลุ่มผู้ให้ข้อมูลที่ใช้ในการวิจัย จำนวน 30 ราย ประกอบด้วย นายกองค์การบริหารส่วนตำบล สมาชิกสภาองค์การบริหารส่วนตำบล ปลัดองค์การบริหารส่วนตำบล เจ้าหน้าที่สำนักงานปลัด และเจ้าหน้าที่ส่วนการคลัง องค์การบริหารส่วนตำบลบ้านเรือ อำเภอกุเวียง จังหวัดขอนแก่น เจ้าหน้าที่ผู้ที่เกี่ยวข้องกับการดำเนินงานกองทุนฯ ได้แก่ ผู้อำนวยการโรงพยาบาลกุเวียง สาธารณสุขอำเภอกุเวียง เจ้าหน้าที่สถานีอนามัยตำบลบ้านเรือ ครูอนามัยของโรงเรียนในพื้นที่ ผู้ดูแลเด็กประจำศูนย์พัฒนาเด็กในพื้นที่ และกลุ่มเป้าหมายพิเศษในพื้นที่ ได้แก่ ผู้สูงอายุ ผู้พิการ ผู้ป่วยเรื้อรัง เครื่องมือที่ใช้ในการเก็บข้อมูล ได้แก่ แบบสัมภาษณ์กึ่งโครงสร้าง (Semi-structured Interview) โดยมีแนวทางการสัมภาษณ์ (Interview Guide) เป็นเครื่องมือหลัก และเลือกกรณีที่น่าสนใจ สัมภาษณ์เจาะลึก (In-depth Interview) การสังเกตแบบไม่มีส่วนร่วม (Non-participant Observation) และการศึกษาเอกสาร และใช้วิธีการพรรณนาวิเคราะห์ (Analytical Descriptive Method) ในการวิเคราะห์ข้อมูลและนำเสนอผลการวิจัย

ผลการวิจัย พบว่า

1. บทบาทขององค์การบริหารส่วนตำบลในการส่งเสริมกองทุนหลักประกันสุขภาพระดับพื้นที่ ได้แก่ การบรรจุโครงการจัดตั้งและดำเนินการกองทุนฯ ไว้ในแผนพัฒนาตำบลขององค์การบริหารส่วนตำบล การสนับสนุนงบประมาณและการบริหารจัดการงบประมาณ การบริหารจัดการกองทุน การป้องกันโรค

* มหบัณฑิต หลักสูตรศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพัฒนาศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น
anunkk@gmail.com

** อาจารย์ประจำคณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น

การส่งเสริมสุขภาพ สนับสนุนการมีส่วนร่วมของประชาชน และ การติดตามประเมินผล

2. การดำเนินงานกองทุนหลักประกันสุขภาพระดับพื้นที่ ได้มีการจัดตั้งกองทุนในปี พ.ศ. 2549 มีการบริหารงานในรูปคณะกรรมการ ขั้นตอนการดำเนินงานที่เป็นไปตามหลักธรรมาภิบาลในการบริหารงานด้านสุขภาพ ปัญหาการดำเนินงานกองทุนที่สำคัญ ได้แก่ การสนับสนุนงบประมาณและการบริหารจัดการงบประมาณ การติดตามประเมินผล การบริหารจัดการกองทุนและการวางแผนพัฒนา หรือการบรรจุโครงการจัดตั้งและดำเนินการกองทุนไว้ในแผน พัฒนาตำบลขององค์การบริหารส่วนตำบล

3. แนวทางในการพัฒนาบทบาทขององค์การบริหารส่วนตำบลในการส่งเสริมกองทุนหลักประกันสุขภาพระดับพื้นที่ ได้แก่ การให้ประชาชนเข้ามามีส่วนร่วมในกระบวนการตัดสินใจในการจัดตั้งกองทุนฯ ในเขตพื้นที่อื่น โครงสร้างกรรมการบริหารกองทุนฯ ที่ประกอบด้วยหน่วยงานภาครัฐ เอกชน และประชาชนในพื้นที่ จัดให้มีการประชาสัมพันธ์การจัดตั้งกองทุนฯ เพื่อให้ประชาชนได้รับทราบอย่างทั่วถึง มีการสนับสนุนงบประมาณให้กองทุนอย่างต่อเนื่องทุกปี มีการบริหารจัดการกองทุนฯ ตามหลักธรรมาภิบาลในการบริหารจัดการภาครัฐ มีการใช้ข้อมูลเชิงประจักษ์เป็นฐานคิดที่สำคัญในการออกแบบกิจกรรม/โครงการ ให้บริการด้านป้องกันโรค การส่งเสริมสุขภาพ และมีคณะกรรมการในระดับอำเภอทำหน้าที่กำกับดูแลติดตามประเมินผล

ABSTRACT

The objectives of this research are to 1) study the roles of the Sub-district Administrative Organization in promoting the local health fund, 2) study the operation of the local health fund, and 3) provide means to improve the role of the Sub-district Administrative Organization in promoting the local health fund. This is qualitative research. The informants consist of 30 cases: the chairman, committee members, and officers of the Banrua Sub-district Administrative Organization, Phuwieng district of Khon Kaen province, staff members involved in the local health fund operation, such as the director of Phuwieng hospital, Phuwieng district health supervisor, Banrua sub-district health station officer, health teachers from area schools, care takers at the child development center and special targets (elderly, disabilities, chronicle diseases patients). The research tool used is a Semi-structured Interview (SSI) using an interview guide as a major tool. Interesting cases were selected for in-dept interviews. Non-participant observation and documentary study were also used to collect data. The results were analyzed using the descriptive analytical method.

The results are as follows:

1) The roles of the Sub-district Administrative Organization in promoting the local health fund are putting the fund establishment and operation into the Sub-district Administrative Organization's sub-district development plan, providing and administering the budget, managing the local health fund, preventing disease, promoting health, encouraging community participation, and follow-ups and evaluating the fund.

2) The local health fund was initiated in the year 2006. The operation process followed the principle of good governance of health administration. The problems of fund operation included providing and administering the budget, follows-up and evaluations, managing the fund, and making the development plan or putting the fund establishment and operation into the Sub-district Administrative Organization's sub-district development plan.

3) Means to improve the role of the Sub-district Administrative Organization in promoting the local health fund are encouraging people's participation in the decision-making of the fund establishment in other location, having a board committee composed of governmental and non-governmental organizations and local residents, advertising of the fund, providing budget continuously every year, administering the fund using good governance principle, using valid information to design activities or projects, providing disease prevention services, promoting health and having district committee to be responsible for the administration of the fund and also to follow-up and evaluate.

คำสำคัญ : กองทุนหลักประกันสุขภาพระดับพื้นที่ บทบาทขององค์การบริหารส่วนตำบลในการส่งเสริม

Key Words : Local Health Fund, The role of the Sub-district Administrative Organization in promoting.

บทนำ

การมีสุขภาพดี เป็นสิทธิขั้นพื้นฐานของมนุษย์ และเป็นเป้าหมายทางสังคมที่ยอมรับกันทั่วโลก บุคคลทุกคนไม่ว่าจะมีความแตกต่างกันทางเชื้อชาติ ศาสนา ฐานะเศรษฐกิจ สังคม หรือความเชื่อถือทางการเมืองย่อมมีสิทธิที่จะได้รับความคุ้มครองให้มี "สุขภาพดี" อันหมายถึง การมีสภาวะที่สมบูรณ์ แข็งแรงทั้งทางร่างกายและจิตใจ ซึ่งมีไ้แต่เพียงการปราศจากโรคหรือไม่มีความพิการเท่านั้น แต่มีความหมายรวมถึงการมีชีวิตอยู่ในสังคมอย่างดีด้วย พระราชบัญญัติสุขภาพแห่งชาติ พ.ศ. 2550 ได้ให้ความหมาย สุขภาพว่า หมายถึง สภาวะของมนุษย์ที่สมบูรณ์ทั้งทางกาย ทางจิต ทางภูมิปัญญา และทางสังคม เชื่อมโยงกันเป็นองค์รวมอย่างสมดุล (วัฒนาและคณะ, 2551) การวางระบบเพื่อดูแลแก้ ปัญหาด้านสุขภาพของประชาชน จึงไม่อาจมุ่งเน้นที่การจัดบริการเพื่อรักษาพยาบาลเพียงด้านเดียว เพราะจะทำให้รัฐบาลและประชาชนเสียค่าใช้จ่ายมาก ประเทศไทยได้มีการพัฒนาแนวทางในการสร้างความเท่าเทียมกันด้านสุขภาพของประชาชน ผ่านโครงการหลักประกันสุขภาพถ้วนหน้า ถึงแม้ว่าได้ดำเนินการมาแล้วระยะหนึ่ง (6 ปี) แต่ภารกิจของการขับเคลื่อนหลักประกันสุขภาพถ้วนหน้าให้บรรลุเป้าหมายยังคงต้องดำเนินการต่อไป โดยเฉพาะในด้านการส่งเสริมสุขภาพและการป้องกันโรค ซึ่งเป็นยอมรับว่าหากดำเนินการอย่างเหมาะสม จะช่วยให้สามารถลดภาระการรักษายาพยาบาลได้ หากเปรียบเทียบกับประโยชน์ที่ได้รับจากการจัดบริการรักษาพยาบาลแล้ว จะให้ประโยชน์สูงกว่ามาก แต่ผลลัพธ์ที่เกิดขึ้นไม่ได้เห็นผลทันทีหรือในระยะเวลาอันสั้น (จเร, 2547) การส่งเสริมสุขภาพและป้องกันโรค เป็นกิจกรรมทางสังคมเพื่อการพัฒนาสุขภาพ ในปัจจุบันนิยมใช้คำว่า "การสร้างเสริมสุขภาพ" มากกว่า ซึ่งนายแพทย์ประเวศ วะสี นักวิชาการด้านสาธารณสุข ได้อธิบายไว้ว่าการสร้างเสริมสุขภาพ (Health Promotion) หมายถึง กระบวนการเพิ่มสมรรถนะให้คนเรามีความสามารถในการควบคุม ดูแลให้สุขภาพของตนเองดีขึ้น (พนัส, 2550)

องค์การอนามัยโลก (WHO:1986) ประกาศ "กฎบัตรออกตาวา" (Ottawa Charter) ว่าด้วยยุทธศาสตร์การสร้างเสริมสุขภาพ ซึ่งนิยามการสร้างเสริมสุขภาพไว้ "Health promotion is the process of enabling people to increase over, and to improve their health." และมีข้อความสำคัญที่ระบุไว้อีกประโยคหนึ่งว่า "Health is

created and lived by people within the settings of their everyday life; where they learn, work, play and love.” ซึ่งหมายความว่า สุขภาพถูกสร้างและอยู่กับคน ภายใต้บริบทของสถานที่ต่างๆ ที่ผู้คนดำเนินชีวิตประจำวัน การส่งเสริมสุขภาพ จึงยับยั้งจากการมุ่งแก้ปัญหาหรือปัจจัยเสี่ยงต่อโรคต่างๆ ไปสู่การพัฒนาคนและประชากรอย่างบูรณาการกับปัจจัยทางสังคม สิ่งแวดล้อม และเศรษฐกิจ ภายใต้สถานการณ์หรือบริบทของสถานที่ต่างๆ โดยฝังตัว (Embedded) ในวัฒนธรรม โครงสร้างกลไก และวิถีชีวิตของคนในชุมชน หรือองค์กรนั้นๆ ดังนั้น การสร้างเสริมสุขภาพจึงมิใช่ความรับผิดชอบขององค์กรในภาคสุขภาพเพียงเท่านั้น หากมีความหมายของการมีสุขภาพดีไปสู่เรื่องของความมีสุขภาวะโดยรวมดังนั้น ในปี พ.ศ. 2549 สำนักงานหลักประกันสุขภาพแห่งชาติ (สปสช.) เริ่มกำหนดหลักเกณฑ์และสนับสนุนให้องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น องค์กรชุมชน องค์กรเอกชน และภาคเอกชน ที่ไม่มีวัตถุประสงค์ในการดำเนินงานเพื่อแสวงหาผลกำไร เข้ามามีส่วนร่วมในการบริหารจัดการระบบสุขภาพ ดำเนินงานและบริหารจัดการเงินทุนในระดับท้องถิ่นหรือพื้นที่ได้ ตามความพร้อม ความเหมาะสม และความต้องการ ด้วยการจัดตั้งกองทุนสุขภาพระดับพื้นที่ โดย สปสช. จัดสรรงบประมาณเพื่อให้องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นในการดูแลสุขภาพอนามัย และท้องถิ่นที่เข้าร่วมจะต้องจัดสรรงบประมาณของตน เข้าร่วมสมทบกองทุนตามหลักเกณฑ์ที่กำหนด วัตถุประสงค์หลักของการจัดให้มีกองทุนสุขภาพระดับพื้นที่ ได้แก่ 1) เพื่อสนับสนุนและส่งเสริมการจัดบริการสาธารณสุขของหน่วยบริการ หรือสถานบริการอื่น รวมทั้งสถานบริการทางเลือก โดยเน้นเรื่องการสร้างเสริมสุขภาพ การป้องกันโรค และการฟื้นฟูสมรรถภาพที่จำเป็นต่อสุขภาพและการดำรงชีวิต 2) เพื่อส่งเสริมให้กลุ่มแม่และเด็ก กลุ่มผู้สูงอายุ กลุ่มผู้พิการ และกลุ่มผู้ประกอบอาชีพที่มีความเสี่ยง และกลุ่มผู้ป่วยโรคเรื้อรังที่อยู่ในเขตพื้นที่ ให้สามารถเข้าถึงบริการสาธารณสุขในด้านการสร้างเสริมสุขภาพ การป้องกันโรค และการฟื้นฟูสมรรถภาพ ได้อย่างทั่วถึงและมีประสิทธิภาพ อย่างน้อยตามประเภทและขอบเขตของบริการสาธารณสุข ที่คณะกรรมการหลักประกันสุขภาพแห่งชาติกำหนด และ 3) เพื่อให้เกิดการพัฒนาสุขภาพของคนในท้องถิ่นหรือพื้นที่โดยการบริหารจัดการอย่างมีส่วนร่วมของบุคคลในท้องถิ่นหรือพื้นที่ (สำนักงานหลักประกันสุขภาพแห่งชาติ, 2550)

จังหวัดขอนแก่น เริ่มดำเนินการกองทุนหลักประกันสุขภาพระดับพื้นที่ 29 แห่ง มีองค์การบริหารส่วนตำบลบ้านเรือ อำเภอกุฉินารายณ์ เป็นพื้นที่นำร่อง ในการดำเนินงานกองทุนหลักประกันสุขภาพระดับพื้นที่ในปี 2549 แต่การดำเนินงานตามบทบาทดังกล่าว ยังไม่สามารถดำเนินการได้บรรลุวัตถุประสงค์ในการจัดตั้งกองทุนฯ ด้วยเหตุนี้ผู้วิจัยจึงมีความประสงค์ที่จะศึกษาแนวทางในการพัฒนาบทบาทขององค์การบริหารส่วนตำบลในการส่งเสริมกองทุนหลักประกันสุขภาพระดับพื้นที่

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

เพื่อศึกษาบทบาทขององค์การบริหารส่วนตำบล ในการส่งเสริมกองทุนหลักประกันสุขภาพระดับพื้นที่: กรณีศึกษาองค์การบริหารส่วนตำบลบ้านเรือ อำเภอกุฉินารายณ์ จังหวัดขอนแก่น เพื่อศึกษาการดำเนินงานกองทุนหลักประกันสุขภาพระดับพื้นที่ และหาแนวทางการพัฒนาบทบาทขององค์การบริหารส่วนตำบลในการส่งเสริมกองทุนหลักประกันสุขภาพระดับพื้นที่

ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับการวิจัย

ได้ข้อสนเทศเพื่อเป็นแนวทางในการพัฒนาบทบาทขององค์การบริหารส่วนตำบล ในการส่งเสริมกองทุนหลักประกันสุขภาพระดับพื้นที่

วิธีการวิจัยและการเก็บรวบรวมข้อมูล

การวิจัยนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) กลุ่มผู้ให้ข้อมูลที่ใช้ในการวิจัย จำนวน 30 ราย ประกอบด้วย นายกองค์การบริหารส่วนตำบล สมาชิกสภาองค์การบริหารส่วนตำบล ปลัดองค์การบริหารส่วนตำบล เจ้าหน้าที่สำนักงานปลัด และเจ้าหน้าที่ส่วนการคลัง องค์การบริหารส่วนตำบลบ้านเรือ อำเภอกุเวียง จังหวัดขอนแก่น เจ้าหน้าที่ผู้ที่เกี่ยวข้องกับการดำเนินงานกองทุนฯ ได้แก่ ผู้อำนวยการโรงพยาบาลกุเวียง สาธารณสุขอำเภอกุเวียง เจ้าหน้าที่สถานีอนามัยตำบลบ้านเรือ ครูอนามัยของโรงเรียนในพื้นที่ ผู้ดูแลเด็กประจำศูนย์พัฒนาเด็กในพื้นที่ และกลุ่มเป้าหมายพิเศษในพื้นที่ ได้แก่ ผู้สูงอายุ ผู้พิการ ผู้ป่วยเรื้อรัง เครื่องมือที่ใช้ในการเก็บข้อมูล ได้แก่ แบบสัมภาษณ์กึ่งโครงสร้าง (Semi-structured Interview) โดยมีแนวทางการสัมภาษณ์ (Interview Guide) เป็นเครื่องมือหลัก และเลือกกรณีที่น่าสนใจ สัมภาษณ์เจาะลึก (In-depth Interview) การสังเกตแบบไม่มีส่วนร่วม (Non-participant Observation) และการศึกษาเอกสาร และใช้วิธีการพรรณนาวิเคราะห์ (Analytical Descriptive Method) ในการวิเคราะห์ข้อมูลและนำเสนอผลการวิจัย

บริบทองค์การบริหารส่วนตำบลบ้านเรือ อำเภอกุเวียง จังหวัดขอนแก่น

องค์การบริหารส่วนตำบลบ้านเรือ ตั้งอยู่ในเขตพื้นที่ อำเภอกุเวียง จังหวัดขอนแก่น อยู่ห่างจากตัวจังหวัดขอนแก่น ไปทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือประมาณ 70 กิโลเมตร อยู่ห่างจากอำเภอกุเวียง 4 กิโลเมตร มีเนื้อที่ประมาณ 12,316 ไร่ (ประมาณ 7.70 ตารางกิโลเมตร) ประชากร 3,743 คน ได้รับการจัดตั้งขึ้นเป็นองค์การบริหารส่วนตำบลตามประกาศกระทรวงมหาดไทย ลงวันที่ 23 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2540 เป็นองค์การบริหารส่วนตำบลขนาดเล็ก โครงสร้างส่วนราชการบริหารส่วนตำบลแบ่งออกเป็น 4 ส่วน ได้แก่ (1) สำนักงานปลัดองค์การบริหารส่วนตำบล (2) ส่วนการคลัง (3) ส่วนโยธา และ (4) ส่วนการศึกษา บุคลากรทั้งหมด 15 คน ประชาชนส่วนใหญ่ประกอบอาชีพเกษตรกรรม ด้านการศึกษามีสถานศึกษาในระบบ ซึ่งอยู่ในสังกัดสำนักงานเขตพื้นที่การศึกษาขอนแก่นเขต 5 จำนวน 3 แห่ง โดยเป็นโรงเรียนประถมศึกษา 1 แห่ง โรงเรียนขยายโอกาส 2 แห่ง เปิดสอนในระดับอนุบาลถึงชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 3 แต่จำนวนนักเรียนระดับมัธยมไม่มากนัก การศึกษาระดับปฐมวัย ได้รับโอนศูนย์พัฒนาเด็กเล็กเข้ามาดูแล 3 แห่ง ประชาชนส่วนใหญ่นับถือศาสนาพุทธ มีวัด/สำนักสงฆ์ จำนวน 10 แห่ง ด้านสาธารณสุข มีสถานีอนามัย 1 แห่ง เจ้าหน้าที่ประจำสถานีอนามัย 5 คน ทำหน้าที่ให้บริการด้านสุขภาพแก่ประชาชน แต่มีประชาชนใช้บริการไม่มากนัก เนื่องจากมีบางส่วนที่ไปใช้บริการที่โรงพยาบาลกุเวียง ซึ่งอยู่ห่างไปประมาณ 5 กิโลเมตร มีอาสาสมัครสาธารณสุขประจำหมู่บ้าน (อสม.) จำนวน 54 คน ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2549 เป็นต้นมา องค์การบริหารส่วนตำบลบ้านเรือ ได้เข้าร่วมดำเนินงานจัดตั้งกองทุนหลักประกันสุขภาพระดับพื้นที่ ร่วมกับ สปสช.เขตพื้นที่จังหวัดขอนแก่น ทำให้มีช่องทางและงบประมาณในการดำเนินงานด้านสุขภาพอนามัยเพิ่มขึ้น ปัญหาด้านสุขภาพที่สำคัญ ได้แก่ ด้านการสาธารณสุข ขาดแหล่ง

ข้อมูลข่าวสารด้านสุขภาพอนามัย การให้บริการสุขภาพยังไม่ทั่วถึง การบริโภคอาหารที่ไม่ปลอดภัย และการแพร่ระบาดของโรคไข้เลือดออก (องค์การบริหารส่วนตำบลบ้านเรือ, 2549)

ผลการศึกษา

บทบาทขององค์การบริหารส่วนตำบลในการส่งเสริมกองทุนหลักประกันสุขภาพระดับพื้นที่ ประกอบด้วย 1) บทบาทในการจัดทำแผนพัฒนาหรือการบรรจุแผนการจัดตั้งและดำเนินการกองทุนฯ ไว้ในแผนการพัฒนาด้านขององค์การบริหารส่วนตำบลซึ่งการตัดสินใจตั้งกองทุนฯ ผู้บริหารองค์การบริหารส่วนตำบลบ้านเรือ ร่วมกับหัวหน้าสถานีอนามัยตำบลบ้านเรือ ได้ร่วมกันพิจารณา สำนักปลัดองค์การบริหารส่วนตำบลเป็นผู้รับผิดชอบเสนอแผนงานต่อที่ประชุมสภาและผ่านกระบวนการประชาคม 2) บทบาทในการสนับสนุนงบประมาณและการบริหารจัดการงบประมาณ องค์การบริหารส่วนตำบลบ้านเรือ ได้สมทบเงินเข้ากองทุนร้อยละ 10 ของงบประมาณที่ได้รับจาก สปสช. ซึ่งได้รับในอัตราคนละ 37.50 บาท 3) บทบาทในการบริหารจัดการกองทุน องค์การบริหารส่วนตำบล มีหน้าที่ตั้งแต่การแต่งตั้งคณะกรรมการบริหารกองทุนฯ การประชุมคณะกรรมการบริหารกองทุนฯ การจัดทำข้อบังคับกองทุนฯ การจัดสรรงบประมาณ การจัดทำบัญชีกองทุนฯ เพื่อให้กองทุนหลักประกันสุขภาพขององค์การบริหารส่วนตำบล ดำเนินการได้ตามวัตถุประสงค์ในการจัดตั้งที่กำหนดโดย สปสช. 4) บทบาทการป้องกันโรค 5) บทบาทการส่งเสริมสุขภาพ ในการดำเนินการป้องกันโรค การส่งเสริมสุขภาพ ส่วนใหญ่เป็นการจัดบริการตามชุดสิทธิประโยชน์ และการป้องกันควบคุมโรคที่เป็นปัญหาของพื้นที่ โดยสถานีอนามัยตำบลบ้านเรือ ได้จัดทำโครงการขอสนับสนุนงบประมาณจากกองทุนฯ กิจกรรมที่จัดบริการ ได้แก่ การชักประวัติ การประเมินพฤติกรรมสุขภาพ การตรวจร่างกายเพื่อค้นหาโรค การปรับสภาพแวดล้อมให้ดีขึ้นสุขภาพ การส่งเสริมความรู้และปรับเปลี่ยนพฤติกรรมสุขภาพให้เหมาะสม ทำให้ประชาชนได้รับการด้านส่งเสริมสุขภาพและป้องกันโรคเพิ่มขึ้น 6) บทบาทการส่งเสริมการมีส่วนร่วมของประชาชน กิจกรรมที่องค์การบริหารส่วนตำบลสนับสนุนให้ประชาชนมีส่วนร่วม ได้แก่ การเสนอปัญหาผ่านเวทีประชาคม ในการจัดทำแผนประจำปีขององค์การบริหารส่วนตำบล ปีละ 1 ครั้ง หรือการเสนอปัญหาและความต้องการผ่านคณะกรรมการบริหารกองทุนฯ และ 7) การติดตามประเมินผล ระบบการติดตามประเมินผลกองทุนฯ กำหนดให้ผู้รับผิดชอบโครงการ จะต้องจัดทำรายงานผลการปฏิบัติงานให้คณะกรรมการบริหารกองทุนฯ รับทราบเมื่อสิ้นสุดโครงการ หรือสิ้นปีงบประมาณ ทั้งนี้ กองทุนฯ มีการแต่งตั้งคณะกรรมการแผนงานและประเมินผลทำหน้าที่ติดตามประเมินผลการดำเนินกิจกรรมของโครงการ วิธีการประเมินผลที่ใช้ คือ การเปรียบเทียบผลงานที่ทำได้กับเป้าหมายในแผนงานและโครงการ โดยใช้ข้อมูลจากการรายงานของผู้รับผิดชอบโครงการเป็นหลัก ซึ่งผลการประเมินที่ได้คณะกรรมการบริหารกองทุนฯ จะใช้เป็นข้อมูลประกอบการตัดสินใจในการให้การสนับสนุนโครงการในปีต่อไป หรือให้ข้อเสนอแนะให้ผู้รับผิดชอบโครงการนำไปปรับเปลี่ยนรูปแบบกิจกรรม เพื่อให้สามารถดำเนินงานให้ได้ผลดียิ่งขึ้นในปีต่อไป

การดำเนินงานกองทุนหลักประกันสุขภาพระดับพื้นที่ กองทุนหลักประกันสุขภาพองค์การบริหารส่วนตำบลบ้านเรือ 1) การจัดตั้งกองทุนฯ ได้จัดตั้ง ในปี 2549 โดยนำงบประมาณที่เหลือจ่ายจากโครงการอื่น เข้าร่วมสมทบกับงบประมาณที่ได้รับจาก สปสช. เนื่องจากไม่ได้มีการบรรจุโครงการจัดตั้งกองทุนฯ ไว้ใน

แผนงบประมาณปี 2549 ต่อในปีงบประมาณ 2550 องค์การบริหารส่วนตำบลบ้านเรือ ได้เสนอแผนงบประมาณ เพื่อสมทบตั้งกองทุนไว้ในแผนพัฒนาตำบลระยะ 3 ปี (พ.ศ. 2550-2552) และแผนงบประมาณประจำปี 2550 และดำเนินการมาจนปัจจุบัน ผู้ที่มีส่วนร่วมในการตัดสินใจเข้าร่วมจัดตั้งในครั้งแรก ได้แก่ นายกองค์การบริหาร ส่วนตำบล ปลัดองค์การบริหารส่วนตำบล และหัวหน้าสถานีอนามัยตำบลบ้านเรือ กองทุนมีการดำเนินงาน มาอย่างต่อเนื่องจนถึงปัจจุบัน 2) *โครงสร้างกองทุนฯ* มีการบริหารงานในรูปคณะกรรมการ โดยมีนายก องค์การบริหารส่วนตำบลบ้านเรือ เป็นประธานกองทุนฯ กรรมการประกอบด้วย สมาชิกสภา 2 คน อาสาสมัคร สาธารณสุขประจำหมู่บ้าน (อสม.) 2 คน ผู้แทนหมู่บ้านหมู่บ้านละ 1 คน รวม 9 คน หัวหน้าสถานีอนามัยตำบล บ้านเรือ และปลัดองค์การบริหารส่วนตำบลบ้านเรือ เป็นกรรมการและเลขานุการ นอกจากนี้ มีการแต่งตั้ง ที่ปรึกษากองทุนจำนวน 2 คน ได้แก่ ผู้อำนวยการโรงพยาบาลภูเวียง และสาธารณสุขอำเภอภูเวียง และเพื่อให้ การบริหารจัดการกองทุนฯ เป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพ คณะกรรมการบริหารกองทุนฯ จึงแต่งตั้งคณะ อนุกรรมการ เพื่อทำหน้าที่เฉพาะด้านสนับสนุนการดำเนินงานของคณะกรรมการบริหารกองทุนฯ จำนวน 4 คณะ โดยคัดเลือกบุคลากรจากขององค์การบริหารส่วนตำบลบ้านเรือ สถานีอนามัยตำบลบ้านเรือ และผู้นำ ชุมชน นอกจากนี้ปลัดองค์การบริหารส่วนตำบลบ้านเรือ ในฐานะเลขานุการคณะกรรมการบริหารกองทุนฯ มอบ หมายงานให้นักวิชาการเกษตร เป็นผู้รับผิดชอบงานในส่วนกองทุนหลักประกันสุขภาพระดับพื้นที่ 3) *ขั้นตอน การดำเนินงานกองทุนฯ* เป็นไปตามหลักธรรมาภิบาลในการบริหารงาน โดยมีการแต่งตั้งคณะกรรมการบริหาร กองทุน มีการแต่งตั้งคณะอนุกรรมการ/คณะทำงานอื่นๆ เข้ามาช่วยทำงาน มีการจัดทำระเบียบข้อบังคับ กองทุน มีการประชุมคณะกรรมการบริหารกองทุนอย่างสม่ำเสมอ มีบันทึกรายงานการประชุม การแบ่งหน้าที่ ความรับผิดชอบของคณะกรรมการกองทุนหลักประกันสุขภาพ เป็นไปตามที่ สปสช. กำหนด แหล่งที่มาของ งบประมาณได้มาจากแหล่งต่างๆ คือ กองทุนหลักประกันสุขภาพแห่งชาติ เงินอุดหนุนจากองค์การบริหาร ส่วนตำบล มีการเปิดบัญชีเงินฝากของธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์ (ธกส.) มีระเบียบการใช้จ่ายเงิน และ ดำเนินการจัดทำรายงานการเงิน 4) *ปัญหาการปฏิบัติตามบทบาทขององค์การบริหารส่วนตำบล* ในการ ส่งเสริมกองทุนหลักประกันสุขภาพระดับพื้นที่ที่สำคัญ ได้แก่ ปัญหาการสนับสนุนงบประมาณและการบริหาร จัดการงบประมาณ ในส่วนที่กองทุนได้รับจาก สปสช. ซึ่งได้รับช้ากว่ากำหนดทุกปี ทำให้มีเวลาดำเนินกิจกรรม น้อย ระบบการจัดสรรงบประมาณไม่เหมาะสมเนื่องจากมีการจัดสรรโดยใช้สัดส่วนงบประมาณกรอบกว้าง แล้วให้ผู้เกี่ยวข้องไปจัดทำแผนงาน/โครงการมาขออนุมัติจากคณะกรรมการบริหารกองทุนฯ โดยไม่มีการ นำสภาพปัญหาสุขภาพในพื้นที่มาเป็นข้อพิจารณาระเบียบกองทุนฯ ที่ห้ามใช้งบประมาณซื้อครุภัณฑ์/ สิ่งก่อสร้าง ทำให้การใช้จ่ายงบประมาณมีข้อจำกัดมาก และบางโครงการที่เป็นโครงการของสถานบริการสุขภาพ จะมีการโอนเงินเข้าบัญชีเงินบำรุงของสถานบริการฯ แล้วให้เจ้าหน้าที่ดำเนินการเบิกจ่ายตามระเบียบ ซึ่งเป็นการ เพิ่มขั้นตอนการดำเนินงานให้มากขึ้นโดยไม่จำเป็น

แนวทางการพัฒนาบทบาทขององค์การบริหารส่วนตำบลในการส่งเสริมกองทุนหลักประกัน สุขภาพระดับพื้นที่ มีประเด็นที่สำคัญดังนี้ 1) *การจัดตั้งกองทุนฯ* องค์การบริหารส่วนตำบลควรให้ประชาชน เข้ามามีส่วนร่วมในกระบวนการตัดสินใจในการจัดตั้งกองทุนฯ โดยควรกำหนดให้มีการจัดตั้งและสนับสนุน กองทุนฯ ไว้ในแผนยุทธศาสตร์ระยะ 3 ปี และแผนประจำปี และหลังจากที่ตั้งกองทุนฯแล้ว ควรมีการพัฒนา

ความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับเรื่องกองทุนฯ และกระบวนการบริหารกองทุนฯ ให้กับผู้ที่เกี่ยวข้องทั้งในส่วน
ขององค์การบริหารส่วนตำบล หน่วยงานสาธารณสุข และประชาชน เพื่อให้การบริหารจัดการกองทุนฯ มี
ประสิทธิภาพ 2) *โครงสร้างกองทุนฯ* ควรเปิดโอกาสให้หน่วยงานภาครัฐและเอกชน และประชาชนในพื้นที่
โดยเฉพาะพัฒนาชุมชน ครู เกษตรตำบล พระ และปราชญ์ชาวบ้าน เข้ามามีส่วนร่วมในโครงสร้างการบริหาร
กองทุนฯ เพื่อเพิ่มแนวคิดและมุมมองในการพัฒนาบทบาทของกองทุนฯ นอกจากนี้ ควรมีคณะกรรมการ
ชุดต่าง ๆ ที่มีตัวแทนจากกลุ่มเยาวชน สตรี ผู้สูงอายุ ให้มีโอกาสให้ข้อเสนอแนะทางการดำเนินงานกองทุนฯ
เพื่อตอบสนองต่อความจำเป็นและความต้องการด้านสุขภาพของประชาชนทุกกลุ่มให้มากขึ้น เนื่องจากแต่ละ
กลุ่มจะมีสภาพปัญหาต่างกัน 3) *ขั้นตอนการดำเนินงาน* องค์การบริหารส่วนตำบล ควรจัดให้มีการประชา
สัมพันธ์การจัดตั้งกองทุนให้ประชาชนได้รับทราบอย่างทั่วถึง เพื่อให้ประชาชนทุกกลุ่มจะได้เข้ามามีส่วนร่วมใน
การดำเนินงานกองทุนฯ ในทุกขั้นตอน ในส่วนขั้นตอนการดำเนินงานนั้น ควรเป็นไปตามหลักธรรมาภิบาลในการ
บริหารจัดการภาครัฐ ที่ประกอบด้วยหลักการที่สำคัญ ได้แก่ หลักนิติธรรม หลักคุณธรรม หลักความรับผิดชอบ
หลักความคุ้มค่า หลักการมีส่วนร่วม และหลักความโปร่งใส และเพื่อให้การดำเนินงานของกองทุนเป็นไปตาม
วัตถุประสงค์ ควรมีคณะกรรมการในระดับอำเภอ ทำหน้าที่กำกับดูแล ติดตามประเมินผล และเป็นที่ปรึกษา
ในระดับอำเภอ 4) *การบรรจุโครงการไว้ในแผนพัฒนาตำบล* องค์การบริหารส่วนตำบลควรมีการดำเนินการตาม
กรอบระยะเวลาและวิธีการ โดยการนำแผนการจัดตั้งกองทุนฯ เข้าสู่การประชาคมระดับหมู่บ้าน และระดับ
ตำบล เพื่อให้ประชาชนได้มีส่วนร่วมในการพิจารณาและเสนอความต้องการ 5) *การสนับสนุนงบประมาณและ
บริหารจัดการงบประมาณ* องค์การบริหารส่วนตำบลควรมีการสนับสนุนงบประมาณให้กองทุนอย่างต่อเนื่อง
ทุกปี ซึ่งอาจมากกว่าสัดส่วนที่ สปสช. กำหนดไว้เป็นขั้นต่ำที่ร้อยละ 10 ทั้งนี้ องค์การบริหารส่วนตำบล ควรนำ
งบประมาณที่จัดสรรไว้ในด้านสาธารณสุขและสิ่งแวดล้อมทั้งหมดในแต่ละปี สมทบเข้าเป็นงบประมาณของ
กองทุนฯ เพื่อลดความซ้ำซ้อนของงบประมาณ ในส่วนของการบริหารจัดการงบประมาณนั้น ควรดำเนินการ
ตามระเบียบของกองทุนฯ อย่างเคร่งครัด ทั้งในด้านการเปิดรับโครงการที่เสนอเข้ามา การพิจารณาให้การ
สนับสนุนงบประมาณโครงการต่าง ๆ การอนุมัติงบประมาณ การจัดการเบิกจ่ายงบประมาณ และการติดตาม
ประเมินผล โดยเฉพาะในเรื่องการเบิกจ่ายงบประมาณนั้น ควรดำเนินการที่กองทุนให้แล้วเสร็จเลย ไม่ควรโอน
ให้สถานีนอนามัย เพราะจะต้องไปดำเนินการเบิกจ่ายตามระเบียบการเงินของสถานีนอนามัยอีกครั้ง และยังขาด
การตรวจสอบการใช้งบประมาณจากกรรมการบริหารกองทุนฯ และชุมชน ในส่วนการติดตามประเมินผลการ
ดำเนินงานตามแผนงานโครงการต่าง ๆ ควรมีการประเมินผลและรายงานให้คณะกรรมการบริหารกองทุนฯ และ
ประกาศให้ประชาชนทราบอย่างทั่วถึง เพื่อจะได้เป็นข้อมูลในการพิจารณางบประมาณในปีต่อไป 6) *การจัด
บริการป้องกันโรค* องค์การบริหารส่วนตำบลควรให้ความสำคัญกับโรคที่เป็นปัญหาของพื้นที่ ทั้งในมุมมองของ
หน่วยบริการสาธารณสุข และมุมมองของประชาชนในพื้นที่ เนื่องจากที่ผ่านมา กองทุนให้ความสำคัญกับโรค
ที่เป็นนโยบายของกระทรวงสาธารณสุข มากกว่าโรคที่เป็นปัญหาในชีวิตประจำวันของประชาชน นอกจากนี้
การดำเนินงานป้องกันโรค กองทุนฯ ควรส่งเสริมให้มีการดำเนินงานอย่างต่อเนื่อง 7) *การจัดบริการส่งเสริม
สุขภาพ* องค์การบริหารส่วนตำบลควรให้ความสำคัญกับกลุ่มเป้าหมาย 5 กลุ่มหลัก ซึ่งได้แก่ กลุ่มหญิงมีครรภ์
กลุ่มเด็กเล็ก (ตั้งแต่แรกเกิด ถึงต่ำกว่า 6 ปี) กลุ่มเด็กโตและเยาวชน (อายุตั้งแต่ 6 ปี ถึงต่ำกว่า 25 ปี) กลุ่ม

ผู้ใหญ่ (อายุตั้งแต่ 25 ปีขึ้นไป) และกลุ่มผู้พิการและทุพพลภาพ ต้องมีการดำเนินการดูแลอย่างต่อเนื่องและมีคุณภาพ พร้อมทั้งส่งเสริมความสามารถในการดูแลตนเองเบื้องต้นให้กับกลุ่มเป้าหมายหรือครอบครัว 8) การมีส่วนร่วมของประชาชน องค์การบริหารส่วนตำบลควรส่งเสริมให้ประชาชนเข้ามามีส่วนร่วมในการดำเนินงานของกองทุนฯ ให้มากขึ้น ตั้งแต่การวิเคราะห์ปัญหา การวางแผน การดำเนินการตามแผน การรับบริการ และการติดตามประเมินผล ซึ่งช่องทางที่สามารถทำได้เลยได้แก่ เปิดโอกาสให้ชุมชนและประชาชนเข้ามาเสนอแผนงานโครงการ หรือการเสนอความต้องการด้านสุขภาพ ให้มากขึ้น

ข้อเสนอแนะ

ก. ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย

1) ผลการวิจัยพบว่า การจัดตั้งและดำเนิน การกองทุนหลักประกันสุขภาพระดับพื้นที่ ช่วยส่งเสริมให้องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น เข้ามามีบทบาทในการจัดการดูแลสุขภาพประชาชนในพื้นที่ตนเองมากขึ้น ซึ่งเป็นอำนาจหน้าที่ตามกฎหมายในการจัดตั้งองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น ดังนั้น กระทรวงมหาดไทย กระทรวงสาธารณสุข และสปสช. ควรเร่งรัดให้องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นทุกแห่ง ทั้งในระดับเทศบาล องค์การบริหารส่วนตำบล เข้าร่วมดำเนินการจัดตั้งกองทุนฯ เนื่องจากองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นล้วนมีบทบาทหน้าที่ในการดำเนินงานด้านสุขภาพเหมือนกัน

2) ผลการวิจัยพบว่า ปัญหาที่สำคัญในการส่งเสริมกองทุนหลักประกันสุขภาพระดับพื้นที่ ขององค์การบริหารส่วนตำบล ได้แก่ ความรู้ ความเข้าใจในแนวทางการบริหารจัดการกองทุนฯ ให้เป็นไปตามวัตถุประสงค์ ดังนั้น สปสช. ร่วมกับ กระทรวง มหาดไทย และกระทรวงสาธารณสุข ควรมีกระบวนการ เตรียมความพร้อมให้กับองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น หน่วยงานสาธารณสุขในพื้นที่ หลังจากที่ได้จัดทำบันทึกข้อตกลงเข้าร่วมจัดตั้งกองทุนฯ แล้ว

3) ผลการวิจัยพบว่า คณะกรรมการบริหารกองทุนฯ ยังมีความเข้าใจแนวทางการดำเนินงานกองทุนฯ ไม่มากนัก ดังนั้น ควรมีการแต่งตั้งที่ปรึกษา คณะกรรมการติดตาม สนับสนุนและประเมินผล ทั้งในระดับอำเภอ และระดับจังหวัด โดยคณะกรรมการดังกล่าวควรมีการติดตามประเมินผลกองทุนฯ อย่างน้อยปีละ 2 ครั้ง

4) ผลการวิจัยพบว่า โครงสร้างกองทุนฯ ยังมีข้อจำกัด เนื่องจากมีการกำหนดที่มาและจำนวนของคณะกรรมการบริหารกองทุนฯ ไว้ ซึ่งไม่มีในส่วนขององค์กรที่มีบทบาทสำคัญในพื้นที่ เช่น โรงเรียน พัฒนาชุมชน เกษตรตำบล หรือผู้นำศาสนา ดังนั้น สปสช. ควรเปิดกว้างให้เป็นไปตามความต้องการของพื้นที่ ในการพิจารณาองค์ประกอบและที่มาของคณะกรรมการบริหารกองทุนฯ เพราะแต่ละพื้นที่มีบุคลากร และทุนทางสังคมที่แตกต่างกัน

ข. ข้อเสนอแนะในการวิจัยครั้งต่อไป

1) ควรมีการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม (Participatory Action Research-PAR) เพื่อหารูปแบบที่เหมาะสมในการดำเนินงานกองทุนหลักประกันสุขภาพระดับพื้นที่ และบทบาทที่เหมาะสมในการส่งเสริมกองทุนหลักประกันสุขภาพระดับพื้นที่

- 2) ควรวิจัยประเมินผลภาวะสุขภาพของประชาชนในพื้นที่ หลังจากการดำเนินงานกองทุนหลักประกันสุขภาพระดับพื้นที่ เพื่อทราบประสิทธิผลของกองทุนฯ
- 3) ควรมีการศึกษาแนวทางการดำเนินงานกองทุนหลักประกันสุขภาพระดับพื้นที่

เอกสารอ้างอิง

- กรมส่งเสริมการปกครองส่วนท้องถิ่น กระทรวงมหาดไทย. 2547. พระราชบัญญัติสภาพัฒนาการและองค์การบริหารส่วนตำบล พ.ศ. 2537 แก้ไขเพิ่มเติม (ฉบับที่ 5) พ.ศ. 2546. ฉะเชิงเทรา: โรงพิมพ์ประสานมิตร.
- ชนิษฐา นันทบุตร และคณะ. 2550. โครงการศึกษาตัวแบบการมีส่วนร่วมในระบบประกันสุขภาพระดับชุมชน ระหว่างกองทุนภาครัฐ องค์การบริหารส่วนตำบล และกองทุนสุขภาพชุมชนพื้นที่นำร่อง 7 พื้นที่ : กรณีศึกษา กองทุนสุขภาพตำบล บึงคล้า อำเภอหล่มสัก จังหวัดเพชรบูรณ์. ขอนแก่น: มหาวิทยาลัยขอนแก่น.
- _____. 2550. โครงการศึกษาตัวแบบการมีส่วนร่วมในระบบประกันสุขภาพระดับชุมชน ระหว่างกองทุนภาครัฐ องค์การบริหารส่วนตำบล และกองทุนสุขภาพชุมชนพื้นที่นำร่อง 7 พื้นที่ : กรณีศึกษา กองทุนสุขภาพตำบลศรีฐาน อำเภอป่าติ้ว จังหวัดยโสธร. ขอนแก่น: มหาวิทยาลัยขอนแก่น.
- จรรยาพร ศรีศัลลักษณ์ และ เอื้องฟ้า สิงห์ทิพย์พันธ์. 2551. ธรรมชาติในการจัดการระบบสุขภาพไทย. วารสารวิจัยระบบสาธารณสุข, 2(2).
- เจเร วิชชาไทย. 2547. 5 ประเด็นเรียนรู้สู่หลักประกันสุขภาพ. กรุงเทพฯ : เลคแอนด์ฟอร์เทน พรินติ้ง จำกัด.
- นิมิต แสงเกิด และ วรรัตน์ ศิริชา. 2548. การมีส่วนร่วมขององค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น องค์กรภาคประชาสังคม และองค์กรภาคสาธารณสุข กับการพัฒนาหลักประกันสุขภาพ. นนทบุรี: สำนักงานหลักประกันสุขภาพแห่งชาติ
- ปาริชาติ วลัยเสถียร และคณะ. 2543. กระบวนการและเทคนิคการทำงานของนักพัฒนา. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.
- พงษ์พิสุทธิ์ จงอุดมสุข. 2547. กว่าจะเป็นหลักประกันสุขภาพถ้วนหน้า. กรุงเทพฯ: เอสพี เอสพรินติ้ง แอนด์บิลด์ จำกัด.
- พนัส พุกฤษ์สุนันท์. 2550. นวัตกรรมการขับเคลื่อนเมืองน่าอยู่ ชุมชนน่าอยู่. วารสารการส่งเสริมสุขภาพและอนามัยสิ่งแวดล้อม, 30(2).
- พิสมัย จันทวิลม. 2541. นิยามศัพท์เพื่อการส่งเสริมสุขภาพฉบับปรับปรุง พ.ศ. 2541. กรุงเทพฯ: สถาบันวิจัยระบบสาธารณสุข รัชนี้ สรรเสริญ, เบญจวรรณ ทิมสุวรรณ, วรณรัตน์ ลาวัณ, ปิ่นเรศ กาศอุดม และวัฒนา บันเทิงสุข. 2551. วิจัยประเมินผลการดำเนินงานระบบหลักประกันสุขภาพในระดับท้องถิ่นหรือพื้นที่ในพื้นที่ต้นแบบ. [ม.ป.ท.: ม.ป. พ.].
- วงศา เลหาศิริวงศ์ และคณะ. 2544. บทบาทองค์การบริหารส่วนตำบล (อบต.) ในงานสาธารณสุขท้องถิ่น กรณีศึกษาภาคตะวันออกเฉียงเหนือ. ขอนแก่น: มหาวิทยาลัยขอนแก่น
- วัฒนา อัคคพานิช อกัญญา ตันทวีวงศ์ และศิริพรรณ นกสวน. 2551. พระราชบัญญัติสุขภาพแห่งชาติ พ.ศ. 2550. นนทบุรี: สำนักงานคณะกรรมการสุขภาพแห่งชาติ
- ศูนย์บริการวิชาการเศรษฐศาสตร์ คณะเศรษฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์. 2550. โครงการวิจัยประเมินผลนโยบายสาธารณะ กองทุนหลักประกันสุขภาพท้องถิ่นในระดับพื้นที่. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- สำนักงานคณะกรรมการสุขภาพแห่งชาติ. 2550. พระราชบัญญัติสุขภาพแห่งชาติ พ.ศ. 2550. นนทบุรี: สหพัฒนไพศาล.
- _____. 2550. ระบบหลักประกันสุขภาพในระดับท้องถิ่นหรือพื้นที่(กองทุนหลักประกันสุขภาพองค์การบริหารส่วนตำบล/เทศบาล). นนทบุรี. [ม.ป.พ.].
- _____. 2551. คู่มือระบบหลักประกันสุขภาพในระดับท้องถิ่นหรือพื้นที่. กรุงเทพฯ: ศรีเมืองการพิมพ์.
- สำนักงานนโยบายและยุทธศาสตร์ กระทรวงสาธารณสุข. 2547. ธรรมชาติในการจัดการด้านสุขภาพ. นนทบุรี: พี.วาทีน พรินติ้ง.

บทความ "มนุษยวิทยาวัฒนธรรม" ธนจักร เอ็นบำรุง บรรณาธิการบทความ

- 1) การสร้างแนวร่วมในงานวัฒนธรรมกับการพัฒนาพิพิธภัณฑ์ท้องถิ่น**
- ชีวสิทธิ์ บุญเกียรติ ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน)
- 2) นโยบายของรัฐกับการแต่งงานข้ามวัฒนธรรมในประวัติศาสตร์สังคมสยาม*
- รองศาสตราจารย์ ดร.ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์ คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์
มหาวิทยาลัยขอนแก่น
- 3) แนวคิดนิเวศวัฒนธรรมกับการพัฒนาสังคมและชุมชน**
- สันติภาพ ศิริวัฒนโชนกุล มหาวิทยาลัยราชภัฏอุดรธานี
- 4) ทูตทางวัฒนธรรมกับการจัดการทรัพยากรป่าไม้: วิถีชุมชนในการใช้ประโยชน์จากพื้นที่ป่า
และการจัดการพื้นที่ของรัฐ*
- ภัทราภรณ์ สาคำ และ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.เยาวลักษณ์ อภิชาติวัลลภ

หมายเหตุ * เป็นบทความวิชาการ ** เป็นบทความเชิงพัฒนา

วัฒนธรรมบนวิถีชีวิตของผู้คนและการจัดการระบบนิเวศ

บนแนวคิด "วัฒนธรรมคือความหมาย" (culture as meaning) ที่ถือว่าวัฒนธรรมคือสายใยของความหมาย การวิเคราะห์วัฒนธรรมจึงเป็นการเสาะแสวงหาความหมายและการตีความ ไม่ว่าจะเป็นความหมายแบบของเวเบอร์ คือ ความหมายของพฤติกรรม หรือ ความหมายในแบบของเกย์รช คือ ความหมายในแบบของสัญลักษณ์ที่มนุษย์สร้างขึ้นก็ตาม* วัฒนธรรมในกระแสการพัฒนาคือเป็นแก่นแกนของบทความทั้ง 4 บทความในประเด็นนี้ แสดงทั้งความหมายของพฤติกรรม ไม่ว่าจะเป็นการมีส่วนร่วมของภาคีต่างๆ ของชุมชนท้องถิ่นต่อการจัดการพื้นฐานที่บอกเล่าอัตลักษณ์ของชาติพันธุ์และท้องถิ่นด้วยกระบวนการที่มีชีวิตชีวาและนำไปสู่รูปแบบใหม่ๆ ที่ทำให้ "พิพิธภัณฑสถานท้องถิ่น" (กรณีบทความของชีวสิทธิ์ บุญเกียรติ) ไม่เป็นเพียงที่ตั้งแสดงวัตถุเก่าๆ ที่ไร้ความหมายและแสนจะแห้งแล้ง

บนวิถีชีวิตของชาวสยาม การแต่งงานข้ามวัฒนธรรม ไม่เพียงถูกประเมินด้วยแนวคิดชาบฉวยว่าเป็นเพียงการผสมผสานทางชาติพันธุ์ที่เกิดขึ้นตามแฟชั่น แต่สาระความหมายที่ซ่อนไว้แต่ละยุคสมัยที่ปรากฏในหลักฐานที่โดดเด่นอยู่ทั้งในราชสำนักและชนสามัญ ล้วนบ่งบอกนัยยะเชิงความคิดทางการเมือง การครอบงำทางศาสนา เศรษฐกิจ การเมืองระหว่างประเทศ และการแทรกแซงเชิง "อำนาจ" ระหว่างรัฐชาติต่างๆ ทั้งที่ความหมายของปัจเจกชนที่เข้าใจได้คือ "ความรักที่ไร้พรมแดน" เท่านั้น (กรณีบทความของดารารัตน์ เมตดาริกานนท์)

ใน 2 บทความหลัง นักวิชาการที่เกาะติดชุมชนพยายามสะท้อนเรื่องราวและแนวคิดของวัฒนธรรมในแง่ของพฤติกรรมที่แสดงออกในด้านการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและระบบนิเวศ ที่มีความสอดคล้องกันระหว่างวิถีชีวิตของคนอีสานและสิ่งแวดล้อมที่สืบทอดกันมายาวนานและต่อเนื่องในชุมชนท้องถิ่นบนที่ราบสูงเป็นแนวคิดและรูปธรรมที่บ่งบอกด้วยความอาทรต่อปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นท่ามกลางการไหลบ่าของกระแสทุนนิยม...เป็นแนวคิดที่น่าสนใจติดตาม แม้จะอยู่ในกระแสการพัฒนาแบบทางเลือกก็ตาม...

* อคิน รพีพัฒน์. วัฒนธรรมคือความหมาย ทฤษฎีและวิธีการของคลิฟฟอร์ด เกย์รช: ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน) ,2551. หน้า73-74

การสร้างแนวร่วมในงานวัฒนธรรมกับการพัฒนาพิพิธภัณฑ์ท้องถิ่น

ชีวลีลท์ บุญเกียรติ

ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน)

บทนำ

ตลอดระยะเวลาการศึกษาและวิจัยพิพิธภัณฑ์ท้องถิ่นที่ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธรดำเนินการมาตั้งแต่ พ.ศ. 2546 ผู้วิจัยได้ตระหนักถึงความเข้าใจและแนวคิดรวบยอดเกี่ยวกับพิพิธภัณฑ์นั้น มีลักษณะร่วม อยู่สองสามประการ ได้แก่ (1) คลังเก็บโบราณวัตถุหรือข้าวของเครื่องมือที่เคยใช้ในการทำมาหากิน (2) สถานที่ที่จารึกถึงอดีตที่เป็นความผูกพันของผู้เป็นเจ้าของวัตถุ หรือชุมชนที่ร่วมก่อตั้งพิพิธภัณฑ์ (3) นิทรรศการและการจัดแสดงวัตถุมีความหมายเทียบเคียงกับพิพิธภัณฑ์ ฉะนั้น ความรู้ทุกอย่าง เท่าที่ปรากฏในห้องจัดแสดงจึงเป็นความรู้เบ็ดเสร็จที่พิพิธภัณฑ์ครอบครอง และ (4) ความมุ่งหมาย หนึ่งที่จะให้พิพิธภัณฑ์เป็นแหล่งการท่องเที่ยวหรือเพิ่มรายได้ให้กับท้องถิ่น ความคิดและความเข้าใจ ดังกล่าวกลายเป็นกรอบเกณฑ์ให้การทำงานพิพิธภัณฑ์หลายแห่งเป็นเพียงการสร้างห้องแสดง การรวบรวม วัตถุ และในบางกรณีก้าวข้ามไปสู่การลงทุนขนาดใหญ่ในการสร้างชุดนิทรรศการที่ไม่ได้อยู่บนฐานของความรู้และ ความเข้าใจในเรื่องราวที่จะจัดแสดง ในทางตรงข้าม พิพิธภัณฑ์กระแสหลักให้ความสำคัญ ให้ความสนใจกับการสร้างและสั่งสมความรู้ การเผยแพร่และการปรับเปลี่ยนกระบวนการศึกษาและการถ่ายทอดเรื่องราวทาง วัฒนธรรมผ่านสื่อที่หลากหลาย และการสร้างความสัมพันธ์ระหว่างสังคมและพิพิธภัณฑ์ ด้วยเหตุนี้ ผู้จัดตั้ง และผู้ดูแลพิพิธภัณฑ์ หรือกลุ่มคนในชุมชนหรือองค์กรปกครองท้องถิ่น กลับมองข้ามรูปแบบการทำงานที่ต้อง อาศัยการสืบค้นหาความรู้ และบันทึกความรู้เหล่านั้นไว้เป็นฐานในการพัฒนาต่อไปในอนาคต ไม่ว่าจะเป็นงาน ทะเบียนวัตถุ การบันทึกข้อมูลทางสังคมและวัฒนธรรม ฯลฯ รวมทั้งการมองข้ามกับการทำความเข้าใจกับ กระแสความเปลี่ยนแปลงของสื่อในสังคมร่วมสมัย (โทรทัศน์ อินเทอร์เน็ต โซเชียลมีเดีย) เพราะเราจะต้องไม่ลืมว่า พิพิธภัณฑ์ดำรงสถานภาพของ "สื่อ" อย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ ความพยายามในการถ่ายทอดเรื่องราวต่างๆ ในสังคม ด้วยสื่อทั้งที่เป็นพื้นฐานที่สุด จนถึงระดับที่ซับซ้อนเป็นเทคโนโลยีสมัยใหม่ ผู้ดูแลพิพิธภัณฑ์ควรใส่ใจต่อความ เปลี่ยนแปลงดังกล่าวนี้

ผู้วิจัยตระหนักเป็นอย่างดีว่า การวิพากษ์พิพิธภัณฑ์ท้องถิ่นบางแห่งด้วยกรอบความคิดในการทำงานของ พิพิธภัณฑ์กระแสหลัก เป็นข้อจำกัดในการสร้างความเข้าใจต่อความหลากหลายของพิพิธภัณฑ์ และรูปแบบ การทำงานของพิพิธภัณฑ์ขนาดเล็กหรือชุมชนที่เป็นอยู่ในบ้านเราปัจจุบัน อย่างไรก็ตาม การตระหนักถึงความ

หลากหลายในกระบวนการทำงานเป็นสิ่งที่ผู้วิจัยไม่เคยมองข้าม อย่างไรก็ตาม เมื่อผู้วิจัยจะต้องมาอยู่ในฐานะของนักพัฒนางานวัฒนธรรม ผู้วิจัยไม่สามารถหลีกเลี่ยงหรือปฏิเสธการนำกรอบคิดหรือวิธีการทำงานของพิพิธภัณฑ์เช่นที่ผู้วิจัยได้ปฏิบัติหรือเรียนรู้จากการอ่านหนังสือ บทความ หรือเว็บไซต์ มาประยุกต์กับกระบวนการพัฒนาแนวร่วมในงานวัฒนธรรมในชุมชน ประเด็นหลักของการพัฒนาพิพิธภัณฑ์คือ การเสนอให้มุมมอง **"พิพิธภัณฑ์ในฐานะกระบวนการ"** เพราะที่ผ่านมา พิพิธภัณฑ์มักกลายเป็นความรู้ที่เป็นก้อน เบ็ดเสร็จ และจัดแสดงเอาไว้ เพื่อรอให้ผู้คนเข้ามาชมและเก็บเกี่ยวความรู้สำเร็จรูป ทั้งๆ ที่พิพิธภัณฑ์ควรจะเป็นที่ส่งเสริมความรู้ ด้วยเหตุนี้ การสร้างแนวร่วมงานวัฒนธรรมในการพัฒนาพิพิธภัณฑ์ เป็นความพยายามผลักดันให้ผู้ชมหรือเจ้าของชุมชนในฐานะของผู้เรียน เปลี่ยนสถานภาพเป็นผู้เรียน-สร้างความรู้ไปในขณะเดียวกัน

ประเด็นต่อมา ในหลายกรณี พิพิธภัณฑ์ได้รับการคาดหวังให้รับใช้สังคม ทั้งนี้ ความคาดหวังดังกล่าวสามารถแสดงออกมาได้ในหลายลักษณะ เช่น การเป็นสถานที่ที่เก็บรักษาความทรงจำของสังคม ตัวอย่างของการเก็บข้าวของที่เคยใช้ในชุมชนและในบ้าน หรือของศักดิ์สิทธิ์ หรือเครื่องใช้ไม้อย่างหนึ่งของบุคคลสำคัญ อย่างไรก็ตาม การเก็บรักษาความทรงจำด้วยการเก็บสะสมเพียงวัตถุ อาจเผชิญกับข้อจำกัดหลายประการ (1) การสะสมวัตถุสัมพันธ์กับผู้บริจาค หรือผู้ที่จัดการ-ดูแลพิพิธภัณฑ์ ด้วยเหตุนี้ ชุดความทรงจำจึงจำกัดเฉพาะวงของผู้ที่เกี่ยวข้องดังกล่าว (2) เรื่องราวเกี่ยวกับข้าวของอยู่ในตัวบุคคล และได้รับการถ่ายทอดเป็นครั้งคราว หากผู้ที่มีข้อมูลได้พบกับผู้ชมที่ต้องการรับรู้เรื่องราว (3) เมื่อเป็นเช่นนี้ การจะถ่ายทอดความรู้หรือเรื่องเล่า มีลักษณะที่ไม่ยั่งยืน เป็นไปตามอายุขัยของบุคคล เมื่อผู้วิจัยได้ตระหนักดังนี้ การนำกระบวนการทำงานเฉพาะทางของภัณฑารักษ์หรือนักวิชาการที่ปฏิบัติงานในพิพิธภัณฑ์ อันได้แก่การสืบค้นความรู้ การบันทึกและการเผยแพร่ สร้างเป็นกิจกรรมให้กับบรรดาลูกหลานของคนในชุมชนลงปฏิบัติ เพื่อย้ำให้เห็นว่า พิพิธภัณฑ์มีบทบาทสำคัญในการเชื่อมโยงผู้คน ทั้งที่วัยที่ต่างกัน เพศ และสถานภาพทางสังคมและเศรษฐกิจที่ต่างด้วย ฉะนั้นแล้ว พิพิธภัณฑ์จึงควรเป็นสถานที่เปิดรับเรื่องราว ชุดประสบการณ์ ประวัติความเป็นมาของผู้คน ทั้งอดีตและปัจจุบัน และจารีกรวมถึงเผยแพร่ให้กับสมาชิกของสังคมหลากหลายมากเท่าที่จะเป็นไปได้

ที่มาของปัญหาวิจัยในการพัฒนาแนวร่วมทางวัฒนธรรมคือ การปรับเปลี่ยนทัศนคติเกี่ยวกับการใช้พิพิธภัณฑ์เป็นแหล่งรายได้ นั่นหมายความว่า ในหลายกรณี องค์กรปกครองท้องถิ่น พิจารณาพิพิธภัณฑ์ในฐานะของ "แหล่งท่องเที่ยว" ทั้งในรูปแบบการสร้างพิพิธภัณฑ์ใหม่หรือการปรับเปลี่ยนสถานที่เก่า เช่น ตลาดหรือเมืองที่ประกอบด้วยสถาปัตยกรรมที่เป็นเอกลักษณ์ของท้องถิ่น โดยมองข้ามกระบวนการทำงานการสร้าง ความเข้าใจและความสัมพันธ์ของโครงการประเภทเมืองมรดกและพิพิธภัณฑ์กับชุมชนที่อยู่ในพื้นที่ องค์กรปกครองท้องถิ่นมองพิพิธภัณฑ์เบ็ดเสร็จในรูปแบบของอาคารและการจัดแสดงนิทรรศการ การพัฒนาพิพิธภัณฑ์แต่ละแห่งจะเป็นภาระของนักวิชาการ ครูภูมิปัญญา หรือนักวิจัยที่บริษัทเอกชนหรือบุคคลที่บริจาดนิทรรศการ จัดจ้างมาเพื่อสำรวจข้อมูลและเรียบเรียงเป็นบทนิทรรศการ **ผลปลายทางของโครงการพิพิธภัณฑ์ในลักษณะนี้จึงเป็นเพียงการสร้างพิพิธภัณฑ์สำเร็จรูป** จากนั้น จะทำหน้าที่เป็น "ห้องรับแขกที่แช่แข็ง" และรอให้ผู้คนจากภายนอกเข้ามาเยี่ยมชม จนวันหนึ่ง พิพิธภัณฑ์ตามโครงการดังกล่าวอาจขยับเป็น "สุสานวัตถุ" วิธีคิดของโครงการพิพิธภัณฑ์เช่นนี้ตอกย้ำภาพเดิมๆ ของพิพิธภัณฑ์ อันได้แก่ ภูเขาของเก่า เรื่องเล่าเดี่ยว และสภาพความไร้พลวัต การวิจัยเชิงปฏิบัติการด้วยกระบวนการสร้างแนวร่วมทางวัฒนธรรม ไม่ได้พัฒนาขึ้นด้วย

ฐานคิดของความสมบูรณ์ในการทำงานพิพิธภัณฑสถานแบบ แต่เป็นเพียงความต้องการเสนอวิธีคิดและรูปแบบการทำงานที่น่าจะเป็นประโยชน์ต่อการพัฒนางานพิพิธภัณฑสถาน

ในบทความนี้ จะยกตัวอย่างกิจกรรมที่ดำเนินการในพื้นที่ 2 แห่ง เพื่อแสดงให้เห็นถึงแนวคิดและการทำงานในการสร้างให้เจ้าของวัฒนธรรม เน้นกลุ่มเยาวชน เปลี่ยนสถานภาพเป็นผู้เรียน-สร้างความรู้เกี่ยวกับท้องถิ่นศึกษาของตนเอง โดยจะเป็นการกล่าวถึงแนวคิดในการเชื่อมโยงการพัฒนางานวัฒนธรรม กับการเปลี่ยนมุมมองในการทำงานพิพิธภัณฑสถานกับชุมชน จากนั้น จะแสดงให้เห็นถึงลำดับการทำงาน และการปรับเปลี่ยนความคิดและวิธีการทำงานตลอดระยะเวลาของการดำเนินงานวิจัย รวมถึงการประเมินผลจากสายตาของผู้วิจัย ในส่วนสุดท้าย จะแสดงให้เห็นถึงข้อจำกัดในการใช้เครื่องมือการพัฒนา เพราะการสร้างแนวร่วมทางวัฒนธรรม โดยเฉพาะอย่างยิ่งในงานพิพิธภัณฑสถานท้องถิ่น เป็นเรื่องที่สัมพันธ์กับปัจจัยอื่นๆ อีกมากมาย ไม่ว่าจะเป็นโครงการสร้างการบริหารงานวัฒนธรรมในภาพรวมของประเทศ การทำงานทางวัฒนธรรมในระดับท้องถิ่น อันประกอบด้วยสำนักงานวัฒนธรรม องค์การปกครองส่วนท้องถิ่น สถานศึกษา หรือหรือเอกชน รวมถึงโครงสร้างทางสังคมและเศรษฐกิจ เหล่านี้ล้วนส่งผลต่อการสร้างแนวร่วมทางวัฒนธรรมกับการพัฒนาพิพิธภัณฑสถานท้องถิ่นจะทำหน้าที่ได้ดีเพียงใด หรือต่อเนื่องมากน้อยแค่ไหนเป็นเรื่องที่ชวนติดตามไม่มากนักน้อย

วัตถุประสงค์

1. เพื่อส่งเสริมให้เจ้าของวัฒนธรรมใช้พื้นที่พิพิธภัณฑสถานในการสร้างความเข้าใจเกี่ยวกับประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมของท้องถิ่น
2. เพื่อเสนอแนวทางในการพัฒนาให้พิพิธภัณฑสถานทำหน้าที่ทางสังคมในการสร้างสำนึกร่วมทางวัฒนธรรม
3. เพื่อเป็นแนวทางในการปรับเปลี่ยนทัศนคติเกี่ยวกับพิพิธภัณฑสถาน จาก "สถานที่เก็บของเก่า" ให้เป็นสถาบันทางสังคมที่สะท้อนเรื่องราวทางสังคม
4. เพื่อสร้างความเข้าใจเกี่ยวกับพิพิธภัณฑสถานว่ามีหน้าที่มากกว่าเป็นเพียงแหล่งที่มาของรายได้จากนักท่องเที่ยวภายนอก

วิธีการดำเนินการ

ดังที่ได้กล่าว ผู้วิจัยพิจารณาว่า มุมมองงานพิพิธภัณฑสถานที่เปิดเสรีเพียงวัตถุประสงค์และการจัดนิทรรศการเป็นเงื่อนไขสำคัญที่ทำให้พิพิธภัณฑสถานไม่สามารถปรับตามสถานการณ์ทางสังคม และไม่สามารถดำรงสถานภาพของพื้นที่ทางสังคมที่ผนวกเรื่องราวความหลากหลายของผู้คนในสังคม เมื่อเป็นเช่นนั้น ในสายตาของสมาชิกของชุมชน พิพิธภัณฑสถานอาจมีความแปลกและแยกออกไปจากชีวิตทางสังคมของชุมชน หรือกระทั่งไม่เกี่ยวข้องหรือสัมพันธ์กับความเป็นปัจเจกบุคคลของสมาชิกแต่อย่างใด กิจกรรมที่จัดขึ้นสำหรับเยาวชนในชุมชน แสดงให้เห็นว่าพิพิธภัณฑสถานมีฐานะเป็นกระบวนการหนึ่งคือ กระบวนการสร้างความรู้ของพิพิธภัณฑสถาน การสืบค้นเรื่องราว การบันทึก และการถ่ายทอดความรู้ นั่น เมื่อเป็นดังนี้ กระบวนการสร้างความรู้จึงไม่ใช่งานที่เกิดขึ้นเพียงครั้งหนึ่งครั้งเดียว และกระบวนการดังกล่าวไม่เคยเสร็จสิ้นลงที่การจัดแสดงนิทรรศการหรือการสร้างสื่อประเภทอื่นๆ ในการถ่ายทอดความรู้จากการสืบค้นนั้น อีกนัยหนึ่งคือ กระบวนการที่สร้างความสัมพันธ์ระหว่าง

พิพิธภัณฑ์กับสังคม ทั้งระหว่างสมาชิกชุมชนด้วยกัน และระหว่างพิพิธภัณฑ์ในฐานะสถาบันกับผู้คน

ผู้วิจัยปฏิบัติการในพื้นที่กรณีศึกษา จำนวน 2 แห่ง ได้แก่ **พิพิธภัณฑ์วัดไหล่หิน อ.เกาะคา จ.ลำปาง** และ**โครงการพิพิธภัณฑ์มีชีวิต อ.เมือง จ.แม่ฮ่องสอน** พิพิธภัณฑ์สองแห่งนี้มีความแตกต่างกัน ทั้งการเริ่มต้น วิธีการทำงาน สถานภาพในปัจจุบัน และความใกล้ชิดในการทำงานโครงการระหว่างผู้วิจัยกับชุมชน ในกรณีของพิพิธภัณฑ์วัดไหล่หิน การรวบรวมโบราณวัตถุที่เก็บไว้ในอาคารต่างๆ ของวัด ภายหลังจากการปรับปรุงสิ่งก่อสร้างต่างๆ ในวัด ตั้งแต่ พ.ศ. 2503 จนมาถึงการก่อสร้างเป็นอาคารพิพิธภัณฑ์อย่างเป็นทางการเป็นกิจจะลักษณะ เมื่อ พ.ศ. 2530 (ปริตตา เฉลิมเผ่า กอนันทกุล, 2549: 88 - 89) นอกจากนี้ ยังมีหน่วยงานราชการ และสถาบันจากภายนอกเข้าไปศึกษาหรือทำโครงการวิจัยอย่างต่อเนื่อง เช่น สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ศึกษาโดยการจัดทำรายชื่อและสาระสังเขปของคัมภีร์ใบลาน มหาวิทยาลัยราชภัฏลำปาง ดำเนินโครงการหลักสูตรศิลปศาสตรบัณฑิตศึกษา จึงเห็นได้ว่า พิพิธภัณฑ์วัดไหล่หินอยู่ในความสนใจของผู้คนภายนอกอยู่ไม่มากนักน้อย อย่างไรก็ตาม ยังไม่มีโครงการพัฒนาที่เกี่ยวข้องกับพิพิธภัณฑ์โดยตรง วัตถุที่สะสมของพิพิธภัณฑ์ไม่ได้รับการบันทึกเรื่องราวประวัติศาสตร์ และที่มาที่ไปอย่างเป็นระบบ

ส่วนโครงการพิพิธภัณฑ์มีชีวิตเมืองแม่ฮ่องสอน เป็นโครงการที่ริเริ่มโดยเทศบาลเมืองแม่ฮ่องสอนและวิทยาลัยชุมชนแม่ฮ่องสอน ลักษณะของโครงการมีความแตกต่างจากพิพิธภัณฑ์วัดไหล่หิน จ.ลำปาง เพราะความคิดริเริ่มมาจากสถาบันการศึกษาในพื้นที่ วิทยาลัยชุมชนในพื้นที่ได้รับเงินสนับสนุนจากสำนักงานกองทุนการวิจัย เพื่อการเก็บรวบรวมข้อมูลพื้นฐาน สถาปัตยกรรม ประเพณี สถานที่ท่องเที่ยวและสถานที่สำคัญอื่นๆ ในพื้นที่ ในความเข้าใจของผู้วิจัย แม้ผู้ดำเนินโครงการจะคำนึงถึงการมีส่วนร่วมของชุมชน แต่จุดประสงค์ของการดำเนินโครงการมุ่งมองไปที่ผลตอบแทนในทางเศรษฐกิจ โดยเฉพาะ "เม็ดเงิน" ที่จะเพิ่มมากขึ้นจากการท่องเที่ยว หนึ่ง หากพิจารณาในเนื้อหาเรื่องราวประวัติศาสตร์ วัฒนธรรม และสังคม ที่ปรากฏในรายงาน แสดงให้เห็นความสัมพันธ์กับชุมชน ผู้คน และพื้นที่ ได้ในระดับหนึ่ง แต่เมื่อพิจารณาในกระบวนการสืบค้นความรู้และแปลความไปสู่การนำเสนอต่อสาธารณะ ขบวนการดังกล่าวยังคงอยู่ในกรอบของการมองพิพิธภัณฑ์ที่เบ็ดเสร็จ คือ การสืบค้นเรื่องราวและจัดแสดง โดยไม่ได้มองถึงกระบวนการสร้างเนื้อหาที่จะเกิดขึ้นสืบเนื่องกันไป นอกจากนี้ สถาบันการศึกษาที่ทำวิจัยเนื้อหาดังกล่าว ได้วางคนในพื้นที่ให้เป็นผู้ให้ข้อมูลมากกว่าที่จะเป็นผู้ตัดสินใจร่วม หรือแนวร่วมทางวัฒนธรรมในการช่วยเหลืองานของโครงการพิพิธภัณฑ์มีชีวิตที่จะเกิดขึ้นต่อไปในอนาคต

จากสภาพการณ์ โครงการวิจัยและพัฒนาพิพิธภัณฑ์ท้องถิ่นได้ตระหนักถึงการทำความเข้าใจกับบริบททางสังคมและวัฒนธรรมในพื้นที่ และจะนำไปสู่การกำหนดเนื้อหาและรูปแบบของกิจกรรม วัตถุประสงค์สำคัญของกิจกรรมที่จะเกิดขึ้นคือ การสาธิตให้เห็นกระบวนการทำงานของพิพิธภัณฑ์ในส่วนที่เกี่ยวข้องกับการหาความรู้และนำเสนอต่อสาธารณะ วงจรดังกล่าวควรสืบเนื่องและการทำงานสืบค้นเรื่องราวในแต่ละครั้งจะเสริมให้พิพิธภัณฑ์ขับเคลื่อนอย่างมีพลวัต การศึกษาบริบททางวัฒนธรรมและสังคมในพื้นที่กรณีศึกษาทั้งสองแห่งทำให้เรามองเห็นถึงเรื่องราวที่แฝงฝังอยู่ในบุคคลของชุมชน ไม่ว่าเรื่องราวเหล่านั้นจะสัมพันธ์กับวัตถุสะสมของพิพิธภัณฑ์หรือไม่ การจะทำให้พิพิธภัณฑ์ในระดับชุมชนเป็นสถานที่ที่จรรโลงผู้คน สังคม และพื้นที่เฉพาะ เช่น บ้านไหล่หิน จ.ลำปาง และเมืองแม่ฮ่องสอน จ.แม่ฮ่องสอน เป็นเรื่องที่ได้รับผิดชอบพิพิธภัณฑ์หรือมีส่วนเกี่ยวข้องจะต้องใส่ใจกับความหลากหลายของเรื่องราวที่ปรากฏอยู่ในแวดล้อมพิพิธภัณฑ์

เช่นในกรณีของโครงการพิพิธภัณฑ์มีชีวิต เมืองแม่ฮ่องสอน เมื่อกล่าวถึงสถานที่สำคัญในเมือง เนื้อหาในการศึกษามุ่งไปที่วัด และประวัติศาสตร์ที่มีการบันทึกเป็นลายลักษณ์ไว้ก่อนหน้า โดยไม่ได้มองว่า ผู้คนที่เกี่ยวข้องกับวัดในเมืองแม่ฮ่องสอนมีอีกเป็นจำนวนมาก และแต่ละคนมีประสบการณ์เกี่ยวกับวัดที่แตกต่างกันของคนในแต่ละชั่วอายุคน นอกจากนี้ ในส่วนที่เกี่ยวข้องกับบ้านใต้ แม้ความสนใจของการศึกษาจะขยายไปยังอาคารสถานที่ในชีวิตประจำวันของผู้คนทั่วไป แต่เนื้อหากลับแสดงให้เห็นเพียงตัวสถาปัตยกรรม และยังไม่ได้สนใจกับความเป็นไปของ "ความเป็นเมือง" โดยภาพรวม ทั้งๆ ที่การสร้างพิพิธภัณฑ์กลางแจ้งเช่นการอาศัยอาคารและสถานที่ในแต่ละช่วงเวลา ควรได้รับการศึกษาอย่างลึกซึ้ง เพื่อความสร้างความเข้าใจเกี่ยวกับความเปลี่ยนแปลงของเมือง

ด้วยเหตุนี้ หลักคิดของการสร้างกิจกรรมให้กับผู้คนในพื้นที่การศึกษา ในฐานะเจ้าของวัฒนธรรม กอปรด้วยแนวทางสองสามประการ อันได้แก่ **ประการแรก** เรื่องราวของผู้คนในชุมชน ควรได้รับการศึกษาและบันทึกในประเด็นต่างๆ เพื่อย้ำให้เห็นว่าประวัติศาสตร์ของชุมชนก่อร่างและสร้างต่อมาจากชุดประสบการณ์ที่แตกต่างกัน **ประการที่สอง** การบันทึกและจัดแสดงเรื่องราวในพิพิธภัณฑ์หรือในนามของพิพิธภัณฑ์ ช่วยเชื่อมโยงให้เห็นว่า พิพิธภัณฑ์เป็นส่วนหนึ่งของชีวิตทางสังคมของชุมชนหรือกลุ่มสังคม เพราะเรื่องราวของพิพิธภัณฑ์ไม่ได้หนีห่างไปจากประวัติศาสตร์ของ "คนใน" **ประการที่สาม** กระบวนการของกิจกรรมเยาวชนไม่ได้มุ่งหวังเนื้อหาที่สมบูรณ์การจากสืบทอดความรู้และบันทึก แต่ใส่ใจการให้เครื่องมือในการแสวงหาความรู้นั้นหมายความว่าผู้เข้าร่วมกิจกรรมสามารถใช้วิธีวิทยาไปประยุกต์กับประเด็นต่างๆ ในสังคมที่พวกเขาสนใจ

ฐานคิดในประการที่สามนำไปสู่การเปลี่ยนผู้เรียนในพิพิธภัณฑ์ให้เป็น **"ผู้เรียน-สร้างความรู้"** ผู้วิจัยตั้งข้อสมมติฐานว่า หากเราเปลี่ยนมุมมองของผู้ดูแลพิพิธภัณฑ์ จากการพิจารณาว่า ผู้ชมเป็นเพียงผู้เข้ามาเก็บเกี่ยวความรู้ที่ผู้ดูแลพิพิธภัณฑ์ หรือภัณฑารักษ์ หามา "กองไว้" ซึ่งแน่นอนว่า ผลกระทบประการหนึ่งคือ ความรู้ดังกล่าวจะถูกแปรสภาพให้เป็นความรู้ที่เบ็ดเสร็จ ในทางตรงข้าม หากเราพิจารณา "กระบวนการสร้างความรู้" เป็นความรู้ประเภทหนึ่ง และนำมาใช้เป็นวิถีทางการศึกษาในพิพิธภัณฑ์ ก็น่าจะเป็นส่วนช่วยให้พิพิธภัณฑ์สร้างสรรค์กิจกรรมสืบเนื่องได้เป็นระยะๆ ดังจะได้อธิบายอย่างเป็นรูปธรรมในลำดับถัดไป โดยจะเริ่มต้นที่กิจกรรมของโครงการที่บ้านไหล่หิน จ.ลำปาง

ผู้วิจัยขอยกตัวอย่างกิจกรรมไว้ 2 รูปแบบ ได้แก่ **หนึ่ง** โครงการ **"เรียนรู้บ้านเราจากเรื่องเล่า"** เป็นความพยายามของนักวิชาการรุ่นอาวุโสที่จะปรับกระบวนการศึกษาทางคติชนวิทยามาใช้กับงานพิพิธภัณฑ์ โดยมีแนวคิดในการให้เยาวชนมาเรียนรู้กับพิพิธภัณฑ์ คือความรู้ควรออกมาจากคนในชุมชน ทั้งนี้ มีเรื่องเล่าเป็นแก่นแกนของการแสวงหาความรู้ ปู่ย่าตายายหรือพ่อแม่ของเด็กๆ เป็นผู้เล่า ส่วนเรื่องเล่าสัมพันธ์กับบ้านและถิ่นฐาน วิถีชีวิตชุมชน ภาษาถิ่น การละเล่น ความบันเทิง ฯลฯ จากอดีตถึงปัจจุบัน ลักษณะของกิจกรรม เด็กๆ เรียนรู้หลักการเบื้องต้นเกี่ยวกับความสำคัญของเรื่องเล่า และวิธีการศึกษา จากนั้น เป็นการลงมือทำพร้อมๆ ไปกับนักวิชาการ "ระหว่างคุยไป ฟังไป และจดบันทึกไป" ก็สอนเด็กๆ ไปด้วย เช่น เตือนให้จดตอนสำคัญๆ สอนให้ลองวาดรูปง่ายๆ ประคบประอม พร้อมทั้งสอนวิธีการซักถามพอลง แนะให้ถามต่อเรื่องที่อยากรู้ ให้ทวนคำตอบเมื่อไม่แน่ใจ และสอนให้รู้จักโยงจากเรื่องหนึ่งไปอีกเรื่องหนึ่ง ทั้งหมดนี้มาจากหลักการทำให้ดู พูดให้ได้ยิน เขียนให้เห็น และให้ลองทำจริง" (สุวรรณา เกรียงไกรเพชร ใน ศิริพร ศรีสินธุ์โร

(บรรณาธิการ), 2551: 166)

สอง การทำนิทรรศการ "เรื่องเล่าจากหนังสือเดินทาง" การสร้างนิทรรศการชุดนี้แตกต่างไปจากโครงการเรียนรู้บ้านเรา แนวร่วมในงานวัฒนธรรมที่เกิดขึ้นในโครงการนี้ไม่ได้มุ่งเน้น การลงมือศึกษาเรื่องราวทางสังคมและวัฒนธรรมโดยคนในชุมชนเป็นสำคัญ แต่เป็นโครงการพยายามแสดงให้เห็นถึงการบันทึกเรื่องราวในสังคมที่สัมพันธ์กับผู้คน และเป็นประวัติศาสตร์ร่วมสมัยที่ยังคงอยู่ในตัวบุคคล "เรื่องเล่าจากหนังสือเดินทาง" มาจากการพูดคุยระหว่างผู้ดูแลพิพิธภัณฑ์วัดไผ่หิน และเจ้าหน้าที่โครงการวิจัยและพัฒนาพิพิธภัณฑ์ท้องถิ่นเกี่ยวกับเรื่องราวทางสังคมที่มีส่วนในการเปลี่ยนแปลงบ้านไผ่หิน การไปทำงานในต่างประเทศ หรือ "ไปเมืองนอก" กลายเป็นประเด็นที่ทดลองหยิบยกขึ้นมาศึกษา เพื่อสะท้อนให้เห็นถึงการผนวกรวมประสบการณ์ส่วนบุคคลเข้าไปในพิพิธภัณฑ์

รูปแบบของการทำงานเป็นการทำงานร่วมระหว่างผู้ดูแลพิพิธภัณฑ์และเจ้าหน้าที่ โดยการสัมภาษณ์ชาวบ้านจำนวน 20 คน เนื้อหาหลักของการสัมภาษณ์เป็นคำถามประเภทว่า เพราะอะไรจึงไปเมืองนอกไปอย่างไร ไปที่ไหน เดินทางอย่างไร ไปทำอะไร กินอยู่อย่างไร และได้อะไรจากการไปเมืองนอก คำตอบของชาวบ้านล้วนแสดงให้เห็นถึงการทำงานและปรับตัว ทั้งต่อสภาพอากาศที่แตกต่างและสภาพสังคมที่ยึดมั่นในคุณค่าทางวัฒนธรรมที่ต่างไปจากเมืองไทย สภาพการทำงานที่ไม่เป็นธรรม รวมไปถึงการส่งเงินมาชำระหนี้สินและสร้างเนื้อสร้างตัวให้กับคนทางบ้าน นอกจากข้อมูลจากคำสัมภาษณ์ ยังมีวัตถุที่สัมพันธ์กับเรื่องราวอันได้แก่ หนังสือเดินทาง ภาพถ่าย ทั้งที่เป็นภาพของการทำงานและการท่องเที่ยว หรือภาพที่ส่งจากเมืองไทยจดหมาย ฯลฯ ด้วยเหตุนี้ การนำเสนอเรื่องราวจึงเป็นการวางเนื้อหาและภาพวัตถุที่เกี่ยวข้องในแต่ละหัวข้อโดยใช้ถ้อยคำจากการสัมภาษณ์ขนาดสั้น ตามหัวข้อต่างๆ ได้แก่ ทำไมต้องไปเมืองนอก, จากไผ่หินสู่แดนไกล, หนักเอาเบาสู้, อยู่เมืองนอกกินอย่างไรกัน อยู่เมืองนอกอยู่อย่างไรกัน, จดหมายถึงบ้าน, จดหมายจากบ้าน (โปรดดูรายละเอียดใน จุฑามาศ ลิ้มรัตนพันธ์ และนวลพรรณ บุญธรรม, 2550:)

ตัวอย่างของกิจกรรมในโครงการวิจัยและพัฒนาพิพิธภัณฑ์ท้องถิ่น เป็นกิจกรรมเพียงสองสามตัวอย่างที่ผู้วิจัยพยายามแสดงให้เห็นว่า การทำงานพิพิธภัณฑ์ไม่ควรตกเป็นหน้าที่ของใครคนใดคนหนึ่ง เรื่องราวและเรื่องเล่าในพิพิธภัณฑ์ควรบันทึก จารึก และเผยแพร่แก่มุมที่หลากหลายของชุดประสบการณ์ของผู้คนในชุมชนหรือในพื้นที่ที่พิพิธภัณฑ์ท้องถิ่นแห่งนั้นๆ ตั้งอยู่ ความเป็นชีวิตของพิพิธภัณฑ์ในกรอบความคิดเช่นนี้คือ การนำเอาชีวิตเข้ามาเกี่ยวข้องกับพิพิธภัณฑ์ และในทางกลับกัน พิพิธภัณฑ์เขยิบเข้าไปใกล้กับสังคมมากขึ้น ผู้วิจัยจะกล่าวต่อไปในหัวข้อ "ผลการดำเนินการ" ว่ากิจกรรมทั้งสองรูปแบบได้สร้างผลกระทบ (แม้จะในระยะสั้น) ต่อพิพิธภัณฑ์และชุมชนอย่างไรบ้าง

การทำงานพัฒนาในอีกพื้นที่แห่งเป็นความพยายามนำเครื่องมือในการพัฒนาพิพิธภัณฑ์จากกรณีศึกษาที่พิพิธภัณฑ์วัดไผ่หิน จ.ลำปาง มาประยุกต์ใช้ ในการสร้างความเข้าใจเกี่ยวกับพิพิธภัณฑ์เพื่อชุมชน (Community-based museum) ให้กับผู้ที่เกี่ยวข้องกับโครงการพิพิธภัณฑ์มีชีวิตเมืองแม่ฮ่องสอน จ.แม่ฮ่องสอน ผู้วิจัยรับรู้และเข้ามาเกี่ยวข้องกับโครงการดังกล่าวด้วยการแนะนำของ รศ. ดร. รัศมี ชูทรงเดช เทศบาลเมืองแม่ฮ่องสอนและวิทยาลัยชุมชนแม่ฮ่องสอน เป็นหน่วยงานหลักที่พยายามผลักดันให้เกิดโครงการดังกล่าว ผู้วิจัยและเพื่อนร่วมงานได้ทำหน้าที่ในการแลกเปลี่ยนแนวคิดเมืองมรดก และกระบวนการสร้างการมีส่วนร่วมของ

ชุมชนในงานพิพิธภัณฑ์ แต่การจะทำให้หน่วยงานที่เกี่ยวข้องตระหนักถึง "ชีวิตของเมืองมรดก" จะต้องสัมพันธ์กับผู้ที่อยู่อาศัยในพื้นที่ และการเรียนรู้ของคนในชุมชนกับวัฒนธรรมและสังคมในพื้นที่ ควรมาก่อนการคิดถึงผู้มาเยือนสถานที่จากภายนอก ไม่ใช่เรื่องที่จะมาจากการพูดหรืออภิปราย ผู้วิจัยและเพื่อนร่วมงานได้ตัดสินใจร่วมกันในการทำวิจัยเชิงปฏิบัติการ โดยแบ่งงานเป็น 2 ส่วน อันได้แก่

หนึ่ง ส่วนการศึกษาประวัติศาสตร์คำบอกเล่า รูปแบบของงานวิจัยมุ่งเน้นการสืบค้นประสบการณ์และบันทึกคำบอกเล่าของผู้คนในพื้นที่ โดยพยายามเลือกแหล่งข้อมูล หรือ resource person ที่มีความหลากหลายภูมิกำเนิด สถานภาพทางสังคมและเศรษฐกิจ เพศและวัย วัตถุประสงค์ของการสืบค้นเรื่องราวดังกล่าวคือ (1) การพยายามทำความเข้าใจกับเรื่องราวที่หลากหลายระหว่างผู้คนและพื้นที่ (2) โอกาสในการมองหาช่องทางการสร้างกิจกรรมให้กับเยาวชนในพื้นที่ (จะอธิบายเพิ่มเติมในส่วนที่สอง) และ (3) การฝึกฝนทักษะการศึกษาประวัติศาสตร์คำบอกเล่า เพื่อจะมีโอกาสถ่ายทอดกระบวนการดังกล่าวให้กับผู้ดูแลพิพิธภัณฑ์อื่นในอนาคต ทั้งนี้ ผู้วิจัยเชื่อเป็นอย่างยิ่งว่ากระบวนการศึกษาประวัติศาสตร์คำบอกเล่า น่าจะเป็นปฏิบัติการที่ผู้ดูแลพิพิธภัณฑ์ ทั้งในระดับสถาบันและในระดับท้องถิ่น สามารถดำเนินการสร้างความรู้และพัฒนาเป็นเนื้อหา นิทรรศการหรือสื่ออื่นใดที่จะช่วยให้พิพิธภัณฑ์สื่อสารกับคนภายนอกในฐานะผู้ชมได้ดียิ่งขึ้น

สอง กิจกรรมกับเยาวชนเมืองแม่ฮ่องสอน เป็นความพยายามในการประยุกต์ใช้โครงการ **"เรียนรู้บ้านเราด้วยเรื่องเล่า"** อีกครั้ง กิจกรรมดังกล่าวได้รับความร่วมมือจากครูรองทอง เก่าสุวรรณ หรือ **"ครูนก"** ซึ่งเป็นผู้จัดตั้งชมรมเพื่อนเดือนเพื่อน ชมรมดังกล่าวประกอบด้วยนักเรียนจากโรงเรียนต่างๆ ในเมืองแม่ฮ่องสอนที่ทำกิจกรรมสาธารณะหลายประเภท ครูนกได้ทำหน้าที่ประสานงานกับนักเรียนในชมรม ผู้วิจัยและเพื่อนร่วมงานเลือกจัดกิจกรรมในช่วงปิดภาคเรียน พ.ศ. 2552 เพื่อให้เด็กได้มีกิจกรรมทำในระหว่างปิดเทอม รวมทั้งอำนวยความสะดวกในการติดตามและประเมินผล ลักษณะของกิจกรรมแบ่งเป็น 2 ช่วง คือ ช่วงการให้ความรู้เกี่ยวกับวิธีการศึกษาประวัติศาสตร์คำบอกเล่า (วันที่ 3-5 เมษายน 2552) และช่วงของการแปรข้อมูลให้เป็นผลงานในการนำเสนอต่อสาธารณะ (วันที่ 9-10 พฤษภาคม 2552)

ในช่วงแรกของการอบรม วิธีการสืบค้นเรื่องเล่า ผู้วิจัยใช้สารคดีเป็นเครื่องมือสื่อสารในการพูดถึงความสำคัญของเรื่องเล่า และวิธีการหาข้อมูล "เมืองกระโดด" เป็นภาพยนตร์ชาติพันธุ์ที่ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธรให้ทุนผู้สร้างภาพยนตร์ในการผลิต หลักใหญ่ใจความของภาพยนตร์เป็นการกล่าวถึงความเปลี่ยนแปลงของเมืองเชียงใหม่จากมุมมองของคนต่างสาขาอาชีพและประสบการณ์ อดีตนักข่าว คนซ่อมวิทยุโทรทัศน์ เฒ่าแก่ร้านขายของชำ ตัวอย่างการสัมภาษณ์และคำบอกเล่าจากภาพยนตร์เป็นเครื่องมือกระตุ้นให้เด็กๆ ที่เข้าร่วมกิจกรรมมองเห็นถึงความสำคัญของความทรงจำ แต่ละบุคคลมีประสบการณ์และความทรงจำที่แตกต่างกันไป เนื้อหาของคำบอกเล่าผูกพันกับสถานที่-ผู้คน-เวลา ความเปลี่ยนแปลงในสังคมส่งผลให้คนมองโลกในแต่ละช่วงเวลาแตกต่างกัน จากนั้น เป็นการยกตัวอย่างรูปแบบของคำถาม และย้ำให้เห็นว่า หน้าที่ของเด็กในฐานะผู้ศึกษา คือ การบันทึกเนื้อหาตามคำบอกเล่า ชื่อของผู้ให้ข้อมูล สถานที่และเวลา กลุ่มการทำงานจัดแบ่งตามเนื้อหาในการศึกษาเป็น 3 กลุ่ม อันได้แก่ บ้านโต อาหารไต และวัด ผู้วิจัยและเพื่อนร่วมงานทำหน้าที่ติดตามไปกับกลุ่มเด็กๆ เพื่อชวนพูดคุยกับผู้ใหญ่ ในวันต่อมาให้เด็กมานำเสนอข้อมูลที่ได้ด้วยการนำเสนอโดย mind mapping และทดลองเขียนแผนที่ทำมือ แผนที่ดังกล่าวจะเชื่อมโยงต่อไปยังกิจกรรมอื่นๆ ที่เป็นไปได้ในอนาคต

เช่น แผนที่ทางวัฒนธรรมที่แสดงที่ตั้งของสถานที่และเรื่องราว หรืองานยูมัลคูเทศก์ เด็กสามารถจดจำที่ทางของเรื่องราวที่ตนเองเป็นผู้สืบค้นข้อมูล และทำหน้าที่นำทางให้กับผู้ที่สนใจการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรม ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับว่ามีหน่วยงานที่เอาใจจริงเอาใจกับการตั้งกลุ่มก่อนในการผลักดันเยาวชนในพื้นที่ให้ร่วมทำกิจกรรมวัฒนธรรมหรือไม่

จากนั้น เป็นการทดลองให้เด็กๆ กำหนดหัวข้อที่ตนเองสนใจ เช่น *ดนตรีไทใหญ่ การแต่งกาย ถั่วเน่า โรงเรียนห้องสอนศึกษา* ผู้วิจัยและเพื่อนร่วมงานได้ทำงานดังกล่าวให้กับเด็กๆ เก็บข้อมูลต่อเนื่องไป โดยมีครูและผู้ดูแลเด็กที่ร่วมสังเกตการณ์ ทำหน้าที่เป็นผู้ติดตามข้อมูลจากเด็กๆ รวมทั้งการจัดประชุมกับผู้อาวุโสและอาจารย์จากวิทยาลัยชุมชนแม่ฮ่องสอนที่เสนอแนะให้เด็กๆ ค้นหาเรื่องนั้นเรื่องนี้เพิ่มเติม ผู้วิจัยและเพื่อนร่วมงานกลับไปในพื้นที่อีกครั้งสำหรับติดตามความคืบหน้าในการทำงานสืบค้นข้อมูลของเด็กๆ และนำเสนอกิจกรรมที่เด็กๆ สามารถแปลงข้อมูลดังกล่าวให้เป็นสื่อกับสาธารณชนภายนอกได้ เช่น "โปสการ์ดทำมือ" คือการให้เด็กเลือกเรื่องเล่าที่คิดว่าสำคัญสำหรับตนเองเรื่องหนึ่ง และเขียนสรุปความใน 100 คำ พร้อมกับการคัดเลือกภาพที่สัมพันธ์กับเรื่องราวเหล่านั้น

อย่างไรก็ดี ผู้วิจัยได้ตระหนักว่า เรื่องราวที่เด็กๆ สืบค้นดูจะสัมพันธ์กับข้อมูลที่มีลักษณะเป็นนามธรรม และไม่ได้เชื่อมโยงกับเอกลักษณ์ของพิพิธภัณฑสถาน อันได้แก่ โบราณวัตถุ แต่ด้วยข้อจำกัดในกระบวนการทำงานที่เมืองแม่ฮ่องสอนแตกต่างไปจากที่พิพิธภัณฑสถานวัดโหล่หิน จ.ลำปาง ผู้วิจัยและเพื่อนร่วมงานไม่สามารถจะสร้างกิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับพิพิธภัณฑสถานที่มีอยู่ในพื้นที่ ทั้งพิพิธภัณฑสถานวัดจองกลางและพิพิธภัณฑสถานวัดพระนอน ผู้วิจัยได้ปรับกิจกรรมการสืบค้นเรื่องราวของวัตถุสิ่งของมาใช้กับเรื่องใกล้ตัว โดยให้เด็กๆ กลับไปค้นหาข่าวของจากที่บ้าน ซึ่งเป็นของที่ไม่ได้ใช้แล้ว แต่ครอบครัวยังเก็บไว้อยู่ เด็กๆ จะต้องทำหน้าที่เป็นผู้สืบเรื่องราวที่เกี่ยวข้องกับวัตถุนั้น ชื่อเรียก ที่มาที่ไป ความสำคัญ และนำมาของมาแสดงและรายงานข้อมูลที่ได้มาให้เพื่อนที่ร่วมกิจกรรมฟัง ทั้งนี้ ให้เลือกของที่ไม่ได้มีมูลค่ามากนัก เพื่อเป็นการป้องกันการสูญหายหรือการแตกหักระหว่างที่นำของมาร่วมกิจกรรม สิ่งของที่เด็กๆ นำมาร่วมในกิจกรรมมีความน่าสนใจ ทั้งในแง่ของแหล่งทรัพยากรข้อมูลในการศึกษาประวัติศาสตร์ค่าบอกเล่า และการกระตุ้นให้เด็กๆ เห็นเรื่องราวใกล้ตัวแต่ตนเองไม่เคยรับรู้หรือสนใจมาก่อน อาทิ ภาพของ "อำเภอกลือสนธิ" เป็นภาพของอดีตข้าราชการที่เคยทำหน้าที่เป็นผู้ออกบัตรประชาชนเข้าไปในพื้นที่อันห่างไกลจากตัวเมืองโดยใช้ม้าต่าง เครื่องขังน้ำหนักทองจากคุณตาที่เป็นช่างทอง และข้าวของในโรงแรมที่เคยเปิดบริการ เพราะพ่อแม่เคยเป็นเจ้าของกิจการ

ในส่วนสุดท้ายของกิจกรรมคือ การสร้างหนังสือทำมือร่วมกันโดยการให้เด็กๆ วาดภาพ และบรรยายลักษณะของวัตถุ เพื่อฝึกการสังเกตลักษณะต่างๆ ของวัตถุ ฝึกการใช้ภาษาในการบรรยายทพรรณ และตำแหน่งของตำแหน่งสำคัญของวัตถุ รวมทั้งการบันทึกเรื่องราวที่ได้จากการสัมภาษณ์ผู้ที่เป็นเจ้าของ ในทัศนะของผู้วิจัย การทำโปสการ์ดและการทำหนังสือทำมือมีส่วนสำคัญอย่างยิ่งต่อกระบวนการเรียนรู้ เพราะเด็กๆ ไม่ได้ทำหน้าที่เป็นเพียงผู้รับข้อมูล แต่รู้จักที่จะกลั่นกรอง คัดสรรข้อมูล และสังเคราะห์ สถานการณ์ดังกล่าวคือตัวอย่างสำคัญที่แสดงให้เห็น ความเป็นไปได้ที่เด็กๆ จะเป็นผู้เรียน-สร้างความรู้

ผลการดำเนินการ

ผู้วิจัยเสนอกรณีศึกษาทั้งสองแห่งสำหรับการเปรียบเทียบ ไม่ว่าจะเป็นพิพิธภัณฑ์ตามแนวคิดที่ปฏิบัติมา คือประกอบวัตถุ อาคาร และการจัดแสดง ดังกรณีศึกษาของพิพิธภัณฑ์วัดโหล่หิน จ.ลำปาง หรือพิพิธภัณฑ์ ในทัศนะของการก้าวพ้นจากกำแพง เป็นการพิจารณาสิ่งก่อสร้างในสถานที่หนึ่งๆ เป็น "วัตถุจัดแสดง" ดังกรณี โครงการพิพิธภัณฑ์มีชีวิตเมืองแม่ฮ่องสอน กิจกรรมเยาวชนที่ดำเนินการทั้งสองแห่งมีเงื่อนไขในการทำงาน วิจัยต่างกันไม่น้อย

1) **ระยะเวลา** ในกรณีของพิพิธภัณฑ์วัดโหล่หิน เป็นโครงการวิจัยและพัฒนาพิพิธภัณฑ์ที่ใช้ระยะเวลาการทำงานยาวนานถึง 3 ปี โครงการพัฒนาจึงสามารถเข้าไปปฏิบัติการกับพิพิธภัณฑ์ได้ในหลายลักษณะ การทำทะเบียนและอนุรักษ์วัตถุ การเก็บข้อมูลทางสังคมและวัฒนธรรม และการสร้างนิทรรศการชุดใหม่ รวมไปถึงการสร้าง "นักวิจัยท้องถิ่น" ผู้เป็นเจ้าของวัฒนธรรมและติดตามทำงานไปพร้อมกับทีมงาน ในทางตรงข้าม ในกรณีโครงการพิพิธภัณฑ์มีชีวิตเมืองแม่ฮ่องสอน เป็นการเข้าไปร่วมกิจกรรมเป็นระยะๆ การจะเข้าไปพัฒนา ให้พิพิธภัณฑ์ในวัดทั้งสองแห่งเป็นส่วนหนึ่งของโครงการเมืองมรดกแม่ฮ่องสอน จึงไม่ใช่เรื่องที่เป็นไปได้โดยทันที

2) **ความสืบทอด** ดังที่ได้กล่าวไปในข้อสังเกตเรื่องระยะเวลา โครงการวิจัยและพัฒนาพิพิธภัณฑ์ท้องถิ่น กรณีศึกษาพิพิธภัณฑ์วัดโหล่หิน สามารถผลักดันให้ "คนใน" พัฒนาตนเองเป็นนักวิจัย ฉะนั้น จึงเป็นที่คาดหวังได้ว่า จะมีหัวเรี่ยวหัวแรงในการสร้างกิจกรรมให้กับพิพิธภัณฑ์ต่อเนื่องไปได้อีกระยะหนึ่ง อย่างไรก็ตาม ในการทำงานกับเยาวชนในเมืองแม่ฮ่องสอน ผู้วิจัยและเพื่อนร่วมงานพยายามดึงคนในพื้นที่ อันได้แก่ ครู และสถาบันการศึกษาอย่างวิทยาลัยชุมชนแม่ฮ่องสอนให้รับทราบการทำงานโดยตลอด ผู้วิจัยกำหนดการสรุป รายงานกิจกรรมเยาวชน และจะเสนอแนวทางในการพัฒนาแนวร่วมในงานวัฒนธรรม เพื่อโครงการพิพิธภัณฑ์มีชีวิตเมืองแม่ฮ่องสอนในอนาคต

3) **คน ของ (สถานที่) และเรื่องเล่า** กิจกรรมการพัฒนาผู้เรียน-สร้างความรู้อ้างอิงกับการเชื่อมโยง สามสิ่งนี้ไว้ด้วยกัน คนสูงวัยทำหน้าที่เป็นแหล่งข้อมูล และคนอ่อนวัยทำหน้าที่เป็นผู้บันทึกข้อมูล ข้าวของหรือ สถานที่ที่เป็นแหล่งกำเนิด ด้วยการกระตุ้นให้เกิดการค้นหา จากนั้น นำสู่เรื่องเล่าที่เป็นแก่นแกนของความรู้แบบ มุขปาฐะ ผศ.สุวรรณา เกรียงไกรเพ็ชร ผู้ทำงานกับเยาวชนที่บ้านโหล่หิน จ.ลำปาง ให้ข้อสังเกตจากการ ทำโครงการ "เรียนรู้บ้านเราจากเรื่องเล่า" ไว้ว่าข้อมูลที่ได้จากการทำงานของเด็กมีความหลากหลาย ตั้งแต่นิทาน พื้นบ้าน เพลงประเภทต่างๆ ปริศนาคำทาย ประวัตินุ้ยบ้าน ประวัตินุ้ยคน สุกาษิตคำพังเพย คำภาษิตถิ่น อาหาร ศิลปะ การแสดงพื้นบ้าน (จ้อย ค่าว ซอ และลิเก) รวมทั้งเรื่องของความเชื่อประเพณี การทำมาหากิน ท่านได้ ย้ำว่าแม้ "ข้อมูลเหล่านี้อาจไม่สมบูรณ์ถึงขั้นที่จะนำไปวิเคราะห์วิจัยได้... แต่ใครที่อ่านข้อมูลเหล่านี้จะปฏิเสธ ไม่ได้เลยว่า น่าสนใจ ...เรากำลังสอนเขาให้รู้จัก **เรียนรู้บ้านเราจากเรื่องเล่า** ด้วยตัวของเขาเอง เราคิดว่า หลักวิชาของคติชนวิทยาที่เขาได้เรียนรู้ แม้ไม่มากหรือครบถ้วนนัก จะช่วยสอนให้เขารู้จักเคารพและภาคภูมิใจ ในปู่ย่าตายาย ความสำคัญของชุมชน และความเป็นมาของชุมชนซึ่งรวมทั้งตัวเขาเอง ...และอย่างน้อยที่สุด เขาจะตระหนักว่า พิพิธภัณฑ์ท้องถิ่นนั้น นอกจากจะมีคนสร้างไว้เพื่อเขาแล้ว เขายังมีส่วนสร้างพิพิธภัณฑ์นั้น ด้วย" (สุวรรณา เกรียงไกรเพ็ชร, อ้างแล้ว : 196)

ผู้วิจัยสังเกตเห็นว่า กิจกรรมของการสร้างเวทีสนทนาระหว่างผู้คนจากต่างชั่วอายุ เสริมให้ต่างฝ่ายต่างตระหนักถึงคุณค่าบางประการ ผู้อาวุโสตระหนักในคุณค่าของตนเอง ด้วยเรื่องเล่าที่สัมพันธ์กับประสบการณ์และความทรงจำของตนเอง เพราะท่านเหล่านั้นสังเกตเห็นว่าลูกหลานยังให้ความสนใจ เยวชนได้ทบทวนขอบข่ายความรู้ของตนเอง จากโรงเรียน สื่อมวลชน และอินเทอร์เน็ต ยังมีหรือขาดความรู้ที่อยู่ใกล้ตัว แต่ยังไม่ได้ค้นหาหรือไม่ตระหนักมาก่อน อภิญา หมี่จันทร์ตะ (แอน) เขียนบันทึกสั้นๆ ในโปสการ์ดที่เขียนเรื่องถึงการทำถั่วเน่าไว้ว่า "แอนมาทำงานเกี่ยวกับสิ่งที่อยู่ใกล้ตัว แล้วรู้สึกว่ามันน่าค้นหาสนใจดี ถึงมันจะอยู่ใกล้ตัวเราก็คงจริง แต่ยังไม่อยากออกไปเรื่อย ๆ ยังทำให้ชวนติดตามเป็นที่สุด..."

4) ความหลากหลายของเรื่องราวในชุมชนหรือสังคม ผู้วิจัยยกตัวอย่างการจัดนิทรรศการ "เรื่องเล่าจากหนังสือเดินทาง" เพื่อให้เห็นว่าเรื่องราวในสังคมและชุมชนมีความหลากหลาย และรอให้คนเข้าไปสืบหาและค้นคว้า และที่สำคัญเมื่อนิทรรศการจัดแสดงให้กับคนในชุมชน นิทรรศการไม่ได้ทำหน้าที่เป็นเฉพาะสื่อการศึกษาและสื่อสารแต่เพียงอย่างเดียว นิทรรศการสถาปนาให้ตนเองเป็นพื้นที่สาธารณะในฐานะของ "สาธารณะ" นำกระแสของเรื่องเล่าจากผู้มาชมให้ถ่ายทอดประสบการณ์เพิ่มเติมไปจากเนื้อหาที่ปรากฏในนิทรรศการ ภาพและเนื้อหาในนิทรรศการเข้าไปสะกิดความทรงจำของผู้ชมที่มีประสบการณ์ใกล้เคียง และรอวันที่จะเปิดและเผยออกมา

ส่วนในกรณีของเมืองแม่ฮ่องสอน เรื่องราวที่หลากหลายในเมืองแม่ฮ่องสอนที่ผู้วิจัยได้เข้าไปสัมผัส ทั้งที่มาจากการสัมภาษณ์เก็บข้อมูลส่วนตัว และที่มาจากกิจกรรมเยาวชน แสดงให้เห็นว่า ยังมีเรื่องราวอีกเป็นจำนวนมากที่ยังไม่ได้รับการบันทึกไว้ในรายงานการศึกษาฉบับใด เช่น (1) การย้ายถิ่นของคนจากพื้นที่อื่นๆ เข้ามาทำกินในเมืองแม่ฮ่องสอน นำไปสู่คำถามที่ว่า "อะไรคือความเป็นคนแม่ฮ่องสอนในปัจจุบัน?" (2) ความเปลี่ยนแปลงของสภาพบ้านเมือง เรื่องราวนี้จะเสริมให้โครงการพิพิธภัณฑ์มีชีวิตของเมืองแม่ฮ่องสอนสะท้อนพัฒนาการความเป็นเมืองได้ดีขึ้นหรือไม่ หรือ (3) เรื่องเล่าจากครัวเรือนต่างๆ ที่จะขยายภาพในการทำความเข้าใจกับความเป็นเมืองแม่ฮ่องสอน เพราะครอบครัวแต่ละบ้านล้วนจดจำประสบการณ์ในแง่มุมที่ต่างกันมากไปกว่านั้น ข้อมูลที่ได้รับจากเด็กๆ เมื่อค้นหาเรื่องราว กลายเป็น "แหล่งทรัพยากรข้อมูล" ที่มหาศาล เช่น ภาพถ่ายในอดีต ที่นับเป็นแหล่งข้อมูลสำคัญในการกล่าวถึงสภาพความเป็นไปในอดีต ประเพณี สภาพผู้คน หรือจะเป็นวัตถุสิ่งของที่เก็บไว้เป็นมรดกในครัวเรือน จะเป็นประโยชน์ต่อการศึกษาวรรณคดีและวัฒนธรรมผ่านทางวัตถุทางวัฒนธรรมด้วยหรือไม่ ในทัศนะของผู้วิจัย กิจกรรมดังกล่าวกลายเป็น "สะพานเชื่อม" ระหว่างผู้วิจัยกับข้อมูลและบุคคลที่เป็นแหล่งข้อมูลสำหรับการศึกษาในระดับลึกต่อไป และนี่เองที่ชี้ให้เห็นว่า ความสัมพันธ์ระหว่างผู้วิจัยและพัฒนากับชุมชน มีลักษณะของการสื่อสารกันกลับไปกลับมา หรือเรียกได้ว่า เป็นการเรียนรู้ทั้งสองฝ่าย

5) การใช้เวลาร่วมสืบค้นเรื่องราวที่ใกล้ตัว อาจพัฒนาเป็นกิจกรรมเสริมให้กับพิพิธภัณฑ์แห่งอื่นๆ ที่ต้องการสร้างแนวร่วมในงานวัฒนธรรม หรืออาสาสมัครในงานพิพิธภัณฑ์ กิจกรรมดังกล่าวน่าจะเป็นทางเลือกให้กับครูในโรงเรียนที่ต้องการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรทางวัฒนธรรมในพื้นที่ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในหลักสูตรท้องถิ่นศึกษา วัตถุประสงค์ของกิจกรรมที่ส่งผลต่อการพัฒนาของเด็กที่ร่วมกิจกรรมประเภทนี้ คือการฝึกให้เป็น "นักศึกษา" อันหมายถึงการเป็นผู้รู้จัดตั้งคำถามและหาคำตอบ "นักอักษรศาสตร์" อันหมายถึงการฝึกทักษะทาง

ภาษา ทั้งการพูดคุยในระหว่างการสัมภาษณ์ การเรียบเรียงเป็นคำพูดเมื่อต้องรายงานต่อเพื่อนที่ร่วมการพัฒนา เขียนเมื่อจะต้องบันทึกจากการสัมภาษณ์ และการสังเคราะห์ข้อมูลลงเข็เกี่ยวกับเรื่องราวที่ได้ศึกษามา และ "ศิลปิน" อันหมายถึงการสร้างสรรคขึ้นงานเพื่อถ่ายทอดเรื่องราวที่ตนเองสืบค้น และนั่นหมายถึงการนำความรู้ ภาควิชาภูมิปัญญาให้กับผู้เรียน-สร้างความรู้

สรุปและข้อเสนอแนะ

การสร้างแนวร่วมในงานวัฒนธรรมเพื่อการพัฒนาพิพิธภัณฑ์ เป็นการปรับวิธีคิดของพิพิธภัณฑ์ที่ยึดมั่น ในการทำหน้าที่เป็นผู้สร้างความรู้แต่เพียงอย่างเดียว และสาธารณชนจะต้องมาเรียนรู้เรื่องราวที่ถ่ายทอดจาก ทัศนะของผู้ดูแลพิพิธภัณฑ์เท่านั้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งในกรณีของพิพิธภัณฑ์ที่สัมพันธ์กับชีวิตผู้คนในพื้นที่ใด พื้นที่หนึ่ง คงไม่มีภัณฑารักษ์หรือผู้ดูแลพิพิธภัณฑ์ที่สามารถจะศึกษาเรื่องราวทุกเรื่องจากอดีตจนถึงปัจจุบัน ได้อย่างครบถ้วนกระบวนความ ผู้ดูแลพิพิธภัณฑ์ควรเปิดให้พิพิธภัณฑ์เป็นสถานที่ของการฉายภาพความ หลากหลายของสังคม เรื่องราวทั้งที่สัมพันธ์กับข่าวของในพิพิธภัณฑ์ หรือเป็นเรื่องราวในลักษณะนามธรรม แต่แสดงให้เห็นบริบททางสังคมและวัฒนธรรม ล้วนจะมีส่วนช่วยความรู้ในพิพิธภัณฑ์นั้นไหลเวียน เพิ่มพูน และ สร้างความเป็นพลวัตของพิพิธภัณฑ์ได้ในระยะๆ อย่างไรก็ดี ผู้วิจัยยังมีประเด็นคำถามที่ต้องแสวงหาคำตอบ ต่อไป อันได้แก่

ก. ผลกระทบในระยะยาวของการดำเนินกิจกรรม แม้ผู้วิจัยจะเน้นย้ำถึงการมีส่วนร่วมของชุมชน และการ "ติดตาม" ในการทำงานให้กับผู้ที่เป็นเจ้าของวัฒนธรรม เพื่อขบวนการสร้างความรู้ด้วยคนใน แต่ กิจกรรมเหล่านี้เกิดขึ้นมาจากการทำโครงการของหน่วยงานการวิจัยจากภายนอก ฉะนั้น งบประมาณที่จะนำ มาใช้ในการสร้างกิจกรรมควรจะหมุนเวียนเข้ามาจากที่ใด ในกรณีของพิพิธภัณฑ์วัดโหลหิน อาจนับได้ว่าเป็น "กรณีพิเศษ" ที่นักวิจัยท้องถิ่นเป็นผู้บริหารในองค์การบริหารส่วนตำบล และเป็นไวยาวัจกรของวัด ฉะนั้น การสร้างโครงการและผันเงินมาใช้ในโครงการวัฒนธรรมเช่นนี้จึงเป็นเรื่องที่เกิดขึ้นได้ อย่างน้อยในระยะที่เขา ยังดำรงตำแหน่ง ส่วนในกรณีของเมืองแม่ฮ่องสอน มีความเป็นไปได้ไม่มากนักที่องค์กรการศึกษาอย่าง วิทยาลัยชุมชนแม่ฮ่องสอนจะช่วยเสริมต่อการสร้างแนวร่วมในงานวัฒนธรรม

ข. ข้อจำกัดในการเชื่อมโยงวัดพิพิธภัณฑ์กับเรื่องราว ผู้วิจัยย้อนกลับมาพิจารณาการทำงานที่ผ่านมา พบว่า ยังมีความไม่ชัดเจนเพียงพอในการทำให้วัดพิพิธภัณฑ์กลับมามีชีวิต เพราะผลจากการทำกิจกรรม มักเชื่อมโยงกับความรู้ที่จับต้องไม่ได้ภายนอกพิพิธภัณฑ์มากกว่า นอกจากนี้ การพัฒนาความรู้ในแง่ที่ผู้วิจัย กล่าวมาโดยตลอดดำเนินอยู่บนวัฒนธรรมของลายลักษณ์ อันหมายถึงการบันทึกและจัดเก็บเพื่อการสืบค้น และต่อยอดความรู้ต่อไปในอนาคต แต่กระบวนการทำงานของพิพิธภัณฑ์ท้องถิ่นหลาย ล้วนมีข้อจำกัดในการ ทำงานเช่นนี้ แน่นอนว่า ขบวนการศึกษาและทดลองใช้ประวัติศาสตร์คำบอกเล่าที่เป็นการสร้างเอกสาร (documentation) ยังอยู่ในการดำเนินการ ผู้วิจัยคงต้องเรียนรู้เครื่องมือและปรับการทำงานให้เหมาะ กับพิพิธภัณฑ์ท้องถิ่น ซึ่งเป็นเรื่องที่ต้องติดตามต่อไป

ผู้วิจัยคิดว่า ผู้ดูแลพิพิธภัณฑ์ควรใส่ใจกับรูปแบบการเรียนรู้ของผู้คนในสังคมร่วมสมัยเปลี่ยนแปลงไป การเรียนรู้ที่เคยอิงกับการจดจำข้อมูลในหนังสือ เอกสาร ทั้งที่เป็นการพิมพ์จำหน่ายหรือเอกสารที่จัดทำขึ้นเอง

ตามโอกาส กลายเป็นการเรียนรู้วิธีการเข้าถึงความรู้ (เช่น การค้นหาทางอินเทอร์เน็ต) นั้นหมายความว่า เราเรียนรู้ว่าจะกำหนดค่าอะไร เพื่อให้ได้คำตอบที่เราต้องการ เช่น กฎา ประวัติศาสตร์คนอพยพ หรือ "โลกร้อน" ในทำนองเดียวกัน พิพิธภัณฑสถานควรปรับตัวไปสู่การถ่ายทอดวิธีการค้นหาความรู้ คือเปลี่ยนจากการถ่ายทอดความรู้ที่เบ็ดเสร็จดังเช่นที่ผ่านมา ("ค้นหาปลาให้ผู้อื่นกิน") มาสู่การถ่ายทอดวิธีการหาความรู้ ("การสอนให้ผู้อื่นรู้วิธีตกปลา") ผู้เรียนหรือผู้ชมจะสามารถใช้เครื่องมือในการค้นหาความรู้ เพื่อเป็นทั้งผู้เรียน-สร้างความรู้

นอกจากนี้ ปัจจัยที่พิพิธภัณฑสถานเล็กควรคำนึงถึง ได้แก่ ข้อจำกัดในเรื่องของบุคลากรที่จะสร้างความรู้ใหม่ ด้วยเหตุนี้ หากพิพิธภัณฑสถานสามารถสร้างแนวร่วมทางวัฒนธรรมได้ ในทางหนึ่งคือ การเพิ่มสาธารณชนที่เข้ามาใช้ประโยชน์จากพิพิธภัณฑสถาน แต่อีกนัยหนึ่งคือ การสร้างอาสาสมัครทางวัฒนธรรมเพื่อช่วยงานของพิพิธภัณฑสถาน และเมื่อนั้น พิพิธภัณฑสถานจะเชื่อมกับสังคมดังคำจำกัดความของสภาพิพิธภัณฑสถานระหว่างประเทศได้บัญญัติเอาไว้ว่า "พิพิธภัณฑสถานรับใช้สังคม"

การอ้างอิง

คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุในคณะกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา 6 รอบ 5 ธันวาคม 2542, วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์และภูมิปัญญาจังหวัดแม่ฮ่องสอน, พิมพ์ครั้งที่ 1. กรุงเทพฯ: กระทรวงมหาดไทย กระทรวงศึกษาธิการ และกรมศิลปากร, 2542.

จุฑามาศ ลิ้มรัตนพันธ์ และนวลพรรณ บุญธรรม, "ภาพถ่าย: จดหมายเหตุชาวบ้าน," จดหมายเหตุสมาคมจดหมายเหตุไทย ฉบับที่ 4 (ตุลาคม 2550 - กันยายน 2551), หน้า .

ปริตตา เฉลิมเผ่า กอนันทกุล และคณะ. รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์ โครงการวิจัยและพัฒนาพิพิธภัณฑสถานท้องถิ่น ระยะที่ 2 ปีที่ 1 วิจัยและพัฒนาพิพิธภัณฑสถานท้องถิ่น : กรณีศึกษา. สนับสนุนโดย สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.), มิถุนายน 2549.

ปริตตา เฉลิมเผ่า กอนันทกุล และคณะ. รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์ โครงการวิจัยและพัฒนาพิพิธภัณฑสถานท้องถิ่น ระยะที่ 2 ปีที่ 2 วิจัยและพัฒนาพิพิธภัณฑสถานท้องถิ่น : กรณีศึกษา. สนับสนุนโดย สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.), เมษายน 2551.

รัศมี ชูทองเดช และคณะ. รายงานความก้าวหน้าครั้งที่ 2 โครงการสืบค้นและการจัดการมรดกวัฒนธรรมอย่างยั่งยืนในอำเภอปาย-ปางมะผ้า-ขุนยวม จังหวัดแม่ฮ่องสอน. สนับสนุนโดยสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.), กันยายน 2551.

โยธิน บุญเฉลย, จิรัช คำนวนตา และวิจิ เต็ดชูสกุลชัย. รายงานการวิจัยฉบับสมบูรณ์ ชุดโครงการเครือข่ายงานวิจัยเชิงพื้นที่-ภาคเหนือตอนบน โครงการนำร่องการพัฒนาฐานข้อมูลสำหรับการสร้างเมืองมรดกทางวัฒนธรรมจังหวัดแม่ฮ่องสอน, สนับสนุนโดยสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.), 2551.

นิติ ภวัครพันธุ์, "แปลงความทรงจำ 'ไต' สร้างความเป็น 'ไทย', ความเป็นไทย/ความเป็นไท. กรุงเทพฯ: ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน), 2547.

รายงานการศึกษาเบื้องต้น "ความคิดเห็นการพัฒนาเขตเทศบาลเมืองแม่ฮ่องสอน," วิทยาลัยชุมชนแม่ฮ่องสอน, 2551.

ศิริพร ศรีสินธุ์โร (บรรณารักษ์). พิพิธภัณฑสถานบ้านตึก ทบพวนบทเรียนจากการวิจัยและพัฒนาพิพิธภัณฑสถาน. กรุงเทพฯ: ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน), 2551.

ศิริพร ศรีสินธุ์โร (บรรณารักษ์). พิพิธภัณฑสถานภาคสนาม ประสบการณ์จากคนลงทำ. กรุงเทพฯ: ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน), 2551.

นโยบายของรัฐกับการแต่งงานข้ามวัฒนธรรม ในประวัติศาสตร์สังคมสยาม¹

ดาร์รัตน์ เมตตาริกานนท์

คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น

บทนำ

รัฐเป็นโครงสร้างหนึ่งที่มีบทบาทสำคัญในการควบคุมกำกับเรื่องเพศทั้งเรื่องการแสดงออกทางเพศและความสัมพันธ์ทางเพศของพลเมือง เป็นแ่งมมส่วนตัวของคนที่รัฐเข้าไปมีบทบาทควบคุมกำกับ² โดยการกำหนดและรับรองลักษณะและรูปแบบของความสัมพันธ์เฉพาะที่ถูกต้องและเป็นที่ยอมรับไว้ในกฎหมายและแนวนโยบายต่างๆ ของรัฐ รัฐกำหนดว่าใครที่มีความสัมพันธ์ทางเพศกับใครได้ โดยการกำหนดควบคุม เชื้อชาติ ศาสนา เพศสภาพ ชนชั้น และอายุของการแต่งงาน รัฐมีบทบาทสำคัญของการเริ่มต้นและสิ้นสุดของความสัมพันธ์ของคนในสังคม สิทธิอันพึงมีพึงได้ของผู้ที่มีความสัมพันธ์ในรูปแบบที่รัฐรับรองและไม่รับรองเป็นอย่างไร บทความนี้ จึงต้องการศึกษานโยบายของรัฐที่เกี่ยวกับการแต่งงานข้ามวัฒนธรรมที่เกิดขึ้นในยุคแรกๆ ของสังคมสยาม โดยเฉพาะในช่วงก่อนการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475

ส่วนการนำเสนอ ได้แบ่งเนื้อหาออกเป็น 2 ส่วน คือ **ส่วนแรก** ว่าด้วยการนโยบายของรัฐกับการแต่งงานข้ามวัฒนธรรม “สมัยอยุธยา” ซึ่งเป็นยุคแรกๆ ที่ชาวตะวันตกได้เข้ามาในสังคมสยาม **ส่วนที่สอง** เป็นเรื่องนโยบายของรัฐกับการแต่งงานข้ามวัฒนธรรมในช่วงก่อนการปฏิวัติประชาธิปไตย พ.ศ. 2475

นโยบายของรัฐกับการแต่งงานข้ามวัฒนธรรม “สมัยอยุธยา”

ก่อนการเสียกรุงฯ สังคมไทยได้มีชาวต่างชาติเข้ามาค้าขายในอาณาจักรอยุธยาหลายชาติแล้ว ไม่เพียงแต่มีพ่อค้าจีน มุสลิม (อินเดีย อิหร่าน อาหรับ เปอร์เซีย) เท่านั้น หากแต่ยังมีชาวตะวันตกได้เดินทางเข้ามาค้าขายกับไทยอีกหลายชาติด้วยกัน ได้แก่ ชาติแรกสุดที่เข้ามาคือโปรตุเกส เมื่อ พ.ศ. 2054 (ค.ศ. 1511) ต่อมาฮอลันดาติดต่อไทยปี พ.ศ. 2140 (ค.ศ. 1597) ตั้งสถานการค้าในปีพ.ศ. 2146 (ค.ศ. 1603) ไทยมีความสัมพันธ์กับอังกฤษครั้งแรกในสมัยพระเอกาทศรถ (พ.ศ. 2148-2163) บริษัทเข้ามาตั้งสถานการค้าที่ปัตตานี พ.ศ. 2155

¹ บทความนี้ได้ปรับปรุงมาจากงานวิจัยเรื่อง การแต่งงานข้ามวัฒนธรรม : การศึกษาสถานภาพองค์ความรู้ ขอบเขตศูนย์พหุวัฒนธรรมสังคม มหวิทยาลัยขอนแก่น ที่ให้ทุนสนับสนุนในการทำวิจัยเรื่องนี้

² ดูงานชลิตาภรณ์ ส่งสัมพันธ์ เรื่อง เมื่อผู้หญิงคิดจะมีหนวด (2549) เป็นงานที่น่าสนใจชิ้นหนึ่งที่ให้ฐานคิดประเด็นผู้หญิงที่เกี่ยวกับการควบคุมเรื่องเพศและความสัมพันธ์ทางเพศ

(ค.ศ. 1612) ฝรั่งเศส เรือสินค้ามาถึงอยุธยาในปีพ.ศ. 2223 (พ.ศ.1600) (ดูพลับพลึง มูลศิลป์, 2523) ส่วนชุมชนของชาวต่างชาติที่นั่นพบว่า ในสมัยพระนารายณ์มหาราชตั้งอยู่ทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยาเรียงลำดับกันคือ จีน เนเธอร์แลนด์ อังกฤษ และญี่ปุ่น ฝั่งตรงข้ามเกือบตรงกับญี่ปุ่นคือ โปรตุเกส³ ชุมชนของชาวต่างชาติเหล่านี้ ต่างก็มีเรือของตนเองทั้งสิ้น (แสงโสม เกษมศรี, ม.ร.ว., 2535 :126)

จากการที่ชาวต่างชาติเข้ามา มากนี้ ทำให้มีเอกสารฮอลันดาบอกว่า มีสตรีชาวพื้นเมืองกับพ่อค้าชาวฮอลันดามีปัญหาเรื่องบุตรควรจะอยู่ในสังคมไทยต่อไปหรือจะยินยอมให้บิดานำตัวเด็กออกไปเพื่อได้รับการเลี้ยงดูแบบชาวคริสต์ และกรณีที่มีการศึกษาเป็นที่รู้จักกันก็คือ **กรณีของออสต** ซึ่งเป็นสตรีมอญ (ช่วงค.ศ.1640-1658) (ตรงกับรัชกาลพระเจ้าปราสาททอง พ.ศ.2172-2199) ออสตเป็นสตรีที่ไม่เพียงแต่จะมีบทบาทในด้านการค้ากับบริษัทอินเดียตะวันออกของฮอลันดาหรือ VOC แต่ยังเป็นภรรยาของชาวดัตช์ถึง 3 รายด้วยกัน และกรณีนี้ได้เกิดปัญหาการนำบุตรสาวออกนอกประเทศหลังออสตตาย (ดูธีรวัต ณ ป้อมเพชร, 2547)

สำหรับนโยบายของรัฐในสมัยอยุธยานั้นพบว่า ในรัชกาลพระเอกาทศรถ⁴ ทรงมีพระราชดำริเห็นว่า ถ้าปล่อยให้ราษฎรแต่งงานกับชาวต่างประเทศโดยไม่มีเขตจำกัด อาจเป็นผลร้ายต่อแผ่นดินและพุทธศาสนาได้ดังทรงประกาศให้ใช้กฎหมายพระไอยการอาญาหลวง (กฎหมายตราสามดวง เล่ม 4, 2505 : 17-19) ความเป็น

“แลไพร่ฟ้าข้าขอบขัณฑสีมาทุกวันนี้ ประกอบด้วยราคะโทษ โมหะ โลภะ มิได้กลัวแก่บาป ละอายแก่บาป เหนื่อนานาประเทศ ฝ่าย อังกฤษ กริ ตัน (กัปตัน-ผู้เขียน) วิลันดา คุลา ฉะวา มลายู แวก กวย แกว ประกอบไปด้วยทรัพย์สมบัติเป็นอันมาก แลไทยมอญทุกวันนี้ก็ถูกสวายนกลานสาวให้เป็นเมียมฤดาภิธินีถือผิดเป็นชอบ แลจะฝ่ายสัมมาภิธินีเสีย แลบุตรอันเกิดมานั้นก็ถือเพศไปตามพ่อก็จากกันไปสู่อบายภูมิเสีย แลมันจเอากิจการบ้านเมืองไปแจ้งแก่นานาประเทศฟัง พระองค์พร้อมไปด้วยมุขมนตรี จึงมีพระราชโองการมา ณ พระบันทูลดำหรัสสั่งแก่ขุนศรีนพรัตน์ราชโกษาธิบดีอภัยพิริบกรมภาณุ ให้ตราเป็นพระราชกฤษฎีกาบัญญัติไว้ว่า แต่สืบไปเมื่อหน้า มาตราหนึ่ง **ราษฎรข้าแผ่นดินชาย หญิงไทยมอญ** บมีย่านมิกลัวพระราชอาญาพระราชกำหนดกฎหมาย เหนพิศดูเข้ามาของเงินทองของมฤดาภิธินีอันมาค้าขายแต่นานาประเทศนอกด่านต่างแดน แลยกสวายนกลานสาวให้เป็นเมียฝรั่ง อังกฤษ วิลันดา ชาว มลายู อันต่างศาสนา แลให้เข้ารีตถือหย่างมฤดาภิธินอกพระศาสนา ท่านว่ามันผู้นั้นเป็นเสี้ยนหนามในแผ่นดิน แลมันเอาใจไปเผื่อแผ่แก่ประจามิตข้าศึก ศัตรูหมู่วาย ท่านให้ลงโทษ 6 สถานๆหนึ่งคือ ให้พันคอริบเรือน สถานหนึ่งคือ ให้จำใส่ตรไวกว่าจตาย สถานหนึ่งคือ ให้ริบราชบาตแล้วเอาตัวลงหย้าช้าง สถานหนึ่งคือ ให้ไหม้จัตตรคุณ สถานหนึ่งคือ ให้ไหม้ตรีคุณ สถานหนึ่งคือ ให้ไหม้ทวิคุณ อย่าให้ดูเยี่ยงกัน เหตุใดจึงกล่าวดังนี้ เหตุว่าพ่อมันตั้งพิชนหัวนลงเหนือแผ่นดิน จะเป็นพิชนผลสืบไป ฝ่ายพ่อมันลูกมัน จเอากิจการบ้านเมืองไปแจ้งแก่นานาประเทศๆ มันรู้แล้ว มันจคิดมาเบียดเบียนพระนครธานี ขอบขัณฑสีมา พระพุทธศาสนา ก็จพลอยเศร้าหมองไป”

จากข้างต้นนี้ จะเห็นได้ว่า ประการแรก รัฐได้เข้ามาจัดการควบคุมร่างกายและเพศ ของพลเมืองของคนที่ เป็น “เพศหญิง” ไม่ใช่เฉพาะคนไทยแต่หากรวมถึงมอญด้วย ได้ถูกรัฐเข้ามาควบคุมกำกับเรื่องความสัมพันธ์ส่วนตัวและพฤติกรรมทางเพศ โดยรัฐกำหนดว่า การแต่งงานข้ามวัฒนธรรมของหญิงไทยและ

{X}

หญิงมอญถือว่าเป็นภัยต่อความมั่นคงของแผ่นดิน และศาสนา (ส่วนชายที่ไปแต่งงานนั้นไม่ได้ห้ามไว้) เนื่องจากมีแนวคิดที่ว่า บุตรที่เกิดมานั้นเชื้อชาติถือตามบิดาตนเอง นอกจากนี้ยังเกรงว่าคนที่แต่งงานกับชาวต่างชาติ ต่างศาสนาจะเอาใจไปเผื่อแผ่แก่ชาติอื่นและจะต้องเข้ารับนับถือศาสนาอื่น และที่สำคัญก็คือ เกรงว่าจะนำเอากิจการบ้านเมืองไปแจ้งแก่นานาชาติ ดังนั้นกฎหมายในสมัยนี้จึงถือว่า **ผู้หญิงหรือชายที่เป็นไทยและมอญ** หากไปยกลูกสาวหรือหลานสาวให้แต่งงานข้ามวัฒนธรรมถือว่าเป็นเสียชนนามในแผ่นดิน (เป็นภัยต่อความมั่นคงของรัฐ) ผู้ที่มีโทษหนักที่สุดคือ “ให้พ้นคอริบเรือน” เป็นที่น่าสังเกตว่า **กฎหมายลงโทษบุพการีที่เป็นผู้ไปยกบุตรสาวและหลานสาว** ส่วนบุตรสาวและหลานสาวหรือหญิงที่ไปแต่งงานกับชาวต่างชาตินั้น ไม่ได้ระบุโทษไว้

ประการที่สอง นอกเหนือจากรัฐได้เข้ามาควบคุมร่างกายเพศ ของราษฎรแล้ว ยังจะเห็นได้ว่า **รัฐสยามได้เริ่มจำแนก “คนในและนอก”** ด้านต่างแดนภายใต้ “ขอบขัณฑสีมา” ด้วยการระบุประเทศและศาสนา มาเป็นเส้นแบ่งจำแนกแยกชาติพันธุ์ของคนในสังคมว่าใครเป็นคนนอกหรือคนใน และใครที่ถูกกีดกันจากกฎหมายนี้ ซึ่งในที่นี้ก็คือ ฝรั่งเศส (ฝรั่งเศส) อังกฤษ วิลันดา(ฮอลันดา) ชวา มลายู หากดูชาติที่ถูกระบุนี้จะพบว่า เป็นผู้นับถือศาสนาคริสต์และอิสลาม นอกจากนี้เป็นที่สังเกตว่าชาติที่ไม่ถูกระบุถึงเลยคือ จีนและญี่ปุ่น ซึ่งน่าจะส่งผลกระทบต่อค่านิยมของสังคมสยามไม่น้อย โดยเฉพาะชายชาวจีนมีการแต่งงานกับหญิงสยามในสมัยอยุธยา ตัวอย่างที่เห็นได้ชัดเจนนก็คือ สมเด็จพระเจ้าตากสิน เกิดเมื่อพ.ศ. 2277 มีบิดาเป็นชาวจีนและมีมารดาเป็นคนไทย โดยบิดาอพยพมาอยู่อยุธยาจากตำบลหัว-ผู้ ในเจียง-ไห่เซียน ที่เฉา-โจว เป็นจีนแต่เจ้า แซ่เดิมว่า เจิ้ง มีชื่อสยามว่า ยุง แต่งงานกับสตรีไทยชื่อนกเอี้ยง (ดู G. Willian Skinner.2529: 18) และค่านิยมของการแต่งงานระหว่างหญิงไทยกับชายจีนนั้นน่าจะมีเป็นจำนวนมากจนในสมัยรัชกาลที่ 5 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ถึงกับมีคำร้องของนายพูนนายเวรนอกราชการในสมเด็จพระเจ้านั่งเอยาเธอเจ้าฟ้ากรมพระภาณุพันธุวงศ์วรเดช บันทึกลงถึงเสนาบดีกระทรวงนครบาลเมื่อวันที่ 18 มกราคม พ.ศ.2450 ได้ร้องเรียนเกี่ยวกับชาวจีนความว่า

“1.คนจีนมาอยู่ในพระราชอาณาเขตกรุงเทพฯได้ทำมาหากินค้าขายมีความสุขสบายเปนอันมาก คนไทยนิยมยืมดีฝ่ายจีน มีบุตรสาว หลานสาว เหลนสาวยกให้จีนเปนภรรยา หญิงนั้นพอได้จีนเปนสามีเลยไฉ่หมอย ครั้นมีบุตรเปนชายไฉ่หมยเปย์เปนหญิงไฉ่หมย เปนคนจีนไปทั้งสิ้น ขอบารมีพระเดชพระคุณออกหมายประกาศข้อบังคับ กำหนดตั้งแต่นี้สืบต่อไป ถ้าคนไทยจะยกบุตรสาว หลานสาว เหลนสาวให้เปนภรรยาจีนต้องมาแจ้งความต่อกำนันอำเภอท้องที่ และกำนันอำเภอจดหมายบรรทัดลงสารบบให้เลื่อยดเรียกค่าธรรมเนียมพอสมควร ถ้าอยู่กินเปนภรรยาจีนแล้วมีบุตรชายก็ดีหญิงก็ดีต้องไฉ่หมยเปนไทยทั้งสิ้น ต่อมาไปภายหลังคนไทยจะได้ทวีมากขึ้น มีราชการสิ่งหนึ่งสิ่งใดจะได้กะเกณฑ์โดยสะดวก”

{X}

³ หมู่บ้านโปรตุเกสที่เข้ามาตั้งแต่สมัยพระนารายณ์คือที่ตำบลสวนพลูเหนือวัดราชาธิราชในปัจจุบัน มีประมาณ 60-70 ครอบครัว อีกที่คือบริเวณกุฎจีน มีการสร้างศาสนสถานเรียกว่า วัดช้างตากูส (ดูฉัตรภรณ์ พิรุณรัตน์, 2535. หน้า 64-65.

⁴ พระวรภักดีพินุลย์.(2513.:51) อ้างในชุมพร ปัจจุสานนท์ (2546 : 52-53) กล่าวถึงกฎหมายคล้ายข้อความเดียวกันนี้ว่าประกาศใช้ในแผ่นดินพระบรมไตรโลกนาถ พ.ศ. 1976 นั้น ในมุมมองของผู้วิจัยในรัชกาลดังกล่าวไม่น่าจะเป็นไปได้ เนื่องจากกว่าที่โปรตุเกสจะเดินเรือข้ามทวีปอาฟริกามาถึงอินเดียก่อนฝรั่งเศสอีกเมื่อปีพ.ศ.2041 พวกอังกฤษมาถึงเมืองไทยต้นรัชกาลสมเด็จพระเอกาทศรถเมื่อพ.ศ.2155 (ดูประชุมพงศาวดารภาคที่ 27 “เรื่องฝรั่งเศสกับไทย” ใน ประชุมพงศาวดารเล่มที่ 15 (2508 : 227-228.)

ส่วนผลจากบันทึกเรียนดังกล่าว ผู้เขียนไม่สามารถสืบทราบได้ว่า กระทรวงนครบาลได้ดำเนินการอย่างไรกับบันทึกฉบับนี้

สำหรับกฎหมายที่เกี่ยวกับการแต่งงานข้ามวัฒนธรรมนอกจากจะตราขึ้นในสมัยสมเด็จพระเอกาทศรถแล้ว พบว่า ในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช (พ.ศ.2199-2231)⁵ ก็ได้ออกพระราชกำหนดเก่าเพื่อปิดช่องว่างในสมัยสมเด็จพระเอกาทศรถ ด้วยการประกาศว่า (กฎหมายตราสามดวง เล่ม 5 .2537: 98-99)

“ด้วยสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาตำหรัสเหนือเกล้าฯสั่งว่า ทุกวันนี้แขกฝรั่งอังกฤษकुลามะลายุนานๆ ประเทศเข้ามาสู่พระบรมโพธิสมภารเปนอันมาก⁶ แต่นี้สืบไปเมื่อหน้า ห้ามอย่าให้ไทยมอญลากลอบไปช่องเสพเมณณธรรมด้วยแขกฝรั่งอังกฤษकुลามะลายู ซึ่งถือฝ่ายมิดฉาพิฐุ เพื่อจะมีให้ฝูงทวยราษฎรไปสู่อบายทุกข ให้อยู่ตามสัมมาทิฐิอย่าให้ระคนปนกัน ฝ่ายเจ้าหม่อมขุนนางจะได้บานพแนกแจกหมุ่ไพร่หลวงตามกฎบ้านพะแนกสำหรับแผ่นดินสวดก ถ้าผู้ใดมิฟังลอบลักไปช่องเสพเมณณธรรมด้วยผู้ถือมิดฉาพิฐุพิจารณาสืบสาวจับได้ จะเอาตัวผู้ซึ่งไปช่องเสพด้วยผู้ถือฝ่ายมิดฉาพิฐุเป็นโทษถึงสิ้นชีวิต ฝ่ายพ่อแม่ญาติพี่น้องซึ่งมิได้กำชับห้ามปรามเป็นโทษด้วยตามใกล้เคียงใกล้เคียง” ประกาศ ณ จุลศักราช 1025 ปีเถาะเบญจศก (พ.ศ. 2206)

จะเห็นได้ว่า รัฐได้เพิ่มการควบคุมพฤติกรรมทางเพศของคนในสังคมจากเดิมควบคุมเฉพาะเพศหญิง แต่ประกาศนี้ได้เพิ่มการควบคุมทั้งหญิงและชาย นอกจากนี้ยังเพิ่มการควบคุมไม่จำกัดเพียงเฉพาะไทยมอญ หากแต่ยังรวมลาวเข้าไปด้วย รวมทั้งจะเห็นได้ว่าการลงโทษไม่ได้มุ่งไปที่เฉพาะหญิงและชายที่แอบไปมีความสัมพันธ์ทางเพศกับชาวต่างชาติและศาสนาเท่านั้น หากแต่บิดามารดาและญาติพี่น้องยังถูกลงโทษตามไปด้วยในฐานะที่ไม่เข้มงวดกวดขันความประพฤติของคนในครอบครัว สำหรับโทษของคนที่ไม่มีความสัมพันธ์ทางเพศกับคนต่างเชื้อชาติและศาสนานั้นมีโทษร้ายแรงถึงแก่ชีวิต ด้วยเหตุนี้จึงเป็นไปได้ว่าน่าจะมีส่งผลต่อค่านิยมของคนสยามในยุคต่อมา

เป็นที่น่าสังเกตว่า จากประกาศข้างต้น เป็นไปได้ว่า การที่รัฐจำแนกแยกคนในสังคมไม่ให้อยู่ระคนปนกัน นอกเหนือจากเพื่อง่ายในการควบคุมกำลังคนของรัฐแล้ว ยังเพื่อไม่ให้มีการแต่งงานข้ามเผ่าพันธุ์และศาสนา

⁵ รัชกาลนี้แม้จะออกประกาศห้ามแต่งงานกับต่างชาติ ต่างศาสนา แต่ก็พบว่า เอกสารของชาวต่างชาติที่เขียนถึงรัชกาลนี้ว่า ได้รับอนุญาตให้ส่งสอนศาสนาคริสต์นิกายโรมันคาทอลิกเข้ามาได้ โดยไม่ต้องขอพระราชทานอนุญาตให้พวกละเมิดกฎหมายของบ้านเมืองเท่านั้น และยังกล่าวถึงว่า มีพวกชาวคริสต์นิกายโรมันคาทอลิกมีอยู่ประมาณ 2,000 คน คนเหล่านี้โดยมากเป็นชาวโปรตุเกส ซึ่งได้ถูกไล่มาจากอินเดีย จึงได้หนีเข้ามาอาศัยอยู่ในเมืองไทย และได้ตั้งบ้านเรือนอยู่เป็นหมู่บ้านหนึ่งต่างหาก ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 27 เรื่อง “พงศาวดารเรื่องฝรั่งเศสกับไทย ใน ประชุมพงศาวดารเล่มที่ 15. (2508 : 240-241) นอกจากนี้ในพงศาวดารภาคที่ 27 เรื่องเดียวกันนี้ยังกล่าวว่า มอญซีเฮอร์ยาลได้ไปค้นทะเลที่โบสถ์เซนต์หลุยส์ ได้พบข้อเด็กไทยชื่อฟรังซัวลีน อายุ 8-9 ขวบ ซึ่งพ่อลคอนได้ยกให้แก่ชาวซี เด็กคนนี้ได้รับน้ำมนต์เข้ารีตในวันนั้น เมื่อวันที่ 1 เดือนเมษายน ค.ศ.1688 (พ.ศ.2231) ในโบสถ์นี้เอง ยังได้มีคนไทยเข้ารีตอีก 10 คนเมื่อวันที่ 15 เดือนเมษายน ค.ศ.1687 (พ.ศ.2230) คนไทยทั้ง 10 คนนี้ได้ไปรับความเล้าเรียนที่คณะต่างประเทศ ยังมีคนไทยอีกคนหนึ่งซึ่งไปเรียนวิชาทนาย ได้ไปเข้ารีตพร้อมกับแขกตุรกีคนหนึ่ง ในโบสถ์ที่แวร์ซายส์ ดูประชุมพงศาวดาร เล่มที่ 16. (2507 : 199-200) หรืออาจจะด้วยเหตุที่มีผู้เข้ารีตมากนี้ ก็เป็นได้จึงทำให้สมเด็จพระนารายณ์ประกาศกฎระเบียบข้างต้นนี้

⁶ สกัดตามต้นฉบับทุกข้อความ

ดังนั้น จึงไม่แปลกที่จะเห็นได้ว่า สังคมสมัยอยุธยาแต่ละชาติจะตั้งบ้านเรือนอยู่ตามกลุ่มชาติพันธุ์และศาสนาของตนเอง เช่น หมู่บ้านโปรตุเกส ฮอลันดา ญี่ปุ่น หรือชุมชนมุสลิม ฯลฯ ซึ่งการตั้งชุมชนเหล่านี้ไม่ใช่เพียงเฉพาะเป็นการตั้งตามธรรมชาติของคนที่มาอยู่รวมกลุ่มกันตามถิ่นกำเนิดเท่านั้น หากแต่ส่วนหนึ่งเป็นเพราะการจัดการของรัฐด้วยเหตุผลข้างต้นอีกด้วย

นอกเหนือจากประกาศในสมัยสมเด็จพระนารายณ์ที่ประกาศข้อความข้างต้นนี้แล้ว จากการศึกษายังพบว่า มีข้อความและสาระสำคัญเหมือนกับประกาศข้างต้นนี้อยู่ในพระราชกำหนดเกล้าฯที่ 55 หากเทียบ พ.ศ.แล้ว ตรงกับสมัยสมเด็จพระเจ้าเอกทัศ⁷ คือ พ.ศ.2306 ปลายสมัยอยุธยาอีกด้วย (ดูกฎหมายตราสามดวง เล่ม 5 .2537: 177-178) จึงอาจกล่าวได้ว่า รัฐยังคงกำหนดควบคุมความสัมพันธ์ทางเพศของคนในสังคมกับชาวต่างชาติและศาสนามาจนถึงปลายสมัยอยุธยาก็ว่าได้

2. นโยบายของรัฐกับการแต่งงานข้ามวัฒนธรรม สมัยรัตนโกสินทร์ ช่วงก่อน พ.ศ. 2475

ครั้นถึงสมัยรัตนโกสินทร์ การติดต่อสัมพันธ์ระหว่างไทยกับตะวันตกเพิ่มมากขึ้นโดยเฉพาะระยะหลัง สนธิสัญญาทางไมตรีและการค้าที่ไทยกับประเทศต่างๆ⁷ มีสาระสำคัญคล้ายกับสนธิสัญญาเบาริงที่ไทยทำกับ อังกฤษใน พ.ศ. 2398 (ค.ศ.1855) ก็คือ สนธิสัญญาได้ระบุให้สิทธิแก่พ่อค้าชาวต่างประเทศ (หมายรวมถึง พ่อค้าและบุคคลในบังคับต่างชาติ⁸) เดินทางเข้ามาทำการค้าขายตามท่าเรือของเมืองต่างๆในประเทศไทยได้โดยเสรี ยกเว้นการค้าฝิ่นที่จะต้องขายให้กับเจ้าภาษีฝิ่นเท่านั้น นอกจากนี้ในสมัยรัชกาลที่ 4 นี้ยังเปิดโอกาสกว้างเพิ่มขึ้นให้แก่ชาวตะวันตก ดังเห็นได้จากประกาศที่เกี่ยวกับชาวตะวันตกหลายฉบับที่ออกในปี พ.ศ. 2399 (ค.ศ.1855) ได้แก่ ประกาศว่าด้วยเขตที่ซึ่งฝรั่งจะเช่าหรือซื้อได้ (ณ วันพฤหัสบดี เดือน 7 ขึ้น 2 ค่ำ ปีมะโรง อัฐศก) ประกาศว่าด้วยการประพติดต่อฝรั่งเศส อังกฤษและอเมริกันที่มาอยู่ในเมืองไทย (ณ วันพฤหัสบดี เดือน 7 แรมค่ำ 1 ปีมะโรง อัฐศก) และ ประกาศอนุญาตให้ชาวกรุงฯรับจ้างฝรั่ง (ณ วันเสาร์ เดือน 11 ขึ้น 5 ค่ำ ปีมะโรง อัฐศก) สำหรับตัวอย่างของประกาศที่น่าสนใจคือ การอนุญาตให้ชาวกรุงฯ รับจ้างฝรั่งความว่า (ประชุมประกาศ รัชกาลที่ 4 เล่ม 1 , 2528 : 139-156)

“...บัดนี้มหานครใหญ่นอกประเทศถึงสามเมือง ได้เข้ามาทำสัญญาทางพระราชไมตรีแลการค้าขาย กับด้วยพระมหากษัตริย์ การหนังสือสัญญาก็ทำสำเร็จแล้ว บัดนี้ก็มีลูกค้าพาณิชคนผิวขาวที่เรียกว่า ฝรั่งหลายพวกหลายคน เอาเงินทองเป็นอันมากเข้ามาแล้วคิดอ่านจัดซื้อสินค้า แลหาที่ทางจะซื้อจะเช่า แลจ้างคนฝ่ายไทยใช้ให้เป็นครูสอนภาษาแลทำการงานต่างๆ พระเจ้าแผ่นดินแลเสนาบดีก็มีความยินดีว่าราษฎรฝ่ายไทยที่อยากจนจะได้ช่องเพื่อจะค้าขาย แลรับจ้างทำการหาเงินทองเป็นประโยชน์เจริญแก่บ้านเมือง ...เพราะฉะนั้น จึงประกาศมาบัดนี้ เพื่อจะให้เชื่อถือคำประกาศมีตราหลวงเป็นสำคัญ ให้เชื่อเอาเป็นจริงเป็นประมาณ อย่าให้

⁷ ไทยได้ใช้สนธิสัญญาเบาริงเป็นแบบฉบับในการทำสนธิสัญญากับฝรั่งเศส และอเมริกา พ.ศ.2399 และปรัสเซีย (เยอรมัน) พ.ศ. 2405 เป็นต้น

⁸ ความหมายของคนในบังคับต่างชาติ ไม่ได้กำหนดไว้อย่างชัดเจน โดยคนในบังคับของอังกฤษหรือฝรั่งเศส มิได้หมายถึงคนอังกฤษหรือฝรั่งเศส เท่านั้น แต่กินความหมายไปถึงคนที่อยู่ในดินแดนต่างๆที่เป็นเมืองขึ้น เป็นดินแดนอยู่ในอารักขาของอังกฤษและฝรั่งเศสอีกด้วย ทำให้คนในเอเชีย รวมทั้งคนไทยสมัครเข้าเป็นคนในบังคับเพื่อจะได้รับสิทธิพิเศษทางการศาลและด้านอื่นๆ

เชื้อคำเล่าลือต่างๆ ใครๆ คือ ไทย จีน ญวน พม่า มอญ เขมร ลาว เขมร ลาว เขมร ลาว แลลูกหลานฝรั่ง
โปรตุเกสเดิมนั้น ทั้งปวงทั้งหญิงทั้งชาย ใครจะไปรับจ้างคนนอกที่เรียกว่า ฝรั่ง อยู่ให้ใช้ทำการในบ้านใน
เรือนในเรือ ของคนนอกที่เรียกว่าฝรั่งนั้นก็ดี จะรับเอาการของคนนอกที่เรียกว่าฝรั่งมาทำในบ้านในเรือนของตัว
แลที่ใดๆ ก็ดี หรือจะเป็นแต่อยู่ในบ้านเรือนของตัวไปทำการของคนนอกที่เรียกว่าฝรั่ง ตามเวลาดังครุที่ไปสอน
หนังสือสอนภาษา แลคนไปจ้างขุดต่อเรือแลอื่นๆ นั้นก็ดี โปรดให้ทำหมดทุกอย่างมิได้ห้าม คนทั้งปวงที่
อยากจะใคร่รับจ้าง จงได้ค่าจ้างเป็นผลประโยชน์ของตัวเลี้ยงชีวิตเกิด ไม่มีความผิดอันใดเพราะที่รับ
จ้างคนนอกที่เรียกว่าฝรั่งนั้นเลย”

จะเห็นได้ว่า นโยบายของรัฐในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ที่มีต่อพลเมืองของตนกับชาวตะวันตกที่เรียกว่า
“ฝรั่ง” นั้นผ่อนคลายเป็นมากขึ้น โดยเฉพาะเกี่ยวกับการประกอบอาชีพ ในส่วนนโยบายเกี่ยวกับการแต่งงานข้าม
วัฒนธรรมพบว่า ได้เริ่มผ่อนคลายเป็นบ้างแล้ว โดยเฉพาะในกลุ่มสามัญชนนั้นพบว่า ในสมัยพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เกิดประเด็นที่เกี่ยวข้องเนื่องกับการแต่งงานข้ามวัฒนธรรมระหว่างไทยกับฝรั่งขึ้น
ซึ่งขณะนั้นสังคมไทยยังคงอยู่ในระบบไพร่-ทาส⁹ กล่าวคือในปี พ.ศ. 2428 (ค.ศ. 1885) ประเทศไทยกับอังกฤษได้
ทำข้อตกลงกันเกี่ยวกับการแต่งงานข้ามวัฒนธรรมขึ้นเป็นครั้งแรก อันเป็นผลมาจากปัญหาที่เกิดขึ้นกรณี
เชียงใหม่เกี่ยวกับการตีความที่หญิงที่เป็นภรรยาของคนในบังคับต่างประเทศที่ควรนับว่าเป็นภรรยาได้ตามกฎหมาย
จำเป็นจะต้องเป็นผู้ที่ทำตามกฎหมายระเบียบอย่างไรของสังคมไทย ซึ่งฝ่ายไทยได้ตอบอังกฤษไปดังนี้ (สจข. กต.
34.1/5 ปัญหาเรื่องคนไทยกับอังกฤษเป็นสามีภรรยากัน พ.ศ. 2428 หน้า 1-3)

1. สามีภริยาคู่นั้นได้สุขอต่อบิดามารดาผู้ปกครองที่ควรจะต้องขออนุญาตแล้วก่อน
 2. สามีภริยาคู่นั้น ได้ทำการมงคล แต่งงานกันตามประเพณี แลเพศ¹⁰ ของสามีของภรรยาคู่นั้น
 3. สามีภริยาคู่นั้นเจตนาอยู่ซึ่งขอลงไว้ต่อพนักงานของบ้านเมือง แลในที่ว่าการกงสุลของประเทศ
เป็นเพศสามีตามที่จะได้ตั้งอยู่ในเมืองนั้นด้วย
- ถ้าความสามัคคีกันแต่อย่างหนึ่งอย่างใดก็ไมควรนับว่าเป็นสามีภริยากันตามกฎหมายได้

จะเห็นได้ว่า ข้อความข้างต้นนี้เป็นบันทึกตอบฝ่ายอังกฤษ แต่บันทึกดังกล่าวดูเหมือนจะเป็นข้อปฏิบัติ
ใหม่ที่ประหนึ่งเป็นกฎหมายที่จะประกาศใช้บังคับ ซึ่งข้อปฏิบัติดังกล่าวข้างต้นนี้ไม่เคยมีมาก่อนในสังคมไทย
เพราะเดิม การแต่งงานของชาวสยาม มีประเพณีที่ถือว่า เป็นสามีภรรยากันได้ตามกฎหมายลักษณะผัวเมีย¹¹
นั้น ได้เน้นไปที่การแบ่งประเภทของเมียออกเป็น 3 ประเภท คือ 1.เมียกลางเมือง คือ หญิงที่บิดามารดาจัดการ
สุขอแต่งงานให้ ชายได้เลี้ยงเป็นภรรยาหลวง 2.เมียกลางนอก หมายถึง หญิงที่ชายหามาเองในภายหลัง
เป็นอนุภรรยา และ 3.เมียกลางทาส คือหญิงที่เป็นทาส ซึ่งชายนำมาเลี้ยงดูเป็นทาสภรรยา ส่วนประเพณีการ

⁹ ปีที่มีการยกเลิกระบบไพร่-ทาส คือ พ.ศ. 2448

¹⁰ น่าจะหมายถึงประเทศ-ผู้เขียน

¹¹ กฎหมายลักษณะผัวเมียใช้บังคับในไทยรวมระยะเวลา 132 ปี จึงมีกฎหมายลักษณะครอบครัว พ.ศ. 2478

สมรสของชาวสยามเดิมนั้น มีการสมรสอยู่สองแบบคือ การสมรสแบบมีพิธีและการสมรสโดยการอยู่กินร่วมกัน ซึ่งทั้งสองแบบนี้ต่างก็มีลักษณะเป็นการส่วนตัวอย่างยิ่ง เพราะเกิดขึ้นโดยไม่ต้องอาศัยเจ้าหน้าที่ของบ้านเมืองเพื่อบันทึกเป็นหลักฐาน เนื่องจากไม่ต้องมีระบบทะเบียนสมรส การพิสูจน์การสมรสทำได้โดยพยานบอกเล่า (หลุยส์ ดูปลาตร์, 2533 : 24)

เป็นที่น่าสังเกตว่า ในข้อ 3 การจดทะเบียนของคู่สมรสนั้นจะลงชื่อต่อพนักงานของบ้านเมืองและที่กงสุลตามประเทศของฝ่ายสามีเป็นหลัก ซึ่งประเด็นนี้จะเห็นได้ว่า สังคมไทยยังคงให้ความสำคัญกับฝ่ายชายเป็นหลัก นอกจากนี้ยังจะพบว่า ในข้อที่ 3 จะเป็นครั้งแรกของฝ่ายไทยที่ให้มีการจดทะเบียนต่อหน้าพนักงาน ซึ่งจะแตกต่างจากธรรมเนียมปฏิบัติของไทยที่ไม่เคยมีมาก่อน

อย่างไรก็ตาม หลังจากอังกฤษได้รับเอกสารจากฝ่ายไทย กงสุลอังกฤษได้ตอบกลับมายังที่พระคลังเสนาบดีว่าการต่างประเทศ ลงวันที่ 4 เมษายน ค.ศ. 1885 (พ.ศ. 2428) (สจข. กต. 34.1/5 ปัญหาเรื่องคนไทยกับอังกฤษเป็นสามีภรรยา 5-6) ในเชิงไม่เห็นด้วยหลายประเด็น ดังความว่า “ข้าพเจ้าเห็นว่า ท่านหมายเอาแต่ความที่สืบทอดอังกฤษ (คนในบังคับอังกฤษ-ผู้เขียน) เป็นสามีหญิงฝ่ายสยามเป็นภรรยาฝ่ายเดียว หาได้ว่าด้วยความที่สามีเป็นคนฝ่ายสยาม ภรรยาเป็นคนฝ่ายอังกฤษไม่...อนึ่งข้าพเจ้าเข้าใจว่า ซึ่งท่านชี้แจงมานั้นหาใช่เป็นการชี้แจงตามกฎหมายที่มีอยู่แล้วนั้นไม่ แต่เป็นความที่คอเวอนเมนต์ของท่านปรารถนาจะให้คอเวอนเมนต์ของสมเด็จพระนางเจ้าตกลงรับข้อความนั้นให้เป็นแบบธรรมเนียมต่อไป” นอกจากนี้ยังมีอีกหลายประเด็น ทั้งเรื่องหญิงที่เป็นอิสระและหญิงที่เป็นทาส รวมทั้งเรื่อง ถ้าสามีเป็นคนในบังคับอังกฤษที่เป็นอินเดียแล้ว จะเป็นอย่างไร ฯลฯ ผลฝ่ายไทยได้แจ้งแก่ฝ่ายอังกฤษอีกครั้งเมื่อวันที่ 25 มิถุนายน พ.ศ. 2428 (ค.ศ. 1885) สารสำคัญยังคงคล้ายข้อความเดิมที่ไทยเคยส่งไปให้แต่มีการเพิ่มในประเด็นที่ฝ่ายอังกฤษเคยทักท้วงก็คือ¹² (สจข. กต. 34.1/5 ปัญหาเรื่องคนไทยกับอังกฤษเป็นสามีภรรยา 10-12)

ความข้อหนึ่ง ที่ว่าต้องรู้ซอกกันนั้น ว่าตามกฎหมายที่ต้องรู้ซอกหญิงนั้น ว่าอย่างสั้นๆ แต่ผู้ที่รักษากฎได้ชื่อเป็นรักษาตัวคือ หญิงมีผู้รักษากฎอยู่ ตามศรัทธาในกฎหมาย เมื่อหญิงที่เป็นอิสระอยู่แก่ตัวเองแล้ว น้ำใจของหญิงนั้นก็เป้นสำคัญอยู่ เหมือนดังท่านว่าเป้นการชอบที่จะตัดสินใจตามใจหญิงนั้น อนึ่งการที่ท่านว่าด้วยทาสนั้นก็เป้นการถูกต้องแล้ว กฎหมายฝ่ายสยามก็ว่า ทาสเป็นภรรยามีบุตร สามีตายแล้ว เป้นไทยทีเดียวไม่ต้องซุบซิบสารกรรมกรรมก็ได้

ความข้อสอง ที่ว่าต้องแต่งงานกันนั้น ว่าตามธรรมเนียมที่เป้นอยู่ทั่วไปเป้นอันมาก แลที่จะได้มีพยานผู้รู้เห็นว่าได้แต่งงานกันจริงแท้

ความข้อสาม ที่ว่าต้องจดทะเบียนนั้น ว่าตามหนังสือสัญญาทางราชไมตรี เป้นความหมายแต่ฝ่ายหญิงไทยเป็นภรรยาคนในบังคับอังกฤษอย่างเดียว เมื่อหญิงคนในบังคับจะเป็นภรรยาคนไทยแล้ว ก็ต้องเป้น

¹² สกตตามต้นฉบับเดิม อ้างจาก สจข. กต. 34.1/5 ปัญหาเรื่องคนไทยกับอังกฤษเป็นสามีภรรยา พ.ศ. 2428 หน้า 10-12

ตามความ 2 ข้อต้นที่ว่านั้น การต่อไปภายหน้านั้น คอเวอนเมนต์ของสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินก็ได้เห็นชอบด้วยกับท่าน ในการที่จะมีกฎหมายให้จัดบาญชีการแต่งงานกันนั้นด้วย

จากข้อตกลงข้างต้นนี้จะเห็นได้ว่าเป็นข้อตกลงเฉพาะอังกฤษกับสยามเท่านั้น แต่กฎหมายในไทยที่จะใช้บังคับทั่วไปนั้นยังไม่มีปรากฏ

2.1. พระราชบัญญัติสำหรับแต่งงานคนต่างประเทศในกรุงสยาม ร.ศ.116 (พ.ศ.2440) :

กฎหมายฉบับแรกของการแต่งงานข้ามวัฒนธรรมในสังคมสยาม

ถือว่าเป็นกฎหมายที่สำคัญยิ่งของการให้เสรีภาพแก่คนในสังคม โดยเฉพาะเสรีภาพในเรื่องเพศและความสัมพันธ์ทางเพศของคนจากเดิมที่รัฐเคยเข้มงวดกวดขันจนถึงขั้นมีโทษร้ายแรงถึงตายก็ผ่อนคลายเป็นยอมรับความต้องการในสังคม ซึ่งจะพบว่ากฎหมายดังกล่าวนี้ประกาศใช้ก่อนที่จะมีการยกเลิกระบบไพร่-ทาสในสังคมไทยเสียอีก สำหรับการตรา พรบ.นี้เป็นผลมาจากแรงผลักดันของชาวตะวันตก เมื่อเข้ามาอยู่ในกรุงสยามแล้ว เกิดปัญหาในธรรมเนียมปฏิบัติเกี่ยวกับการแต่งงานทั้งที่มีการแต่งงานในหมู่ชาวตะวันตกด้วยกัน และการแต่งงานข้ามวัฒนธรรมระหว่างชาวตะวันตกกับชาวไทย เมื่อเกิดเหตุการณ์ขึ้นหลายครั้ง โดยเฉพาะครั้งสำคัญก็คือ กรณีอุปทูตเบลเยียม ชื่อมิสเตอร์เลเดแคงก์ ได้ทูลขอให้พระเจ้าอองยาเธอ กรมหลวงเทเวศร์วงษ์โรประการ เสนาบดีว่าการต่างประเทศนำความขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณาเพื่อโปรดเกล้าฯ ให้ตราพระราชบัญญัติสำหรับแต่งงานคนต่างประเทศในกรุงสยาม เพื่อที่จะได้จัดงานแต่งงานของบุตรได้ถูกต้องตามกฎหมายของสยาม (สจข.มร. 5 ต/17 เรื่องพระราชบัญญัติแต่งงานคนต่างประเทศ 7 มกราคม-13 มีนาคม ร.ศ.116) ในที่สุดพระราชบัญญัติสำหรับแต่งงานคนต่างประเทศในกรุงสยามได้โปรดเกล้าฯ ตราไว้ตั้งแต่วันที่ 9 มกราคม ร.ศ.116 (พ.ศ.2440 ค.ศ.1907) โดยมีมาตราทั้งหมด 4 มาตรา สาระสำคัญคือ ¹³

มาตรา 1 การแต่งงานตามกฎหมาย แลธรรมเนียมฝ่ายสยามนั้น เป็นการปฏิญาณสัญญากันในระหว่างสามีกับภรรยา ซึ่งมีข้อสำคัญตามปกติใช้ได้เหมือนกับข้อสัญญากันอย่างอื่น ๆ แลเหตุฉะนั้นเมื่อได้แสดงถ้อยคำปฏิญาณต่อกัน **ถ้าได้ทำการมงคลพิธีให้เป็นที่ปรากฏชัดเจนว่า** ชายหญิงทั้งสองฝ่ายนั้นยินยอมพร้อมใจกันสมัคที่จะเป็นสามีภรรยาต่อกัน แลฝ่ายชายก็ดี ฝ่ายหญิงก็ดี **ไม่ได้กระทำการอันเป็นที่ต้องห้ามตามกฎหมายจะนั้นแล้ว** ก็นับว่า เปนอันได้กระทำการแต่งงานกันถูกต้องใช้ได้ตามกฎหมาย

มาตรา 2 เมื่อชายแลหญิงก็ดี ฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งฝ่ายใดก็ดี เป็นผู้ที่อยู่ในกรุงสยามแล้ว การที่ตกลงปรองดองพร้อมใจกันที่จะเป็นสามีภรรยาซึ่งกันแลกันนั้น จะพึงพิสูทธให้เป็นหลักฐานกฎหมายได้ ในเวลาที่กระทำการแต่งงานกัน **ถ้าในเวลาที่ตั้งแต่งงานแล้ว โดยแสดงคำปฏิญาณอันนั้นให้ปรากฏต่อหน้าผู้มีชื่อ** ซึ่งรู้จักกันมาเปนพยานอย่างน้อยที่สุดสี่คน ถ้าแต่งงานในกรุงเทพฯก็ให้แสดงคำปฏิญาณนี้ **เฉพาะหน้าเสนาบดี**

¹³ สืบจากต้นฉบับเดิม (สจข.มร. 5 ต/17 หน้า17-19ร่างพรบ.สำหรับแต่งงานคนต่างประเทศในกรุงสยาม และสจข.ร.5 น.2/31 ต้นพระราชบัญญัติแต่งงานคนต่างประเทศ ร.ศ.116)

กระทรวงพระนครบาล ฤๅผู้แทนเสนาบดีนั้น ถ้าเป็นการนอกกรุงเทพฯ ก็ให้แสดงต่อผู้ว่าราชการเมือง ซึ่งชายหญิง ฝ่ายหนึ่งฝ่ายใดอยู่ในขณะนั้นอยู่เมืองนั้น

มาตรา 3 ให้เจ้าพนักงาน ผู้รับคำแสดงนั้นเขียนคำปฏิญาณณ ดังกล่าวมาในมาตรา 2 เป็นภาษาสยาม อย่างเดียว ฤๅถ้าชายหญิงผู้นั้นจะต้องให้การให้มีคำแปล ให้เขียนเป็นภาษาไทยกับภาษาอังกฤษให้ถูกต้อง กันในความหมายและความประสงค์ทั้งสองภาษา ให้มีศุภมาสวันปีที่แต่งงานกัน มีชื่อ อายุ แลที่เกิดของชาย แลหญิงนั้นทั้งสองฝ่าย ถ้าเจ้าพนักงานที่กล่าวมาแล้วนี้จะขอให้ส่งหลักฐานอันใด ซึ่งจะได้เป็นพยานยืนยันความ ที่กล่าวไว้ให้เป็นที่น่าพอใจ ก็ต้องให้มีมาแสดงด้วยเหมือนกัน แลคำปฏิญาณเช่นนี้ ให้ทำเป็นสองฉบับ ลงชื่อ เจ้าพนักงานที่กล่าวมาแล้ว ลงชื่อชายหญิงทั้งคู่ ลงชื่อพยานทั้งหลาย กับทั้งในที่สุดลงชื่อบิดามารดาของชาย แลหญิงทั้งสองฝ่าย ฤๅแต่ฝ่ายใดฝ่ายหนึ่ง ซึ่งอยู่ในที่นั้นด้วยทุกฉบับ ต้นฉบับคำปฏิญาณนี้ ให้เก็บรักษา แลจดบาญชีไว้ในห้องเก็บหนังสือของกระทรวงที่ทำการนั้นฉบับหนึ่ง อีกฉบับหนึ่งนั้นให้ส่งไปเก็บรักษาแล จดบาญชีไว้ในห้องเก็บหนังสือกระทรวงว่าการต่างประเทศ

มาตรา 4 ถ้าผู้หนึ่งผู้ใดต้องการ แลขอสำเนาคำปฏิญาณดังกล่าวมาในมาตรา 3 แต่โดยสังเขป ฤๅโดยเต็มความบริบูรณ์ก็ดี ให้คัดสำเนาแลลงชื่อเจ้าพนักงานให้เป็นสำคัญ ว่าคัดถูกต้องกับต้นฉบับ ให้เรียก ค่าธรรมเนียมที่คัดสังเขปฤๅสำเนานั้น ภาษาไทยฉบับละ 4 บาท ภาษาอังกฤษฉบับละ 4 บาท

จะเห็นได้ว่า มาตราที่หนึ่ง เป็นการให้นิยามความหมายของการแต่งงานที่ถูกต้องตามกฎหมายและ ธรรมเนียมปฏิบัติของฝ่ายสยาม มาตราที่สอง เป็นการให้นิยามความหมายของการแต่งงานที่ถูกต้องตาม กฎหมายของการแต่งงานสำหรับชาวต่างชาติ ส่วนมาตราที่สามและสี่นั้นเป็นรายละเอียดที่แสดงให้เห็นถึง ขั้นตอนและวิธีดำเนินการเกี่ยวกับเอกสารและรายละเอียดของเอกสารการแต่งงานของชาวต่างชาติที่จะต้อง ระบุไว้เป็นหลักฐาน

เป็นที่น่าสังเกตว่า **ประการแรก** พระราชบัญญัติสำหรับคนไทยแต่งงานกับคนไทยด้วยกันจะใช้ตาม พระราชบัญญัตินี้ไม่ได้ ส่วนเหตุผลที่ปรากฏในเอกสารก็คือ “ด้วยจะผิดต่อนามแห่งพระราชบัญญัตินั้นเอง” (สจข.มร. 5 ต/17 หน้า 5 เอกสารเลขที่165/11194 ลงวันที่ 8 มกราคม ร.ศ.116) นอกจากนี้ยังจะพบว่า เป็นประกาศที่ใช้ก่อนที่จะมีการยกเลิกระบบไพร่และทาสในปีพ.ศ.2448 ซึ่งอาจกล่าวได้ว่า เป็นการเริ่มต้นของการ เปิดโอกาสให้คนไทยได้แต่งงานอย่างเป็นทางการกับชาวต่างประเทศ **ประการที่สอง** ข้อกำหนดที่ปรากฏใน มาตราต่าง ๆ นั้น พบว่าจะไม่มีประเด็นทางศาสนา-ความเชื่อมาเกี่ยวข้อง¹⁴ **ประการที่สาม** มีจำนวนพยานที่นั้ งรู้เห็นและมีลงบันทึกหลักฐานการแสดงคำปฏิญาณต่อกัน “เป็นเอกสาร” ต่อเจ้าหน้าที่รัฐ อาจกล่าวได้ว่า เป็น กฎหมายแรกของการแต่งงานในสยามประเทศที่น่าวัฒนธรรมการ “เอกสาร” มาเกี่ยวข้องกับการแต่งงาน และ ผลที่ตามมา ก็คือ การเกิดวัฒนธรรมใหม่¹⁵ ในสังคมไทย คือ วัฒนธรรม “เอกสาร” การแต่งงาน ที่ลงบันทึกไว้

¹⁴ การสมรสของชาวอิสลามที่อาศัยอยู่ในประเทศสยาม ผลก็คือ ไม่ปรากฏว่ามีพระราชดำริในเรื่องนี้แต่อย่างใด (กจข. มร.6 รล/6 เรื่อง นายอะย๊ะหมัด ขอให้ออกกฎหมายการสมรสของชาวอิสลาม 10 เมษายน 2466)

¹⁵ ในประเด็นทางกฎหมายใหม่ที่เกิดขึ้นอันเป็นผลจาก การแต่งงานกับชาวต่างประเทศมิได้มีเฉพาะกรณีกฎหมายข้างต้นเท่านั้น ยังมีกฎหมาย เกี่ยวกับ พรบ.การแปลงชาติ ร.ศ.130 (พ.ศ.2454) พรบ.สัญชาติ พ.ศ.2456 และ การแก้ไขกฎหมายเกี่ยวกับราชการด้วยการสืบราชสันตติวงศ์ ในสมัยรัชกาลที่ 6 เข้ามาเกี่ยวข้องด้วย ควรที่จะได้มีการศึกษาให้ลึกซึ้งต่อไป

เป็นลายลักษณ์อักษรเพื่อเป็นหลักฐานว่า ทั้งสองฝ่ายได้แต่งงานกัน ต่อมาการจดคำปฏิญาณการแต่งงานนั้น ในปีพ.ศ.2478 ก็ได้เรียกว่า “ใบสำคัญแสดงการจดทะเบียนสมรส” ซึ่งไม่ใช่เฉพาะกับชาวต่างชาติเท่านั้น หากแต่ยังใช้กับคนไทยอีกด้วย ซึ่งเป็นไปตามบทบัญญัติแห่งประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ บรรพ 5 มาตรา 1449 มีความว่า “การสมรสตามประมวลกฎหมายนี้จะสมบูรณ์ต่อเมื่อได้จดทะเบียนแล้ว” ฉะนั้น การสมรสจะสมบูรณ์ตามกฎหมายสยามหรือไม่นั้น ขึ้นอยู่กับการได้ไปจดทะเบียนสมรส ถ้าจดทะเบียนแล้ว เป็นอันสมบูรณ์

ภายหลังจากการตราพระราชบัญญัติสำหรับแต่งงานคนต่างประเทศในกรุงสยาม (เมื่อวันที่ 9 มกราคม ร.ศ.116) ในเดือนเดียวกันนี้ เมื่อวันที่ 24 มกราคม ร.ศ.116 (พ.ศ.2440) ก็ได้มีพิธีแต่งงานของมิสเฮเลน มาเคเรตา เลเดแคงก์ ชาวเบลเยียม (อายุ 22 ปี) บุตรีของอุปทูตเบลเยียมกับมิสเตอร์เอมิลิโอ ยีโอ วันนีโทเลรีโอ (อายุ 27 ปี) ชาวออสเตรีย ซึ่งรับราชการเป็นผู้ช่วยกองสารบาญชีในกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ ณ กรุงเทพฯ อาจกล่าวได้ว่าเป็นการแต่งงานของชาวต่างประเทศครั้งแรกที่มีการทำหนังสือสำคัญบันทึกไว้เป็นลายลักษณ์อักษร¹⁶

หลังจากนั้นก็มีการอื่น ๆ รวมทั้งกรณีของคนไทยที่แต่งงานกับ “ชาวต่างชาติ” ดังเช่น เมื่อวันที่ 15 มกราคม ร.ศ.117 (พ.ศ.2441) **มิสเตอร์แอลเฟรดเฮนรีวิกตอเรีย ชาวฝรั่งเศส** (เป็นที่ปรึกษาทนายความ อายุ 31 ปี) แต่งงานกับ **อำแดงสน หึงชาวสยาม** (อายุ 21 ปี เกิดที่ลพบุรี) (สจข. มร.5 ต/17 หน้า 11/217 เรื่องมิสเตอร์แอลเฟรดเฮนรีวิกตอเรียชาวฝรั่งเศส แต่งงานกับอำแดงสน หึงชาวสยาม) อาจกล่าวได้ว่า กรณีอำแดงสน เป็นกรณีแรกๆ ที่หญิงไทยได้แต่งงานกับฝรั่งที่ได้แสดงหนังสือสำคัญเป็นหลักฐานเป็นไปตามพระราชบัญญัตินี้ หลังจากนั้นก็มีกรณีอื่นๆ ดังเช่น พ.ศ.2459 **กรณี มิสเตอร์วิลเลียม แสกกอส มันดิด ชาวอังกฤษ แต่งงานกับสุด หึง** ในบังคับชาวสยาม เกิดที่พระประแดง ฟ่านักที่กรุงเทพฯ ก่อนที่จะทำหนังสือสำคัญนี้ทั้งสองฝ่ายได้แต่งงานและมีบุตรร่วมกันรวม 6 คน เป็นต้น (สจข. ร.6 น.33.1/34 แบบพิมพ์แต่งงานคนต่างประเทศ หน้า 4-5) ส่วนชายชาวสยามที่ได้แต่งงานกับชาวต่างประเทศและได้ทำหนังสือสำคัญเป็นไปตามพระราชบัญญัตินี้ พบว่า เมื่อวันศุกร์ที่ 22 มีนาคม พ.ศ.2460 **ร้อยตรีจรูญ โชติกเสถียร ชาวสยาม** เกิดที่จังหวัดภูเก็ต เป็นบุตรพระยาทิพย์โกษา แต่งงานกับนางสาวดารานในบังคับอังกฤษ ณ กรุงเทพฯ เกิดที่ตำบลถนนบำรุงเมือง จังหวัดพระนคร เป็นบุตรไซเอ็ด มะหะหมุดและบัวมารดา ฟ่านัก ณ ประเทศเปอร์เซีย (สจข. ร.6 น.33.1/34 แบบพิมพ์แต่งงานคนต่างประเทศ หน้า 6) ซึ่งจะเห็นได้ว่า ฝ่ายหญิงนั้นเป็นคนในบังคับอังกฤษ แต่หากดูเชื้อชาติแล้วจะพบว่า เป็นลูกครึ่งไทย-เปอร์เซีย

สำหรับจำนวนที่กระทรวงนครบาลได้รับจดทะเบียนทำการสมรสคนต่างประเทศนับตั้งแต่ประกาศใช้พระราชบัญญัติพ.ศ.2440 จนถึง 2462 พบว่ามีทั้งหมด 24 ราย (สจข. ร.6 น.1/137 เรื่องส่งสำเนาทะเบียนหญิงไทยที่ทำงานสมรสกับคนต่างประเทศ พ.ศ.2462)

¹⁶ สจข.มร. 5 ต/17 หน้า 30-32 หนังสือสำคัญเลขที่12917 รับวันที่ 24 มกราคมร.ศ.116

2.2. นโยบายของรัฐกับกลุ่มเชื้อพระวงศ์และข้าราชการ

จากหัวข้อแรกจะเห็นว่ารัฐได้ลดความเข้มงวดกวดขันของการแต่งงานข้ามวัฒนธรรมกับราษฎรลงมาก แต่สำหรับสำหรับกลุ่มชนชั้นนำของสยามโดยเฉพาะพวกเจ้านายเชื้อพระวงศ์และข้าราชการ กลับมีการจัดระเบียบและประกาศกฎเกณฑ์ขึ้นใหม่ในสมัยรัชกาลที่ 6 สาเหตุของการตั้งกฎเกณฑ์ของกลุ่มเจ้านายและข้าราชการนั้น น่าจะเป็นผลสืบเนื่องมาจากชนชั้นนำของสยาม (เพศชาย) ที่ได้มีโอกาสไปศึกษาต่อต่างประเทศ โดยเฉพาะกรณีที่รู้จักกันทั่วไปก็คือ การเสกสมรสของสมเด็จพระเจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนารถ กรมหลวงพิศณุโลกประชานารถ¹⁷ กับหม่อมคัทริน (ชาวรัสเซีย) ในปลายรัชกาลที่ 5 (ที่เข้ามาพำนักในสยาม พ.ศ.2450) ประกอบกับพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 6) ทรงมีนโยบายชาตินิยม เน้นหาความคิดที่เป็นแกนหลักก็คือ การให้นิยาม “ความเป็นชาติ” หรือ “อัตลักษณ์ของชาติ” ของผู้ปกครองรัฐ¹⁸ ในรัชกาลนี้ ราชสำนักไทยถึงกับได้มีการร่างสารตราประกาศห้ามไม่ให้เชื้อพระบรมวงศานุวงศ์ซึ่งอยู่ในต่างประเทศ แต่งงานกับชาวต่างประเทศ ในปี พ.ศ.2457 เนื้อหาสำคัญคือ (สจข. มร. 6 บ/ 14 หรือ บ 1.6/ 7 เรื่อง ห้ามไม่ให้พระบรมวงศานุวงศ์ซึ่งเสด็จอยู่ในเมืองต่างประเทศ แต่งงานกับชาวต่างประเทศ (2 พ.ศ.-3 ก.ศ. 2457)

“ด้วยมีพระบรมราชโองการดำรัสเหนือเกล้าฯ ให้มาว่า พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวไม่ทรงโปรดที่จะให้พระบรมวงศานุวงศ์ไปแต่งงานกับชนชาวต่างประเทศ เพราะเหตุที่พระบรมวงศานุวงศ์เป็นผู้ที่ได้รับพระมหากรุณา โดยพระราชทานพระบรมราชูปถัมภ์เป็นพิเศษ จึงทรงถือเอาพระเกียรติยศ ซึ่งทรงดำรงอยู่ในตำแหน่งราชสกุลปดัญญ์แสดงพระราชนิยมห้ามไว้ว่า อย่าให้พระบรมวงศานุวงศ์ ตั้งแต่ชั้นสมเด็จพระเจ้าฟ้าลงไปจนถึงหม่อมเจ้า อันเสด็จประทับอยู่ในเมืองต่างประเทศ ไปแต่งงานกับชนชาวต่างประเทศ ก่อนได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาต ถ้าท่านพระองค์ใดฝ่าฝืนขึ้นกระเสาะทำผิดต่อพระราชนิยมนี้ จะลงพระราชอาญาตามโทษานุโทษ มีการขังไว้ที่กรมสมณพลเรือนเป็นอย่างเบา”

สารตราข้างต้นนี้ กระทรวงการต่างประเทศได้ส่งไปยังสถานทูตประจำปารีส เบอร์ลิน ลอนดอน วอชิงตัน โตเกียว ปีเตอส์เบิร์ก โดยมีข้อความคล้ายข้างต้น แต่ได้เน้นประเด็นไปที่การขอรับพระราชทานพระบรมราชานุญาตเสียก่อน โดยใช้ทั้งข้าราชการและเชื้อพระวงศ์ ความว่า

¹⁷ ทรงเป็นพระราชโอรสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนีพระพันปีหลวง ทรงมีพี่น้องร่วมพระมารดา 4 พระองค์คือ มีพี่องค์เดียวคือ รัชกาลที่ 6 และมีน้องอีกคือ สมเด็จพระเจ้าฟ้าอภัยวงศาธิบดี กรมขุนนครราชสีมา สมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลก กรมขุนเพ็ชรบูรณ์อินทราไชย และสมเด็จพระเจ้าฟ้าประชาธิปกศักดิเดชน์ กรมขุนสุโขทัยธรรมราชา ปีพ.ศ.2439 สมเด็จพระเจ้าฟ้าจักรพงษ์ได้ไปศึกษาในอังกฤษ และพ.ศ.2441ได้ไปศึกษาในรัสเซีย ส่วนหม่อมคัทริน เดสนิตสกี นั้นมีอาชีพเป็นพยาบาล เกิดในตระกูล Khijniakoff บิดารับราชการในกระทรวงยุติธรรม เมื่อแต่งงานและเข้ามาอยู่เมืองไทยในงานของพระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์เสด็จเสภาพาราณสีในช่วงแรกที่มาอยู่ในเมืองไทยว่า “ทางแม่นั้น พ่อได้จัดให้เก็บตัวไว้อย่างดีที่สุด เพื่อจะไม่เป็นการขวางพระเนตรทูลหม่อมปู่หรือย่าแต่อย่างใด ในเวลากลางวันแม่จึงมิได้ออกจากบริเวณวังปารุสก์เลย อยู่แต่ในบริเวณและพยายามเรียนภาษาไทย ขนบธรรมเนียมไทย เช่น การกราบไหว้หมอบคลานต่างๆ” (ดูเกิดวังปารุสก์ เล่ม 1 ใน จุลจักรย์, พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้า. 2522. : 12-13,23)

¹⁸ ตัวอย่างหนึ่งที่สะท้อนให้เห็นถึงนโยบายนี้ก็คือ การเปลี่ยนแปลงธงชาติสยามจากธงช้างมาเป็นธงไตรรงค์ ดูวิทยานิพนธ์ของ ชนิดา พรหมพยัคฆ์ . 2543.

“ด้วยมีพระบรมราชโองการ ดำรัสเหนือเกล้าฯสั่งว่า ธรรมเนียมราชการย่อมมีอยู่เหมือนกันทุกประเทศ ในการที่มีข้อบังคับไม่ให้พระบรมวงษ์แลข้าราชการแต่งงานก่อนที่ได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาตดังนี้แล้ว ส่วนพระบรมวงษานุวงศ์และข้าราชการที่อยู่ในกรุงเทพฯ ก็มีเจ้าพนักงานในพระราชสำนักนี้แลในกระทรวงต่างๆเป็นผู้มีหน้าที่จะตรวจตราระวังรักษาแบบธรรมเนียมอยู่ โดยตักเตือนห้ามปรามกัน ถ้าผู้ใดไม่ฟังความตามผู้ใหญ่ที่ทักท้วงว่ากล่าวแล้ว ก็นำความขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณา กล่าวโทษผู้นั้นเพื่อได้รับพระราชทานพระบรมราชวินิจฉัย แต่ส่วนพระบรมวงษานุวงศ์และข้าราชการที่สุคนธ์เรียนต่างๆที่ได้รับพระราชทานเงินพระราชทรัพย์ออกไปเล่าเรียนอยู่นอกพระราชอาณาเขตรนั้น ให้เป็นหน้าที่ของผู้ใหญ่ในสถานทูตต่างๆเอาใจใส่ดูแลระวังรักษาแบบธรรมเนียมอันนี้... แต่ถ้าผู้ใดจะอ้างว่าได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาตแล้วด้วยประการใดๆ ก็ให้ผู้นั้นแสดงหนังสือสำคัญให้เห็นเป็นพยานแน่นอนก่อนแล้วจึงให้เชื่อฟัง แต่ถ้าทราบความว่าผู้ใดจะแต่งงานที่นอก แลเห็นว่าห้ามปรามไม่ฟังแล้ว ถึงแม้ว่ายังจะไม่ได้แต่งงานกันก็ดี ถ้ามีหลักฐานที่ควรเชื่อได้ว่ากระทำการขัดขืนข้อบังคับนี้แล้ว ก็ให้คิดจัดการส่งตัวกลับเข้าไปกรุงเทพฯ เสียด้วยเหมือนกัน” (สะกดตามต้นฉบับเดิม)

จะเห็นได้ว่า พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงไม่โปรดให้มีการแต่งงานกับชาวต่างชาติ ผลจากการส่งสารตราไปยังสถานทูตไทยในต่างประเทศนี้ ปรากฏว่าสถานทูตไทยในต่างประเทศต่างๆ ต่างก็ได้มีใบบอกซึ่งเป็นรายงานเกี่ยวกับการกวดขันทั้งเชื้อพระวงศ์และข้าราชการที่อยู่ในต่างแดนไม่ให้แต่งงานก่อนได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาต ดังเช่น ใบบอกจากสถานทูตสยาม ประจำกรุงโตเกียว ลงวันที่ 14 มิถุนา พ.ศ. 2457 ความว่า (สจข. มร. 6 บ/ 14 หรือ บ 1.6/ 7 เรื่อง ห้ามไม่ให้พระบรมวงษานุวงศ์ซึ่งเสด็จอยู่ในเมืองต่างประเทศแต่งงานกับชาวต่างประเทศ)

“...ข้าพระพุทธเจ้าได้ทราบเกล้าตลอดทุกประการแล้ว เวลานี้ ไม่มีเจ้านายพระองค์หนึ่งพระองค์ใดประทับอยู่ประเทศนี้ แลต่อไปถ้าจะมีบ้าง ข้าพระพุทธเจ้าจะได้คอยสอดแนมฟังระแคะระคายดู เพื่อจะได้ปฏิบัติข้อความเหล่านี้ให้เป็นไปตามกระแสพระบรมราชโองการ”

สำหรับในส่วนของการนั้น เป็นที่น่าสนใจยิ่งว่า ในรัชกาลนี้ถึงกับออกแบบคำร้อง “เรื่องราวขออนุญาตมีภรรยา” กับชาวต่างชาติ (ดูเอกสารแนบท้ายบทความ สจข. ร.6 น33.1/34 เรื่องแบบพิมพ์แต่งงานคนต่างประเทศ) แต่เป็นที่น่าสังเกตว่า เรื่องราวขออนุญาตมีสามีของข้าราชการหญิงไม่ได้ถูกกำหนดขึ้น ซึ่งก็ไม่ได้หมายความว่าสังคมยุคนั้นไม่ได้มีการควบคุมความสัมพันธ์ทางเพศของคนกลุ่มนี้ หากแต่กรณีของข้าราชการและเจ้านายผู้หญิงน่าจะยังไม่เกิดเป็นประเด็นให้ต้องประกาศบังคับเหมือนเช่นกรณีของกลุ่มข้าราชการและเจ้านายชาย

นอกจากราชสำนักจะได้ควบคุมและจัดระเบียบความสัมพันธ์ทางเพศของเจ้านายและข้าราชการแล้ว ยังพบว่าในสมัยนี้ ราชสำนักไทย ยังได้มีการแก้ไขกฎหมายเถียรบาลว่า ด้วยการสืบราชสันตติวงศ์ พ.ศ. 2467 โดยมีประเด็นของการแต่งงานกับชาวต่างชาติเข้ามาเกี่ยวข้องด้วย การแก้ไขกฎหมายเถียรบาลนี้ได้ส่งผล

ต่อเจ้านายเชื้อพระวงศ์กลุ่มหนึ่ง ด้วยการถูกขีตวงกรมมีส่วนได้ส่วนเสียในการสืบสันตติวงศ์ ส่วนสาระสำคัญในเรื่องนี้คือ **หมวดที่ 5 ว่าด้วยผู้ที่ต้องยกเว้นจากการสืบราชสันตติวงศ์** โดยเฉพาะในมาตรา 11 เจ้านายผู้เป็นเชื้อพระวงศ์ ถ้าแม้ว่าเป็นผู้มีลักษณะอย่างใดอย่างหนึ่งซึ่งกล่าวไว้ข้างล่างนี้ไซ้ ท่านว่าให้ยกเว้นเสียจากลำดับสืบราชสันตติวงศ์ ลักษณะที่กล่าวนี้คือ (จมีนอมรตฤณารักษ์ (แจ่ม สุนทรเวช), 2514 : 74-75)

- (1) มีพระสัญญาวิปลาส
- (2) ต้องราชทัณฑ์เพราะประพฤติดิฉิดพระราชกำหนดกฎหมายในคดีมหันตโทษ
- (3) ไม่สามารถทรงเป็นอัครพุทธศาสนูปถัมภก
- (4) มีพระชายาเป็นนางต่างด้าว กล่าวคือนางที่มีสัญชาติเดิมเป็นประเทศอื่นนอกจากชาวไทยโดยแท้
- (5) เป็นผู้ที่ได้ถูกถอนออกแล้วจากตำแหน่งพระราชทายาท ไม่ว่าการถูกถอนนี้จะได้เป็นไปในรัชกาลใดๆ
- (6) เป็นผู้ที่ได้ถูกประกาศยกเว้นออกเสียจากลำดับสืบราชสันตติวงศ์

มาตรา 12 ท่านพระองค์ใดตกอยู่ในเกณฑ์มีลักษณะบกพร่องดังกล่าวมาแล้วในมาตรา 11 แห่งกฎมณเฑียรบาลนี้ไซ้ ท่านว่าพระโอรสอีกทั้งบรรดาเชื้อสายโดยตรงของท่านพระองค์นั้น ก็ให้ยกเสียจากลำดับสืบราชสันตติวงศ์ด้วยทั้งสิ้น

จะเห็นได้ว่า กฎมณเฑียรบาลใหม่ที่มีการแก้ไข ผู้ที่จะครองราชย์เป็นกษัตริย์จะต้องไม่มีพระชายาเป็นชาวต่างชาติ รวมจนถึงพระโอรสซึ่งมีมารดาเป็นชาวต่างชาติก็ไม่มีสิทธิ์ขึ้นครองราชย์ การออกกฎมณเฑียรบาลนี้ นับหนึ่งก็เป็นการกีดกันพระโอรสของกรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ(สิ้นพระชนม์ 2463) ซึ่งเกิดกับหม่อมศรีริน คือ พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ ซึ่งในเรื่องนี้ไม่มีอะไรจะอธิบายได้ดีกว่างานเขียนของ พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ที่สะท้อนเกี่ยวกับกฎมณเฑียรบาลมาตรา 11, 12 ว่า (ดูเกิดวังปารุสก์ เล่ม 1 ใน จุลจักรพงษ์, พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้า, 2522)

“(4) มีพระชายาเป็นนางต่างด้าว กล่าวคือนางที่มีสัญชาติเดิมเป็นชาวประเทศอื่น นอกจากชาวไทยโดยแท้”(ได้แก่ แม่และพ่อของข้าพเจ้าอย่างไม่มีปัญหา) มาตรา 12 ท่านพระองค์ใดตกอยู่ในเกณฑ์มีลักษณะบกพร่องดังกล่าวมาแล้วในมาตรา 11 แห่งกฎมณเฑียรบาลนี้ไซ้ ท่านว่าพระโอรสอีกทั้งบรรดาเชื้อสายโดยตรงของท่านพระองค์นั้นก็ให้ยกเสียจากลำดับสืบราชสันตติวงศ์ด้วยทั้งสิ้น (ได้แต่ตัวข้าพเจ้าเองและลูกหลานที่อาจจะต่อไป แม้ข้าพเจ้าได้เสกสมรสกับสตรีไทยแท้)”

เป็นที่น่าสนใจ การแก้ไขกฎมณเฑียรบาลเมื่อวันที่ 1 พฤศจิกายน พ.ศ.2467 ในเวลาต่อมาเมื่อผลการเปลี่ยนแปลงสายของการขึ้นมาเป็นกษัตริย์ของรัฐไทยภายหลังจากรัชกาลที่ 7 สละราชย์อีกด้วย¹⁹ อย่างไรก็ตาม

¹⁹ เป็นที่น่าสนใจว่า มาตรา 13 ในกฎมณเฑียรบาลนี้ได้ทรงห้าม "ราชนาถ" พระองค์ใดๆ เข้าไว้ในลำดับสืบราชสันตติวงศ์เป็นอันขาด ดูจมีนอมรตฤณารักษ์ (แจ่ม สุนทรเวช)(2514: 75)

จากการศึกษา การแต่งงานข้ามวัฒนธรรมในกลุ่มชนชั้นนำนี้พบว่า แม้ในช่วงหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง 2475 กลุ่มเจ้าที่ต้องการแต่งงานกับชาวต่างชาติก็ยังคงขอพระบรมราชานุญาตเช่นเดิม ดังเช่น พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าพีระพงศ์ ภาณุเดช ทำการสมรสกับนางสาว Ceril Mary Georgina Heycock จดทะเบียนสมรส เมื่อวันที่ 12 มกราคม พ.ศ.2480 (สจข.กต.73.10.3/7) และ กรณีพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์²⁰ ขอพระบรมราชานุญาตทำการสมรสกับ Miss Elisabeth Hunter ชาวอังกฤษ (สจข.กต.73.10.3/11)

สรุป

อาจกล่าวได้ว่า นโยบายของรัฐไทยได้มีพัฒนาการและมีปรับเปลี่ยนมาโดยตลอดจากยุคที่รัฐมีนโยบายควบคุมกีดกันและห้ามปรามในสมัยอยุธยาซึ่งโหดร้ายแรงถึงตาย ก็ได้ปรับเปลี่ยนมาสู่การเปิดโอกาสกว้างขึ้นให้มีการแต่งงานข้ามวัฒนธรรมได้โดยเฉพาะในกลุ่มสามัญชน ส่วนกลุ่มที่ดูจะมีการจัดระเบียบใหม่ที่เคร่งครัดก็คือ กลุ่มเจ้าและข้าราชการ จนกว่าจะมีพระบรมราชานุญาตเสียก่อนจึงจะแต่งงานข้ามวัฒนธรรมได้อย่างไรก็ตาม การแต่งงานข้ามวัฒนธรรมยุคนี้ แม้จำนวนที่มีการจดทะเบียนแต่งงานข้ามวัฒนธรรมจะมีไม่มาก แต่ข้อมูลหลักฐานเหล่านี้ อย่างน้อยก็สะท้อนให้เห็นถึง ปรากฏการณ์ของการแต่งงานข้ามวัฒนธรรมที่เกิดขึ้นในสังคมสยาม และปรากฏการณ์ในเวลาต่อมาได้มีการแผ่ขยายปริมณฑลจากราชธานีและหัวเมืองใหญ่ไปสู่หัวเมืองต่างๆ รวมทั้งภูมิภาคอีสานโดยเฉพาะในช่วงการตั้งฐานทัพอเมริกัน 2505-251 และช่วงยุคโลกาภิวัตน์ในทศวรรษ 2530 – ปัจจุบัน

เอกสารอ้างอิง

1. เอกสารที่ยังไม่ได้ตีพิมพ์จากสำนักจดหมายเหตุแห่งชาติ

- สจข. กต.34/58 อำแดงพริ้ง บังคับสยามแต่งงานกับนายอึ้ง บังคับสยาม อยู่ด้วยกันช้านาน ภายหลังอำแดงพริ้งไปแต่งงานกับมิสเตอร์ปีเตอร์สัน บังคับอังกฤษอีก พ.ศ.2432.
- สจข. กต.34.1/5 ปัญหาเรื่องคนไทยกับอังกฤษเป็นสามีภรรยากัน พ.ศ.2428.
- สจข. กต.73.10.3/7 พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าพีระพงศ์ ภาณุเดชทำการสมรสกับนางสาวซีริล เฮย์คอค (2480).
- สจข. กต.73.10.3/11 การสมรสของพระเจ้าวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์กับ Miss Elisabeth Hunter (2481).
- สจข. มร.5 ต/17 ร่างพรบ.สำหรับแต่งงานคนต่างประเทศในกรุงสยาม.
- สจข. มร.5 ต/17 เรื่องพระราชบัญญัติแต่งงานคนต่างประเทศ (7 มกราคม - 13 มีนาคม ร.ศ.116).
- สจข. มร.5 ต/17 เอกสารเลขที่165/11194 ลงวันที่ 8 มกราคม ร.ศ.116. หน้า 5.
- สจข. มร.5 ต/17 เรื่องมิสเตอร์แอลเฟรดเฮนรีวิกตอเรียชาติฝรั่งเศส แต่งงานกับอำแดงสน หญิงชาวสยาม. หน้า 11/217.
- สจข. มร.5 ต/17 หนังสือสำคัญเลขที่12917 รับวันที่ 24 มกราคม ร.ศ.116. หน้า 30-32.
- สจข. มร.5 ต/17 หนังสือสำคัญเลขที่13447 รับวันที่ 6 กุมภาพันธ์ ร.ศ.116. หน้า 36-39.
- สจข. มร. 6 บ 4.5/12 เรื่อง เรียกตัวนายเนียม นักเรียนกระทรวงทหารเรือกลับ เพราะไปแต่งงานกับหญิงอังกฤษก่อนได้รับอนุญาต (5 พ.ย.-16 พ.ย.2458).

²⁰ เกิดเมื่อวันที่ 28 มีนาคม 2450 เป็นโอรสของสมเด็จพระเจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนารถ กรมหลวงพิษณุโลกประชานาถกับหม่อมคัณธริน ชาวรัสเซีย

- สจข. มร. 6 บ/ 14 หรือ บ 1.6/ 7 เรื่อง ห้ามไม่ให้พระบรมวงศานุวงศ์ซึ่งเสด็จอยู่ในเมืองต่างประเทศแต่งงานกับชาวต่างประเทศ (2 พ.ศ.-3 ก.ศ. 2457).
- สจข. มร. 6 รล.99/9 เรื่อง นายเรียม ทรรทรานนท์ นักเรียนกระทรวงธรรมการขออนุญาตแต่งงานกับหญิงฝรั่งเศส.
- สจข. มร.6 รล 99/19 เรื่อง นายวรวิจ บรรหาร นักเรียนกระทรวงพาณิชย์ แต่งงานกับหญิงอเมริกันก่อนได้รับอนุญาต (23 ก.ศ.-19 ก.ย. 2467).
- สจข. มร.6 รล 99/24 เรื่อง หลวงวิจิตรวาทการเลขานุการสถานทูตสยามกรุงปารีส ขอทำการสมรสกับหญิงฝรั่งเศส (15-22 ก.ศ. 2468).
- สจข. มร.6 รล/6 เรื่องนายอะย๊ะหมัด ขอให้ออกกฎหมายการสมรสของชาวมุสลิม (10 เมษายน 2466).
- สจข. ร.5 น.2/31 ต้นพระราชบัญญัติแต่งงานคนต่างประเทศ ร.ศ.116.
- สจข. ร.6 น.1/137 เรื่องส่งสำเนาทะเบียนหญิงไทยที่ทำงานสมรสกับคนต่างประเทศ พ.ศ.2462.
- สจข. ร.6 น.33.1/21 เรื่องขอทราบว่าการที่แม่จำเริญจะแต่งงานกับมิสเตอร์กัซด์ฟะซัดซ็องกับกฎหมายสยามหรือไม่ (15 มิถุนายน 2457).
- สจข. ร.6 น.33.1/34 แบบพิมพ์แต่งงานคนต่างประเทศ.
- สจข. ร.6 น.34/3 เรื่อง นางสีไม้ได้แต่งงานกับนายโรเบิร์ตตามกฎหมายไม่ (25 ก.ย. -1 ต.ค.2461).
- สจข. ร.6 รล. 99/10 เรื่อง นายบุญเหลือ ติรัตน์ นักเรียนผู้ช่วยทูตแต่งงานกับผู้หญิงเยอรมันชื่อ ซาก.
- สจข. ร.6 รล. 99/22 เรื่อง หลวงจเนนาวิเทศ เลขานุการสถานทูตกรุงเฮก ขออนุญาตทำการสมรสกับหญิงชาวเบลเยียม (9 มีนาคม 2467-9 พฤษภาคม 2468).

2. หนังสือและงานวิจัย

- กฎหมายตราสามดวง เล่ม 4. 2505. กรุงเทพฯ : องค์การค้าคุรุสภา.
- กฎหมายตราสามดวง เล่ม 5 .2537. กรุงเทพฯ : คุรุสภา.
- จมีนอมรดรุณารักษ์ (แจ่ม สุนทรเวช). 2514. พระราชกรณียกิจในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เล่ม 9 เรื่อง พระราชประเพณี (ตอน 1). กรุงเทพฯ: คุรุสภา.
- จุลจักรพงษ์, พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้า. 2522. เกิดวังปารุสก์ เล่ม 1 .กรุงเทพฯ: คลังวิทยา.
- ฉัตรภรณ์ พิรุณรัตน์. 2535. พัฒนาการของบางกอกฝั่งตะวันตก พ.ศ. 2325-2369. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- ชนิดา พรหมพยัคฆ์. 2543. ธงไตรรงค์กับการสร้างอุดมการณ์รัฐไทย พ.ศ. 2459-252. วิทยานิพนธ์ อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ชลิตาภรณ์ ส่งสัมพันธ์ .2549. เมื่อผู้หญิงคิดจะมีหมวด: การต่อสู้ "ความจริง" ของเรื่องเพศในสภาผู้แทนราษฎร. กรุงเทพฯ: โครงการจัดพิมพ์คบไฟ.
- ประกาศพระราชบัญญัติและพระราชกำหนดต่างๆ รัชกาลที่ 6 ร.ศ.130. มปป. กรุงเทพฯ : บำรุงนุกุลกิจ.
- ประชุมประกาศ รัชกาลที่ 4 เล่ม 1. 2528. กรุงเทพฯ : คุรุสภา.
- ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ 16. 2507. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภา.
- ประชุมพงศาวดารภาคที่ 27 "เรื่องฝรั่งเศสกับไทย" ใน ประชุมพงศาวดารเล่มที่ 15. 2508. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภา.
- พรพรรณ โปรงจิตร์.2546. "การอพยพเคลื่อนย้ายของกลุ่มชนในสมัยอยุธยาที่ปรากฏในเอกสารประวัติศาสตร์" วิทยานิพนธ์ การศึกษามหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ไทย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.
- พระวรภักดีพินุลย์. 2513. ประวัติศาสตร์กฎหมายไทย. พระนคร: วชิรวิทย์. อ้างใน ชุมพร บัณฑิตานนท์. 2546. กฎหมายระหว่างประเทศแผนกคดีบุคคล เล่ม 1. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- พัชรินทร์ ลากานันท์ ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์และเยาวลักษณ์ อภิชาติวัลลภ. 2550. การแต่งงานข้ามวัฒนธรรม : การศึกษาสถานภาพองค์ความรู้. ขอนแก่น : ศูนย์วิจัยพหุลักษณะสังคมลุ่มน้ำโขง มหาวิทยาลัยขอนแก่น.

พลับพลึง มูลศิลป์. 2523. ความสัมพันธ์ไทย-ฝรั่งเศสสมัยอยุธยา. กรุงเทพฯ:สำนักพิมพ์บรรณกิจ.
 สกินเนอร์, จี. วิลเลียม. 2548. พิมพ์ครั้งที่ 2. สังคมจีนในไทย : ประวัติศาสตร์เชิงวิเคราะห์ (Chinese Society in Thailand : An Analytical History). กรุงเทพฯ: มูลนิธิโตโยต้า และมูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์.
 สวัสดิ์ ทัพพะสุต. 2527. ความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนชาวไทย จีน และตะวันตกในกรุงเทพฯ พ.ศ. 2398-2453. วิทยานิพนธ์
 อักษรศาสตรมหาบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
 สุเทพ สุนทรเกสัช, ผู้แปลและบรรณาธิการ. 2511. สังคมวิทยาของหมู่บ้านภาคตะวันออกเฉียงเหนือ. กรุงเทพฯ:
 คณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
 เสถียร ลายลักษณ์. 2478. ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 16. กรุงเทพฯ: มปท.
 แสงโสม เกษมศรี, ม.ร.ว. 2535. 80 ปีสองศาสตราจารย์แสงโสมนิพนธ์. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
 หลุยส์ ดูปลาตร์. 2533. สถานะของหญิงมีสามีในประเทศไทย. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
 เอกสารการสอนชุดวิชาประวัติศาสตร์ไทย 1. 2534 . กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช.

3. บทความ

ดาร์วิน เมตตาริกานนท์. 2549. "การแต่งงานข้ามวัฒนธรรม: ไทยกับฝรั่งในประวัติศาสตร์สังคมสยาม". ศิลปวัฒนธรรม
 27, 5 (มีนาคม): 79-92.
 ธีรวัฒน์ ป้อมเพชร. 2547. "ออสต์ : ภาพสะท้อนความสัมพันธ์ระหว่างสตรีในสังคมอยุธยา กับพ่อค้า ชาวดัตช์" ใน เอกสาร
 ประกอบการประชุมทางวิชาการเรื่องสตรีแถวหน้าในประวัติศาสตร์เอเชีย. คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
 รัตนา บุญมัยยะ. 2548. "ภรรยาฝรั่ง: ผู้หญิงอีสานกับการแต่งงานข้ามวัฒนธรรม". วารสารสังคมลุ่มน้ำโขง 1, 2: 1-54.
 Akin Rabibhadana. 1986. "Kinship Marriage and the Thai Social System". In Apichat Chamrattirithrong (ed.).
 Perspectives on Thai Marriage. Bangkok : Mahidol University.

.....

แนวคิดนิเวศวัฒนธรรม กับการพัฒนาสังคมและชุมชน

สันติภาพ ศิริวัฒนไพบูลย์
มหาวิทยาลัยราชภัฏอุดรธานี

“การทำงานเชิงลึก คือหัวใจของกระบวนการพัฒนาพลังนิเวศวัฒนธรรม”

คำว่า **นิเวศ** แปลว่า แหล่งอาศัย คำว่า **นิเวศวิทยา (Ecology)** เป็นการศึกษาว่าด้วยเรื่องความสัมพันธ์ของสิ่งต่างๆ ที่อยู่แหล่งอาศัยนั้นๆ ส่วนคำว่า **ระบบนิเวศ (Ecosystem)** มาจากคำ 2 คำ คือ **ระบบ** กับ **นิเวศ** ซึ่งคำว่า **ระบบ** นั้น หมายถึง การทำงานร่วมกันขององค์ประกอบต่างๆ ในโครงสร้าง ขอบเขต หรือพื้นที่หนึ่งๆ โดยอาณาเขต หรือ การอยู่ร่วมกันของสิ่งต่างๆ เหล่านั้น จะขึ้นอยู่กับ 3 ปัจจัยเป็นสำคัญ คือ 1) มีโครงสร้าง พื้นที่ หรือ ขอบข่าย 2) มีองค์ประกอบ (องค์ประกอบที่เป็นรูปและนาม) และความสัมพันธ์กันขององค์ประกอบต่างๆ และ 3) มีการควบคุมให้ระบบดำเนินไปได้ หรือ มีเป้าหมายร่วมกัน ดังนั้น **ระบบนิเวศ** จึงเป็นเรื่องความสัมพันธ์ขององค์ประกอบต่างๆ ในพื้นที่ หรือในแหล่งอาศัยนั้นๆ ที่มีการทำหน้าที่ร่วมกัน มีเป้าหมายร่วมกัน เพื่อดำรงไว้ซึ่งความสมดุลของระบบ

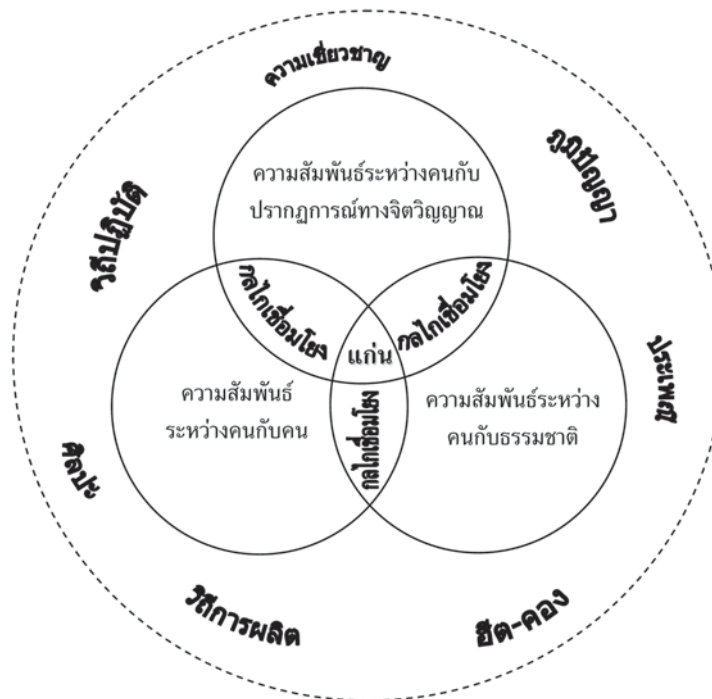
นิเวศวัฒนธรรม (Eco-culture) ซึ่งหมายถึง **ความสัมพันธ์และการผสมกลมกลืนระหว่างนาม-รูป (นามธรรม-รูปธรรม) ของสังคมมนุษย์กับธรรมชาติแวดล้อม ในพื้นที่นั้น หรือในภูมิภาคนั้นๆ เพื่อที่มนุษย์และธรรมชาติ หรือสรรพสิ่งทั้งหลาย จะได้อยู่ร่วมกันได้อย่างสอดคล้องสมดุล มีความพอเหมาะพอดี และมีความสุข**

ความสัมพันธ์ในมิติต่างๆ ของนิเวศวัฒนธรรม

1) ความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคน 2) ความสัมพันธ์ระหว่างคนกับธรรมชาติ 3) ความสัมพันธ์ระหว่างคนกับปรากฏการณ์ทางจิตวิญญาณ ซึ่งกลไกการเชื่อมโยงความสัมพันธ์ในมิติต่างๆ นั้นสำคัญมากที่จะรวมทุกอย่างเข้าหาแก่นแท้ของพลังชุมชน ซึ่งกลไกการเชื่อมโยงนี้น่าจะเป็น “สายใย” หรือ “สายสัมพันธ์” ในชุมชนนั่นเอง ซึ่ง **นนท์ พลาวัฒน์** ก็อธิบายว่า “สายใย ดูเหมือนจะเป็นสิ่งเดียวที่ยังเหนียวแน่นอยู่ในชุมชน หลายๆ อย่างทั้ง ฮีต คอง ภูมิปัญญา หรือวิถีการผลิต ล้วนได้สูญหายและขาดพลังไปหมดแล้ว แต่สายใยนี้ยังอยู่ เกิด แก่ เจ็บ ตาย ยังเป็นสิ่งที่ทุกคนไปมาหาสู่กัน ช่วยเหลือกัน ให้กำลังใจกัน” เป็นลักษณะสายใยที่นอกเหนือ

ขอบเขตสายสัมพันธ์ทางเครือญาติ แต่เป็นสายสัมพันธ์ของผู้คนในชุมชนทั้งหมด เช่น ครูกับลูกศิษย์ พระกับชาวบ้าน ผู้เฒ่ากับคนรุ่นหลัง เพื่อนรุ่นราวคราวเดียวกัน รุ่นพี่กับน้อง สายสัมพันธ์ระหว่างเสี้ยว รวมถึงญาติพี่น้องของทั้งสองฝ่าย สายสัมพันธ์ระหว่างตระกูล จำ (หมอธรรม) กับคนในชุมชน หรือแม้แต่สายสัมพันธ์ระหว่างคนที่มิใช่เชื้อเดียวกันในชุมชน เป็นต้น

ความเป็นชุมชนเช่นนี้ จึงเป็นมากกว่าชุมชนทางกายภาพแบบบ้านจัดสรร หรือชุมชนเมือง แต่เป็นชุมชนที่มีความสัมพันธ์กันอย่างลุ่มลึก ลึกซึ้ง แนบแน่น และมีอิทธิพลอยู่เหนือโครงสร้างใดๆ ทั้งโครงสร้างทางการเมืององค์กรต้นสังกัด หรือ โครงสร้างจัดตั้งของภาครัฐ สายใย หรือ สายสัมพันธ์นี้ ยังมีหลายมิติ นอกเหนือจากสายสัมพันธ์ หรือ กลไกเชื่อมโยงระหว่างคนกับคนแล้ว ยังมีสายใยระหว่างคนกับธรรมชาติ หรือความผูกพันรักมั่นกับถิ่นฐานบ้านเกิด พุงนา ป่าเขา ต้นไม้ใหญ่ ลำห้วย ลำน้ำที่เคยอาบเคยกระโดดเล่นมาตั้งแต่เด็ก และสายใยระหว่างคนกับจิตวิญญาณ ความเชื่อต่างๆ ทั้งดอนปู่ตา เสาหลักบ้าน หลวงพ่อ หลวงปู่ (อาจจะเป็นผู้คนหรือ พระพุทธรูปซึ่งชุมชนเคารพบูชา) เป็นต้น

ภาพที่ 1 แบบแผนความสัมพันธ์เชิงระบบของนิเวศวัฒนธรรมชุมชน

นิเวศวัฒนธรรม จึงไม่ใช่เพียง **เทคนิคในการทำงานพัฒนา** แต่เป็นส่วนหนึ่งของชีวิตคนทำงานที่จะได้พัฒนาดตนเอง โดยเฉพาะการยกระดับ **จิตวิญญาณ** ที่สูงส่งขึ้นด้วย

เมื่อชุมชนขาดแกนและสายสัมพันธ์

ปัญหาต่างๆ ที่เกิดขึ้นในชุมชนทุกวันนี้ เพราะชุมชนเองก็ไม่ได้มีเวลามาวិเคราะห์ถึงความสัมพันธ์ เหตุ-ผล และสถานการณ์ทั้งหมดร่วมกัน ชุมชนถูกทำให้ผู้คนสังกัดองค์กร หรือ กลุ่มของตนเองมากขึ้น ผู้กติดกับโครงสร้างที่ตรึงตัว และบ่อนทำลายฐานรากของชีวิต รวมทั้งทำลายสายใยของชุมชน หลายหมู่บ้านแบ่งเป็นหมู่บ้านย่อยๆ ถึง 6 หมู่ มีผู้ใหญ่บ้าน 6 คน ทั้งที่ใช้วัดร่วมกัน ชื่อหมู่บ้านเดียวกัน ใช้แหล่งน้ำร่วมกัน ระบบเครือญาติกลายเป็นเครื่องมือของการเมืองท้องถิ่น รวมทั้งการเมืองระดับชาติ การเลือกตั้ง อบต. เลือกตั้งกำนันผู้ใหญ่บ้าน เป็นการต่อสู้ระหว่างเครือญาติของผู้ลงแข่งขัน ยังมีกลุ่มย่อยที่ชุมชนต้องสังกัดตามโครงสร้างอำนาจรัฐ เช่น อสม. ทสม. พมช. พอช. ฯลฯ ซึ่งบางคนสวมบทบาทหลายอย่าง และล้นแต่ทำงานเพื่อสนองนโยบายจากส่วนกลาง มากกว่าจะเกิดจากความริเริ่มของชุมชน คนในชุมชนจึงมีสังกัด มีเจ้าของ มีการช่วงชิงบทบาทการนำ โดยไม่เข้าใจว่า ทั้งหมดแล้วคืออะไร ทำไปเพื่อใคร?

ขณะที่กลไกควบคุมต่างๆ ในชุมชนก็ยึดถือเอากฎหมาย และพวกพ้องเป็นที่ตั้ง ไม่ได้ยึดถือ ฮีต-คอง หรือ ศีลธรรมอันดีดั้งเดิมมาก่อน เด็กจึงไม่เข้าใจว่าจะปฏิบัติต่อผู้เฒ่าอย่างไร เพราะที่โรงเรียนไม่ได้สอน ฮีต-คองผู้เฒ่าในยุคนี้เองก็ไม่มีพลังที่จะดูแลคนรุ่นหลังได้ เพราะเป็นคนแก่ยุคแผนพัฒนาฯ ที่ต้องตระกอลำบากจากนโยบายรัฐ หรือไม่ก็ระหกระเหินเร่ร่อนไปทำมาหากินต่างถิ่น ทั้งในและนอกประเทศ เพื่อหาเงินใช้และจ่ายหนี้ จนไม่ได้เข้าใจหรือสนใจ ฮีต-คอง หรือไม่เหลือภูมิปัญญาท้องถิ่นอะไรในชุมชนแล้ว เพราะขาดการสืบทอด ขณะที่เด็กๆ วุ่นอยู่กับการดูโทรทัศน์ เล่นเกมส์คอมพิวเตอร์ การโทรศัพท์ และเที่ยวเตร่ในหมู่เพื่อน และถูกปลูกฝังอยู่ตลอดเวลาว่าต้องเรียน ทำงานหาเงิน เป็นเจ้าคนนายคน อย่าเป็นชาวนา หรือไม่ต้องมาเรียนในเมือง จึงขาดสังคมเพื่อน รวมถึงไม่มีความรักความผูกพันต่อภูมิลำเนา พุงนา ป่าเขา ลำน้ำ ลำห้วย เพราะไม่เคยสัมผัส ไม่เคยไปเล่น ไม่เคยไปใช้ประโยชน์ ความห่างเหินต่อศีลธรรม และความดีงามของคนในชุมชนเองก็เป็นปัญหาใหญ่ จึงขาดหลักใจ หลักยึดทางจิตวิญญาณอันเป็นความมั่นคงของชีวิต โดยเฉพาะความสุขในมิติทางจิตสังคม และปัญญา

สิ่งเหล่านี้เป็นโจทย์ใหญ่ เป็นปัญหาร่วมกันของทุกคน เป็นสิ่งที่ปฏิเสธไม่ได้ และเป็นข้อเท็จจริง ถึงแม้ว่าแนวคิดนิเวศวัฒนธรรมชุมชนต้องการเห็นพลังของวัฒนธรรมชุมชนออกมาใช้ในการต่อสู้กับปัญหา ทั้งๆ ที่ชุมชนเองก็ไม่ได้ใช้ข้อบรูสิทธิ์อย่างแต่เก่าก่อนแล้ว แต่ทุกคนก็ยอมรับกันว่าแม้แต่ตัวเราเองก็ยังมีปัญหาดังนั้น ปัญหาจึงเป็นธรรมดา มีเหตุ มีที่มา ไม่เพียงแท้ และไม่จำเป็นต้องเป็นปัญหาไปตลอด ปัญหายอมแก้ไขได้ บรรเทาได้ มีทางออกได้ โดยอาศัยกระบวนการศึกษา และวิเคราะห์ชุมชน การวางเป้าหมายถึงชุมชนที่อาจจะดูอุดมคติไปบ้าง แต่ก็ต้องยอมรับกันก่อนว่าสิ่งนี้คือ **ศรัทธา** หรือ “อุดมการณ์ร่วมกันที่ต้องพยายามไปให้ถึง” เช่นเดียวกับแนวคิดอื่นๆ ที่ล้นแล้วแต่ต้องการเห็นสังคมที่ดีและเป็นธรรม เพราะด้วยพลังวัฒนธรรมชุมชนนั้นเป็นแกนกลางสำคัญของการพัฒนาในทุกมิติตั้งแต่กาย จิต สังคม และปัญญา

นิเวศวัฒนธรรมกับนักพัฒนา

การใช้แนวคิดนิเวศวัฒนธรรมในการพัฒนา ความสำคัญอยู่ที่การพัฒนาจากภายใน เพื่อขับเคลื่อนงานภายนอก และนำไปสู่การสร้างความเป็นธรรมในสังคม จึงไม่ได้อยู่ที่การยึดถือเอาลัทธิทางการเมืองเป็น

อุดมการณ์ในการพัฒนา ในสังคมอีสาน มีลักษณะ **นิเวศพุทธธรรม** คือ “เป็นระบบนิเวศที่อยู่ในเขตแดนแห่งสังคมชาวพุทธ” พื้นที่นี้มีพระอิริยาบถเกิดขึ้นมากมาย มีความเข้มข้นและร่องรอยของการปฏิบัติอยู่มากมาย สืบเนื่องมาจนปัจจุบัน อาจจะมีข้อโต้แย้งในประเด็นเหล่านี้ว่าหากสังคมอีสานมีความเป็นพุทธอยู่มาก ทำไมจึงเป็นพื้นที่ด้อยพัฒนา ผู้คนถูกกดขี่ และหลายฝ่ายถึงกับวิพากษ์วิจารณ์ว่าสิ่งไม่ดีมากมายล้วนเกิดจากคนอีสาน เช่น ความสามารถในการวิเคราะห์ทางการเมืองต่ำ จึงได้รัฐบาลที่ไม่มีประสิทธิภาพซึ่งมาจากฐานคะแนนของคนอีสาน เป็นต้น แต่ถ้าจะตอบแบบตรงไปตรงมาก็ต้องบอกว่า เพราะสังคมอีสานได้ถูกโครงสร้างอำนาจรัฐ ทั้งฝ่ายอาณาจักร ศาสนาจักร และถูกชี้นำทิศทางการพัฒนาที่ผิดพลาดมายาวนาน จนบ่อนเซาะทำลายมาอย่างต่อเนื่อง สังคมอีสานจึงไม่ได้เข้าใจความเป็นพุทธอย่างถ่องแท้ และระบบเศรษฐกิจ การเมือง การปกครองที่เป็นอยู่ก็ไม่ได้ทำให้ต้นทุนของความเป็น **นิเวศวัฒนธรรมแบบพุทธ** หรือ **นิเวศพุทธธรรม** ได้สำแดงพลังออกมาเพื่อสร้างสังคมที่ดีได้นั่นเอง แต่การยึดมั่นในอุดมการณ์ทางการเมือง (สังคมนิยม หรือ ประชาธิปไตย) เป็นหลักใหญ่ยิ่งขาดอะไรหลายๆ อย่าง ที่จะทำให้คนเข้าถึงความดีอันสูงสุด หรือยกระดับจิตวิญญาณของตนเองเพื่อทำงานการรับใช้อุดมการณ์พื้นฐาน คือ ความดี อันมีองค์ประกอบเบื้องต้นอยู่ 4 อย่าง ได้แก่

- 1) ความมุ่งมั่นในการเปลี่ยนแปลงไปสู่สังคมที่ดีงาม
- 2) ความเสียสละ
- 3) สำนึกต่อสาธารณะ
- 4) ความกล้าหาญ

นักพัฒนาที่ต้องทำงานภายใต้บริบทที่เลื่อมซ้อนกันอยู่ด้วยลัทธิทางการเมือง และระบบเศรษฐกิจที่เป็นไปเพื่อกระตุ้นความเติบโต (ทั้งสังคมนิยม และเสรีนิยม) แต่สิ่งที่ยึดถือเป็นพื้นฐาน 4 อย่างนี้ จะช่วยให้ก้าวผ่านความยึดมั่นถือมั่นในลัทธิทางการเมืองได้มาก เพราะจริงๆ แล้วก็คือ หลักศีลธรรมพื้นฐานที่ทุกคนควรจะมี เริ่มตั้งแต่จินตนาการถึงสังคมอุดมธรรมที่ทุกคนอยากเห็น อยากให้เกิดขึ้น และมุ่งมั่นที่จะทำงานเพื่อสิ่งนี้ ความเสียสละตนเพื่อผู้อื่น (ทั้งเสียสละเวลา กำลังทรัพย์ ความรู้ หรือแม้แต่ชีวิตส่วนตัว โลกส่วนตัว ความสุขส่วนตัว เป็นต้น) การมีสำนึกต่อสาธารณะ อันเป็นเรื่องของการจัดความสัมพันธ์ที่พอดีระหว่างประโยชน์ตน ประโยชน์ท่าน และประโยชน์ต่อโลก ขจัดซึ่งความเห็นแก่ตัวออกไปจากจิตใจตน มองถึงประโยชน์ต่อผู้อื่น และประโยชน์ของสังคมเป็นสำคัญ และสุดท้ายคือความกล้าหาญ อันเป็นความกล้าที่จะท้าทายและต่อสู้กับความอยุติธรรมด้วยปัญญา กล้าคิด กล้าทำ กล้าทวนกระแส กล้ารับผิดชอบ กล้าที่จะเปลี่ยนแปลงตนเอง และกล้าที่จะเผชิญความจริง

ดังนั้น ภายใต้ชุดอุดมการณ์พื้นฐานนี้ ไม่ว่าจะอยู่ในสังคมแบบใด ลัทธิทางการเมืองเช่นไร ก็ย่อมฝึกฝนและนำพาตนเองเป็นผู้มีจิตวิญญาณที่สูงส่งขึ้น และทำงานเพื่อรับใช้เป้าหมายนั้นได้อย่างมีความสุข บางครั้งการยึดถือแต่เพียงทฤษฎีทางความคิด และลัทธิทางการเมืองมาเป็นเครื่องมือในการทำงาน อาจจะดูเป็นเรื่องที่ไม่ได้ตอบโจทย์อะไร โดยเฉพาะอุดมการณ์ของความเป็นมนุษย์ นักพัฒนาต้องทำงานได้ในทุกสถานการณ์ทุกพื้นที่ ทุกเวลาและโอกาส เพราะต้องรับใช้ความดีงาม ไม่ได้รับใช้เงิน หรือแหล่งทุน แม้นั้นจะเป็นสิ่งที่จำเป็นและทำให้หาง่ายขึ้น แต่ก็ไม่ใช่ทุกอย่างจะทำได้ถ้าไม่มีเงิน

ความยุติธรรม สามารถเกิดขึ้นได้ทั้งเสรีนิยมและสังคมนิยม เพียงแต่สังคมนั้นต้องอยู่ใน **ศีลธรรม** ความเป็นธรรมระหว่างนายกับทาส กษัตริย์กับประชาชน เศรษฐีกับขอทาน คนกับคน ผู้นำกับผู้ตาม เจ้านายกับลูกน้อง ชาวบ้านกับ NGO เกิดขึ้นได้ทั้งนั้น ถ้าสังคมมี **ศีลธรรม** แต่การมีศีลธรรมนั้น เป็นเรื่องละเอียดกว่าจริยธรรม หรือกฎหมาย เพราะ **ศีล** คือการปฏิบัติต่อกันอย่างเป็นปกติ (ไม่เบียดเบียน) **ธรรม** นั้น เป็นความเมตตา กรุณา การช่วยเหลือแบ่งปัน การรู้และเข้าใจตนเองและโลก ฯลฯ ซึ่งต้องเกิดขึ้นจากภายใน ไม่มีใครบังคับจะให้ชาวบ้าน หรือชุมชนมีศีลธรรม คนทำงานต้องมีศีลธรรมด้วย หรือต้องเรียนรู้ศีลธรรมจากชาวบ้าน คนมีศีล ย่อมมีวินัย คนไม่มีวินัย รักษาศีลไม่ได้ เพราะต้องเอาชนะใจตัวเองให้ได้ ใจที่มีอวิชชาครอบงำอยู่ต้องผิน และถอดถอนมันออก ซึ่งอันที่จริงแล้ว มันก็มีจริยธรรม หรือ ศีลธรรมระดับย่อยของคนแต่ละอาชีพ หรือแต่ละบทบาทหน้าที่ของสังคมด้วย อาจจะเรียกว่าเป็นจรรยาบรรณในวิชาชีพ การเป็นนักพัฒนาจึงต้องมีจรรยาบรรณเช่นกัน เช่นเดียวกับ หมอ ครู วิศวกร หรือแม้แต่กษัตริย์ ซึ่งสมัยก่อนก็ต้องยึดถือในศัพทวิชาธรรมเป็นต้น **วินัยในการทำงาน** หรือ **ภารกิจที่รับผิดชอบต่อตนเองและผู้อื่น** สิ่งนี้ต้องเกิดขึ้น และมีให้ได้ในตนก่อนที่จะคิดถึงความรู้ เทคนิควิธีการ หรือวิธีการทำงาน การที่ต้องเก็บข้อมูล ต้องอยู่ในพื้นที่มากมาย ต้องหมั่นศึกษาหาความรู้ ต้องติดตามสถานการณ์ ต้องประสานความร่วมมือกับหลายๆ ฝ่ายเพื่อให้งานสำเร็จ ต้องพยายามหาเครือข่าย ภาคี ทำงานร่วมกัน ช่วยเหลือกัน ต้องแบ่งปันทรัพยากรร่วมกัน แสวงหาหนทางขับเคลื่อนงานในสภาวะที่ทรัพยากร หรือเงินมีจำกัด มีความทุ่มเท และเสียสละ ฯลฯ

ทั้งหมดมีจุดเริ่มต้นมาจาก ศีลธรรม ไม่ได้เริ่มจากอุดมการณ์ทางการเมือง หรือทฤษฎีในการทำงาน สิ่งเหล่านี้ล้วนมาทีหลัง สรุปแล้ว **พลังนิเวศวัฒนธรรม จะเกิดขึ้นไม่ได้ ถ้าไม่มีศีลธรรม และ อุดมการณ์** หรือศีลธรรมพื้นฐานก็ไม่เพียงพอที่จะเปลี่ยนแปลงสังคม หรือพัฒนาศักยภาพของตนเองทั้งทักษะปฏิบัติการ และจิตวิญญาณของตนเองได้ หากขาดซึ่ง **ประสบการณ์** อุดมการณ์ที่ปราศจากประสบการณ์ก็เป็นเพียงการยึดมั่นในทฤษฎีที่ปฏิบัติอย่างเป็นรูปธรรมไม่ได้ ขณะที่ประสบการณ์ที่ขาดซึ่งอุดมการณ์ก็ย่อมไปไม่ถึงเป้าหมายเช่นกัน ดังนั้น ทั้ง 2 อย่าง จึงต้องประกอบและหนุนเนื่องกันอยู่ และสิ่งที่จะเติมเต็มให้การนำทั้ง 2 อย่างมาบูรณาการไปสู่การปฏิบัติอย่างสมบูรณ์ก็คือ **วินัยในการทำงาน** นั่นเอง

สิ่งที่ปิดกั้นศักยภาพของตนเองในการทำงานร่วมกับผู้อื่น คือ การมีโลกส่วนตัวสูง เชื้อมั่นในตัวเองสูง คำว่า พอดี พอประมาณ หรือ “มัชฌิมาปฏิปทา” นี้คือหลักสำคัญที่สุดในทางพุทธศาสนา เพราะเป็นการประคับประคองรักษาความสัมพันธ์ในระดับที่พอเหมาะพอดีกับผู้อื่น **คนในสังคมตะวันตกจึงเติบโตมากับการสร้างโลกส่วนตัว เขาย่อมมีเหตุผลของเขา เพราะสังคมเขาเป็นแบบนั้น ขณะที่คนตะวันออกโดยเฉพาะนิเวศวัฒนธรรมท้องถิ่นอีสานจะเติบโตมากับโลกส่วนรวม ด้วยยึด-คง ที่ดำเนินเนื่องสืบติดต่อกันมาก็เพราะมีเหตุผลอันเหมาะสมเช่นกัน** นักพัฒนาต้องมองเรื่องนี้ให้ออก และต้องเข้าใจว่าสิ่งเหล่านี้เป็นกลไกควบคุมทางสังคม และเราทั้งหลายก็เป็นส่วนหนึ่งในสังคม ก็ย่อมถูกควบคุมและต้องปฏิบัติตามด้วย

การทำงานด้าน “นิเวศวัฒนธรรม”

เป็นงานที่ยากสำหรับคนรุ่นใหม่ แม้แต่คนเก่าแก่ทำงานมานานมีประสบการณ์มากก็ยังทำได้ยาก เพราะเป็นงานด้านความคิด ซึ่งส่วนใหญ่เป็นเรื่องนามธรรม คนที่ทำงานด้านนี้จึงต้องเป็นคนเข้าใจแนวคิด

แนวปฏิบัติ และมีกระบวนการเรียนรู้ที่เอาตัวเองเป็นหนึ่งเดียวกับชุมชน บทบาทในการทำงานที่เคยเป็นเพียงผู้ประสานงาน จัดประชุม ทำแผน ติดตามผล จัดกิจกรรมเป็นครั้งคราว ฯลฯ จึงต้องปรับเปลี่ยน โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อมีการพูดคุยกันมากเรื่องการ “ลงฐาน” คือ การเข้าไปเป็นส่วนหนึ่งในสังคมท้องถิ่นจริงๆ และทำงานไปด้วย เรียนรู้ไปด้วย พัฒนาค้นเองไปด้วย จึงต้องปรับเปลี่ยนกระบวนการทัศน์และวิธีการทำงานอย่างมาก เช่น **ต้องทำการผลิต** (เพราะฐานการผลิตคือความมั่นคงของชีวิต เป็นการเรียนรู้ที่จะพึ่งตนเอง หักเป็นชาวบ้านและเข้าใจชาวบ้านมากขึ้น) **ต้องวิจัย** (หาเหตุผลความเป็นมาเป็นไปในมิติต่างๆ ทั้งในระดับการผลิต การจัดการ และระดับชุมชน) **ต้องทำงานข้อมูล** (เพื่อรวบรวม พัฒนาองค์ความรู้ที่ได้จากการศึกษา วิจัย และนำมาใช้ประโยชน์กับการทำงาน) **ต้องขับเคลื่อนงาน** (ทั้งในฐานะสมาชิกชุมชน และผู้ทำงานพัฒนา) **ต้องสร้างสรรค์นวัตกรรม** (เพื่อนำมาใช้เป็นเครื่องมือให้การทำงานมีความสอดคล้องกับบริบทชุมชนที่เปลี่ยนแปลงทั้งภายในและภายนอก) **ต้องสร้างเครือข่ายการหนุนเสริม** (ทำงานคนเดียว หรืออยู่ในกลุ่มเดิม ชุมชนเก่าอยู่ตลอด ย่อมติดกับดัก ต้องหาเพื่อน หากลยาณมิตร หาความช่วยเหลือ หนุนเสริมจากคนอื่น) **ต้องยกระดับจิตวิญญาณของตนเอง** (ปฏิบัติการและเรียนรู้ที่จะมีจิตใจที่สูงส่งขึ้น)

ทั้งหมดที่กล่าวมา ไม่ได้มีอะไรใหม่เลย เป็นสิ่งที่มียู่แล้วในชุมชน เพราะชุมชนผ่านร้อนผ่านหนาว วิวัฒนาการมาได้ร้อยนับพันปี ก็ด้วยกระบวนการดังที่กล่าวมานี้ เพียงแต่ไม่ได้ถูกยกระดับมาอธิบายอย่างเป็นระบบเท่านั้นเอง และเพียงแค่ว่าความเข้าใจและอธิบายคงไม่เพียงพอ หากไม่ยกระดับสู่การฟื้นฟู ปฏิบัติ หรือสร้างให้เกิดคุณค่าขึ้นมาใหม่...

องค์ประกอบของนิเวศวัฒนธรรมในทัศนะของคนทำงาน

จากการหาข้อสรุปร่วมกันระหว่างคนทำงานในพื้นที่ และทีมผู้ติดตามประเมินผลโครงการพัฒนาพลังนิเวศวัฒนธรรมเพื่อสุขภาวะ ภาคอีสานตอนบน ได้กำหนดถึงองค์ประกอบของกระบวนการพัฒนาพลังนิเวศวัฒนธรรมของชุมชนเอาไว้ดังนี้

- 1) พลังนิเวศวัฒนธรรมจะต้องไปถึงเป้าหมายหลัก คือ **การสร้างสังคมที่เป็นธรรมในระดับชุมชนท้องถิ่น** เป็นสำคัญ โดยอาศัยศักยภาพของชุมชนท้องถิ่นในทุกมิติเป็นพลังขับเคลื่อน
- 2) พลังนิเวศวัฒนธรรมจะต้องก่อให้เกิด **ความมั่นคงของชีวิต** รวมทั้งความมั่นคงทางอาหาร ปัจจัยดำรงชีวิต อาชีพ สวัสดิการชุมชน หรือ เป็นความมั่นคงในทุกมิติ (กาย จิต สังคม และปัญญา)
- 3) พลังนิเวศวัฒนธรรมต้องสร้าง **ความสมดุลและยั่งยืนของระบบนิเวศ สิ่งแวดล้อม ทรัพยากรธรรมชาติ และความหลากหลายทางชีวภาพ**
- 4) พลังนิเวศวัฒนธรรมจะต้องเกิดขึ้นจาก **วัฒนธรรมชุมชน** ซึ่งเป็นรากเหง้า เป็นสายใยชีวิต และเป็นแก่นแกนของกระบวนการ
- 5) พลังนิเวศวัฒนธรรมจะต้องนำไปสู่ **การพัฒนาประชาธิปไตยระดับฐานราก** ไม่ใช่ประชาธิปไตยแบบตัวแทน หรือเสียงข้างมากเป็นใหญ่ แต่เป็นประชาธิปไตยที่เอาความถูกต้อง ถูกธรรม การเห็นพ้องต้องกัน (ฉันทามติ) และสำนึกร่วมกันเป็นใหญ่

6) พลังนิเวศวัฒนธรรมต้องเป็น **กระบวนการพัฒนาศักยภาพของคน** ทั้งในด้านความรู้ ทักษะ ปฏิบัติการ การวิเคราะห์ สังเคราะห์ การสร้างองค์ความรู้ ซึ่งต้องอาศัย **การจัดกระบวนการเรียนรู้** และการสร้างเครือข่าย/เพื่อน/กลุ่ม/การหนุนเสริมจากภายนอก เป็นสิ่งสำคัญ รวมทั้ง **วินัยและการฝึกฝนตนเอง** ทั้งแนวคิด/ทฤษฎี การปฏิบัติการ และการเห็นผล/ประเมินผล/ทบทวน/แก้ไข (ปรียติ ปฏิบัติ ปฏิเวธ)

ซึ่งทั้ง 6 องค์ประกอบ อาจจะแยกเป็น 1. **เป้าหมาย/ศรัทธา** (ข้อ 1) 2. **หลักการ/หลักคิด** (ข้อ 3-5) และ 3. **วิธีการ/ปฏิบัติการ** (ข้อ 2 ข้อ 3 และ ข้อ 6)

สรุป

“พลังนิเวศวัฒนธรรม” เป็นการใช้ศักยภาพของฐานทรัพยากร ความเชื่อ ศรัทธา และทักษะ ปฏิบัติการในด้านต่างๆ ของผู้คนในชุมชน (ทั้งชาวบ้านและนักพัฒนา) ให้เกิดการสร้างนวัตกรรม การจัดระบบระเบียบใหม่ การคิดค้น ประยุกต์ หรือปรับใช้เอาสิ่งต่างๆ ที่มีอยู่มาแก้ปัญหาของชุมชน ร่วมกัน ทั้งด้วยการแสดงให้เห็นถึง องค์ความรู้ ภูมิปัญญา คุณค่า และการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นทั้งที่เป็นรูปธรรม (เศรษฐกิจ สิ่งแวดล้อม การผลิต สุขภาพกาย) และนามธรรม (การยกระดับทางจิตใจ สุขภาพจิต ปัญญา หรือความดีงามภายใน)

จากบทเรียนที่ได้ในแต่ละพื้นที่ในช่วงของการทำงาน 1 ปี ซึ่งทั้งนักพัฒนา (คนทำงาน) ชาวบ้าน หรือ แม้แต่ผู้ประเมินโครงการ ที่ติดตามหนุนเสริม ก็เรียนรู้ไปพร้อมๆ กัน และได้เห็นพลังที่พยายามทำงาน ภายใต้แนวคิด “พลังนิเวศวัฒนธรรม” ที่ยังไม่ชัดเจน ยังไม่ใช่สูตรสำเร็จ และอาจจะไม่มีแบบฉบับเฉพาะ แต่ก็เห็นถึงพลัง และศักยภาพ ที่สามารถหาได้ มีได้ เกิดขึ้นได้จริง และเห็นผลได้จริง แม้แนวคิดนี้จะไม่ได้โดดเด่น ตัวเองออกจากแนวคิดอื่น ไม่ได้แยกขาดจากการเปลี่ยนแปลงเชิงโครงสร้าง แต่ก็สามารถเป็นแนวคิดหลักในการทำงานกับชุมชนท้องถิ่นได้อย่างดีที่สุดในขณะนี้ เพราะจริงๆ แล้ว แนวคิดนี้เป็นการมุ่งไปที่การสร้างหรือเปลี่ยนแปลง คนทำงาน ให้กลับมาทบทวนตนเอง กลับมาสู่วิถีชีวิต ครอบครอง วิถีของความเป็นชุมชนท้องถิ่น และกลับมาสู่การทำงานเชิงลึก (ลึกทั้งในเชิงข้อมูลและความลึกซึ้งในการเข้าถึงแก่นของวัฒนธรรมชุมชน) ซึ่งนักพัฒนารุ่นใหม่ๆ ขาดสาระในประเด็นเหล่านี้ไปมาก และเมื่อคนทำงานเข้าถึงแก่นแท้ของการพัฒนาด้วยศักยภาพของวัฒนธรรมชุมชน ก็จะสามารถฝ่าฟันอุปสรรค และฝึกฝนตัวเอง นำพาชุมชนไปสู่จุดหมายปลายทางของความฝันหรือสังคมอุดมคติที่ต้องการจะเห็น นั่นคือการสร้าง **“สังคมที่เป็นธรรม และยั่งยืน”** อันเป็นอุดมการณ์ในการทำงาน โดยอาศัยองค์ประกอบ 6 อย่าง ดังที่กล่าวไว้แล้ว คือ **การสร้างสังคมที่เป็นธรรมในระดับชุมชนท้องถิ่น การสร้าง ความมั่นคงของชีวิต การสร้าง ความสมดุลและยั่งยืนของระบบนิเวศ สิ่งแวดล้อม ทรัพยากรธรรมชาติ และความหลากหลายทางชีวภาพ การค้นหาพลัง วัฒนธรรมชุมชน** ในการขับเคลื่อน รวมถึง **การพัฒนาประชาธิปไตยระดับฐานราก และ กระบวนการพัฒนาศักยภาพของคน**

ทั้งนี้ การที่จะสร้างสังคมเช่นนี้ได้ ต้องมีฐานการจัดการที่เชื่อมโยงถึงกัน ซึ่งนักพัฒนาและชุมชนต้องมองเห็นร่วมกัน และสร้างสมดุลให้เกิดขึ้นอยู่ 3 เรื่อง คือ **ฐานทรัพยากรและสิ่งแวดล้อม ฐานวัฒนธรรมท้องถิ่น และ ฐานเศรษฐกิจชุมชน** เพราะทั้ง 3 ฐานนี้ มีความหมายต่อกระบวนการขับเคลื่อนชุมชนไปพร้อมๆ กัน หากขาดซึ่งสิ่งหนึ่งสิ่งใด หรือมีสิ่งใดมากเกินไปจนเกินพอดีก็จะทำให้ชุมชนนั้นขาดสมดุล และล่มสลายได้

เรื่องทรัพยากรและสิ่งแวดล้อม เป็นฐานสำคัญ เพราะเป็นเรื่อง **สาธารณะ** เป็นประเด็นสาธารณะ เป็นพื้นที่สาธารณะ หรือเป็นเรื่องการจัดการร่วมกัน การใช้ประโยชน์ร่วมกัน และเป็นเครือข่ายเชื่อมร้อยกับชุมชนอื่นๆ เช่น คนที่ใช้แม่น้ำ ใช้ลำห้วยเดียวกัน ใช้ป่าร่วมกัน ฯลฯ อันนี้เป็นเรื่องใหญ่ที่จะต้องมองเห็นก่อน และให้ความสำคัญเป็นเบื้องต้น ส่วนเรื่องที่ 2 คือ เรื่องฐานวัฒนธรรมท้องถิ่น เป็นเรื่องของ **ชุมชน** วัฒนธรรมชุมชนเป็นสิ่งที่คนได้คิดค้น สังคม วิถีวัฒนธรรม จนมาถึงลูกหลาน คนรุ่นแล้วรุ่นเล่า ซึ่งย่อมสร้างความป็นสังคมขึ้นมาจากสิ่งนี้ ทั้งในเชิงวิถีการผลิต แบบแผน ประเพณี ฮีต คอง ภูมิปัญญาต่างๆ สามารถอธิบายและเชื่อมโยงกับเรื่องสิ่งแวดล้อม และศรัทธา ความเชื่อได้อย่างเป็นเหตุเป็นผล (ในส่วนนี้รวมการเมืองอยู่ด้วย แต่ไม่ใช่ประชาธิปไตยเชิงปริมาณ) ส่วนประเด็นที่ 3 คือ ฐานเศรษฐกิจชุมชน ทั้งที่เป็นตัวเงิน และไม่เป็นตัวเงิน เป็นเรื่องการผลิต การบริโภค การแลกเปลี่ยน การพึ่งตนเอง ทั้งหลายเหล่านี้สร้างความมั่นคงในระดับ **ครอบครัว** ก่อนเป็นสำคัญ เมื่อทั้ง 3 ฐานมารวมกัน ก็จะเกิดพลังในการรองรับแรงกดดันจากภายใน และปัจจัยภายนอกได้ มีพลังมากที่จะสร้างชุมชนที่ยั่งยืน

ข้อเสนอแนะ

- 1) ต่อกระบวนการพัฒนาพลังนิเวศวัฒนธรรม
 - ต้องมีการจัดทำชุดความรู้เกี่ยวกับการแปลงแนวคิดนิเวศวัฒนธรรมสู่การปฏิบัติ
 - ต้องฝึกอบรมคนทำงาน หรือมีหลักสูตรการอบรมนักพัฒนารุ่นใหม่ ภายใต้แนวคิดและกระบวนการทำงานพลังนิเวศวัฒนธรรม
 - ต้องจัดให้มีกระบวนการแลกเปลี่ยน ข้อมูล ความรู้ ประสบการณ์ จากการทำงานด้านนิเวศวัฒนธรรมอย่างสม่ำเสมอและต่อเนื่อง
 - ต้องยกระดับและขยายผลสู่การนำไปใช้ในภูมินิเวศ หรือชุมชนที่แตกต่างหลากหลาย รวมทั้งชุมชนเมือง
 - ต้องยกระดับทางวิชาการไปสู่การเรียนการสอนในระดับอุดมศึกษา
- 2) ต่อกลไกการหนุนเสริมคนทำงาน
 - กลุ่มคนทำงานต้องมุ่งเน้นการสร้างวินัย และฝึกฝนตนเอง
 - ทีมติดตามต้องทำงานหนุนเสริมคนทำงานระดับพื้นที่มากขึ้น
 - ต้องสร้างความมั่นคงให้กับคนทำงาน (พึ่งตนเอง พึ่งกันเอง) โดยต้องดำเนินการใน 6 เรื่องที่สำคัญๆ ได้แก่ 1. การสร้างระบบสวัสดิการร่วมกัน 2. การสร้างระบบการศึกษาทางเลือก 3. การสร้างฐานการผลิต (อาหาร พลังงาน) 4. การสร้างพื้นที่ฐานทรัพยากรร่วม (ป่า ที่ดิน น้ำ แหล่งผลิต แหล่งเรียนรู้ ศูนย์ฝึกอบรม และระบบการเข้าถึงแหล่งทรัพยากร) 5. การสร้างธุรกิจทางเลือกร่วมกัน 6. การหนุนเสริมจากช่องทางอื่นๆ(เศรษฐกิจของคู่ครอง/ครอบครัว การทำโครงการพัฒนา การทำงานข้อมูล การวิจัย การบริการสังคม) เมื่อมีฐานที่มั่นคงเช่นนี้ นักพัฒนาย่อมมีกำลังใจที่จะทุ่มเท และมีพลังในการทำงานมากขึ้น

ทุนทางวัฒนธรรมกับการจัดการทรัพยากรป่าไม้ : วิถีชุมชนในการใช้ประโยชน์จากพื้นที่ป่าและการจัดการพื้นที่ของรัฐ¹

Cultural Capital for Forest Resource Management : The Local livelihoods in land use of Community forest in protected areas by state property.

ภัชราภรณ์ สาคำ² Phatcharaporn Sakham

เยาวลักษณ์ อภิชาติวิมลภ³ Yaowalak Apichatvullop

บทคัดย่อ

บทความนี้มุ่งศึกษาเพื่อวิเคราะห์องค์ประกอบของทุนทางวัฒนธรรมในบริบทของชุมชนชาวนาไทย-ลาว และเพื่อวิเคราะห์กระบวนการแปลงทุนทางวัฒนธรรมไปเป็นกลไกในการจัดการทรัพยากรป่าไม้โดยชุมชนจากการศึกษาพบว่า ชุมชนป่าสะแกในอดีตชุมชนอยู่ท่ามกลางทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมที่อุดมสมบูรณ์มีการพึ่งพิงและใช้ประโยชน์จากป่าเพื่อการดำรงชีวิตอย่างเข้มข้นและต่อเนื่อง ปัจจุบันชุมชนประสบกับปัญหาความเสื่อมโทรมของทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมทั้งจากการใช้ประโยชน์และการขยายพื้นที่จำนวนมหาศาลเพื่อรองรับการปลูกพืชเศรษฐกิจเชิงเดี่ยวโดยเฉพาะยางพาราและข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ ทุนทางวัฒนธรรม (Cultural Capital) กลายเป็นเครื่องมือที่สำคัญในการจัดการทรัพยากรป่าไม้ โดยแบ่งทุนทางวัฒนธรรมที่มาจากวัฒนธรรม 2 ประเภทได้แก่ 1) วัฒนธรรมภายในชุมชนคือ ความเชื่อเรื่อง “ผีบรรพบุรุษ” โดยการปฏิบัติผ่านพิธีกรรมเลี้ยงบ้าน ปางดงหรือพื้นที่ป่าวัฒนธรรม และภูมิปัญญาหรือองค์ความรู้ 2) วัฒนธรรมภายนอกชุมชนคือ ระบบความสัมพันธ์และเครือข่ายทางสังคม สิ่งเหล่านี้ได้ถูกนำมาปรับใช้และการสร้างคุณค่าใหม่กลายเป็นทุนทางวัฒนธรรมเพื่อเสริมสร้างพลังและอำนาจในการจัดการทรัพยากรป่าไม้ร่วมกัน ขณะเดียวกันทุนทางวัฒนธรรมเหล่านี้ผ่านกระบวนการแปลงทุนเพื่อเป็นกลไกในการจัดการทรัพยากรป่าไม้ผ่านองค์ประกอบด้านการจัดป่าชุมชนที่สำคัญ 4 ส่วน ได้แก่ การใช้ประโยชน์จากพื้นที่ป่าระเบียบกฎเกณฑ์ องค์การประชาชนและการสนับสนุนจากหน่วยงานภายนอก สามารถนำมาใช้เป็นรากฐานหรือกลไกในการจัดการทรัพยากรป่าไม้ผ่านรูปแบบการจัดการทรัพยากรป่าไม้แบบดั้งเดิมบนพื้นฐานวัฒนธรรมพื้นถิ่นและการจัดการแบบพัฒนาหรือสมัยใหม่ควบคู่กัน เพื่อให้เกิดประสิทธิภาพและประสิทธิผลในการจัดการทรัพยากรป่าไม้ได้อย่างยั่งยืนโดยชุมชน

คำสำคัญ : ทุนทางวัฒนธรรม/ การจัดการทรัพยากรป่าไม้

¹ บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของวิทยานิพนธ์เรื่อง ทุนทางวัฒนธรรมกับการจัดการทรัพยากรป่าไม้: กรณีศึกษาชุมชนป่าสะแก ตำบลอินทิม อำเภอด่านซ้าย จังหวัดเลย ซึ่งได้รับทุนสนับสนุนการวิจัยจากศูนย์วิจัยพหุลักษณะสังคมลุ่มน้ำโขง คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์มหาวิทยาลัยขอนแก่น และบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยขอนแก่น

² นักศึกษาระดับปริญญาโท สาขาสังคมวิทยาการพัฒนาคณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น

³ อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น

ABSTRACT

This article aims to study for analyze the cultural capital components in the contexts of Thai-Laos bordering community and to analyze the process to transform these cultural capitals to be mechanisms in community-based forest management. The study found that Pa Sakae Community was surrounded by rich natural resources and good environment in the past and utilized forest resources for their main livelihoods. As a result in currently, environment and natural resources were highly degraded due to over harvesting and forest encroachment to turn vast amount of land into mono-cropping especially Para rubber and maize. Therefore, the cultural capitals have become an important tool in this community-based forest management process, these cultural capitals derived from two types of cultures 1) the internal cultures such as the believes of ancestors' spirit which practiced through rituals called 'leang ban', 'pa dong hor' or sacred forest, as well as other wisdoms or knowledge, and 2) cultures that adopted from outside such as the relationship systems and social networks which have been adjusted and reproduced the values to become cultural capitals to strengthen and empower community-based forest management. Consequently these cultural capitals have been transformed towards four components of community-based forest management including forest utilizations, rules and regulations, community organizations and external supports. The community at Pa Sakae has developed their own cultural mechanisms that can be used as the tools in community-based forest management through traditional forest management system which included local traditional cultures along with the recent developed management systems for more effective and efficiency in community-based sustainable forest management.

Keywords : Cultural Capital / Forest Resource Management

บทนำ (Introduction)

จากแนวทางการพัฒนาความเจริญเติบโตทางด้านเศรษฐกิจ ก่อให้เกิดสภาวะการแข่งขันเพื่อการดำรงชีวิตอยู่ของมนุษย์ในสังคมมากยิ่งขึ้น ตลอดจนแย่งชิงการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ขณะเดียวกันรัฐได้ผูกขาดอำนาจการจัดการและเอื้อผลประโยชน์ให้กับกลุ่มทุนเพื่อการใช้ประโยชน์โดยเฉพาะ **ทรัพยากรป่าไม้** (Forest Resource) จากการที่รัฐได้เปิดสัมปทานป่าไม้ในเขตพื้นที่ป่าสงวนแห่งชาติทั่วประเทศ ตั้งแต่ปีพ.ศ.2516 ส่งผลทำให้พื้นที่ป่าลดลงอย่างต่อเนื่อง มาตรการต่อมาเพื่อการฟื้นฟูมีการกำหนดนโยบายและแนวทางขยายพื้นที่ป่าถาวรหรือป่าอนุรักษ์ประเภทต่างๆ ก่อให้เกิดสถานการณ์ความขัดแย้งระหว่างรัฐกับชุมชนระดับต่างๆ มากยิ่งขึ้น (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2550) เนื่องจากการจัดการทรัพยากรไม่คำนึงถึงความแตกต่างสภาพด้านภูมิศาสตร์และวัฒนธรรมชุมชน เกิดการลิดรอนภูมิปัญญาท้องถิ่น ส่งผลทำให้แนวทางการจัดการดังกล่าวไม่สามารถแก้ไขปัญหาการลดลงของพื้นที่ป่าได้ แต่กลับเป็นสาเหตุที่นำไปสู่การสร้างสถานการณ์ความขัดแย้งทางสังคมมากยิ่งขึ้น

“ทุนทางวัฒนธรรม” ถูกนำมาใช้ในกระแสการพัฒนาภายใต้บริบทสังคมไทยท่ามกลางวิกฤตการณ์ทางด้านเศรษฐกิจและสิ่งแวดล้อมอย่างกว้างขวางโดยเฉพาะหลังปี พ.ศ.2540 (อานันท์ กาญจนพันธุ์. 2544) เพื่อเสริมสร้างศักยภาพในการแก้ไขปัญหาของชุมชน และทุนทางวัฒนธรรมดังกล่าวได้ถูกนำมาใช้เป็นเครื่องมือในการจัดการทรัพยากรป่าไม้ด้วยเช่นกัน มีงานศึกษาที่น่าสนใจข้อมูลเชิงประจักษ์ที่ชัดเจนและมี

ประสิทธิภาพในการจัดการทรัพยากรป่าระดับชุมชน คือ แนวทางการจัดการทรัพยากรป่าไม้ในรูปแบบของ “ป่าชุมชน” (กฤษฎา บุญชัย, 2547) ชุมชนป่าสะแกตำบลลิปุม อำเภอด่านซ้าย จังหวัดเลย เป็นอีกชุมชนหนึ่งที่มีการจัดการป่าชุมชนโดยอาศัยวัฒนธรรมดั้งเดิมเป็นรากฐานเพื่อให้เกิดการรวมตัวกันของสมาชิกในชุมชนเพื่อแก้ไขปัญหาความเสื่อมโทรมของทรัพยากรป่าไม้ในลักษณะของการผสมผสานรูปแบบการจัดการที่หลากหลายสอดคล้องกับความต้องการของชุมชน แม้ว่าชุมชนจะมีพื้นที่ส่วนใหญ่อยู่ท่ามกลางการจัดการพื้นที่ป่าของรัฐหรือเขตพื้นที่ป่าสงวนแห่งชาติ(เขตพื้นที่เสื่อมโทรมโซน E) ที่เปิดโอกาสให้เอกชนเข้ามาจัดการเพื่อการใช้ประโยชน์รูล้ำเขตพื้นที่ป่าอนุรักษ์ของชุมชนก็ตาม ดังนั้นงานศึกษาจึงมุ่งศึกษาถึงองค์ประกอบทุนทางวัฒนธรรมและกระบวนการแปลงทุนไปเป็นกลไกในการจัดการทรัพยากรป่าไม้โดยชุมชนผ่านกระบวนการสันติสุขหรือการคัดสรรมาเป็นองค์ความรู้ท้องถิ่นเพื่อปรับใช้และการสร้างคุณค่าใหม่เป็นกลไกในการทรัพยากรป่าไม้ ตลอดจนเพื่อเป็นข้อเสนอแนะกับหน่วยงานที่เกี่ยวข้องที่เข้ามาส่งเสริมและให้โอกาสชุมชนเข้ามามีส่วนร่วมในการจัดการทรัพยากรป่าไม้ทั้งในระดับพื้นที่และระดับนโยบายต่อไป

บริบทและพลวัตการจัดการทรัพยากรป่าไม้

เนื่องด้วยลักษณะทางนิเวศวิทยาและความหลากหลายทางชีวภาพของพื้นที่ป่าอีสานตอนบนมีลักษณะทางภูมิศาสตร์เป็นภูเขาสลับซับซ้อนและพื้นที่ป่าดิบชื้นผสมป่าเบญจพรรณ ทำให้พื้นที่ป่ายังคงมีความอุดมสมบูรณ์และหลากหลายทางชีวภาพป่า ชุมชนป่าสะแกที่ตั้งของชุมชนส่วนใหญ่อยู่ในเขตพื้นที่รอยต่อระหว่างป่าสงวนแห่งชาติจังหวัดเพชรบูรณ์และจังหวัดพิษณุโลก (เขตพื้นที่ป่าโซน E คือเขตพื้นที่ที่ให้มีการใช้ประโยชน์ในป่าไม้และที่ดิน) รวมจำนวนเนื้อที่ประมาณ 9,520 ไร่ (แหล่งที่มา: http://www.dnp.go.th/mfcd11/pasa_phb.php) ดังนั้นชุมชนจึงอยู่ท่ามกลางความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติมาตั้งแต่อดีตและมีการใช้ประโยชน์มาอย่างต่อเนื่อง พื้นที่ป่าส่วนใหญ่เป็นป่าไม้เบญจพรรณ ได้แก่ ไม้เต็ง ไม้รัง ไม้แดง ไม้ประดู่ ไม้เคียน ไม้ยาง ไม้มะค่า ไม้ชิงชัน และไม้ตะแบก ปัจจุบันชุมชนมีการจัดการป่าในรูปแบบป่าชุมชนเพื่อการอนุรักษ์และการใช้ประโยชน์จำนวนทั้งสิ้น 3 แปลง รวมเนื้อที่ทั้งหมดประมาณ 8,500 ไร่ มีทั้งรูปแบบการจัดการป่าชุมชนแบบดั้งเดิมและแบบพัฒนาหรือป่าสมัยใหม่ที่ชุมชนจัดการเองลำพังและจัดการร่วมกันระหว่างหมู่บ้าน เพื่อให้เกิดรูปธรรมที่ชัดเจนตามลักษณะการใช้ประโยชน์และการดูแลรักษา ขณะเดียวกันท่ามกลางวิกฤติการณ์ด้านสิ่งแวดล้อมทำให้ชุมชนตระหนักถึงความต้องการขยายพื้นที่ป่าเพื่อการอนุรักษ์เพิ่มเติม เนื่องจากปัจจุบันพื้นที่ลดน้อยลงอย่างรวดเร็วและเหลือพื้นที่ป่าชุมชนห้วยภูผาที่ผืนป่าแปลงสุดท้ายที่ค่อนข้างมีอุดมสมบูรณ์ อย่างไรก็ตามการจัดการป่าชุมชนของหมู่บ้านป่าสะแกแบ่งออกได้เป็น 2 รูปแบบ ได้แก่ **หนึ่ง) ป่าชุมชนแบบดั้งเดิม** เป็นป่าสำหรับประกอบพิธีกรรมตามประเพณี หวงห้ามเขตอภัยทาน การอนุรักษ์เป็นแหล่งน้ำซับ และปัจจุบันชุมชนมีข้อตกลงร่วมกันเพื่อยึดหยุ่นการใช้ประโยชน์คือเพื่อการพักผ่อนและที่สำคัญเพื่อเป็นแหล่งอาหารและเพื่อการใช้สอยเท่าที่จำเป็น **สอง) ป่าชุมชนแบบพัฒนาหรือป่าสมัยใหม่** เป็นป่าที่ได้รับการส่งเสริมให้มีการสร้างป่าขึ้นเพื่อเป็นแหล่งทรัพยากรที่พึ่งพิงได้ เนื่องจากขาดแคลนป่าหรือพื้นที่ป่าเดิมเสื่อมโทรม อย่างไรก็ตามชุมชนมีความพยายามในการจัดการทรัพยากรป่าไม้ให้เป็นรูปธรรมที่ชัดเจนมากยิ่งขึ้นอย่างต่อเนื่อง

วิวัฒนาการจัดการทรัพยากรป่าไม้ของชุมชน

หมู่บ้านป่าสะแกมีรูปแบบการจัดการทรัพยากรป่าไม้ทั้งลักษณะการจัดการป่าชุมชนแบบดั้งเดิมและป่าชุมชนแบบพัฒนาควบคู่กัน โดยแบ่งวิวัฒนาการด้านการจัดการทรัพยากรป่าไม้ออกเป็น 3 ระยะ ได้ดังนี้

ระยะที่ 1 การจัดการทรัพยากรป่าไม้แบบดั้งเดิม เป็นจุดเริ่มต้นของการจัดการทรัพยากรป่าไม้เกิดขึ้นมาพร้อมกับการก่อตั้งของชุมชนเมื่อปีพ.ศ. 2471 ชุมชนจะมีการจัดสรรหรือแบ่งเขตพื้นที่ป่าส่วนหนึ่งเพื่อการอนุรักษ์หรือสงวนไว้เป็นพื้นที่ป่าทางความเชื่อที่เรียกว่า “ป่าดงห่อ” หรือ “ป่าทางวัฒนธรรม” หรือป่าศาลเจ้า ไว้สำหรับเป็นที่ตั้งของหอปู่ตาหรือศาลเจ้าเพื่อเป็นที่สถิตของวิญญาณบรรพบุรุษและมีการประกอบพิธีกรรมเลี้ยงบ้านเพื่อเป็นการบูชาดวงวิญญาณบรรพบุรุษเหล่านั้นประจำปี เนื่องจากมีความเชื่อว่าจะทำให้สมาชิกในชุมชนอยู่ร่วมกันอย่างสงบร่มเย็นจะหวงห้ามไม่ให้มีการเข้าไปใช้ประโยชน์แต่อย่างใด ปัจจุบันเหลือพื้นที่ทั้งหมดประมาณ 300 ไร่ มีการแบ่งโซนพื้นที่ตามวัตถุประสงค์และการใช้ประโยชน์จากชุมชน ดังจะกล่าวในรายละเอียดต่อไป

ระยะที่ 2 จุดวิกฤติและความรุนแรงของสถานการณ์ทางด้านสิ่งแวดล้อม จากความเสื่อมโทรมของทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมเริ่มปรากฏตัวอย่างชัดเจนมากยิ่งขึ้นเมื่อปีพ.ศ. 2505 สาเหตุจากการขยายที่ดินทำกินของแต่ละครัวเรือน ส่งผลทำให้พื้นที่ป่าลดลงอย่างรวดเร็วโดยเฉพาะช่วงประมาณปีพ.ศ. 2517-2524 ขณะเดียวกันนโยบายรัฐเพื่อส่งเสริมการปลูกพืชเศรษฐกิจเชิงเดี่ยวที่สำคัญ ได้แก่ ข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ ตามแนวทางการปฏิวัติเขียวที่มีผลทำให้มีการใช้ประโยชน์ที่ดินอย่างเข้มข้น ส่งผลทำให้ดินเสื่อมคุณภาพและการกัดเซาะหน้าดินอย่างต่อเนื่อง เนื่องจากพื้นที่การเกษตรอยู่บนพื้นที่ลาดชันตามแนวภูเขาสูง สลับซับซ้อนกับเขตพื้นที่ป่าไม้และมีการรุกรานเขตพื้นที่ป่าอนุรักษ์ดั้งเดิมของชุมชนอย่างกว้างขวาง ที่สำคัญบริเวณที่ตั้งของชุมชนป่าสะแกอยู่ในเขตพื้นที่ที่รัฐเปิดให้มีการสัมปทานป่าไม้เมื่อปีพ.ศ. 2536 ส่งผลทำให้พื้นที่ป่าเสื่อมโทรมหนักและรุนแรงมากยิ่งขึ้นเมื่อปีพ.ศ. 2539 เกิดความพยายามที่จะรวมตัวขององค์กรชุมชนอย่างหลวมๆ เพื่อปรึกษาหารือร่วมกันหามาตรการในการแก้ไขปัญหาและการขยายพื้นที่ป่าเพิ่มมากขึ้น ส่งผลทำให้มีการประสานความร่วมมือระหว่างชุมชนใกล้เคียงในการทำกิจกรรมปลูกป่าร่วมกัน วิกฤติการณ์ทางด้านสิ่งแวดล้อมของชุมชนป่าสะแกรุนแรงมากยิ่งขึ้นในปีพ.ศ. 2544 จากอุทกภัยน้ำป่าไหลหลากโคลนถล่มและน้ำป่าไหลหลากที่บ้านน้ำก้อ จังหวัดเพชรบูรณ์ ถือเป็นวิกฤติด้านสิ่งแวดล้อมครั้งยิ่งใหญ่ในเขตลุ่มน้ำป่าสัก หมู่บ้านป่าสะแกเป็นอีกหมู่บ้านหนึ่งที่ได้รับผลกระทบจากภัยพิบัตินี้ดังกล่าว ทำให้ชาวบ้านตระหนักและตื่นตัวเพื่อหาแนวทางในการป้องกันและแก้ไขปัญหาหนักยิ่งขึ้น ขณะเดียวกันได้มีการออกกฎกติกา และการตั้งคณะกรรมการป่าเพื่อสร้างรูปธรรมในการจัดการป่าให้ชัดเจนมากยิ่งขึ้น ซึ่งนับได้ว่าเป็นยุคแรกของชุมชนที่ริเริ่มมีการจัดการทรัพยากรป่าไม้โดยชุมชน แต่ยังไม่สามารถแก้ไขปัญหาการบุกรุก และลักลอบตัดไม้ทำลายป่าจากบุคคลข้างนอกชุมชนได้เท่าที่ควร

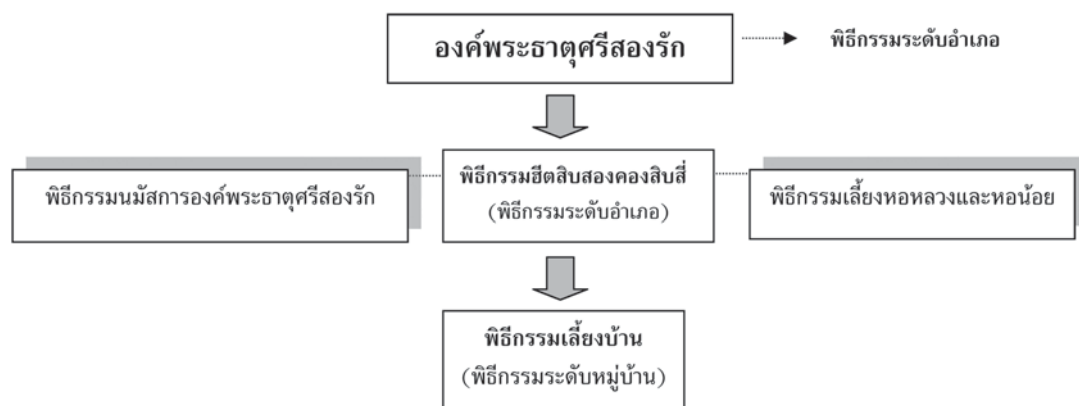
ระยะที่ 3 การประยุกต์ใช้ทุนทางวัฒนธรรมเพื่อการจัดการทรัพยากรป่าไม้ เมื่อปีพ.ศ. 2547 เกิดกระแสการตื่นตัวของผู้นำชุมชนเพื่อเข้าร่วมศึกษาดูงานด้านการจัดการป่าชุมชนจากการสนับสนุนของหน่วยงานองค์กรพัฒนาเอกชนภายใต้โครงการสร้างเสริมศักยภาพองค์กรชุมชนในการจัดการทรัพยากรดิน น้ำ ป่า และนิวเคลียสน้ำป่าสัก ที่เข้ามาส่งเสริมและสนับสนุนชุมชนเพื่อสร้างกระบวนการเรียนรู้ด้านการจัดการ

ทรัพยากรธรรมชาติร่วมกับชุมชน จึงนำประสบการณ์จากการที่ได้ไปศึกษาดูงานมาถ่ายทอดให้กับสมาชิกภายในชุมชนเพื่อหาแนวทางในการจัดการทรัพยากรป่าไม้ร่วมกัน ซึ่งนับเป็นจุดเริ่มต้นที่ดีของชุมชนที่ได้มีการพัฒนารูปแบบการจัดการทรัพยากรป่าไม้ที่หลากหลาย หรือมีการผสมผสานรูปแบบในพื้นที่แต่ละแปลงมากยิ่งขึ้น ตลอดทั้งการกำหนดแนวขอบเขตที่ชัดเจนระหว่างที่ตั้งชุมชน พื้นที่ทำกินและพื้นที่เพื่อการเกษตร แนวทางที่สำคัญแบ่งออกได้ 2 ลักษณะคือ **หนึ่ง** คือเพิ่มการให้คุณค่าทางความเชื่อเกี่ยวกับพื้นที่ป่าทางวัฒนธรรมหรือป่าดงหอนมากยิ่งขึ้น โดยการให้ความสำคัญสำหรับการประกอบพิธีกรรมเลี้ยงบ้านมากยิ่งขึ้นและเมื่อสถานการณ์เปลี่ยนแปลงจึงวางกลยุทธ์ในการรักษาพื้นที่ป่าร่วมกันโดยการสร้างแรงจูงใจในการยึดหยุ่นให้มีการใช้ประโยชน์จากพื้นที่ป่าได้ ดังนั้นจึงมีการแบ่งพื้นที่ป่าออกเป็น 3 โซน ได้แก่ 1) เขตพื้นที่ป่าอนุรักษ์หรือป่าหวงห้ามที่เรียกว่า“ป่าดงหอน” 2) เขตพื้นที่ป่าช้า และ 3) เขตพื้นที่สำหรับการใช้ประโยชน์ของชุมชนที่มีลักษณะเป็นป่าเบญจพรรณ แต่ให้มีลักษณะการใช้ประโยชน์ที่เกิดขึ้นอย่างพอเพียงและมีการเก็บหาของป่าเฉพาะสมาชิกในชุมชนเท่านั้น ตลอดทั้งการใช้กลไกของคณะกรรมการป่าชุมชนเข้ามาช่วยดูแลรักษาป่า **สอง** คือ การขยายพื้นที่ป่าชุมชนเพื่อการอนุรักษ์เพิ่มเติม เนื่องจากกลไกรูปแบบในการจัดตั้งคณะกรรมการป่าชุมชนไม่ประสบความสำเร็จเท่าที่ควร จึงได้มีการกำหนดขอบเขตเพื่อตั้งศาลเจ้าหรือหอนปู่ตาในพื้นที่ป่าชุมชนที่ชาวบ้านเรียกว่า “ป่าห้วยภูผา” ซึ่งอยู่ห่างไกลชุมชนออกไปทางด้านทิศใต้ของหมู่บ้านครอบคลุมพื้นที่ 3 จังหวัด ได้แก่ เลย เพชรบูรณ์ และพิษณุโลก เป็นผืนป่าต้นน้ำที่สำคัญของ “ลุ่มน้ำป่าสัก” โดยใช้แนวคิดที่ว่า “คนดูแลผืน คนใช้ผืนดูแลป่า” การจัดการป่านั้นนับเป็นครั้งที่สองหรือยุคปฏิวัติด้านการจัดการทรัพยากรทรัพยากรป่าไม้ระดับชุมชน ส่งผลทำให้ชุมชนมีเนื้อที่ในการจัดการทั้งสิ้นจำนวน 3 แปลงมีการผสมผสานแนวคิดด้านการจัดการป่าทั้งแบบดั้งเดิมและการจัดการป่าสมัยใหม่รวมระยะเวลากว่า 4 ปีมาแล้ว

วัฒนธรรมและระบบความเชื่อ สู่การจัดการทรัพยากรป่าไม้

ด้านวัฒนธรรมชุมชนของหมู่บ้านป่าสะแกเชื่อมโยงกับวัฒนธรรมระดับอำเภอด่านซ้าย ผ่านประเพณีพิธีกรรมโดยการให้ความสำคัญตามลำดับก่อนและหลัง เป็นลักษณะเครือข่ายทางความเชื่อสู่ชุมชนโดยเฉพาะพิธีกรรมเลี้ยงบ้านซึ่งเป็นพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับการจัดการทรัพยากรป่าไม้นี้ดังนำตามแผนภาพดังต่อไปนี้

ภาพที่ 1 แสดงลำดับขั้นตอนของการประกอบพิธีกรรมเลี้ยงบ้าน

วัฒนธรรมทางความเชื่อที่เชื่อมโยงสู่การจัดการทรัพยากรป่าไม้ โดยมีจุดเริ่มต้นจากความเชื่อเรื่อง ปาดงหอ ซึ่งเปรียบเสมือนบ้านของผีปู่ตาหรือเจ้าบ้าน หอ หรือ ศาลเจ้า หมายถึง ที่สิงสถิตของวิญญาณ บรรพบุรุษหรือผีปู่ตาที่ชาวบ้านให้ความหมายเป็นผีบรรพบุรุษของ “พระเสื้อเมือง” และ “พระทรงเมือง” ซึ่งเป็น วิญญาณผีบรรพบุรุษสิงสถิตที่หอหลวงและหอน้อยตั้งอยู่ในเขตอำเภอด่านซ้าย แต่ละปีจะมีการประกอบ พิธีกรรมที่บริเวณพื้นที่ปาดงหอของชุมชนหลังจากที่มีการประกอบพิธีกรรมนมัสการองค์พระธาตุศรีสองรัก ที่เรียกว่า “พิธีกรรมเลี้ยงบ้าน” หรือ “พิธีกรรมเลี้ยงหอ” ดังนั้นปาดงหอจึงกลายเป็นป่าทางวัฒนธรรมสำหรับ ชาวบ้านป่าสะแซง ชาวบ้านจะต้องไม่กระทำการใดเพื่อเป็นการลบหลู่และต้องไม่ตัดไม้ทำลายป่าบริเวณพื้นที่ ปาดงหอ เพราะเป็นสมบัติของผีปู่ตาที่คอยปกป้องรักษาคนในชุมชนให้อยู่ร่วมกันอย่างสงบสุข ดังนั้นทุกปี ชาวบ้านจะจัดให้มีพิธีกรรมเลี้ยงบ้านตามหมู่บ้านต่างๆ ในเขตอำเภอด่านซ้าย หมู่บ้านป่าสะแซงตั้งแต่ปีพ.ศ. 2547 ชุมชนได้นำประเพณีและความเชื่อนี้มาประยุกต์ใช้ในการจัดการป่ากับป่าแปลงใหม่เพื่อป้องกันการบุกรุก กระบวนการเหล่านี้ถูกหยิบยก รื้อฟื้นและสั่งสมหรือพัฒนามาอย่างต่อเนื่องหรือการจัดการผสมผสานระหว่าง การจัดการแบบดั้งเดิมบนพื้นฐานทางความเชื่อ ผ่านการผลิตซ้ำทางวัฒนธรรมหรือการลองผิดลองถูกด้วยวิธี การหลากหลายกลายเป็นทุนทางวัฒนธรรมเพื่อนำไปสู่การจัดการทรัพยากรป่าไม้ โดยระยะแรกได้มีการไป ศึกษาดูงานด้านการจัดการป่าชุมชนแล้วนำมาพัฒนารูปแบบจัดการพื้นที่ของตนเองมีการสำรวจและการ กำหนดขอบเขตพื้นที่ป่าเพิ่มเติม และการแต่งตั้งคณะกรรมการป่าชุมชนแต่การจัดการดังกล่าวไม่ได้ผลเท่าที่ ควรเนื่องจาก กิจกรรมขาดความต่อเนื่อง ขาดงบประมาณในการสนับสนุน เป็นต้น ทำให้ชุมชนต้องแสวงหา เครื่องมือใหม่โดยการจัดทำเป็นแนวเขตพื้นที่ปาดงหอของชุมชนเพื่อนำไปสู่การจัดการป่าที่มีประสิทธิภาพ มากขึ้นควบคู่กัน สิ่งเหล่านี้เรียกว่าทุนทางวัฒนธรรมที่สามารถนำมาสร้างอำนาจและพลังของชุมชนให้มี มากยิ่งขึ้นทั้งปัจจุบันและอนาคตเพื่อให้ได้เกิดแนวทางการจัดการที่สอดคล้องและเหมาะสมเป็นเครื่องมือหรือ กลไกในการจัดการทรัพยากรป่าไม้ลักษณะเด่นทางวัฒนธรรมที่สำคัญคือ การจัดการทรัพยากรป่าไม้บนพื้นฐาน วัฒนธรรมชุมชนจากความตระหนักรู้ในผลกระทบที่เกิดขึ้นจากการใช้ประโยชน์ที่ขาดความระมัดระวังอย่าง ต่อเนื่อง

ทุนทางวัฒนธรรมกับการจัดการทรัพยากรป่าไม้

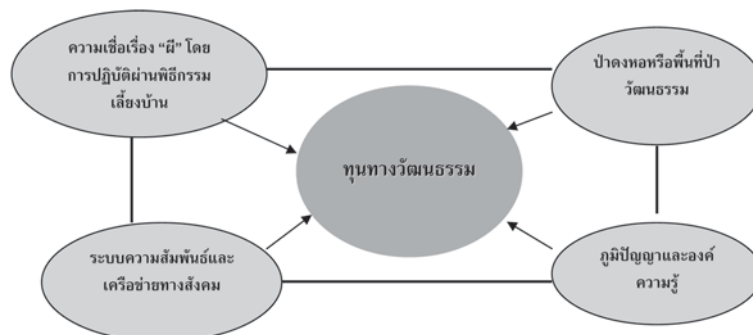
ภายใต้บริบทและพลวัตของทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม โดยเฉพาะทรัพยากรป่าไม้ ชุมชน มีความพยายามที่จะแก้ไขปัญหาและหาแนวทางการจัดการที่เหมาะสมโดยตลอดท่ามกลางกระแสการพัฒนา แบบทุนนิยมที่เข้ามาอย่างรวดเร็ว กลยุทธ์หนึ่งที่สำคัญของชุมชนคือ การแปลงวัฒนธรรมไปเป็นทุนเพื่อใช้ในการ จัดการทรัพยากรป่าไม้ จากผลการศึกษาตามวัตถุประสงค์ตามรายละเอียดดังต่อไปนี้

1) องค์ประกอบของทุนทางวัฒนธรรมในบริบทของชุมชนชายแดนไทย-ลาว

ชุมชนตามแนวชายแดนไทย-ลาวของอำเภอด่านซ้ายมีเอกลักษณ์ทางวัฒนธรรมและการผสมผสานทาง วัฒนธรรมค่อนข้างชัดเจน ความสัมพันธ์ที่เกิดขึ้นได้สร้างบทบาททางอัตลักษณ์วัฒนธรรมท้องถิ่นที่มีมาตั้งแต่ ประวัติศาสตร์โดยเฉพาะความเชื่อและความศรัทธาต่อองค์พระธาตุศรีสองรักจากการประกอบพิธีกรรมร่วมกัน อย่างต่อเนื่องกว่า 445 ปีผ่านมา(เอกสารบรรยายสรุปองค์การบริหารส่วนตำบลนิคม.2551: 7-9) สามารถที่

จะเป็นกลไกทางวัฒนธรรมอย่างหนึ่งที่เชื่อมร้อยชาวอำเภอด่านซ้ายและชุมชนต่างๆ ให้สามารถอยู่ร่วมกันอย่างสงบสุข ตลอดทั้งความเชื่อและความศรัทธาที่เกี่ยวข้องกับห่อหิ้งหรือที่สิงสถิตของวิญญาณบรรพบุรุษควบคู่กับการนับถือพุทธศาสนาชาวอำเภอด่านซ้าย ส่งผลทำให้มีการจัดงานประเพณีที่ยิ่งใหญ่เป็นที่รู้จักกันอย่างกว้างขวาง อาทิเช่น งานประเพณีนมัสการองค์พระธาตุ งานพิธีกรรมเลี้ยงห่อหลวง การละเล่นผีตาโขน เป็นต้น ขณะเดียวกันสามารถที่จะสร้างจุดเด่นเรื่องธุรกิจการท่องเที่ยวระดับต่างๆ ได้ ตลอดทั้งการนำมาประยุกต์ใช้เพื่อแก้ไขปัญหาและฟื้นฟูทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมได้ สิ่งเหล่านี้เรียกว่า “ทุนทางวัฒนธรรม” ที่ได้มีการปรับใช้และการให้คุณค่าวัฒนธรรมดั้งเดิม มาเพื่อนำมาพัฒนาชุมชนท่ามกลางสถานการณ์ปัจจุบันได้อย่างลงตัว

ระดับชุมชนกรณีศึกษาหมู่บ้านป่าสะแกได้มีการแปลงทุนทางวัฒนธรรมเพื่อเป็นกลไกสู่การจัดการทรัพยากรป่าไม้ เพื่อหาแนวทางหรือกลยุทธ์ที่เหมาะสมเพื่อการจัดการทรัพยากรป่าไม้อย่างมีประสิทธิภาพและประสิทธิผลมากที่สุด โดยแบ่งทุนทางวัฒนธรรมจากวัฒนธรรม 2 ประเภท คือ 1) **วัฒนธรรมที่อยู่ภายในชุมชน** ได้แก่ ความเชื่อเรื่อง “ผีบรรพบุรุษ” โดยการปฏิบัติผ่านพิธีกรรมเลี้ยงบ้าน ป่าดงห่อหรือพื้นที่ป่าวัฒนธรรม และภูมิปัญญาหรือองค์ความรู้ 2) **วัฒนธรรมที่มาจากภายนอกชุมชน** คือ ระบบความสัมพันธ์และเครือข่ายทางสังคม ผ่านกระบวนการเรียนรู้โดยชุมชนเองและการสนับสนุนจากภายนอกมีการผลิตซ้ำทางวัฒนธรรมที่เกี่ยวข้องพิธีกรรมที่เกี่ยวข้อง การศึกษาดูงาน การวิเคราะห์และสรุปปัญหาของชุมชนร่วมกันสามารถนำมาปรับใช้และการสร้างคุณค่าใหม่บนพื้นฐานของความเชื่อและความศรัทธา เชื่อมร้อยความเป็นชุมชนเอาไว้ได้ เพื่อให้สอดคล้องกับการพัฒนาที่เกิดขึ้นในด้านต่างๆ ทั้งด้านเศรษฐกิจ สังคม และการเมือง การปกครอง ส่งผลต่อวิถีชีวิตความเป็นอยู่อย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ ดังนั้นชุมชนจะมีศักยภาพกับการจัดการที่เกิดขึ้นจากการเปลี่ยนแปลงนั้นๆ โดยเฉพาะการพึ่งพิงและการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรป่าไม้เนื่องจากที่ตั้งของชุมชนอยู่ในเขตพื้นที่ป่าสงวนแห่งชาติดังนั้นจึงมีความพยายามเข้ามาจัดการพื้นที่ดังกล่าวจากหน่วยงานของรัฐ อาทิเช่น การปลูกป่า การเข้ามาพิสูจน์สิทธิ์ที่ดิน การออกกรรมสิทธิ์ที่ดินให้กับกลุ่มนายทุน เป็นต้น ส่งผลทำให้พื้นที่ป่าลดน้อยลงจากการบุกรุกทั้งสมาชิกจากภายในชุมชนและนอกชุมชน แต่ไม่ได้มีการเข้ามาส่งเสริมและสนับสนุนเพื่อให้เกิดการจัดการอย่างยั่งยืนเชิงอนุรักษ์ได้ โดยมีองค์ประกอบที่สำคัญทุนทางวัฒนธรรมสามารถที่จะสรุปและรายละเอียดตามแผนภาพดังต่อไปนี้

ภาพที่ 2 แสดงความสัมพันธ์ระหว่างองค์ประกอบทุนทางวัฒนธรรม

องค์ประกอบของทุนทางวัฒนธรรมที่เกี่ยวข้องกับการจัดการทรัพยากรป่าไม้ระดับชุมชนของหมู่บ้านป่าสะแกเชื่อมโยงกับวัฒนธรรมของชาวอำเภอด่านซ้ายทั้งในด้านความเชื่อผ่านการปฏิบัติทางพิธีกรรมและจากระบบการเรียนรู้ของชุมชนที่เกิดจากการสะสมกลายเป็นภูมิปัญญาหรือองค์ความรู้พื้นถิ่น โดยมีองค์ประกอบของทุนที่สำคัญคือ **หนึ่ง)ความเชื่อเรื่อง “ผิบรรพบุรุษ” โดยการปฏิบัติผ่านพิธีกรรมเลี้ยงบ้าน** เป็นวัฒนธรรมทางความเชื่อที่เกิดขึ้นเกี่ยวกับการนับถือผีหรือวิญญาณบรรพบุรุษอันเดียวกันของชาวด่านซ้ายเพื่อความเป็นสิริมงคลในการตั้งชุมชน ดังนั้นเมื่อก่อตั้งชุมชนได้ขึ้น จะต้องมีการกำหนดเขตพื้นที่สำหรับตั้งศาลเจ้าหรือศาลปู่ตาที่ค่อนข้างเจียบสงบซึ่งหมายถึงการกำหนดเขตพื้นที่ป่าดงห่อพร้อมกันและมีการประกอบพิธีกรรมเลี้ยงบ้านประจำทุกปีอย่างต่อเนื่อง ดังนั้นกลยุทธ์ที่สำคัญจากแนวคิดเรื่องนี้ท่ามกลางสถานการณ์ความเสื่อมโทรมของทรัพยากรป่าไม้ ชุมชนจึงให้คุณค่าและความสำคัญในการประกอบพิธีกรรมมากยิ่งขึ้นและการขยายพื้นที่ป่าแปลงใหม่โดยการกำหนดเขตพื้นที่สำหรับตั้งศาลเจ้าหรือป่าดงห่อเพิ่มเติมตลอดทั้งการสนับสนุนให้เด็กและเยาวชนเข้ามามีส่วนร่วมในการประกอบพิธีกรรมมากยิ่งขึ้น **สอง)ป่าดงห่อหรือพื้นที่ป่าทางวัฒนธรรม** ในอดีตการก่อตั้งชุมชนเกิดขึ้นมาพร้อมกับกำหนดยกเขตพื้นที่ป่าสำหรับการตั้งศาลเจ้าเพื่อเป็นสิริมงคลแก่หมู่บ้านต่อมาชุมชนได้มีการขยายพื้นที่ป่าแปลงใหม่ซึ่งมีขนาดเนื้อที่ค่อนข้างกว้างขวางและเป็นเขตพื้นที่รอยต่อระหว่างจังหวัดทำให้มีข้อจำกัดในการดูแลผืนป่าได้อย่างทั่วถึง แม้จะมีรูปแบบการจัดการแบบสมัยใหม่ที่มีคณะกรรมการ มีกฎระเบียบที่ชัดเจน แต่กลไกดังกล่าวไม่ประสบความสำเร็จเท่าที่ควร ดังนั้นกลยุทธ์ที่สำคัญคือการแบ่งโซนเพื่อจัดทำเป็นป่าดงห่อไว้สำหรับการตั้งศาลเจ้าควบคู่กับพื้นที่ป่าดงห่อดั้งเดิมที่มีอยู่ให้ความหมายนัยยะของการให้ความสำคัญเชิงอนุรักษ์ตามความเชื่อดั้งเดิมและจัดทำเป็นป่าชุมชนสำหรับการใช้ประโยชน์จากป่าเพื่อสร้างแรงจูงใจในการดูแลรักษาาร่วมกัน **สาม)ภูมิปัญญาหรือองค์ความรู้** เกิดขึ้นจากระบบการเรียนรู้ด้านการจัดการป่าของชุมชน กลายเป็นองค์ความรู้ที่เกี่ยวข้องกับการเก็บหาของป่าและการใช้ประโยชน์อย่างพอเพียง ได้แก่ การทำสวนปาวนเกษตรมีการนำไม้พื้นถิ่นหรือไม้ป่ามาปลูกเขตที่อยู่อาศัย การถนอมอาหารเพื่อบริโภคนอกฤดูกาล เป็นต้น **และสี่)ระบบความสัมพันธ์และเครือข่ายทางสังคม** เนื่องจากชุมชนไม่สามารถจัดการป่าได้โดยลำพัง และที่ตั้งและที่ทำกินของชุมชนอยู่ในเขตพื้นที่ป่าสงวนแห่งชาติ ดังนั้นจะมีหน่วยงานจากกรมป่าไม้เข้าไปส่งเสริมหรือสนับสนุนให้เกิดกิจกรรมเพื่อนำไปสู่การจัดการป่า ส่วนหนึ่งชุมชนได้เกิดกระบวนการเรียนรู้ร่วมกับหน่วยงานที่เกี่ยวข้องดังกล่าวขณะเดียวกันการเข้ามาเพื่อสนับสนุนจากองค์กรพัฒนาเอกชนที่เข้าไปส่งเสริมด้านการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมทำให้ชุมชนเกิดมุมมองมิติทางด้านสังคมมากยิ่งขึ้น สามารถที่จะพัฒนารูปแบบการจัดการทรัพยากรป่าไม้ที่หลากหลายทั้งการจัดการป่าแบบดั้งเดิมบนพื้นฐานทุนทางวัฒนธรรมและการจัดการป่าสมัยใหม่ที่ได้จากการไปศึกษาดูงานและมีการนำมาประยุกต์ใช้กับการจัดการพื้นที่ป่าของชุมชน เกิดประสิทธิผลการเพิ่มขึ้นของพื้นที่ป่าและสร้างกระบวนการเรียนรู้ในระดับชุมชนได้มากยิ่งขึ้น

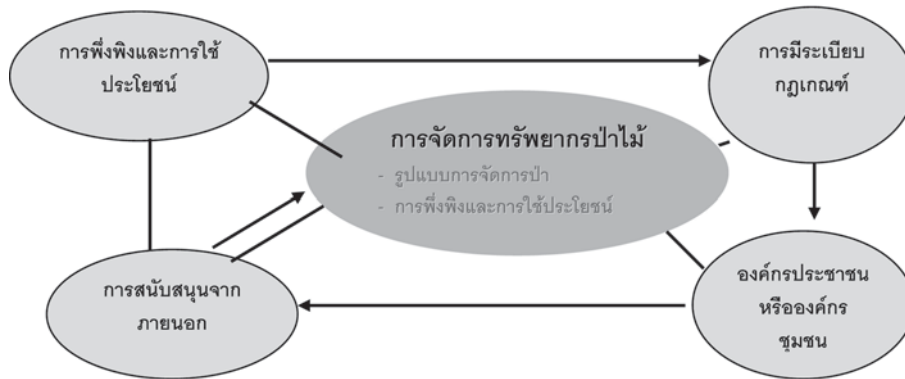
อย่างไรก็ตาม ชุมชนอาศัยวัฒนธรรมชุมชนในมิติความหมายเชิงซ้อนควบคู่กัน จากพื้นฐานระบบความเชื่อดั้งเดิมและผู้กระทำการที่มีพยายามเข้ามามีส่วนร่วมในการจัดการทรัพยากรป่าไม้โดยอาศัยทุนทางวัฒนธรรมเชื่อมร้อยความเป็นหนึ่งเดียวของสมาชิกในชุมชน ปัจจุบันชาวบ้านมีวิธีการตอบโต้และเกิดการเรียนรู้ด้านต่างๆ เกิดเครือข่ายเพื่อสร้างความสัมพันธ์กับชุมชนอื่นใกล้เคียงเพื่อให้เกิดการจัดการทรัพยากร

ร่วมกันท่ามกลางกระแสการเปลี่ยนแปลงที่ชุมชนคิดว่าสามารถที่จะสร้างผลกระทบแก่ชุมชนได้ ดังนั้นชุมชนจึงมีการหยิบยกและการให้ความหมายทุนทางวัฒนธรรมเพื่อสร้างอำนาจและพลังชุมชนเป็นแนวทางเกิดความร่วมมือในการอนุรักษ์ทรัพยากรป่าไม้ร่วมกัน การจัดการทรัพยากรป่าไม้ของชุมชนเป็นการพัฒนา หรือความพยายามจัดการเชิงสถาบันนี้ เนื่องจากทรัพยากรเป็นของส่วนรวม ดังนั้นการจัดการหรือการใช้ประโยชน์จึงเป็นเรื่องของส่วนรวมส่งผลกระทบทั้งทางตรงและทางอ้อม ดังนั้นความเป็นสถาบัน(Institution) ของชุมชนก่อให้เกิดปฏิสัมพันธ์ร่วมกันได้แก่ **หนึ่ง) ลักษณะทางกายภาพและสิ่งมีชีวิต** (Organization) ได้แก่ ขอบเขตของพื้นที่ป่าและผลผลิตจากป่าที่เกิดขึ้น ตลอดจนทั้งผู้มีส่วนเกี่ยวข้องหรือส่วนได้เสียจากการใช้ประโยชน์และการพึ่งพิงทรัพยากรป่าไม้ **สอง)แบบแผนพฤติกรรมของสมาชิกในสังคม** (Pattern of behavior) คือ การสร้างกฎเกณฑ์เพื่อเป็นแนวทางในการปฏิบัติร่วมกัน ให้สามารถดำรงอยู่ของความเป็นชุมชนเอาไว้ได้หรือเพื่อให้ก่อให้เกิดผลประโยชน์ร่วมกัน **สาม)กิจกรรมทางสังคม** (Social Activities) หมายถึง ความร่วมมือกันในการดำเนินกิจกรรมต่างๆ ร่วมกัน เพื่อให้บรรลุเป้าหมายได้แก่ การสำรวจขอบเขตพื้นที่ป่าชุมชน การทำแนวกันไฟ เป็นต้น ทุนทางวัฒนธรรมของชุมชนหมู่บ้านป่าสะแกมีอยู่ 3 ระดับคือ **ระดับที่หนึ่ง** ทุนทางวัฒนธรรมที่อยู่ในอุปนิสัยหรือระดับปัจเจก ผู้กระทำการที่ตระหนักและรู้คุณค่าของทรัพยากรป่าไม้เพื่อให้ชุมชนเกิดความรู้สึกในการจัดการทรัพยากรร่วมกัน มีการจัดการทรัพยากรบนพื้นฐานภูมิปัญญาและจัดการองค์ความรู้ท้องถิ่นให้เกิดการจัดการทรัพยากรอย่างยั่งยืน **ระดับที่สอง** ทุนทางวัฒนธรรมที่ผูกติดอยู่กับวัตถุ (Cultural Products) **ระดับที่สาม** ทุนทางวัฒนธรรมที่มีอยู่ในสถาบันดังจะเห็นได้จากการสร้างพื้นที่ทางวัฒนธรรม จาก การขยายพื้นที่ป่าเพิ่มขึ้นมีทั้งการจัดการแบบสมัยใหม่โดยมีการจัดตั้งคณะกรรมการป่าชุมชน การออกกฎระเบียบในการใช้ประโยชน์จากพื้นที่ป่าร่วมกัน และการจัดการทรัพยากรป่าไม้บนพื้นฐานความเชื่อเรื่อง “ผีบรรพบุรุษ” ผ่านพิธีกรรมเลี้ยงบ้านในการสร้างพื้นที่ป่าทางวัฒนธรรมของชุมชนเพิ่มมากขึ้น

2) กระบวนการแปลงทุนทางวัฒนธรรมไปเป็นกลไกในการจัดการทรัพยากรป่าไม้โดยชุมชน

ท่ามกลางสถานการณ์ที่เปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วชุมชนมีการปรับตัวเพื่อให้สามารถดำรงอยู่ได้ มีปัจจัยภายในและภายนอกเข้ามาหนุนเสริมสะท้อนให้เห็นกระบวนการแปลงทุนทางวัฒนธรรมเป็นกลไกในการจัดการทรัพยากรป่าไม้ที่มีลักษณะพลวัตและปฏิสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อม ผ่านองค์ประกอบด้านการจัดการป่า ได้แก่ การพึ่งพิงและการใช้ประโยชน์ ระเบียบกฎเกณฑ์ องค์การประชาชนหรือองค์กรชุมชน การสนับสนุนจากหน่วยงานภายนอก โดยการปรับเปลี่ยนและการเพิ่มคุณค่าเพื่อหนุนเสริมสู่การจัดการทรัพยากรป่าไม้โดยชุมชนสามารถที่จะสรุปและรายละเอียดดังแผนภาพดังต่อไปนี้

ภาพที่ 3 ความสัมพันธ์ของกระบวนการแปลงทุนทางวัฒนธรรม

กระบวนการแปลงทุนทางวัฒนธรรมที่นำไปสู่การจัดการป่าไม้ ผ่านองค์ประกอบด้านการจัดการป่าชุมชนคือ **หนึ่ง) การพึ่งพิงและการใช้ประโยชน์** จากคุณประโยชน์ที่ต้องการจากพื้นที่ป่าเป็นตัวกำหนดวัตถุประสงค์ในการอนุรักษ์ป่าผ่านการนิยามความหมายและคุณค่าทรัพยากรป่าไม้ ทั้งเป็นแหล่งกำเนิดอาหารที่สำคัญของชุมชน วัฒนธรรมทางความเชื่อดั้งเดิมเกี่ยวกับป่าดงหอยโดยการปฏิบัติผ่านพิธีกรรมเลี้ยงบ้านอย่างต่อเนื่อง เพิ่มความหลากหลายทางด้านชีวภาพ แหล่งกำเนิดต้นน้ำที่สำคัญส่งผลทำชุมชนเกิดการจัดการป่าร่วมกันจำนวนทั้งสิ้น 3 แปลง ได้แก่ ป่าดงหอยหรือวัฒนธรรม ป่าโคกหนองกวาง และป่าห้วยภูผา ทั้งเป็นการจัดการป่าแบบดั้งเดิมและการจัดการป่าสมัยใหม่บนพื้นฐานปัจจัยเงื่อนไขต่างๆ ทั้งภายในและภายนอกที่เข้ามาสนับสนุนและสร้างแรงจูงใจในการจัดการทรัพยากรป่าไม้ อาทิเช่น การศึกษาดูงาน การประสานความร่วมมือระหว่างหน่วยงานที่เกี่ยวข้องที่สะท้อนให้เห็นถึงความร่วมมือซึ่งกันและกัน เกิดการระดมสติปัญญาที่จะทำให้เกิดพลังของชุมชนในการสร้างเครื่องมือเพื่อนำมาใช้ในการจัดการทรัพยากรป่าไม้ **สอง) การมีระเบียบกฎเกณฑ์** จากกระบวนการเรียนรู้และความรู้สึกร่วม เพื่อเป็นระเบียบข้อบังคับทั้งภายในชุมชนและระหว่างชุมชนที่มีการจัดการผืนป่าแปลงเดียวกัน อันเป็นที่ยอมรับร่วมกันเมื่อมีการละเมิดจะต้องลงโทษกตีกาที่ได้ตกลงร่วมกันไว้ ผ่านกระบวนการเรียนรู้และการจัดองค์ความรู้ของชุมชนกลายเป็นภูมิปัญญาหรือองค์ความรู้ท้องถิ่นเพื่อพัฒนารูปแบบการจัดการที่เหมาะสม สิ่งเหล่านี้ชุมชนได้มีเรียนรู้อย่างต่อเนื่องจากการใช้ประโยชน์ในอดีตถึงปัจจุบัน ขณะเดียวกันชุมชนได้พยายามสร้าง **สาม) องค์การประชาชนหรือองค์กรชุมชน** จากการสร้างปฏิสัมพันธ์และเครือข่ายทางสังคม ผ่านความรู้สึกหรือความศรัทธาร่วมเพื่อสร้างองค์กรชุมชนที่เข้มแข็งเพื่อรองรับการจัดการป่าให้เกิดประสิทธิภาพมากยิ่งขึ้น ทั้งลักษณะขององค์กรที่มีอยู่เดิมที่ไม่เป็นทางการ เช่น คณะกรรมการหมู่บ้าน และรูปแบบองค์กรสมัยใหม่ที่เกิดขึ้นจากการเรียนรู้ โดยการสร้างปฏิสัมพันธ์และเครือข่ายทางสังคมตำบลเดียวกันและเครือข่ายต่างจังหวัด ตลอดจนศักยภาพที่จะได้รับจาก **สี่) การสนับสนุนจากภายนอก** อาทิเช่น หน่วยงานองค์กรพัฒนาเอกชนภายใต้โครงการสร้างเสริมศักยภาพองค์กรชุมชนในการจัดการทรัพยากรดิน น้ำ ป่า และนิเวศต้นน้ำป่าสัก ที่เข้ามาส่งเสริมและสนับสนุนชุมชนเพื่อสร้างกระบวนการเรียนรู้ด้านการจัดการทรัพยากรธรรมชาติร่วมกับชุมชนให้เกิดประสิทธิภาพมากยิ่งขึ้นทั้งด้านวิชาการ และ

งบประมาณเพื่อสนับสนุนงานด้านการจัดการป่าชุมชนในระดับชุมชนได้มากยิ่งขึ้น

กระบวนการแปลงทุนทางวัฒนธรรมไปเป็นกลไกสู่การจัดการทรัพยากรป่าไม้สอดคล้องกับแนวคิดของ Pierre Bourdieu (1977) ที่วิเคราะห์ทุนทางวัฒนธรรมประกอบด้วย **อาณาบริเวณหรือปริณิณทล (Field)** ที่เป็นการสร้างพื้นที่ทางวัฒนธรรมหรือพื้นที่ป่าชุมชนเพิ่มเติม ส่งผลทำให้ชุมชนมีจำนวนพื้นที่ป่ามากยิ่งขึ้น ทั้งพื้นที่ป่าวัฒนธรรมแบบดั้งเดิมและพื้นที่ป่าแปลงใหม่เพื่อให้สอดคล้องกับบริบทของชุมชนทั้งในแง่ของการเก็บหาของป่าเพื่อการดำรงชีวิตและการประกอบพิธีกรรม สิ่งเหล่านี้เกิดขึ้นมาได้เนื่องจากชุมชนมี **ทุน (Capital)** ที่สำคัญคือ วัฒนธรรมที่ถูกนำมาแปลงกลายเป็นทุนทางวัฒนธรรมทั้งจากภายในและภายนอกชุมชน ได้แก่ ความเชื่อเรื่อง “ผีบรรพบุรุษ” โดยการใช้พิธีกรรมเลี้ยงบ้านที่ได้มีการผลิตซ้ำทางวัฒนธรรมเพื่อให้การนำวัฒนธรรมเรื่องป่าดงห่อเข้าไปใช้ในพื้นที่ป่าแปลงใหม่โดยการตั้งศาลเจ้าหมายถึง การให้สัญญาเกี่ยวกับระบบความเชื่อของชุมชนเพื่อป้องกันไม่ให้มีการเข้าไปบุกรุกพื้นที่ป่าบริเวณนั้นๆ และการใช้ภูมิปัญญาเพื่อจัดการเป็นองค์ความรู้ท้องถิ่นในการจัดการทรัพยากรป่าไม้ร่วมกัน สิ่งเหล่านี้สามารถที่จะเชื่อมโยงให้เกิดพลังชุมชนที่เข้มแข็งและเกิดเครือข่ายทางสังคมนำมาซึ่งการสร้าง **ฮาบิทัส (habitus)** หมายถึง ระบบแบบแผนการสร้างปฏิบัติการและระบบการรับรู้ของบุคคลที่แสดงออกอย่างชัดเจนจากการเข้ามามีส่วนร่วมในการดำเนินกิจกรรมร่วมกัน เช่น การเข้าร่วมประชุม การจัดทำแนวกันไฟ การสำรวจและกำหนดขอบเขตพื้นที่ป่า เป็นต้น และกำหนดโครงสร้างทางด้านสังคม การจัดสรรบทบาทระหว่างสมาชิก ขณะเดียวกันชุมชนยังมีรูปแบบปฏิบัติการโดยชุมชนที่ส่งผลทำให้ **ปัจเจกผู้กระทำการ (Agent)** มีทั้งในระดับชุมชนและเครือข่ายระดับหมู่บ้าน รวมทั้งหน่วยงานเอกชนที่เกี่ยวข้องให้ความสนใจมากยิ่งขึ้น เพื่อแสวงหาความร่วมมือจากหลายชุมชน ชุมชนแห่งเดียวไม่สามารถจัดการป่าได้โดยลำพังจำเป็นที่จะต้องทำงานมวลชนสัมพันธ์ร่วมด้วย สิ่งเหล่านี้ผู้นำชุมชนมีความพยายามจะดำเนินการต่อไป ดังนั้นจึงเกิด **ปฏิบัติการ (Practice)** ร่วมกัน อาทิเช่น การเข้าร่วมเป็นคณะกรรมการป่าชุมชนผืนป่าเดียวกันคือ “ป่าโคกหนองกวาง” และการดึงเอาวัฒนธรรมป่าดงห่อ ซึ่งเป็นวัฒนธรรมพื้นบ้านของอำเภอด่านซ้ายมาประยุกต์ใช้ในการจัดการป่าร่วมด้วย

การจัดการป่าชุมชนเน้นบทบาทของชุมชนท้องถิ่นเป็นสำคัญก่อให้เกิดการผสมผสานรูปแบบการจัดการป่าที่หลากหลายเพื่อให้สอดคล้องกับสภาพบริบทของชุมชนโดยอาศัยพลังกลุ่มทางสังคมหรือองค์กรชุมชนร่วมกับหน่วยงานที่เกี่ยวข้องเข้ามาสนับสนุนให้เกิดการจัดการป่าชุมชน ขณะเดียวกันการได้สร้างความสมดุลหรือทุนทางนิเวศเกี่ยวกับการรักษาพื้นที่ต้นน้ำธารและความหลากหลายทางชีวภาพ และทุนทางสังคมจากความร่วมมือ การพัฒนาองค์ความรู้หรือภูมิปัญญา ดังนั้นผลที่เกิดขึ้นจากกระบวนการจัดการป่าชุมชนได้สร้างกระบวนการเรียนรู้ด้านสังคมเช่นกัน

อนาคต

หมู่บ้านป่าสะแกก่อตั้งชุมชนอย่างเป็นทางการเมื่อปีพ.ศ. 2471 หรือประมาณกว่า 81 ปีที่ผ่านมา มีพื้นฐานทางวัฒนธรรมที่เชื่อมโยงกับประวัติศาสตร์ท้องถิ่นคือ ความเชื่อและความศรัทธาต่อองค์พระธาตุศรีสองรัก จากการศึกษาพบว่า การจัดการทรัพยากรป่าไม้ของหมู่บ้านป่าสะแกมีรูปแบบการจัดพื้นที่ป่า 2 รูปแบบคือ “ป่าชุมชนแบบดั้งเดิม” ที่เป็นลักษณะของการจัดการป่าที่เป็นไปโดยธรรมชาติบนพื้นฐานของ

ความเชื่อเกี่ยวกับวิญญาณ **“ผีบรรพบุรุษ”** มาตั้งแต่อดีตมีการประกอบพิธีกรรมต่อเนื่อง ตลอดจนการขยายพื้นที่ป่าแปลงใหม่แต่ใช้แนวคิดเกี่ยวกับปาวัฒนธรรมดั้งเดิมของชุมชนควบคู่กัน และการจัดการป่าสมัยใหม่บนพื้นที่ทั้งป่าชุมชนแปลงใหม่เพื่อขยายพื้นที่ป่าในการสร้างรูปแบบหรือกิจกรรมเพื่อจัดการป่าให้รูปธรรมที่ชัดเจนมากยิ่งขึ้นที่เรียกว่า **“ป่าชุมชนแบบพัฒนา”** หรือ **“การจัดการป่าชุมชนสมัยใหม่”** ขณะเดียวกันการจัดการป่าแบบสมัยใหม่นี้ยังได้เอาแนวคิดเรื่องป่าดงหอนาจัดการหรือแบ่งโซนพื้นที่เพื่อการอนุรักษ์ด้วยเนื่องจากการขาดแคลนป่าไม้หรือแหล่งป่าไม้เดิมเสื่อมโทรม โดยนำเอาความต้องการพึงพิงป่ามาเป็นวัตถุประสงค์เพื่อนำไปสู่การจัดการป่าชุมชน กระบวนการจัดการป่าที่เกิดขึ้นต้องอาศัยการเข้ามามีส่วนร่วมของสมาชิกภายในชุมชนและภายนอกชุมชน อย่างไรก็ตาม การจัดการป่าที่เกิดขึ้นเนื่องจากความรู้สึกเป็นเจ้าของและการแบ่งปันผลประโยชน์อย่างเป็นธรรม สามารถที่จะสร้างแรงจูงใจที่ร่วมกันระหว่างคนกับป่าก่อให้เกิดการผสมผสานรูปแบบการจัดการป่าที่หลากหลายโดยอาศัยพลังกลุ่มทางสังคมหรือองค์กรชุมชนร่วมกับหน่วยงานที่เกี่ยวข้องเข้ามาสนับสนุนเพื่อให้เกิดการจัดการป่าชุมชนให้สามารถดำเนินไปอย่างมีประสิทธิภาพและประสิทธิผลมากยิ่งขึ้น

ปรากฏการณ์ดังกล่าวเป็นภาพที่สะท้อนให้เห็นวิถีการปรับตัวและความพยายามในการดำรงชีวิตของชุมชนท่ามกลางสถานการณ์ที่เปลี่ยนแปลงไปอย่างรวดเร็วโดยเฉพาะความต้องการฟื้นฟูทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ตลอดจนทั้งเป็นปฏิบัติการเพื่อสร้างพลังและอำนาจในการต่อรองจากนโยบายการพัฒนาของรัฐที่จะเกิดขึ้นเนื่องจากพื้นที่อยู่อาศัยและพื้นที่ทำกินของชุมชนอยู่ในเขตพื้นที่ป่าสงวนแห่งชาติ ซึ่งพื้นที่ถูกจัดอยู่ในเขตพื้นที่เสื่อมโทรมโซน E ที่ให้มีการใช้ประโยชน์ในที่ดินและป่าไม้ได้ แต่สภาพพื้นที่ป่ามีความอุดมสมบูรณ์เหมาะแก่การอนุรักษ์ฟื้นฟูไว้สำหรับเป็นแหล่งต้นน้ำและแหล่งทำมาหากินของชุมชน ขณะที่พื้นที่ป่าถูกบุกรุกจากกลุ่มนายทุนหรือกลุ่มคนภายนอกชุมชนสำหรับปลูกพืชเศรษฐกิจอย่างกว้างขวางโดยไม่ได้รับการดูแลและป้องกันจากหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง ตลอดจนทั้งส่งเสริมให้เกิดการบุกรุกทำลายพื้นที่ป่าอย่างต่อเนื่อง

ข้อค้นพบที่สำคัญ จากการศึกษาพบว่า กระบวนการแปลงทุนทางวัฒนธรรมสร้างกระบวนการเรียนรู้ที่หลากหลายมิติทั้งในด้านสิ่งแวดล้อมและสังคมแก่ชุมชน ดังต่อไปนี้

- **การจัดการทางด้านสิ่งแวดล้อม** ชุมชนมีพัฒนาการรูปแบบการจัดการป่าอย่างต่อเนื่องจากการจัดการป่าแบบดั้งเดิมสำหรับการประกอบพิธีกรรมเลี้ยงบ้านเพื่อเป็นสิริมงคลแก่ชุมชนภายใต้ความเสื่อมโทรมและผลกระทบที่เกิดขึ้นอย่างต่อเนื่องชุมชนได้พัฒนารูปแบบของกิจกรรมเพื่อฟื้นฟูทรัพยากรโดยชุมชนเอง ได้แก่ การสำรวจพันธุ์ไม้ในพื้นที่ป่าดงหอนาเพื่อจัดการพื้นที่ตัวของป่าอย่างต่อเนื่อง ตลอดจนการวิเคราะห์ปัญหาและข้อจำกัดการจัดการพื้นที่ป่าแต่ละแปลงด้วยการผสมผสานรูปแบบการจัดการดั้งเดิมและการจัดการป่าสมัยใหม่ให้เกิดรูปธรรมมากยิ่งขึ้นสามารถเป็นที่ยอมรับร่วมกันเพื่อการอนุรักษ์ทรัพยากรป่าไม้อย่างยั่งยืน

- **การจัดการทางด้านสังคม** เกิดการขยายเครือข่ายทางสังคมอย่างต่อเนื่องทั้งในระดับชุมชนและระหว่างชุมชน หน่วยงานภาครัฐและเอกชนเพื่อเป็นการเสริมสร้างศักยภาพของชุมชนในด้านต่างๆ ได้แก่งบประมาณ ด้านวิชาการหรือความรู้ด้านวนวัฒนวิทยาการใช้ประโยชน์จากพื้นที่ป่า เป็นต้น ตลอดจนทั้งชุมชนเกิดกระบวนการเรียนรู้จากการแปลงทุนวัฒนธรรมมาเป็นทุนเป็นกลไกในการจัดการทรัพยากรป่าไม้โดยชุมชน

ผ่านการผลิตซ้ำทางวัฒนธรรมหรือความเชื่อเรื่องผีบรรพบุรุษผ่านพิธีกรรมเลี้ยงบ้าน การสร้างองค์ความรู้และภูมิปัญญาร่วมกัน สิ่งเหล่านี้ได้สร้างกระบวนการเรียนรู้ให้กับชุมชนมากยิ่งขึ้น

ข้อเสนอแนะ แม้พื้นที่ป่าชุมชนจะมีขนาดของพื้นที่แปลงไม่มากนักและมีลักษณะกระจายกระจายทั่วพื้นที่ภาคอีสานของประเทศไทย อย่างไรก็ตามป่าชุมชนเหล่านี้มีความสำคัญในการเพิ่มพื้นที่ป่าโดยภาพรวมของประเทศ ดังนั้นชุมชนควรได้รับการสนับสนุนด้านต่างๆ เพื่อให้การจัดการป่าดำเนินไปอย่างมีประสิทธิภาพมากยิ่งขึ้นดังนี้

1. **ข้อเสนอแนะเชิงวิชาการ** ส่งเสริมกระบวนการพัฒนามิติทางด้านทุนวัฒนธรรม เนื่องจากเป็นลักษณะแบบแผนวิถีการดำรงชีวิตดั้งเดิมของชุมชนสามารถเป็นจุดเริ่มต้นที่ชุมชนให้ความสนใจ บุคคลหรือหน่วยงานภายนอกที่เข้าไปต้องศึกษาหรือปรับเปลี่ยนแนวคิดทัศนคติเพื่อให้สอดคล้องและเหมาะสมกับชุมชนท้องถิ่นนั้น ตลอดจนทั้งระบบฐานคิดหรือการให้คุณค่าที่ขึ้นอยู่กับปัญหาและความต้องการของแต่ละท้องถิ่น ตลอดจนทั้งความเชื่อมโยงกับสถานการณ์ปัจจุบันที่ชุมชนประสบดังกรณีหมู่บ้านป่าสะเทีที่ประสบกับปัญหายับยิบยิบทางธรรมชาติที่เกิดขึ้นจากความเสื่อมโทรมของทรัพยากรป่าไม้ ดังนั้นการเข้าไปสนับสนุนกิจกรรมด้านการจัดการทรัพยากรป่าไม้บนพื้นฐานวัฒนธรรมทางความเชื่อที่เกี่ยวข้องสามารถที่พัฒนาเครื่องมือกลายเป็นทุนที่ดีในการหนุนเสริมศักยภาพชุมชนให้เกิดรูปแบบการจัดการป่าอย่างมีประสิทธิภาพมากยิ่งขึ้น

2. ข้อเสนอแนะเชิงนโยบายและการพัฒนา

1) **ส่งเสริมกระบวนการมีส่วนร่วม** มุ่งเน้นส่งเสริมการเข้ามามีส่วนร่วมของชุมชนในกระบวนการจัดการทรัพยากรป่าไม้ มากกว่าปัญหาเชิงเทคนิคในการปรับเปลี่ยนพฤติกรรมของคนเพื่อเป็นพลังขับเคลื่อนและเชื่อมร้อยความเป็นชุมชนเอาไว้ได้ สามารถที่จะสร้างความมั่นใจและจิตสำนึกที่ดีระหว่างหมู่สมาชิกภายในชุมชนให้เกิดความเข้าใจในเป้าหมายของการจัดการทรัพยากรป่าไม้ร่วมกันได้อย่างแท้จริง

2) **การสนับสนุนด้านวิชาการและเทคโนโลยี** เนื่องจากชุมชนขาดความรู้ทางด้านการจัดการป่าชุมชนและความหลากหลายทรัพยากรชีวภาพ โดยเฉพาะหลักทางด้านวนวัฒนวิทยาและสาขาอื่นๆ ด้านวนศาสตร์ อันได้แก่ การใช้ประโยชน์และการเก็บเกี่ยวผลผลิต ซึ่งรูปแบบของวนวิถี (Silvicultural Methods) อาจแสดงออกมาในรูปของการจัดบันทึก การเรียบเรียงข้อมูล และการวิเคราะห์ข้อมูล เป็นต้น รวมทั้งมีการประสานงานระหว่างชุมชน และมีการนำองค์ความรู้ทางวิชาการที่ได้รับจากภายนอกมาปรับใช้กับแนวทางการจัดการป่าของชุมชนเพื่อเพิ่มองค์ความรู้ให้มากยิ่งขึ้น ตลอดจนทั้งการยกระดับและการจัดการองค์ความรู้ท้องถิ่นสู่สังคมข้างนอก เพื่อให้ทันต่อเวลาและการเปลี่ยนแปลงทางด้านสิ่งแวดล้อมที่จะเกิดขึ้นต่อไป

3) **มาตรการและแนวทางของรัฐเพื่อสนับสนุนควบคุมผู้กระทำผิด** เนื่องจากพื้นที่ป่าของชุมชนมีการใช้ประโยชน์อย่างต่อเนื่อง โดยเฉพาะระยะหลังมีการบุกรุกพื้นที่ป่าจากบุคคลข้างนอกชุมชนเพื่อขยายพื้นที่สำหรับปลูกพืชเศรษฐกิจโดยเฉพาะยางพารา บริเวณเขตพื้นล้อมรอบป่าชุมชนห้วยภูผาซึ่งเป็นพื้นที่ป่าที่มีความอุดมสมบูรณ์ ดังนั้นต้องหามาตรการทางกฎหมายเข้ามาช่วยกวดขันของชุมชนควบคุมกันเพื่อควบคุมผู้กระทำผิด

บทบาทป่าชุมชนกับวิถีการดำรงชีวิตของชุมชน นอกจากจะช่วยให้เกิดความมั่นคงในเรื่องอาหารและ
สิ่งจำเป็นต่อการดำรงชีวิตหลายอย่างแล้ว และยังสามารถสร้างกระบวนการเรียนรู้ของชุมชนเพื่อให้รู้จักพลิกฟื้น
วิถีชีวิตของตัวเองท่ามกลางวิกฤติการณ์ทางด้านเศรษฐกิจและความเสื่อมโทรมของทรัพยากรธรรมชาติและ
สิ่งแวดล้อมแล้ว ยังเป็นการให้อำนาจชุมชนและควบคุมการใช้ทรัพยากรฐานชีวิตของชุมชนเอง อนึ่งประโยชน์
ที่สำคัญคือ การจัดการทรัพยากรป่าไม้ของชุมชนถูกพัฒนาขึ้นมาพร้อมกับกระบวนการขัดเกลาทางสังคมที่เกิด
จากความร่วมมือและการสร้างองค์ความรู้หรือภูมิปัญญาให้มีความเข้มแข็งมากยิ่งขึ้น ดังนั้นเป้าหมายของการ
จัดการทรัพยากรป่าไม้บนพื้นฐานวัฒนธรรมฐานะเป็น “ทุนทางวัฒนธรรม” ได้สร้างกระบวนการเรียนรู้เชิงสังคม
ควบคู่กันเพื่อช่วยสร้างความอยู่ดีกินดีไปสู่การพัฒนาชุมชนที่ยั่งยืนได้อย่างแท้จริง

บรรณานุกรม

- กฤษฎา บุญชัย. (2540). **พลวัตชุมชนล้านนาในการจัดการความหลากหลายทางชีวภาพ**.
วิทยานิพนธ์สังคมวิทยาและมานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยมหิดล. คณะสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
นิธิ เอียวศรีวงศ์. ปาฐกถาพิเศษความขัดแย้งในปัญหาทรัพยากร และหนทางแก้ไข. ค้นเมื่อ 28 สิงหาคม 2550. จาก <http://www.midnightuniv.org/midnightuniv/newpage75.htm>
- อานันท์ กาญจนพันธุ์. (2544). **มิติชุมชน วิถีคิดท้องถิ่นว่าด้วยเรื่อง สิทธิ อำนาจ และการจัดการทรัพยากร**. กรุงเทพฯ
: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.)
- ข้อมูลทั่วไปเกี่ยวกับตำบลลิปุม จังหวัดเลย. ค้นเมื่อ 23 กันยายน 2551. จาก <http://www.epoom.th.gs/>
- เอกสารบรรยายสรุป ปี 2551**. งานนโยบายและแผน สำนักงานปลัดองค์การบริหารส่วนตำบลลิปุม ตำบลลิปุม อำเภอ
ด่านซ้าย จังหวัดเลย
- รายชื่อป่าสงวนแห่งชาติและป่าเตรียมการสงวน ท้องที่จังหวัดเพชรบูรณ์**. ค้นเมื่อ 15 กุมภาพันธ์ 2552. จาก http://www.dnp.go.th/mfcd11/pasa_phb.php
- Pierre Bourdieu. 1977. “structure, Habitus, Power: basis for theory of symbolic Power”, Outline of a Theory of
Practice, Cambridge University Press.

บทความ "พลังชุมชนกับการขับเคลื่อนทางสังคม" ดิเรก สาระวัต: บรรณาธิการบทความ

1. การสร้างความตื่นรู้และตระหนักในตัวตนของท้องถิ่น (Self Actualization) ด้วยกระบวนการทำแผนที่แบบมีส่วนร่วม กรณี การศึกษาผลกระทบทางสังคมโครงการเขื่อนราษีไศล
- แมน ปุโรหิตานนท์ นักวิชาการอิสระและอดีตผู้ประสานงานมูลนิธิประสานความร่วมมือพัฒนาทุ่งกุลาร้องไห้
2. สิทธิชุมชนอีสานยุคแย้งชิงทรัพย์ากร - สนั่น ชูสกุล ผู้อำนวยการโครงการตามมูล หัวหน้าโครงการวิจัยสิทธิชุมชนภาคอีสาน
3. กระบวนการสร้างพลังชุมชนในการทวงกรรมสิทธิ์ที่ดิน: กรณีการต่อสู้ของชุมชนบะขาม จังหวัดขอนแก่น - ธนะจักร เอ็นบำรุง สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น
4. กระบวนการประชาสังคมเพื่อการจัดการทรัพยากรในท้องถิ่นสู่การพึ่งตนเอง: กรณีศึกษาประชาคมทุ่งโป่ง จังหวัดขอนแก่น - ดร.กীরติพร ศรีธัญรัตน์ ศูนย์วิจัยพหุลักษณะสังคมลุ่มน้ำโขง คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น
5. กลยุทธ์การสร้างความปลอดภัยขององค์การพัฒนาเอกชนไทย : การวิเคราะห์ตามแนวทฤษฎีพึ่งพาทรัพยากร (The strategy of Thai NGOs' survival: a resource dependence approach)
- ดร.พรอัมรินทร์ พรหมเกิด คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น
6. ประสบการณ์การทำวิจัยและพัฒนาชนบท...บทเรียนที่ไม่เขียนเป็นตำรา
- รองศาสตราจารย์ เพ็ญใจ - สาทรักษ์ อึ้งสกุล คณะสาธารณสุขศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น

พลังชุมชนกับการขับเคลื่อนทางสังคม

การขับเคลื่อนทางสังคมโดยพลังชุมชนนั้นเมืองคัมภีร์ประกอบที่สำคัญอย่างยิ่งหนึ่งไม่ยิ่งหย่อนไปกว่ากันคือพลังจากคนในชุมชนที่เปรียบเหมือนคลังความรู้ภูมิปัญญาที่ชาญฉลาดในการปรับตัวให้ดำรงอยู่ได้ อีกประการต่อมาคือพลังของเครือข่ายภาคีความร่วมมือจากคนนอกที่มีความปรารถนาจะให้การสนับสนุนและให้โอกาสในการนำเสนออัตลักษณ์ของชุมชน และประการสุดท้ายคือคุณภาพของคนที่ทำหน้าที่เกี่ยวข้องปฏิสัมพันธ์กับชุมชน โดยในเนื้อหาของบทความจะกล่าวถึงความพร้อมของชุมชนและระบบในการจัดการแก้ไขปัญหาของชุมชน หรือการตระหนักรู้ตัวตนของคนในท้องถิ่น (แมน บูโรทกานนท์) เป็นปัจจัยสำคัญเพื่อแสวงหาทางออกในการจัดการปัญหาทรัพยากรที่มีอยู่ปัจจุบัน กระบวนการมีส่วนร่วมผนวกกับการประยุกต์ใช้ความรู้ใหม่ด้านเทคโนโลยีสารสนเทศภูมิศาสตร์ (GIS) ทำให้ชุมชนสามารถเรียนรู้ได้รวดเร็วในการรับมือกับภาวะความเปลี่ยนแปลง ชุมชนดั้งเดิมที่มีฐานทรัพยากรเพียงพอต่อการหล่อเลี้ยงประชากร มีคนที่สะสมภูมิปัญญาด้านต่างๆ ในการดำเนินชีวิต มีจารีตประเพณี ระบบศีลธรรม สำนึกอิสระ และอัตลักษณ์เหล่านี้เป็นต้นทุนของการสร้างระบบสิทธิชุมชน (สนั่น ชูสกุล) ซึ่งสามารถสร้างความเป็นธรรมและความยั่งยืนในการจัดการทรัพยากรได้เป็นอย่างดีในการจัดการทรัพยากรโดยชุมชน เกิดจากการรวมตัวต่อสู้กับอำนาจภายนอกด้วยปฏิบัติการแบบสันติวิธี มีการหาพลังสนับสนุนจากพันธมิตร มีการสร้างองค์ความรู้ภายในและเรียนรู้จากภายนอก

กรณีชุมชนบะขาม เป็นชุมชนดั้งเดิมแห่งนี้ที่อยู่ห่างจากศาลากลางจังหวัดขอนแก่นเพียง 10 กิโลเมตร และถูกห้อมล้อมด้วยความเจริญแบบชุมชนเมืองคล้ายๆ กับชุมชนดั้งเดิมอื่นในขอนแก่น เช่น ชุมชนโนนทัน ชุมชนเมืองเก่า ฯลฯ จากกระแสการขยายตัวของเศรษฐกิจได้ปั่นกระแสราคาที่ดินให้พุ่งขึ้นลิบลัวเพื่อการก่อสร้างอาคารบ้านเรือน แต่ทำไม “พอพิมพ์” ประธานและผู้นำทางจิตวิญญาณของชุมชนบะขาม ยังมีบุคลิกและวิถีชีวิตที่เรียบง่ายแบบชุมชนชนบทอีสาน และเหตุใดบะขามจึงยังคงความสัมพันธ์ระบบเครือญาติและเครือข่ายภายใต้วัฒนธรรมชุมชนที่ยังเข้มแข็ง ซึ่ง ธนะจักร เย็นบำรุง ได้นำกระบวนการวิจัยเชิงปฏิบัติการเข้ามาช่วยสะสางปัญหาการต่อสู้เรื่องกรรมสิทธิ์ที่ดินบะขาม ที่คงค้างคา คาราคาซึ่งมายาวนานให้สำเร็จลุล่วงได้ก็โดยอาศัยพลังของชุมชนและสร้างความเข้าใจร่วมกับหน่วยงานของรัฐจนสร้างอัตลักษณ์และเปลี่ยนรหัสหมายจาก “ชุมชนบุกรุก” หรือ “ชุมชนทำทนายอำนาจรัฐ” มาสู่ “ชุมชนเข้มแข็ง”

ประการต่อมา คือ คนนอก โดยเฉพาะอย่างยิ่งองค์การพัฒนาเอกชนไทย เดิมเคยเป็นพระเอกของพลังชุมชน เนื่องจากการเป็นพี่เลี้ยงที่แน่นแฟ้นกับชุมชนและมีเครือข่ายการขับเคลื่อนทางสังคมมากกว่าสามทศวรรษ ดูเหมือนว่าปัจจุบันจะต้องมีการปรับตัวกันอย่างมาก จากผลการวิจัยของ พรอัมรินทร์ พรหมเกิด พบว่า ปัจจัยที่มีผลต่อการได้เงินทุนสนับสนุนมากที่สุดคือองค์การมีการดำเนินกิจกรรมมายาวนานจนมีผลงานเป็นรูปธรรมชัดเจนและมีชื่อเสียงดี เช่นในกลุ่มของสิ่งแวดล้อม เด็กและเยาวชน สุขภาพและการคุ้มครองผู้บริโภค มีโอกาสในการได้มาซึ่งทรัพยากรและอยู่รอดได้มากกว่ากิจกรรมด้านการส่งเสริมประชาธิปไตยและสิทธิมนุษยชน ด้านการเกษตรและพัฒนาชนบท และในเขตชุมชนแออัดบางองค์การ

พลังสำคัญที่เป็นหัวใจของทุกกระบวนการคือ “คุณภาพของคน” ที่เกี่ยวข้องกับงานพัฒนาในชุมชน รองศาสตราจารย์ เพียงใจ - สาดรักษ์ อึ้งสกุล เป็นกรณีแบบอย่างที่ดีที่มีจุดเริ่มต้นของการทำวิจัยและพัฒนาชนบทเมื่อปี พ.ศ. 2526 โดยได้เสนอโครงการวิจัยแบบบูรณาการเพื่อขอรับทุนจากองค์การบริหารวิเทศกิจแห่งสหรัฐอเมริกา (USAID) ซึ่งขณะนั้นสถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น เป็นผู้บริหารจัดการทุนดังกล่าว โดยเป็นโครงการวิจัยและพัฒนาเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม (Participatory Action Research) ประกอบด้วยสหสาขาวิชา (Multi-disciplinary Approach) นี่คือนจุดเริ่มต้นของการทำวิจัยและพัฒนาชนบทเป็นครั้งแรกของท่าน “การพัฒนาที่จะประสบผลสำเร็จและยั่งยืนนั้น ต้องพัฒนาแบบบูรณาการ” (Improving the Integrated Multi – factorial Causations) หมายความว่า การกระทำ หลายๆ สิ่ง หลายๆ อย่าง ที่มีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องซึ่งกันและกันในเวลาเดียวกันพร้อมๆ กันให้ดีขึ้นกว่าเดิม โดยมีเป้าหมายสุดท้ายอันเดียวกัน นี่คือความหมายของคำว่า “ผสมผสาน” หรือ “บูรณาการ” ดังนั้นการวิจัยแบบบูรณาการก็คือการทำวิจัยหลายๆ เรื่องที่มีความสัมพันธ์กันกระทำวิจัยกับกลุ่มเป้าหมายเดียวกันอย่างต่อเนื่อง และมีวัตถุประสงค์สุดท้ายอันเดียวกัน จึงจะก่อให้เกิดพลังการขับเคลื่อนได้...

.....

การสร้างความรู้และตระหนักในตัวตนของท้องถิ่น (Self Actualization) ด้วยกระบวนการทำแผนที่แบบมีส่วนร่วม กรณี การศึกษาผลกระทบทางสังคมโครงการเขื่อนราษีไศล

แมน ปุโรทกานนท์

มูลนิธิประสานความร่วมมือพัฒนาทุ่งกุลาร้องไห้

E-mail : purotaganon@gmail.com

บทนำ

การสำรวจและจัดทำแผนที่แบบมีส่วนร่วม (Participatory Geographic Information-PGIS) เป็นผลจากการผสมผสานการดำเนินการกระบวนการเรียนรู้และการปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม (Participatory Learning and Action: PLA) กับเทคโนโลยีและระบบสารสนเทศภูมิศาสตร์ (Geographic Information Technology & Systems: GIT&S) มุ่งก่อให้เกิดการประสานกันของการใช้เครื่องมือรวบรวมและจัดระบบการแสดงผลข้อมูลเชิงพื้นที่กับกระบวนการสร้างการมีส่วนร่วม โดยวิธีวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม (Participatory Action Research: PAR)

คณะผู้ศึกษาผลกระทบทางสังคมโครงการเขื่อนราษีไศล สถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เน้นที่การประชุมเชิงปฏิบัติการกลุ่มเล็กๆ ของผู้เกี่ยวข้องหลายกลุ่มในพื้นที่ และเทคนิควิธีการ Participatory Rural Appraisal: PRA ใช้ในการเสริมสร้างการมีส่วนร่วมเช่น การเดินสำรวจ การสัมภาษณ์กลุ่ม การสัมภาษณ์เชิงลึก และการสังเกตการณ์แบบมีส่วนร่วม เพื่อเป็นการประเมินและวิเคราะห์สถานการณ์ (Situation Analysis) การระบุปัญหาและสาเหตุ (Problem Identification) และการประเมินความต้องการ (Need Assessment) ของกลุ่มผู้มีส่วนเกี่ยวข้องในชุมชนทุกกลุ่ม ซึ่งจะเป็ยวิธีวิจัยดังกล่าวใช้ร่วมกับ แผนที่ทรัพยากร (Resource Mapping) ซึ่งเป็นเครื่องมือวิจัยชนิดหนึ่งในการบันทึกและวิเคราะห์ แบบแผนการใช้และจัดการทรัพยากร (Resource Use and Management Pattern) ของกลุ่มผู้ใช้ในท้องถิ่น (user groups) เป็นการจัดทำผังแบบมีส่วนร่วมของกลุ่มผู้ใช้ทรัพยากรบวกกับการประยุกต์ใช้เทคโนโลยีสารสนเทศภูมิศาสตร์ (Geographic Information System: GIS) แผนที่ทรัพยากรที่ได้จะเป็นฐานข้อมูลที่ได้จากความรู้ทางเทคนิคผสานกับความรู้ท้องถิ่นของชุมชน นำมาจัดให้เป็นระบบ สามารถเป็นที่ยอมรับของหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง ใช้วิเคราะห์ในเชิงพื้นที่ได้ รวมทั้งสามารถใช้ร่วมกับเทคโนโลยีการกำหนดตำแหน่งบนพื้นโลกจากดาวเทียม (Global Positioning System: GPS) เพื่อตรวจสอบพิกัดตำแหน่งทางพื้นที่ที่เที่ยงตรง มีการนำเสนอข้อมูลหรือการสร้างแผนที่ตามหลักวิชาการทางภูมิสารสนเทศ (Geo Informatics) ที่สามารถแสดงผลเป็นข้อมูลและวิเคราะห์

คุณสมบัติเชิงพื้นที่ได้ การแสดงรายละเอียดเชิงพื้นที่ (Spatial Display) รวมถึงคำนวณตำแหน่งที่ตั้ง ระยะทาง เนื้อที่ ปริมาตร แบบแผนการกระจายตัว การเกาะกลุ่ม และความลาดชัน (ศรีสอาด ตั้งประเสริฐ และคณะ (แปล), 2545 Rediscovering Geography: New Relevance for Science and Society) ซึ่งการแสดงข้อมูลเชิงพื้นที่ดังกล่าวมีความสัมพันธ์กับแนวคิดหลักเกี่ยวกับพื้นที่ (Space) อันได้แก่ ที่ตั้ง (Location) ภูมิภาค (Region) การกระจายตัว (Distribution) ปฏิสัมพันธ์เชิงพื้นที่ (Spatial Relation) มาตราส่วน (Scale) และการเปลี่ยนแปลง (Change) โดยสามารถนำเสนอสารสนเทศทางพื้นที่ (Spatial Information) ที่มุ่งหมายเพื่อการแสดงให้เห็นถึงภาพเชิงพื้นที่ได้อย่างชัดเจน ข้อมูลที่ได้จากการบูรณาการเทคโนโลยีดังกล่าว จะสามารถนำไปประยุกต์ใช้ได้หลายด้าน ทั้งด้านการวางแผนและการอนุรักษ์พื้นที่ เช่น ด้านการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมและการพัฒนางานขององค์กรระดับท้องถิ่น

การแสดงรายละเอียดข้อมูลเชิงพื้นที่ (Spatial Display) สัมพันธ์เชื่อมโยงกับการรับรู้เชิงพื้นที่ (Spatial Perception) ของบุคคลที่จะนำไปสู่ความเข้าใจระบบข้อมูลในมิติทางด้านสังคมและระบบความรู้แบบฝังลึก (Tacit Knowledge) ซึ่งการแสดงรายละเอียดเชิงพื้นที่ดังกล่าว นับเป็นการเชื่อมโยง “แผนผังในใจ (Mental Mapping)” ของบุคคลที่สามารถแสดงถึงความสัมพันธ์ระหว่างความประทับใจในบริเวณถิ่นที่อยู่อาศัยของตน และตลอดจนถึงวิธีการประเมินความรู้เกี่ยวกับตำแหน่งที่ตั้งบนพื้นที่ที่รับรู้อยู่ในใจ ทั้งหมดนี้เป็นกลไกที่ทำให้ความรู้ดังกล่าวขยายออกไปพร้อมกับพฤติกรรมทางสังคมในสภาพแวดล้อมของมนุษย์ ดังนั้นอาจกล่าวได้ว่า “แผนผังในใจ” (Mental Mapping) เปรียบเสมือนเป็นผลลัพธ์ของการรับรู้เชิงพื้นที่ของมนุษย์ที่มีการเชื่อมโยงประสบการณ์ของบุคคลเข้ากับสภาพแวดล้อมที่มนุษย์อยู่อาศัย ผสานกันเป็นชุดความรู้เฉพาะที่ขึ้นมา และมีความแตกต่างจากความรู้เชิงพื้นที่ในบริเวณอื่น โดยอาศัยการตีความและสื่อความหมายร่วมกันกับสมาชิกในกลุ่มของตนเอง ในลักษณะของการเล่าเรื่อง (Narrative) ที่เกี่ยวข้องกับสภาพการใช้และการถือครองทรัพยากรหรือสิ่งแวดล้อมเหล่านั้นด้วยมิติเชิงประวัติศาสตร์ (Historical Dimension) ตามที่ปีเตอร์ ไมเนงก์และไมเคิล แม็กคอล (Minangter and McCall, 2006) เสนอว่าองค์ความรู้ท้องถิ่น (Local Knowledge) มีคุณลักษณะที่เปรียบเสมือนระบบสารสนเทศเชิงพื้นที่ที่พัฒนามาจาก ระบบความสัมพันธ์ทางสังคมของบุคคลกับประสบการณ์การใช้และการจัดการทรัพยากรธรรมชาติที่แวดล้อมชุมชน-ท้องถิ่นนั้นๆ โดยที่ชุดความรู้ที่มีอยู่ร่วมกันของชุมชน-ท้องถิ่นสามารถใช้ในการจำแนกแยกแยะรายละเอียดในเชิงพื้นที่ หรือนิเวศเฉพาะของท้องถิ่น (แมน บูโรทกานนท์, 2551) ของแต่ละพื้นที่ได้เป็นอย่างดี โดยเฉพาะการจำแนกในเชิงหน้าที่ แม้ว่าพื้นที่เหล่านั้นจะมีหน้าที่ที่เหลื่อมซ้อนกันอยู่เพียงใดก็ตาม เช่น พื้นที่ใช้ประโยชน์ในการผลิตพืชอาหาร, พื้นที่เพื่อการปกป้องคุ้มครองและพื้นที่ที่เป็นเขตศักดิ์สิทธิ์ของชุมชน เป็นต้น ระบบความรู้ท้องถิ่นนี้มีความสำคัญในการอธิบายการทำความเข้าใจความเหลื่อมซ้อนและระบบที่ซับซ้อนในการใช้-การจัดการทรัพยากรธรรมชาติของชุมชนท้องถิ่นนั้นๆ อย่างไรก็ตามระบบความรู้ท้องถิ่นก็ยังมีจุดอ่อนอยู่บางประการ โดยเฉพาะการที่ไม่สามารถคาดการณ์ถึงเปลี่ยนแปลงในอนาคตของสภาพทรัพยากรธรรมชาติของท้องถิ่น-ชุมชนของตนเอง ส่งผลให้ขาดการกำหนดวิธีปฏิบัติในการใช้-การจัดการร่วมกันอย่างสอดคล้องกับปัญหาที่เกิดขึ้นอย่างทันเหตุการณ์ (แพร่พรรณ เหมวรรณ, 2552)

กล่าวโดยสรุป การรับรู้เชิงพื้นที่ของบุคคลมีความสัมพันธ์กับองค์ความรู้ท้องถิ่นที่แสดงความเป็น

เอกลักษณ์เฉพาะตนของแต่ละท้องถิ่น มีการขยายถ่ายทอดผ่านการเล่าเรื่อง จากรุ่นสู่รุ่นจากอดีตสู่ปัจจุบัน โดยแสดงสภาพการณ์การใช้ทรัพยากรที่เป็นผลสะท้อนมาจากวัฒนธรรม ประเพณี ความเชื่อ สังคม-เศรษฐกิจ กฎระเบียบ ฯลฯ จากคุณลักษณะขององค์ความรู้ท้องถิ่นดังกล่าว ผสานกับการสื่อสารด้วยเครื่องมือศึกษา-วิเคราะห์เชิงพื้นที่รูปแบบต่างๆ ที่เหมาะสมกับแต่ละท้องถิ่น ทำให้เกิดวิธีวิจัยที่แตกต่างจากการศึกษาด้วยกระบวนการของGIS แบบเดิม (Geographic Information System) ที่มุ่งเฉพาะการจัดระบบข้อมูลเชิงภูมิศาสตร์ด้วยรายละเอียดและเทคนิคที่ซับซ้อน หากแต่วิธีการสำรวจและจัดทำแผนที่แบบมีส่วนร่วม หรือการศึกษา-วิจัยที่ใช้กระบวนการของ PGIS (Participatory Geographic Information) มุ่งกระตุ้นหรือเน้นการสร้างความรู้ความเข้าใจในการเปลี่ยนแปลงเชิงกายภาพและสังคม โดย PGIS จะใช้เพื่อระบุกระบวนการเข้าถึงและควบคุมทรัพยากร (Access and Control) ของผู้ใช้ทรัพยากรโดยตรง(Direct User) รวมถึงการใช้ข้อมูลเชิงพื้นที่หรือข้อมูลทรัพยากรที่เขาเหล่านั้น เป็นผู้สร้างองค์ความรู้หรือเป็นผู้ที่ใช้ข้อมูลเอง เพื่อสร้างองค์ความรู้เชิงพื้นที่ท้องถิ่น (Indigenous Spatial Knowledge: ISK) ให้อยู่ในรูปแบบที่ถ่ายทอดการมองเห็น (Visualization)และการตีความทางกายภาพ ซึ่งเครื่องมือที่แสดงข้อมูลเชิงพื้นที่ดังกล่าวจะเป็นสิ่งสำคัญที่ก่อให้เกิดปฏิสัมพันธ์ของการเรียนรู้เชิงพื้นที่ (Spatial Learning) การโต้แย้ง (Discussion) การเจรจา การต่อรอง (Negotiation) การแลกเปลี่ยนข้อมูลข่าวสาร (Information Exchange) การวิเคราะห์ (Analysis) การสนับสนุน (Advocacy) และการตัดสินใจ (Decision Making) ของทั้งสมาชิกในชุมชนด้วยตนเองและระหว่างชุมชนกับคนภายนอก (แพร่พรรณ เหมวรรณ, 2552)

แนวคิดสำคัญ

แนวคิดนิเวศวิทยาเชิงวัฒนธรรม

แนวความคิดนี้ให้ความสำคัญของการทำความเข้าใจและเรียนรู้วัฒนธรรมท้องถิ่นในกรอบมิติเชิงพื้นที่ (Area หรือ Space) เน้นการทำความเข้าใจ พฤติกรรม ระบบคุณค่า และจิตสำนึกของท้องถิ่นในการใช้การจัดการทรัพยากร ภายใต้เงื่อนไขและบริบทเฉพาะของพื้นที่ในระบบนิเวศนั้นๆ (อานันท์, 2543) แนวคิดนี้มีความเชื่อว่าการปรับตัวของชุมชน/ท้องถิ่นจะเป็นไปอย่างมีเหตุ-ผล มีแบบแผน โดยอาศัยรากฐานจากวัฒนธรรมท้องถิ่นเดิมที่มีลักษณะและเงื่อนไขเฉพาะตัว (Specific location) ดังนั้น การทำความเข้าใจความเปลี่ยนแปลงของแบบแผนการใช้และการจัดการทรัพยากรของท้องถิ่นหนึ่งๆ นั้นจะช่วยเผยความสลับซับซ้อนของปฏิสัมพันธ์ระหว่างธรรมชาติ กับการจัดองค์กรทางสังคมและสำนึกวัฒนธรรมของผู้คนในท้องถิ่นนั้นๆ ที่มีกระบวนการปรับปรนให้สอดคล้องไปตามสภาพความเปลี่ยนแปลงด้านต่างๆ ที่เกิดขึ้น โดยการวิเคราะห์ระบบนิเวศเกษตร (Agro-eco system) อันเป็นการวิเคราะห์แนวทางการปรับตัวของกระบวนการใช้และการจัดการทรัพยากรที่ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงของระบบนิเวศในเขต (Zone) นั้นๆ โดยเฉพาะเมื่อต้องเผชิญกับการเปลี่ยนแปลงกระบวนการผลิตที่มาจากการใช้เทคโนโลยีใหม่ การวิเคราะห์ระบบนิเวศเกษตรนี้เน้นที่การพิจารณาความสัมพันธ์เชิงซ้อนระหว่างระบบย่อย (Sub-system) ที่เป็นองค์ประกอบของระบบนิเวศรวมของพื้นที่ เช่น ระบบสิ่งมีชีวิต (พืช และสัตว์), ระบบเกษตรกรรม, ระบบสังคม (ครอบครัว-กลุ่ม-ชุมชน) ที่มีปฏิสัมพันธ์กับสภาพนิเวศกายภาพที่ประกอบขึ้นเป็น ผืนดิน แหล่งน้ำ อากาศ ฯลฯ จากนั้นจึงประเมินคุณสมบัติของความสัมพันธ์

ดังกล่าวเป็นด้านต่างๆ เช่น ด้านผลิตภาพ(Productivity) ของระบบ, ด้านประสิทธิภาพ (Efficiency) ของระบบ, ความยั่งยืน (Sustainability) ของระบบ หรือ การขึ้นต่อหรือความเป็นอิสระ (Dependency or Autonomy) ของระบบ ทั้งนี้เพื่อหาแนวทางในการสร้างสมดุลของระบบย่อยต่างๆ เหล่านี้

การวิเคราะห์เชิงกระบวนการของนิเวศธรรมชาติ-วัฒนธรรมนั้น เน้นที่การลงปค้นหายุทธวิธีการปรับตัวของท้องถิ่นเมื่อต้องเผชิญกับการเปลี่ยนแปลงจากปัจจัยภายนอก –ทั้งเศรษฐกิจ การเมืองและวิทยาการผลิิตแบบใหม่ๆ และความพยายามของท้องถิ่นเองในการรักษาคุณภาพของระบบย่อยต่างๆ เหล่านี้ โดยผ่านกระบวนการสร้างสำนึกและการเสริมสร้างศักยภาพ (Empowerment) ของชุมชน-ท้องถิ่น ผ่านระบบคุณค่า และระบบความรู้ของท้องถิ่นที่มีรากฐานเดิมผสมผสานกับกระบวนการวิธีการทำงานแบบมีส่วนร่วมที่หลากหลาย เช่น การจัดการวนเกษตร การจัดการเครือข่ายลุ่มน้ำ เป็นต้น

กรอบเนื้อหา-ประเด็นสำคัญ ในการวิเคราะห์ ประกอบด้วย

- 1) การสร้างการกำหนดรู้และตระหนักรู้ในตัวตนของท้องถิ่น (Self Actualization) ด้วยกระบวนการวิเคราะห์พื้นที่-การประเมินระบบทรัพยากรแบบมีส่วนร่วม-กระบวนการวิเคราะห์และจัดระบบข้อมูลของท้องถิ่น ตามแนวทางการวิเคราะห์พื้นที่ด้วยระบบสารสนเทศภูมิศาสตร์ (GIS)
- 2) การวิเคราะห์ความสัมพันธ์ทางสังคม-ความสัมพันธ์หลายมิติของท้องถิ่น-แบบแผนความสัมพันธ์ของตัวแสดงหลัก (Main Actors) หลายรูปลักษณะ โดยเฉพาะความสัมพันธ์เชิงอำนาจของกลุ่มเหล่านั้น ด้วยวิธีการ-เครื่องมือวิจัยทางมนุษยวิทยาและสังคมวิทยาเช่น การจัดทำผังความสัมพันธ์ การวิเคราะห์เครือข่ายสังคมและการเรื่องเล่าและประวัติศาสตร์ท้องถิ่น เป็นต้น
- 3) การวิเคราะห์ความสัมพันธ์เชื่อมโยงเชิงระบบระหว่างท้องถิ่น – หน่วย/พื้นที่/ภูมิสังคม ด้วยการใช้ความรู้เชิงกระบวนการและความรู้ด้านการวิเคราะห์เครือข่าย เช่น การจัดทำแนวทางเลือก/แผนการจัดการทรัพยากรด้วยการคิดวิเคราะห์เชิงกระบวนการ System thinking การจัดทำแผนการใช้ที่ดินระยะยาว, ข้อตกลงร่วมในการใช้พื้นที่-ทรัพยากรท้องถิ่น เป็นต้น
- 4) การวิเคราะห์ความเชื่อมโยงของนโยบายสาธารณะและการกำหนดนโยบายท้องถิ่นแบบมีส่วนร่วมของกลุ่มผู้มีส่วนได้-ส่วนเสียในการใช้และการจัดการทรัพยากรส่วนรวมในขอบเขต-พื้นที่ภูมิโนศของท้องถิ่น

วิธีการดำเนินงาน

1. การเตรียมความพร้อมในการดำเนินการสำรวจภาคสนาม

คณะผู้ศึกษา ฯ เตรียมความพร้อมขั้นพื้นฐานก่อนการดำเนินงานเป็นสองด้าน ดังนี้

1.1 การศึกษาข้อมูลพื้นฐานของพื้นที่เป้าหมาย การรวบรวมข้อมูลที่เป็นเอกสาร รายงานของหน่วยงานรัฐ และเอกชนที่เกี่ยวข้องในพื้นที่ และการสำรวจ-ศึกษาพื้นที่เป้าหมายแบบมีส่วนร่วมของกลุ่มผู้เกี่ยวข้องในพื้นที่ (Participatory Rural Appraisal: RRA) โดยผู้ช่วยวิจัยฯ ได้ประเมินและวิเคราะห์สถานการณ์ (situation Analysis) ระบุปัญหาและสาเหตุ (Problem identification) และประเมินความต้องการ (Need Assessment) โดยแลกเปลี่ยนความคิดเห็นกับชาวบ้าน รวมทั้งสัมภาษณ์ พูดคุยกับบุคคลและกลุ่ม ทั้งอย่างเป็นทางการและ

ไม่เป็นทางการ

การเก็บข้อมูลอย่างมีส่วนร่วมช่วยให้ทราบประเด็นปัญหาที่เกิดขึ้นในพื้นที่ที่สัมพันธ์กับกลุ่มต่างๆ ที่เกี่ยวข้อง การเชื่อมโยงประเด็นปัญหาที่พบกับบริบททางสังคมด้วยมิติประวัติศาสตร์ของชุมชน โดยอาศัยการเล่าเรื่องราวผ่านเครื่องมือสร้างการมีส่วนร่วมแบบต่างๆ เช่น การสัมภาษณ์ การจัดทำโอะแกรม การทำผังวาดแบบมีส่วนร่วม รูปถ่ายทางอากาศ และภาพถ่ายดาวเทียม เพื่อให้ได้ข้อมูลที่กำหนดขอบเขตของพื้นที่ใช้ประโยชน์ สภาพภูมิประเทศ ประเภททรัพยากรที่สำคัญ รวมทั้งแบบแผนการใช้และการจัดการของชุมชน แบบแผนการใช้ที่ดิน ระบบการผลิตภาคเกษตรกรรม ความสัมพันธ์กลุ่มทางสังคมในชุมชน ชีวิตความเป็นอยู่ เป็นต้น

1.2 การเตรียมอุปกรณ์-เครื่องมือ การสำรวจจัดทำแผนที่แบบมีส่วนร่วมต้องใช้อุปกรณ์และเทคนิคการดำเนินงานทางภูมิศาสตร์ที่เป็นการผสมผสานระหว่างเทคโนโลยีและอุปกรณ์ประมวลผล ทั้งนี้เพื่อเป็นการบันทึกและวิเคราะห์แบบแผนการใช้และการจัดการทรัพยากร (Resource Use and Management Pattern) ของกลุ่มผู้ใช้ในท้องถิ่น (user groups) ซึ่งการจัดทำแผนผังทรัพยากรดังกล่าวเป็นการจัดทำผังแบบมีส่วนร่วมของกลุ่มผู้ใช้ทรัพยากรผนวกกันกับการประยุกต์ใช้เทคโนโลยีสารสนเทศภูมิศาสตร์ (Geographic Information System: GIS) ซึ่งจะทำให้แผนผังทรัพยากรที่สร้างขึ้นเป็นฐานข้อมูลที่มีระบบ เป็นที่ยอมรับของหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง สามารถใช้การวิเคราะห์ในเชิงพื้นที่ได้ เพื่อนำมาช่วยในการเก็บและวิเคราะห์ข้อมูลทรัพยากรและสภาพแวดล้อมของพื้นที่ศึกษาได้แก่ เครื่องคอมพิวเตอร์ และซอฟต์แวร์ปฏิบัติการระบบสารสนเทศภูมิศาสตร์ (Arc GIS version 9.1) เครื่องจีพีเอสแบบพกพา (Hand Held GPS) เครื่องพิมพ์สี (Color Printer) สำหรับแผนที่ขนาดกระดาษ A3 และ A0 แผนที่ภูมิประเทศดิจิทัล (Digital Topographic Map) มาตรฐาน 1:50,000 ภาพถ่ายดาวเทียมรายละเอียดสูง (SPOT5 รายละเอียดจุดภาพ 10 เมตร) ปี 2549 และแผนที่รูปถ่ายทางอากาศดิจิทัล (Digital Ortho Photo) มาตรฐาน 1:4,000 ปี 2545

2. การฝึกอบรมทักษะ-เทคนิคทางภูมิศาสตร์

เพื่อเพิ่มความรู้และทักษะการใช้เครื่องมือทางภูมิศาสตร์ที่ใช้ในการสำรวจวิจัย คณะศึกษาศาสตร์ จึงจัดการอบรมให้กับตัวแทนกลุ่มผู้มีส่วนได้ส่วนเสีย ที่เข้าร่วมในกระบวนการศึกษาวิจัย โดยคัดเลือกพื้นที่ละ 5 คน จำนวน 30 คน นักวิจัยกับผู้ช่วยนักวิจัย จำนวน 6 คน รวมทั้งสิ้น 36 คน ในเรื่องความรู้ด้านการใช้แผนที่ และฝึกใช้เครื่องกำหนดตำแหน่งโลกด้วยดาวเทียม (GPS: Global Positioning System) เพื่อทำการระบุพิกัดตำแหน่งที่ตั้งในแผนที่-แผนวาดของชุมชน เพื่อนำมาเป็นแนวทางการจัดทำแผนผังทรัพยากรแบบมีส่วนร่วมของกลุ่มผู้ใช้ทรัพยากร โดยผนวกกันระหว่างความรู้ท้องถิ่นเชิงพื้นที่ (Mental Mapping) กับการประยุกต์ใช้เทคโนโลยีสารสนเทศภูมิศาสตร์ (Geographic Information System: GIS) ซึ่งจะทำให้แผนผังทรัพยากรที่สร้างขึ้นเป็นฐานข้อมูลที่มีความเป็นระบบและเป็นที่ยอมรับของทุกฝ่าย

3. การสำรวจภาคสนามเบื้องต้น-ตรวจสอบพิกัดและทบทวนประเด็นปัญหา

เป็นการเดินสำรวจลักษณะและแบบแผนการใช้พื้นที่ของชุมชนที่สะท้อนถึงสภาพทางนิเวศ เศรษฐกิจ

สังคม วัฒนธรรม ทั้งในอดีตและปัจจุบันโดยผู้ช่วยทีมศึกษาวิจัย ดำเนินการสำรวจสภาพพื้นที่ศึกษาทั้ง 11 พื้นที่ ร่วมกับตัวแทนจากชุมชนที่อยู่รายรอบพื้นที่ที่ถามเหล่านั้น โดยการใช้แผนวาด ที่เป็นแผนผังอย่างคร่าวๆ ร่างขึ้นจากความทรงจำและความประทับใจ (Mental Mapping) ของชาวบ้านในพื้นที่ที่มีความเข้าใจสภาพของการใช้และการจัดการพื้นที่และระบบนิเวศเฉพาะของท้องถิ่นของตนเองเป็นอย่างดี ส่วนผู้ช่วยทีมศึกษาวิจัย และตัวแทนชาวบ้านที่ได้รับการอบรมความรู้ ทักษะการใช้แผนที่ภาค และการใช้-การอ่านเครื่อง GPS ระบุค่าพิกัดตำแหน่งจุดสำรวจ ช่วยกันตรวจสอบพิกัดที่ถูกต้องตามหลักการ เทคนิคการทำแผนที่แบบมีส่วนร่วม พร้อมแผนที่ภูมิประเทศ มาตราส่วนขยาย 1: 50,000 นอกจากนั้นทีมย่อยในแต่ละพื้นที่จะตรวจสอบ ทบทวน ประเด็นการใช้ และการจัดการทรัพยากรในพื้นที่ที่ถามที่ระบุไว้ตั้งแต่การทำงานในช่วงต้นให้สอดคล้องกับสภาพการณ์ การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในพื้นที่ การสำรวจมีประเด็นสำคัญดังนี้ ทรัพยากรที่สำคัญในพื้นที่ (ประเภท ขนาด การใช้และการจัดการ) แหล่งน้ำ ป่าไม้ แหล่งเกลือ หุ่นเลี้ยงสัตว์ การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น พื้นที่น้ำท่วม ผลกระทบและขนาดความรุนแรง กระบวนการปรับตัว เป็นต้น

4. การจัดเวทีตรวจสอบข้อมูลร่วมกัน

การจัดเวทีเพื่อตรวจสอบความถูกต้องของข้อมูลเชิงพื้นที่ที่ได้จากการสำรวจด้วยเครื่องอ่านพิกัดบนพื้นที่โลก (GPS) และนำมาจัดทำเป็นแผนที่จากภาพถ่ายดาวเทียม เป็นเวทีที่มีทั้งระดับกลุ่มในชุมชนและระดับเวทีใหญ่ที่เชิญผู้มีส่วนเกี่ยวข้องทุกกลุ่มมาตรวจสอบข้อมูลและกำหนดประเด็นสำคัญของแต่ละพื้นที่ โดยดำเนินการในพื้นที่ตัวอย่าง รวม 6 พื้นที่ ในระดับเวทีใหญ่เป็นการประชุมร่วมกันของทุกกลุ่มผู้เกี่ยวข้องและหน่วยงานระดับพื้นที่ทั้งตัวแทนกรมชลประทาน กรมทรัพยากรน้ำ สิ่งแวดล้อมจังหวัด เขตพื้นที่การศึกษาและฝ่ายปกครอง ทางคณะวิจัย จัดทำแผนที่ร่างขนาดใหญ่ของทั้ง 6 พื้นที่ แสดงในแต่ละกลุ่มย่อยที่มีตัวแทนของชุมชนและหน่วยงาน ช่วยกันตรวจสอบ ระดมความเห็น ทบทวนประเด็นปัญหาของแต่ละพื้นที่ร่วมกัน ช่วงท้ายของการประชุมเชิงปฏิบัติการตัวแทนของกลุ่มย่อยนำเสนอผลการตรวจสอบและการวิเคราะห์ปัญหาของแต่ละพื้นที่ หลังจากนั้นมีการสรุปภาพรวมและประเด็นปัญหาที่มีความเชื่อมโยงกันของพื้นที่ย่อยทั้ง 6 พื้นที่ รวมทั้งการนำเสนอแนวทางการกำหนดแผนฟื้นฟูของพื้นที่ที่ถามรายชื่อไล่ทั้งระบบ โดยขอให้ตัวแทนแต่ละพื้นที่คำนึงถึงความสอดคล้องและเป็นไปได้ของแผนเหล่านั้นด้วย

วนการดำเนินการ

กระบวนการสร้างความตระหนักรู้และตัวตนของท้องถิ่นด้วยการทำแผนที่แบบมีส่วนร่วม เป็นทางเลือกหนึ่งที่คณะผู้ศึกษาผลกระทบทางสังคมโครงการเขื่อนราษีไศล สถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยใช้ในการดำเนินการเพื่อสร้างอัตลักษณ์หรือตัวตนของท้องถิ่นผ่านการสร้างอัตลักษณ์ ทางพื้นที่กายภาพ ของท้องถิ่น ทั้งนี้เพื่อมุ่งสร้างองค์ความรู้เชิงพื้นที่ท้องถิ่น (Indigenous Spatial Knowledge: ISK) ให้อยู่ในรูปแบบที่ง่ายต่อการรับรู้-การทำให้มองเห็น (Visualization) และการตีความทางกายภาพ ซึ่งเครื่องมือที่แสดงข้อมูลเชิงพื้นที่เหล่านี้ จะเป็นสิ่งสำคัญที่ก่อให้เกิดปฏิสัมพันธ์ของการเรียนรู้เชิงพื้นที่ (Spatial Learning) ของชุมชนและท้องถิ่น ซึ่งในกระบวนการศึกษาของสถาบันฯ หวังว่าในระยะของการศึกษาต่อเนื่องจากนี้ ข้อมูลเชิงพื้นที่

เหล่านี้จะเป็นส่วนหนึ่งในกระบวนการการแลกเปลี่ยนข้อมูลข่าวสาร (Information Exchange) การวิเคราะห์ (Analysis) การปรึกษาหารือ (Discussion) การเจรจาต่อรอง (Negotiation) และการตัดสินใจ (Decision Making) ซึ่งนับว่าเป็นกระบวนการเรียนรู้ร่วมกันของทั้งสมาชิกในชุมชนท้องถิ่นด้วยตนเองและระหว่างชุมชนกับองค์กร หน่วยงานรับผิดชอบในประเด็นการจัดการทรัพยากรธรรมชาติของท้องถิ่น

การปรับใช้ในอนาคต

การจัดการทรัพยากรโดยท้องถิ่น ควรเพิ่มเติมกระบวนการ ดังต่อไปนี้

- การกระตุ้นสำนึกของท้องถิ่นด้วยการเดิน “ย้อนอดีต” หรือการใช้มิติประวัติศาสตร์สามารถช่วยสร้างสำนึกร่วมหรือกระตุ้นกระบวนการมีส่วนร่วมได้ และเป็นการนำความรู้เชิงปฏิบัติของเดิม “ในอดีต” มาปรับใช้ในสถานการณ์ใหม่ด้วย
- การวิเคราะห์ “ระบบทรัพยากร” ด้วยเครื่องมือทั้งที่เป็น แผนผัง แผนภูมิ หรือแม้แต่เครื่องมือสมัยใหม่ เช่น เครื่องวัดพิกัด GPS ช่วยทำให้เห็นภาพ (Visualization) ร่วมกัน
- การสร้างความร่วมมือกับภาคีที่เกี่ยวข้อง ทั้งที่เป็นองค์กรชุมชน หน่วยงานหรือบริษัทเอกชน เนื่องจากการแก้ไขปัญหาการจัดการทรัพยากรต้องดำเนินการร่วมกัน
- การกำหนดขอบเขตของประเด็นปัญหาอย่างเหมาะสม ซึ่งจะส่งผลโดยตรงต่อการวิเคราะห์กลุ่มผู้มีส่วนได้-ส่วนเสีย การวิเคราะห์กลุ่มผู้มีส่วนได้-ส่วนเสีย ควรครอบคลุม องค์กรในระดับท้องถิ่น-ความสัมพันธ์ทางสังคมหลายรูปแบบ, หน่วยงานรับผิดชอบ (Line agency) ต่างๆ ทั้งนี้พยายามสร้างแรงจูงใจให้ธุรกิจเอกชนเข้ามามีบทบาทอย่างสำคัญร่วมด้วย

สรุปและข้อเสนอแนะ: แนวทางปฏิบัติในการจัดการทรัพยากรโดยชุมชน

1. ระดับท้องถิ่น

ด้านบทบาท ความรับผิดชอบ

1) บทบาทของท้องถิ่นมีความสำคัญ ท้องถิ่นควรริเริ่มก่อนและพัฒนาต่อยอดงานจากระดับพื้นที่สู่ระดับจังหวัด สู่กลไกของคณะกรรมการรูปแบบต่างๆ ในระดับภาคด้วย โดยเน้นที่การวางแผนปฏิบัติการและผังการใช้ที่ดินระยะยาว

2) ความตระหนักรู้และความพร้อมของชุมชนในการรับมือกับภาวะความเปลี่ยนแปลงและระบบของชุมชนในการจัดการ-แก้ไขปัญหา

การสร้างการมีส่วนร่วม

1) ความรู้ตัวตน ของคนท้องถิ่นเป็นปัจจัยสำคัญในการแสวงหาทางออกของปัญหาการจัดการทรัพยากรที่มีอยู่ปัจจุบัน

2) ประเด็นการมีส่วนร่วมของชุมชน ท้องถิ่นเป็นสิ่งสำคัญ การมีพื้นฐานการมีส่วนร่วมของกลุ่มผู้ใช้ช่วยให้แนวทางแก้ไข ข้อเสนอทางออกปฏิบัติได้จริง

3) การยกระดับ-ขยายผลของการจัดการทรัพยากรให้มีขอบเขต (กายภาพ) กว้างมากขึ้นและครอบคลุม

กลุ่มผู้เกี่ยวข้องที่หลากหลายขึ้น

ด้านความรู้ การเรียนรู้

1) การจัดการทรัพยากรที่ชุมชนปฏิบัติอยู่ ไม่ได้เริ่มด้วยการเอาชนะธรรมชาติ แต่โอนอ่อนผ่อนตามธรรมชาติ ด้วยการนำเงื่อนไขและข้อจำกัดทางธรรมชาติ มาวางยุทธศาสตร์เพื่อจัดปรับ (ตนเอง) และการปรับวิธีการผลิตของตนเอง

2) มีการใช้ความรู้ที่มาจากรากฐานทางสังคมเดิมเช่น ความรู้ทาง “นิเวศท้องถิ่น” และเทคโนโลยีที่เหมาะสมกับท้องถิ่นในการดัดแปลงและปรับปรุงการใช้ จัดการทรัพยากรธรรมชาติ

3) การจัดการทรัพยากรในระดับพื้นที่ ชุมชนใช้ความรู้ ประสบการณ์และข้อมูลของตนเอง หากงานขยายขอบเขตจำเป็นต้องได้รับการสนับสนุนจากกลไกอนุกรรมการฯ ที่มีข้อมูลที่กว้างออกไป เช่น ข้อมูลน้ำท่าของลำน้ำ ข้อมูลการบริหาร จัดการระบบชลประทานที่เป็นภาพใหญ่

4) การศึกษา-วิเคราะห์ข้อมูลเกี่ยวกับลุ่มน้ำต้องเลือกขอบเขตการศึกษาให้เชื่อมโยงอย่างเป็นระบบที่สามารถครอบคลุมได้ทั้งขอบเขตในระดับพื้นที่และที่กว้างกว่า ดังนั้นการเลือก “หน่วยศึกษา” ให้เหมาะสมจึงเป็นสิ่งสำคัญ

5) ข้อมูลคุณภาพน้ำมีความสำคัญในการจัดการน้ำของชุมชน เนื่องจากระบบการผลิตในพื้นที่ศึกษาส่วนใหญ่มีการใช้สารเคมีมากพอควร ซึ่งจะชะล้างลงสู่แหล่งน้ำต่างๆ อาจส่งผลกระทบต่อคุณภาพของแหล่งน้ำในอนาคต

2. ระดับหน่วยงานรับผิดชอบ (Line agency)

1) ลดความระแวง และความไม่เข้าใจกัน ควรใช้แนวทางข้อเสนอเชิงสร้างสรรค์เพื่อสร้าง “พื้นที่ร่วม” ทั้งนี้เพื่อให้เกิดการแก้ปัญหาเชิงบูรณาการ

2) ความร่วมมือระหว่างหน่วยงาน การใช้ข้อมูลร่วมกัน การประสานงานกันระหว่างเจ้าของปัญหากับหน่วยงานรับผิดชอบเป็นองค์ประกอบสำคัญของการจัดการ

3) ให้การสนับสนุนการคิดริเริ่ม ของชาวบ้าน เช่น การนำเอาความรู้ เรื่อง การจัดการน้ำในระดับชุมชน ที่มีตัวอย่างการศึกษา ในหลายพื้นที่ มาใช้ประโยชน์

4) การจัดการทรัพยากรโดยชุมชนบางเงื่อนไขต้องการการใช้ความรู้ เทคโนโลยีของหน่วยงานรับผิดชอบ (Line agency) เช่น การทำทำนบ และเขื่อนขนาดเล็กจะช่วยเพิ่มประสิทธิภาพของระบบการผลิตของพื้นที่ได้

อ้างอิง

- Chambers, Robert and Gordon Conway. (1992). Sustainable Rural Livelihoods: Practical Concepts for the 21st Century, IDS Discussion Paper No. 296, Brighton: IDS.
- Farrington, J., et al. (1999). "Sustainable Livelihoods in Practice: Early Applications of Concepts in Rural Areas", Natural Resource Perspectives, No. 42, London: ODI.
- Montree Chantawong et.al. (2002). Water Privatization in Thailand. Bangkok: Foundation for Ecological Recovery.
- Shigeharu Tanabe. (1994). Ecology and Practical Technology : Peasant Farming Systems in Thailand. Bangkok: White Lotus.

Suriya Smuttkupt, et al. (1994). Flood Stress in the Four Lower Mekong Basin (LMB) Provinces: A Rapid Appraisal of Flood Stress among Northeastern Peasants. Nakhon Ratchasima, Thailand: Suranaree University of Technology.

เซาวลิตร์ บุญญชิต บรรณาธิการ, วันทนา ศิวะ เขียน, ศิริลักษณ์ มานะวงศ์ เจริญ แปล. (2546). **สงครามน้ำ : การเปลี่ยนถ่ายอำนาจจากชุมชนสู่เอกชน มลภาวะและผลประโยชน์**. กรุงเทพฯ: สวนเงินมีมา.

แพร่พรรณ เหมวรรณ. (2552). บทควมวิชาการ ระบบสารสนเทศภูมิศาสตร์อย่างมีส่วนร่วม (Participatory GIS) เพื่อการหมายแนวเขตพื้นที่ผ่อนปรนของชุมชนบนที่สูง ภายใต้โครงการจัดการ พื้นที่คุ้มครองอย่างมีส่วนร่วม อุทยานแห่งชาติดอยภูคา จังหวัดน่าน (Joint Management of Protected Area : JoMPA Phu Kha National Park, Nan Province).

แมน ปุโรทกานนท์. (2550). **การจัดการน้ำเชิงบูรณาการ : ทำได้จริงหรือเป็นเพียงจินตนาการ**. เอกสารประกอบสัมมนา การมีส่วนร่วมของท้องถิ่นในการบริหารจัดการทรัพยากรน้ำแบบบูรณาการ Thai-Water Partnership (TWP), กรุงเทพฯ.

ยศ สันตสมบัติ. (2539). **ท่าเกวียน : บทวิเคราะห์เบื้องต้นว่าด้วยการปรับตัวของชุมชนชาวนาไทย ท่ามกลางการปิดล้อมของวัฒนธรรมอุตสาหกรรม**. กรุงเทพฯ: คปไฟ.

ศูนย์พัฒนากิจกรรมภาคพลเมืองปราชญ์บุรี. (2550). **การจัดการน้ำโดยการมีส่วนร่วมของท้องถิ่น : แนวคิดและกระบวนการทำงาน (ฉบับผู้ปฏิบัติงาน)**, เอกสารแนะนำ. กรุงเทพฯ.

สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา. (2549). **แนวคิดและกระบวนการจัดการน้ำโดยการมีส่วนร่วมของท้องถิ่น**; เอกสารประกอบการอบรมเชิงปฏิบัติการการจัดการน้ำโดยการมีส่วนร่วมของท้องถิ่น, กรุงเทพฯ.

สุริยา สมุทคุปต์ และคณะ. (2536). **จากยอดห้วยถึงบุญบึง: สิทธิอำนาจและระบบการจัดการทรัพยากรพื้นบ้านของชาวนาอีสาน**. นครราชสีมา: โครงการจัดตั้งพิพิธภัณฑ์ทางมานุษยวิทยาของอีสาน, สำนักวิชาเทคโนโลยีสังคม. มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีสุรนารี.

อานันท์ กาญจนพันธ์. (2544). **วิธีคิดเชิงซ้อนในการวิจัยชุมชน: พลวัตและศักยภาพของชุมชนในการพัฒนา**. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.

.....

สิทธิชุมชนอีสานยุคแอ่งอิงทรัพยากร¹

สนั่น ชูสกุล

ผู้อำนวยการโครงการทามมูล

หัวหน้าโครงการวิจัยสิทธิชุมชนภาคอีสาน

บทนำ

มนุษย์ทุกผู้ทุกนาม ทุกยุคทุกสมัย มีสัญชาตญาณแห่งการดิ้นรนเพื่อความอยู่รอด ซึ่งเป็นพื้นฐานเดียวกับสิ่งมีชีวิตทุกอย่างในโลก มนุษย์ยังมีสำนึกของการแสวงหาชีวิตที่ดีกว่า ความใฝ่ฝันถึงอิสรภาพ ไม่ถูกจองจำ ไร้ดินาหาเร้น เอรัดเอาเปรียบ มนุษย์ต่อสู้กับความไม่แน่นอนของธรรมชาติด้วยการคิดค้นเครื่องมือที่จะควบคุม ดัดแปลงธรรมชาติเพื่อการได้มาซึ่งปัจจัยดำรงชีพ มนุษย์ยังเรียนรู้เพื่อปรับตัวให้เข้ากับกฎเกณฑ์ทางธรรมชาติ บางด้านที่ตนไม่อาจควบคุม จากสังคมล่าสัตว์ เร่ร่อน ยกระดับมาเป็นสังคมกสิกรรม เพาะปลูก เลี้ยงสัตว์ ผลิตปัจจัยดำรงชีพด้วยตนเอง ความรู้ความชำนาญที่เกิดขึ้นจากการปฏิบัติทดลองถูกทำซ้ำ ทบทวนแก้ไข สรุปลงสอน สืบสืบทอดกันมา

มนุษย์เป็นสัตว์สังคม อยู่ร่วมกันเป็นกลุ่ม เป็นชุมชน เพื่อสร้างความมั่นคงปลอดภัย สร้างหลักประกัน การอยู่รอดร่วมกัน เกิดการเรียนรู้ในการอยู่ร่วม ความขัดแย้ง อิจฉาริษยา โกรธเกลียด อยากมีอยากได้ ความ ลุ่มหลงซึ่งมีอยู่ในหมู่มนุษย์นำมาซึ่งการกดขี่ข่มเหงเอารัดเอาเปรียบกันและกัน เกิดการแย่งชิงเบียดเบียน เช่นฆ่า และความแตกแยก แต่ความจำเป็นในการอยู่ร่วมกันเป็นสิ่งจำเป็นและสำคัญว่า มนุษย์จึงได้สร้าง แบบแผนในการแก้ความขัดแย้ง แบบแผนในการแบ่งปันจัดสรรสิ่งที่ได้มาให้สมาชิกตามฐานะที่แต่ละคนพึงมี พึ่งได้ เป็นแบบแผนที่สมาชิกทุกคนยอมรับร่วมกัน ขณะเดียวกันมนุษย์ยังมีสำนึกที่ดีงาม การช่วยเหลือเกื้อกูล พึ่งพาอาศัย ความรักความผูกพันความสามัคคีในหมู่คณะและความเอื้ออาทรต่อกัน สิ่งนี้ก็ถักทอขึ้นมาเป็น แบบแผนของการอยู่ร่วมของมนุษย์เช่นเดียวกัน “แบบแผน” ต่าง ๆ ที่มนุษย์สร้างขึ้นเพื่อการอยู่ร่วมกันได้กำหนด ขอบเขตของอำนาจและหน้าที่ของแต่ละคนซึ่งต่อมาเราเรียกกันว่า “สิทธิ” นั่นเอง

สิทธิเป็นสิ่งที่จรรโลงสายสัมพันธ์และการพึ่งพิงระหว่างสมาชิกของชุมชนเอาไว้ สิทธิเป็นรากเหง้าของ ความเป็นกลุ่ม เป็นชุมชน เป็นกฎเกณฑ์ที่ไม่เป็นลายลักษณ์อักษรแต่มิใช่น่าหนักมากกว่ากฎหมายหรือนโยบาย สาธารณะทั้งปวง (ยศ สันติสมบัติ, 2539)

“สิทธิ” แปลว่า “อำนาจอันชอบธรรม” (ราชบัณฑิตยสถาน, 2525) ความสนใจศึกษาเรื่องสิทธิในสังคม ไทยอาจเป็นไปตามความเคลื่อนไหวทางวิชาการของสังคมตะวันตก ซึ่งตามแนวคิดตะวันตกให้ความสำคัญกับ

¹ บทสังเคราะห์งานวิจัยสิทธิชุมชนภาคอีสาน โครงการสิทธิชุมชนศึกษา (2549) ศ.เสนห์ จามริก หัวหน้าโครงการ

สิทธิของปัจเจกชนอันเป็นฐานทางปรัชญาของระบอบประชาธิปไตยเสรีนิยม และระบบกรรมสิทธิ์ส่วนบุคคลอันเป็นหัวใจของระบบเศรษฐกิจทุนนิยม แต่ในบริบทสังคมไทยและสังคมตะวันออก ระบบสิทธิวางอยู่บนพื้นฐานของชีวิตรวมหมู่ของชุมชน มีการให้คุณค่าและเคารพใน “ส่วนรวม” และ “กรรมสิทธิ์ร่วม” ของชุมชนเป็นสิ่งสำคัญ ดังนั้นระบบสิทธิในสังคมของเราจึงต้องเรียกว่า “สิทธิชุมชน”

“สิทธิชุมชน” เป็นวาทกรรมที่เกิดขึ้นเมื่อไม่นานมานี้ แต่แท้ที่จริงแล้ว “สิทธิชุมชน” เป็นอุดมการณ์ที่แนบแน่นกับวิถีชีวิตและวัฒนธรรมชุมชนมาอย่างยาวนาน (ชลธิรา สัตยาวัฒนา, 2546) และยังเป็นพลังยึดเหนี่ยวสำคัญของชุมชนในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ ดิน น้ำ ป่า และกำกับอยู่ในทุกระบบของชุมชน ระบบเศรษฐกิจ ระบบการดูแลสุขภาพ ระบบการศึกษา ระบบการปกครอง ระบบยุติธรรม วัฒนธรรมประเพณีของชุมชน ฯลฯ ในระบบเหล่านี้ ชุมชนได้สร้าง “ข้อตกลงร่วม” หรือระเบียบกฎเกณฑ์ที่เป็นที่เข้าใจและยอมรับกันของสมาชิกชุมชน กฎเกณฑ์เหล่านี้ล้วนวางอยู่บนพื้นฐานของ คุณธรรมอันเป็นคุณค่าที่สมาชิกชุมชนยึดเป็นคุณค่าร่วมกันและศีลธรรมทางศาสนา มีบทลงโทษแก่ผู้ฝ่าฝืน และมีกลไกการจัดการที่แน่นอน

ขณะเดียวกัน ชุมชนก็ดำรงอยู่ในสังคมใหญ่ ภายใต้อำนาจรัฐ และอยู่ท่ามกลางระบบเศรษฐกิจการตลาด ความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนกับอำนาจภายนอกก็เป็นระบบสิทธิหนึ่งเช่นกัน ท่ามกลางความสัมพันธ์กับฝ่ายต่างๆ ในสังคมใหญ่ “สิทธิของชุมชน” จะมีมากขึ้นอยู่กับศักยภาพของชุมชนที่จะถ่วงดุลกับภายนอก และยังขึ้นอยู่กับโอกาสตามกฎหมายของประเทศและภาวะของสังคมที่จะเปิดโอกาสให้ชุมชนได้แสดงตัวตน มีระบบการจัดการทรัพยากรของตนเองหรือการกำหนดทิศทางการพัฒนาโดยตัวเองได้มากน้อยแค่ไหน และข้อสรุปอันสำคัญที่ชี้ให้เห็นพลังที่แท้จริงของสิทธิชุมชนก็คือ “เรื่องสิทธิไม่ได้เกิดขึ้นมาเพียงเพราะการอุปถัมภ์รับรองทางกฎหมายของรัฐเท่านั้น หากโดยแท้จริงเป็นผลสืบเนื่องมาจากการเกิดกลุ่ม เกิดการรวมตัวของกลุ่มชนเป็นชุมชนที่มีอัตลักษณ์ หรือสำนึกความเป็นตัวตนร่วมกัน และที่สุดก็มีพลังความสามารถเพียงพอที่จะจัดตั้งระบบสิทธินั้นให้เป็นจริงเป็นที่ยอมรับนับถือของสังคมวงกว้างได้ (เสนห์ จามริก, 2547)

คุณภาพของสิทธิภายในของชุมชน และดุลอำนาจระหว่างชุมชนกับอำนาจภายนอกปรับเปลี่ยนอยู่ตลอดเวลาขึ้นอยู่กับบริบททางสังคมที่เปลี่ยนแปลงไป ท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วรุนแรงของสังคมไทยและสังคมโลกในปัจจุบันซึ่งเป็นการขับเคลื่อนโดยระบบเศรษฐกิจทุนนิยมเสรีอันเป็นแบบแผนการพัฒนาระแสหลักของสังคมโลกเวลานี้ ได้ก่อผลกระทบต่อชุมชนท้องถิ่นอย่างลึกซึ้งรุนแรง ทั้งด้านความเสื่อมโทรมของทรัพยากรที่ถูกใช้แบบล้างผลาญ เกิดความเหลื่อมล้ำทางรายได้ ช่องว่างระหว่างเมืองกับชนบท คนรวยกับคนจน วิถีชีวิตอันดีงามของชุมชนท้องถิ่นชนบทและชนกลุ่มน้อยถูกบั่นทอนและคุกคาม และเกิดปัญหาทางสังคมอีกนานาประการที่แก้ยากขึ้นทุกวัน สถานการณ์ใหม่นี้ก่อให้เกิดการละเมิดสิทธิชุมชนมากมาย เกิดความขัดแย้งระหว่างชุมชนกับรัฐและทุนและยังกระตุ้นให้คนภายในชุมชนและท้องถิ่นขัดแย้งกันเองอย่างหนัก ภาคชุมชนได้ลุกขึ้นมาเคลื่อนไหวต่อต้าน ต่อสู้ ต่อรอง เพื่อปรับดุลความสัมพันธ์ทางอำนาจกับภายนอก ขณะเดียวกันก็เกิดการปรับตัวเอง สร้างความเข้มแข็งสร้างภูมิคุ้มกันภายใน ความเคลื่อนไหวเหล่านี้อาจนำมาซึ่งชัยชนะหรือความพ่ายแพ้ ปนเปื้อนไปด้วยความน้ำตาและหยดเลือด แต่เป็นปฏิบัติการที่ได้ให้บทเรียนและความรู้ใหม่ๆ ให้กับสังคมในการแสวงหาทางเลือกเพื่อชีวิตที่ดีกว่าในวันข้างหน้า

โครงการสิทธิชุมชนภาคอีสานได้ร่วมสร้างกระบวนการเรียนรู้ในเรื่องสิทธิชุมชนร่วมกับชาวบ้านที่กำลัง

ปฏิบัติการอย่างเข้มข้นในการแก้ปัญหาการถูกละเมิดสิทธิจากโครงการพัฒนาของรัฐในระหว่างปี 2545-2549 โดยมุ่งตอบโจทย์ที่ว่า ท่ามกลางปัญหาปัจจุบัน “ชุมชนท้องถิ่นจะพัฒนาความสามารถในการใช้สิทธิจัดการทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืนได้อย่างไร” ทั้งด้านการปรับตัวพัฒนาภายในชุมชนโดยเฉพาะการหาทางเลือกในการจัดการทรัพยากรอย่างยั่งยืน และด้านการเคลื่อนไหวต่อภายนอก

งานวิจัยยังมุ่งแสวงหาแนวทางที่เหมาะสมในการส่งเสริมสนับสนุนการเรียนรู้และการใช้สิทธิชุมชน โดยดำเนินการ**พื้นที่ลุ่มน้ำมูน** ซึ่งเกิดความขัดแย้งเรื่องการจัดการน้ำในโครงการโขงชีมูลโดยเฉพาะที่เขื่อนราษีไศล และเขื่อนห้วยนา จังหวัดศรีสะเกษ **พื้นที่ลุ่มน้ำชี** จังหวัดขอนแก่น มหาสารคาม ร้อยเอ็ด กาฬสินธุ์และยโสธร ซึ่งระบบน้ำตามธรรมชาติเกิดผลกระทบจากการสร้างเขื่อนและการดูทราย มีทั้งปัญหาน้ำท่วม น้ำแล้งและน้ำเสีย และ**พื้นที่บ้านโนนปากก่อ** จังหวัดมุกดาหาร ที่มีการประกาศพื้นที่เขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าภูสีฐานทับที่อยู่อาศัยและที่ทำกิน

ทีมวิจัยซึ่งประกอบด้วยนักวิจัยชาวบ้านร่วมกับนักวิจัยจากภายนอกชุมชนได้ร่วมกันศึกษารวบรวมองค์ความรู้ด้านต่างๆ ของชุมชน จัดกระบวนการเรียนรู้เรื่องสิทธิชุมชนซึ่งอิงหลักการตามบทบัญญัติของรัฐธรรมนูญ ร่วมปฏิบัติการสิทธิตามกระบวนการแก้ปัญหาที่ดำเนินอยู่และมีการคิดค้นทางเลือกใหม่ๆ ในการแก้ปัญหาตามหลักสันติวิธีและการพัฒนาตามแนวคิดวัฒนธรรมชุมชน สรุปบทเรียนจากการปฏิบัติ รวบรวมเรียบเรียงรายงานเป็นผลการวิจัย

ข้อค้นพบจากการวิจัย

2.1 ภูมิหลัง

ภาคอีสานเป็นอาณาบริเวณซึ่งมีการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์มาอย่างยาวนาน ตามหลักฐานทางประวัติศาสตร์และโบราณคดีปรากฏการตั้งชุมชนโบราณอายุสามพันกว่าปีทั้งในบริเวณแอ่งสกลนครและแอ่งโคราช มีแบบแผนการทำมาหากินโดยใช้ทรัพยากรที่มีอยู่ เช่น การดัดแปลง การปั้นหม้อ การถลุงเหล็กทำนาทำไร่ มีหลักฐานว่าชุมชนอีสานติดต่อค้าขายแลกเปลี่ยนและรับวัฒนธรรมอื่นมาผสมผสานกับวัฒนธรรมพื้นบ้านตนตลอดมา ความก้าวหน้าทางวิทยาการในร่องรอยทางโบราณคดีแสดงให้เห็นว่าชุมชนอีสานในหลายพื้นที่มีพัฒนาการเป็นเมืองที่มั่นคง และเป็น “รัฐ” มาก่อน (ศรีศักร วัลลิโภดม, 2533) มีการตั้งชุมชนในพื้นที่แอ่งบริเวณใกล้ลำสาขาของแม่น้ำหลัก มีการขุดคูน้ำคันดินรอบชุมชนเพื่อการจัดการน้ำมาตั้งแต่ยุคทวารวดี (พุทธศตวรรษที่ 9-11) ในยุควัฒนธรรมเขมร (พุทธศตวรรษที่ 12-19) มีการขุดแหล่งน้ำหรือ “บาราย” คู่กับการสร้างปราสาทหินกระจายอยู่ทั่วภาคอีสาน แบบแผนทั่วไปของการตั้งชุมชนของคนอีสานเลือกทำเลที่ปลอดภัยจากอุทกภัย จึงเลือกพื้นที่ “เนิน” สำหรับตั้งหมู่บ้าน มี “น้ำ” เป็นลำน้ำเล็กหรือบึงน้ำธรรมชาติเพื่อการใช้สอย และมีที่ดินที่เหมาะสมจะบุกเบิกในการทำ “นา” จึงกล่าวได้ว่าปัจจัยสำคัญในการตั้งชุมชนก็คือ “นา-น้ำ-เนิน” นอกเหนือจากนั้นก็อาจจะเป็นแหล่งทรัพยากรเฉพาะด้าน เช่น เกลือ และโลหะ (ธาดา สุทธิธรรม, 2543: 49-50) การตั้งชุมชนของคนอีสานคำนึงถึงระบบนิเวศน์เป็นฐานคิดสำคัญ และมีการปรับปรุงดัดแปลงธรรมชาติให้รับใช้ตนตามสภาพความจำเป็นแก่การยังชีพและความอยู่รอดร่วมกันของคนทั้งชุมชน ต่อมาเมื่อมีการจัดเขตการใช้ทรัพยากร

ออกเป็น 5 เขต คือ เขตบ้าน, เขตนาและแหล่งน้ำ, เขตหัวไร่ปลายนาลำสำหรับพืชผักและไม่ใช้สอย, เขตโคกสำหรับเลี้ยงสัตว์ (ต่อมาเป็นที่ที่ถูกรุกโดยพืชไร่) และเขตป่าดงเพื่อการใช้สอย (บำรุง บุญปัญญา, 2549) ในการตั้งชุมชนหมู่บ้าน ต้องมีการตั้งศาลปู่ตาเป็นสถาบันความร่วมมือในผีบรรพบุรุษผู้บุกเบิกตั้งบ้านซึ่งเป็นเครื่องมือสำคัญในการยึดเหนี่ยวคนให้อยู่รวมอย่างกลมเกลียว ตั้งศาลอยู่บนที่ดอนที่มีป่าหนาแน่น มีการตั้ง “หลักบ้าน” (ป้อมบ้าน สะดือบ้าน) อันเป็นเสมือนหัวใจของบ้านและเราอาจถือเป็นการ “ประกาศสิทธิ์” ของการตั้งหมู่บ้านซึ่งมีผีหลักเมืองเป็นผู้ทรงสิทธิ์นั้นในการดูแลคุ้มครองผู้คนและทรัพย์สินให้ปลอดภัยจากภัยอันตราย มีการตั้งวัดเป็นสถาบันขัดเกลาหล่อหลอมทางศีลธรรมและที่พึ่งทางใจของชาวบ้าน

ในยุคประวัติศาสตร์ ชุมชนอีสานดำรงอยู่ท่ามกลางการแผ่ขยายอิทธิพลทางการเมืองของรัฐศักดินา เขมร สยาม และลาว ซึ่งมีเป้าหมายสำคัญอยู่ที่การระดมแรงงานไพร่-เชลย และส่วย-ภาษี ไปสร้างความมั่งคั่งแก่ราชธานี บรรยายากศของการศึกสงครามแย่งชิงความเป็นใหญ่ระหว่างราชอาณาจักรต่างๆ และการช่วงชิงสร้างดุลอำนาจระหว่างเมืองหลวงและหัวเมืองต่างๆ ชุมชนซึ่งเป็นแหล่งผลิตกำลังแรงงานล้วนอยู่ในเป้าหมายของการครอบงำควบคุมกะเกณฑ์ไปเป็นแรงงานไพร่รับใช้กษัตริย์และมูลนายและการเก็บส่วยภาษี การอพยพโยกย้ายชุมชนเพื่อหนีภัยสงคราม...การกวาดต้อนผู้คนไปเป็นเชลย...การขยายเครือข่ายและการจัดระเบียบเมืองขึ้นของเมืองที่สะสมอำนาจได้ระดับหนึ่ง รวมทั้งการหนีภัยโจรผู้ร้าย ทุพภิกขภัย โรคระบาดและผีสาป คางลาย เหตุเหล่านี้ทำให้ชุมชนในภูมิภาคแห่งนี้ต้องโยกย้ายถิ่นอยู่เสมอ จึงปรากฏชุมชนของกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ หลากหลายอาศัยอยู่ในภาคอีสานปัจจุบัน ทั้ง ลาว เขมร กวย เยอ ย้อ ไย๋ แส็ก ผู้ไท ไทโคราช เวียดนาม และคนจีนซึ่งเริ่มเข้ามาค้าขายในภาคอีสานในสมัยรัชกาลที่สาม

อย่างไรก็ดี ชุมชนอีสานที่มีฐานทรัพยากร ดิน น้ำ ป่า อุดมสมบูรณ์ และในทางการเมืองสามารถรักษาดุลอำนาจกับเมืองหลวงไว้ได้ก็เกิดมีพัฒนาการ ขยายประชากรและการทำมาหากินอย่างมั่นคง ชุมชนระดับบ้านได้รับการสถาปนาเป็นเมือง เมื่อสงครามแย่งชิงกำลังคนสงบลงในช่วงรัตนโกสินทร์ตอนต้น ชุมชนอีสานได้มีโอกาสพัฒนาตนเอง มีการสั่งสมทางวัฒนธรรมและจารีตประเพณีที่ต่อยอดจากรากเหง้าดั้งเดิมและมีแบบแผนมีอัตลักษณ์ของตนอย่างเด่นชัด เป็นวัฒนธรรมชุมชนที่ปมเพาะขึ้นบนฐานทรัพยากรที่มีอย่างเพียงพอ การพึ่งตนเอง การเคารพต่อธรรมชาติ และหลักศีลธรรมทางพุทธศาสนา

การแผ้วถางเข้ามาของเศรษฐกิจการค้าหลังสนธิสัญญาบาวริง (2398) การขยายตัวของพื้นที่ทำนาในภาคกลางและการค้าซึ่งบุกเบิกโดยคนจีน ได้ชักจูงให้ชุมชนอีสานเข้าร่วมในระบบเศรษฐกิจทุนนิยม นับแต่การส่งแรงงานไปรับจ้างในภาคกลาง เกิดขบวนการนายฮ้อยต้อนควายไปขายภาคกลาง นโยบายรัฐเปลี่ยนส่วยและการเกณฑ์แรงงานเป็นการเก็บเป็นเงินค่าหัวสร้างแรงกดดันแก่ชุมชน การปฏิรูปการปกครองของรัชกาลที่ 5 โดยรวบอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลางและส่งเจ้านายมาปกครอง เหล่านี้ได้สั่งสมความขัดแย้งจนชาวอีสานต้องก่อกบฏผีบุญในปี 2444 และเกิดขึ้นอีกหลายครั้ง ทุกครั้งต้องพ่ายแก่กองกำลังและอาวุธที่เหนือกว่าของฝ่ายรัฐ แต่ก็สะท้อนให้เห็นอย่างสำคัญว่า ชุมชนอีสานแต่เดิมนั้นมีสำนึกอิสระ ยึดถือในสิทธิอำนาจและการปกครองตนเองตามลักษณะบริบทท้องถิ่นคือชาติพันธุ์ ภาษา วัฒนธรรมและจารีตประเพณีที่มีลักษณะเฉพาะของตนอย่างเข้มข้นพอสมควร ดังที่กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม ข้าหลวงใหญ่มณฑลลาวพวนเคยทูลแด่กรมพระยาดำรงราชานุภาพเมื่อวันที่ 1 พฤศจิกายน 2437 ว่า “ชาวตะวันออกเฉียงเหนือนั้นก็เป็นที่เข้าใจกันว่าพวกเขา

พร้อมเสมอที่จะตายเพื่อปกป้องระบบการปกครองและเขตแดนที่เขามีอยู่” (เดช บุญนาค, 2548)

100 ปีต่อมา รัฐสยามได้สถาปนาอำนาจการปกครองเหนือดินแดนอีสานได้อย่างเด็ดขาด พร้อมกับอำนาจครอบครองทรัพยากร จัดการให้เป็นทรัพยากรสินส่วนบุคคลเพื่อตอบสนองการเติบโตของเศรษฐกิจทุนนิยม การแข่งขันแรงงานในรูปของการเกณฑ์แรงงานไพร่และกวาดต้อนเชลยเปลี่ยนมาเป็นการขูดรีดส่วนเกินจากสินค้าเกษตรและการจ้างแรงงานที่หนักภาคเกษตรมาสู่โรงงานด้วยราคาถูก ส่วยสาอากรและค่าหัวเปลี่ยนมาเป็นระบบเก็บภาษีอันแยบยล การมาถึงของระบอบการเมืองประชาธิปไตยแบบตัวแทนหลังปี 2475 ได้เปิดช่องทางให้ตัวแทนจากภาคอีสานเข้าไปมีปากมีเสียงเรียกร้องความเป็นธรรมให้แก่ชุมชนชาวอีสาน แต่ถูกปราบปรามอย่างทารุณด้วยน้ำมือของรัฐสมัยใหม่ ชาวอีสานส่วนหนึ่งเข้าร่วมการต่อสู้เพื่อโค่นล้มอำนาจรัฐกับพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทยระหว่างปี 2504–2526 ด้วยเหตุผลของการถูกกดขี่จากอำนาจรัฐและการถูกขูดรีดจากนายทุน ทศวรรษต่อมา ชุมชนอีสานภายใต้นโยบายเปลี่ยนสนามรบเป็นสนามการค้าและการนำพาประเทศไทยไปสู่ความเป็นนิคม อีสานเดือดเกิดสงครามแย่งชิงทรัพยากร ดิน น้ำ ป่า ชาวอีสานได้รวมตัวลุกขึ้นต่อสู้ด้วยสันติวิธี ใช้สิทธิประชาธิปไตยทางตรง เกิดกระบวนการเรียนรู้ใหม่ๆ เพื่อแสวงหาทางเลือกในการแก้ปัญหา เช่น การต่อสู้เพื่อสิทธิในการตั้งถิ่นฐานและที่ดินทำกินในกรณีโครงการ คจก. (2533–2535) ต่อสู้เพื่อสิทธิในอาชีพในกรณีคัดค้าน พ.ร.บ.สภาการเกษตรแห่งชาติ (2534–2535) การจัดตั้งและการเคลื่อนไหวเรื่องป่าชุมชน การทำเกษตรผสมผสาน การคัดค้านการสร้างเขื่อนและการยืนยันสิทธิครอบครองและใช้ประโยชน์ตามจารีตประเพณีในที่ดินที่ได้รับผลกระทบ การคัดค้านการทำเหมืองเกลือโดยบริษัทต่างชาติ การเคลื่อนไหวเฉพาะเรื่องเฉพาะพื้นที่เริ่มถักทอขึ้นเป็นเครือข่าย และการหาพันธมิตรสนับสนุนอย่างกว้างขวาง ท่ามกลางการเคลื่อนไหวอย่างเข้มข้นนี้ ในระยะทศวรรษที่ผ่านมาได้เกิดวาทกรรมหนึ่งขึ้นในสังคมไทย เป็นวาทกรรมที่ทรงพลังยิ่ง...สิทธิชุมชน

“สิทธิชุมชนอีสาน” เกิดขึ้นตั้งแต่เขาเริ่มปักหลักไม่มั่งคั่งลงเป็น “บ๊อบบ้าน” การต่อสู้กับธรรมชาติและการต่อสู้ทางสังคมมาทุกยุคสมัยประวัติศาสตร์ได้สั่งสมบทเรียนสำคัญไว้ให้เราศึกษา สืบทอดและพัฒนาต่อไป

2.2 สิทธิชุมชนอีสาน

2.2.1) ระบบสิทธิของชุมชนอีสานก่อเกิดบนรากฐานของวัฒนธรรมชุมชน อันเกิดจากการต่อสู้ อยู่ร่วมอย่างกลมกลืนกับธรรมชาติ บนฐานทรัพยากรที่อุดมสมบูรณ์ในอดีต ชีวิตรวมหมู่ของผู้คนบนฐานกลุ่มเครือญาติ กลุ่มบ้าน และมีเครือข่ายความสัมพันธ์ในท้องถิ่นบนฐานนิเวศน์และวัฒนธรรมเดียวกัน เกิดการเรียนรู้ร่วมกัน ที่จะสร้างให้ชุมชนเป็นที่อยู่อาศัยที่ปลอดภัย มั่นคง อยู่รอดด้วยกัน ท่ามกลางสถานการณ์ที่เปลี่ยนแปลงไปตามห้วงเวลา ก่อเกิดเป็นแบบแผนของ “ความรู้” ในการจัดการทรัพยากร แบบแผนการทำมาหากินและแบบแผนการดำเนินชีวิต เกิดจารีตประเพณีเป็นกฎระเบียบไม่เป็นลายลักษณ์อักษรแต่แฝงอยู่ในระบบของชีวิตชุมชน สำหรับ “จัดระเบียบความสัมพันธ์เชิงอำนาจ” ของสมาชิกชุมชนและดูแลให้เกิดความสงบสันติของการอยู่ร่วมกัน ถือเป็น “ระบบสิทธิ” ซึ่งวางอยู่บนหลักแห่งศีลธรรม ซึ่งให้คุณค่ากับการมอบต่อธรรมชาติ เชื่อในความศักดิ์สิทธิ์ของสิ่งเหนือธรรมชาติและเคารพคุณค่าของคน คุณค่าของการพึ่งตนเอง การพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน ความเอื้ออาทร ความสมถะ การมีจิตสำนึกเพื่อ “ส่วนรวม” การประนีประนอมประสานประโยชน์

ไม่นิยมความรุนแรง มี “สถาบัน” ที่ทำหน้าที่ดูแล ปลูกฝัง สืบทอดคุณค่าเหล่านี้ คือ สถาบันครอบครัว สถาบันเครือญาติ สถาบันผู้อาวุโส สถาบันศาสนาและผู้นำทางจิตวิญญาณ

2.2.2) ชุมชนอีสานมุ่งเน้นสอนเรื่อง “หน้าที่” ของคนที่พึงปฏิบัติต่อผู้อื่นตามความสัมพันธ์ทางสังคม เช่น ต่อพ่อแม่ ต่อลูก ต่อเพื่อนบ้าน ต่อเจ้านาย ต่อลูกน้อง ฯลฯ หน้าที่ที่คนพึงปฏิบัติต่อธรรมชาติ สิ่งเหนือธรรมชาติ ปรากฏในคติคำสอนทั้งที่เป็นลายลักษณ์อักษรและดำรงอยู่ในวิถีมุขปาฐะ “หน้าที่” ก็คือเหรียญอีกด้านหนึ่งที่อยู่กับ “สิทธิ” การสอนให้คนหนึ่งรับผิดชอบต่อหน้าที่ก็เท่ากับการต้องเคารพ “สิทธิ” ของผู้อื่นนั่นเอง ศิล 5 ที่ต้องมีการอาราธนา-สมาทานกันในทุกพิธีกรรมศาสนา ฮีต 12 คอง 14 และคำสอนในนิทานไม่ว่าจะสอนลูก สอนเมีย สอนหลาน สอนไพร่ สอนเจ้า สอนนาย ฯลฯ ล้วนแต่สอน “หน้าที่”

การสอนหน้าที่ มีคุณค่าในภาวะการณ์หนึ่งๆ เมื่อทุกคนทำหน้าที่ก็จะเป็นการผดุงรักษา “ระบบ” หนึ่งๆ เอาไว้ ทำให้เกิดความสงบสันติ แต่กระบวนการคิดเชิง “หน้าที่” ทำให้เกิดการหยุดนิ่งตายตัวและไม่พัฒนาปรับเปลี่ยนไปตามเงื่อนไขปัจจัยแวดล้อมที่แปรเปลี่ยนไปเสมอ เช่น การสอนหน้าที่ของชาวชุมชนต่อเจ้าและมูลนายในอดีตที่มีระบบความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์ มักจะสอนให้ชุมชนเป็นฝ่ายทำ “หน้าที่” ที่ต้องเชื่อฟังและสวามิภักดิ์ต่อผู้มีอำนาจและได้สิทธิในการคุ้มครองความปลอดภัย เมื่อถึงยุคใหม่ที่ชุมชนมีปฏิสัมพันธ์กับภายนอกอย่างกว้างขวาง การเข้ามาถึงของอำนาจการปกครองและอำนาจทางเศรษฐกิจในระบบทุนนิยมที่มุ่งการควบคุมและเอาประโยชน์จากชุมชน เมื่อเกิดขึ้นบนระบบสิทธิดั้งเดิมที่สอนหน้าที่ ทำให้ชุมชนอีสานตกเป็นเบี้ยล่าง ถูกกระทำและเอารัดเอาเปรียบอย่างหนักหน่วง

เราจะพบความจริงว่า การสอนหน้าที่นั้นเป็นการกระทำโดยผู้มีอำนาจเหนือกว่า ผู้ใหญ่สอนผู้น้อย รัฐทุนนิยมในปัจจุบันก็ใช้แบบแผนนี้ในการสอนประชาชนเพื่อให้เกิดการสยบยอม ในทางตรงข้าม เมื่อพลิกกลับด้านมาพิจารณาการสอนเรื่อง “สิทธิ” ตามที่เกิดการเคลื่อนไหวขับเคลื่อนในสังคมตะวันตกในรอบสองศตวรรษที่ผ่านมา ก็เกิดระบอบสิทธิปัจเจกชน กรรมสิทธิ์ส่วนบุคคล ก็เป็นเหตุแห่งการเอารัดเอาเปรียบ การเสื่อมโทรมของทรัพยากร การเสื่อมโทรมของศีลธรรมอย่างร้ายแรง ดังนั้น การเรียนรู้เรื่องหน้าที่และสิทธิเป็นเรื่องที่ต้องดำเนินไปด้วยกันอย่างสมดุล ทั้งสองอย่างเป็นทั้งคู่ขัดแย้งและเป็นเงื่อนไขซึ่งกันและกัน คู่กับความจริงที่ว่าโลกและสังคมต้องการทั้งภาวะดำรงอยู่อย่างสงบและต้องการความเปลี่ยนแปลงด้วยในขณะเดียวกัน

2.2.3) ระบบสิทธิชุมชนอีสานมีพลังแฝงของการพึ่งตนเองและศักยภาพในการปกครองตนเองแบบแผนของระบบสิทธิ-หน้าที่ของชุมชนในอีสานซึ่งเป็นรากฐานจากอดีต มีลักษณะของการปกครองตนเองอย่างอิสระอยู่ในระดับหนึ่ง เพราะความเป็นชุมชนดำรงอยู่อย่างยาวนาน มีความเหนียวแน่นอยู่ในตัวด้วยกฎแห่งจารีตประเพณีและวิถีการผลิตแบบพึ่งตนเองเป็นหลัก รัฐและทุนในอดีตแม้จะมุ่งขูดรีดส่วนเกินสร้างความชงักงันให้แก่การพัฒนายกระดับตัวเองของชุมชน แต่ไม่ได้มุ่งเข้ามาเปลี่ยนแปลง “วิถีการผลิต” และ “วิถีชีวิต” ภายในชุมชนอีสานจึงสามารถรักษา พัฒนาแบบแผนการผลิตและแบบแผนการดำเนินชีวิตต่อยอดจากรากเหง้าดั้งเดิมของตนไว้ได้เป็นอย่างดี

ดังนั้นการเข้ามาควบคุมของอำนาจรัฐ ตั้งแต่ 100 ปีที่แล้ว สมัยปฏิรูปการปกครอง (รัชกาลที่ 5) เป็นต้นมา ปฏิกริยาของชุมชนอีสานจึงปรากฏออกมาในรูปของการแข็งขึ้นเป็นกบฏ เช่น กบฏผีบุญ อีกด้านหนึ่ง มีการปรับปรุงทางวัฒนธรรมโดยการผสมผสานสิ่งเก่ากับสิ่งใหม่เกิดเป็นแบบแผนของการทำมาหากิน การจัดการทรัพยากร แบบแผนทางด้านวัฒนธรรม ดังที่เราเห็นอยู่ในปัจจุบัน

2.2.4) การแสดงตัวของสิทธิชุมชนอีสานในสถานการณ์ใหม่ การปฏิสัมพันธ์กับภายนอกในสมัยใหม่ ที่มีทั้งการตอบรับ ตอบโต้และการผสมผสาน มีทั้งการต่อสู้และต่อรอง ในฐานะของชุมชนที่เป็นหน่วยที่มีระบบสิทธิภายในแบบหนึ่งที่แน่นอนของชุมชนอีสาน ได้เคลื่อนไหวแสดงออกให้เห็นถึง “สิทธิชุมชน” ด้านต่าง ๆ คือ สิทธิการตั้งถิ่นฐาน สิทธิในการดำรงชีวิตและชุมชนอย่างพอเพียงและมั่นคงปลอดภัย สิทธิในการเข้าถึงและใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติ สิทธิการครอบครองที่ดินตามกฎหมายจารีตประเพณี สิทธิในภูมิปัญญา สิทธิในการเลือกวิถีการทำอาชีพ สิทธิในความเชื่อ พิธีกรรมและประเพณี สิทธิในวัฒนธรรม เหล่านี้คือสิทธิที่ชุมชนอีสานแสดงถึงตัวตนและคุณค่าดั้งเดิมของชุมชน ท่ามกลางความเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงสมัยใหม่

การเคลื่อนไหวแสดงตัวตนดังกล่าวของชุมชนอีสานเขาได้เรียนรู้ถึงสิทธิอีกหลายประการที่เขาควรมี เพื่ออยู่ร่วมกับสังคมสมัยใหม่อย่างเท่าเทียมและมีศักดิ์ศรี สิทธิเหล่านั้นคือ สิทธิในการรับรู้ข่าวสาร สิทธิที่จะมีส่วนร่วมกับรัฐในการตัดสินใจและการพัฒนา สิทธิการรวมตัวของผู้เดือดร้อนและผู้มีผลประโยชน์ร่วม สิทธิในการชุมนุม สิทธิที่จะได้รับสวัสดิการจากรัฐ เช่น การศึกษา สุขภาพ สาธารณูปโภค สิทธิในการจัดการทรัพยากรโดยชุมชน และการเรียนรู้อย่างเข้มข้นเกี่ยวกับสิทธิชุมชน นำพาให้ยกระดับสู่การคิดเรื่อง “สิทธิในการกำหนดอนาคตของตนเอง”

2.2.5) ระบบสิทธิและการจัดการทรัพยากรธรรมชาติที่ยั่งยืนโดยองค์กรชุมชน ในสถานการณ์ใหม่ ชุมชนอีสานได้จัดตั้งแบบแผนการจัดการทรัพยากรดินน้ำป่าโดยองค์กรชุมชน ด้วยการใช้ภูมิปัญญา จารีตประเพณีดั้งเดิม ผสมผสานกับการจัดการสมัยใหม่ ทั้งในด้าน “การสร้างระบบกรรมสิทธิ์ในทรัพยากร” และ “การจัดการและใช้ประโยชน์ในทรัพยากร”

(1) การสร้างระบบกรรมสิทธิ์ ขณะที่ระบบกฎหมายของประเทศรับรองกรรมสิทธิ์ในทรัพยากรอย่างเป็นทางการเพียง กรรมสิทธิ์ของรัฐกับกรรมสิทธิ์ส่วนบุคคล เท่านั้น แต่สิ่งที่ดำรงอยู่จริงในจารีตประเพณีก็คือ ยังมีทรัพยากรที่เป็น “สิทธิร่วม” ของชุมชน

ตั้งแต่เริ่มตั้งชุมชน จะต้องมีการจัดสรรพื้นที่ไว้เป็นกรรมสิทธิ์ส่วนรวมเพื่อใช้ร่วมกันในการเลี้ยงสัตว์ ทำการประมง จับสัตว์น้ำ หาของป่า การใช้ไฟเพื่อการเกษตร มีแบบแผนการใช้ประโยชน์ที่ชุมชนเห็นพ้องต้องกัน มีกฎจารีตประเพณีในการควบคุมพฤติกรรมให้เกิดความยั่งยืนและเป็นธรรม คือ มีความเชื่อว่าทุกแห่งมีผีหรือเทวดาอารักษ์คุ้มครองดูแลอันสมาชิกชุมชนให้ความเคารพยำเกรง มีข้อห้ามหรือ “ชะล้า” บัญญัติไว้ในความเข้าใจ ความจำและความตระหนักร่วมของชุมชน มีพิธีกรรมตามความเชื่อ เช่น ตั้งศาลปู่ตา ศาลเจ้าพ่อ หออารักษ์ และมีพิธีเช่นไหว้บวงสรวงตามกำหนดการร่วมของชุมชน กล่าวอีกอย่างหนึ่ง ผู้มี “สิทธิครอบครอง” พื้นที่ที่แท้จริงก็คือผี หรือ สิ่ง “ศักดิ์สิทธิ์” นั่นเอง ส่วนชาวบ้านถือ “สิทธิการเข้าถึงและใช้ประโยชน์” โดยสถาบัน

“ชุมชน” เป็นผู้ถือ “สิทธิการจัดการดูแล” คำว่า “ศักดิ์สิทธิ์” นอกจากจะแปลว่าขลังแล้ว น่าจะมีนัยยะต่อระบบการคิดเรื่องสิทธิอย่างสำคัญ

ยุคพัฒนาที่มีการบุกเบิกพื้นที่ทำการเกษตรแผ่ใหม่อย่างกว้างขวาง พื้นที่ส่วนรวมถูกล้ำ แปรเป็นกรรมสิทธิ์ส่วนบุคคลมากขึ้น และบางแห่งถูกประกาศเป็นกรรมสิทธิ์ของรัฐโดยกฎหมายและโครงการพัฒนาของรัฐ จนถึงจุดที่ชุมชนมีจิตสำนึกร่วมว่าต้องพิทักษ์ปกป้องคุ้มครองดูแลไว้ใช้ร่วมกัน จึงมีการเคลื่อนไหว “สร้างข้อตกลงภายในกันใหม่” เช่น การประกาศจัดตั้งเป็นป่าชุมชน แหล่งน้ำส่วนรวม แหล่งดินปันหม้อส่วนรวม บางพื้นที่มีการจัดสรรดินน้ำป่ากันใหม่หมดทั้งระบบ เช่น ที่บ้านโนนปาก่อ โดยพื้นที่นั้นตามกฎหมายยังเป็น “สิทธิครอบครอง” ของรัฐ สิทธิชุมชนที่ประกาศย้อนลงไปเป็น “สิทธิการจัดการดูแล” โดยชุมชน และ “สิทธิการเข้าถึงและใช้ประโยชน์” ของชุมชน สิทธิชุมชนลักษณะนี้จะยังยืนขนาดไหน ด้านหนึ่งขึ้นอยู่กับความสามารถในการดูแลจัดการของชุมชนให้เกิดความราบรื่นเรียบร้อย ความยั่งยืน เป็นธรรม ซึ่งจะเป็นผลโดยตรงต่อการสร้างดุลอำนาจกับรัฐและสังคมภายนอก อีกด้านหนึ่ง ขึ้นอยู่กับความเข้มงวดของรัฐที่จะจัดการพื้นที่ตามนโยบายและกฎหมาย เช่น กรณีบ้านโนนปาก่อ ซึ่งถูกเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าภูสีฐานประกาศทับที่อาศัยและที่ดินทำกิน แม้ชุมชนจะแสดงตัวตนเป็นผู้นุรักษ์และจัดการทรัพยากรชุมชนอย่างเป็นองค์รวม แต่ก็ต้องตกอยู่ในแรงกดดันจากนโยบายที่เข้มงวดตลอดเวลา

เกี่ยวกับ “ระบบกรรมสิทธิ์ส่วนบุคคล” ตามจารีต ชุมชนจะยอมรับสิทธิของผู้บุกเบิกที่ดินนั้นในฐานะ “ผู้มาก่อน” สิทธิในการบุกเบิกจับจองครอบครองและทำประโยชน์ในอาณาบริเวณของชุมชน มักต้องผูกติดด้วยความเป็นสมาชิกของชุมชนนั้นตอน การจับจองก็จับจองกับเพื่อนบ้าน ไม่ได้จับจองกับราชการ และพื้นที่กรรมสิทธิ์ส่วนบุคคลนั้นยังมี “สิทธิเชิงซ้อน” ของคนอื่นในชุมชนใช้ประโยชน์ร่วมอยู่ด้วย สมัยใหม่แม้การออกเอกสารสิทธิตามกฎหมายเป็นแบบแผนของกรรมสิทธิ์ทางการ แต่ในความเป็นจริงยังมีการครอบครองและทำประโยชน์ตามจารีตที่ชุมชนยอมรับและมีการสืบทอดกันทางมรดกอีกมากมายที่รัฐไม่มีกำลังพอที่ออกเอกสารสิทธิให้ได้ และบางพื้นที่กฎหมายไม่รับรอง เช่น ในพื้นที่ทุ่งตามตามลุ่มน้ำต่าง ๆ ที่กฎหมายนิยามว่าเป็น “ที่นอก” เป็นต้น

ระบบกรรมสิทธิ์ในทรัพยากรของชุมชนอีสานยังมีระบบกรรมสิทธิ์ของ “กลุ่มเครือญาติ” หรือของตระกูล ในการ “ใช้ประโยชน์” ในบางพื้นที่ เช่น ลานดัมเกลือ กุด หนอง ร่องน้ำในพื้นที่ทุ่งตาม ที่ใช้ประโยชน์ในการจับปลาในฤดูน้ำแดงและฤดูแล้ง โดยในฤดูน้ำหลากท่วม ผู้อื่นสามารถใช้จับปลาได้

รูปธรรมในพื้นที่วิจัยบอกเราว่าระบบกรรมสิทธิ์ของชุมชนเป็นสิทธิเชิงซ้อนที่ผสมกันอยู่อย่างกลมกลืนละเอียดซับซ้อนและยืดหยุ่น มีระเบียบแบบแผนที่มีรากฐานจากจารีตประเพณี สามารถตอบสนองกิจกรรมอย่างหลากหลายและเอื้ออำนวยความยุติธรรมให้แก่สมาชิกได้เป็นอย่างดี มีคุณค่าของความเชื่อ พิธีกรรม ความสัมพันธ์ทางสังคมเป็นเครื่องกำกับชุมชนยังคงมีความเชื่อในสิ่งศักดิ์สิทธิ์ เชื่อในบาปบุญ คุณค่าของความเกื้อกูล แบ่งปันพึ่งพาอาศัย สิ่งเหล่านี้จะเป็นเครื่องกำกับ “ระบบสิทธิร่วมของชุมชน” ต่อไปแม้สมัยใหม่มีระบบกฎหมายระบบราชการ ที่แสดงสิทธิชนิดใหม่ทับซ้อนลงไป แต่เบื้องลึกคุณค่าแบบดั้งเดิมของชุมชนก็ยังมิมีบทบาทอย่างเหนียวแน่นและแสดงตนได้ต่อระบบคุณค่าใหม่ กฎหมายและการกระทำจากภายนอกอยู่ตลอดเวลา

(2.) ระบบการจัดการและใช้ประโยชน์

ในยุคใหม่ที่มีความซับซ้อน เกิดความขัดแย้งใหม่ๆ เกี่ยวกับการจัดการ จัดสรรทรัพยากรของชุมชน มีตัวละครใหม่ๆ เข้ามาเกี่ยวข้อง ชุมชนยังคงดำรงแบบแผนความเชื่อและพิธีกรรมดั้งเดิมเพื่อรักษาระบบสิทธิ ตามจารีตประเพณีเอาไว้เป็นพลังหนึ่งที่จะควบคุม จัดการ จัดสรรทรัพยากรโดยประยุกต์การใช้ เช่น พิธีกรรม เช่นผีเจ้าที่ สร้างโรงหออารักษ์ พิธีเลี้ยงอารักษ์ พิธีบวชป่า เป็นต้น อีกด้านหนึ่งได้ใช้ระบบการจัดการสมัยใหม่ เข้ามาผสมผสาน เช่น การเขียนกฎระเบียบและบทลงโทษไว้เป็นลายลักษณ์อักษร การจัดตั้งคณะกรรมการ ป่าชุมชน มีการตั้งกองทุน มีระบบการประชุมกรรมการและสมาชิก การจัดทำหลักเขตป่าชุมชน มีแผนการจัดการทรัพยากร เช่น การปลูกป่า การป้องกันไฟป่า การรณรงค์ในชุมชนและท้องถิ่นด้วยรูปแบบต่างๆ เหล่านี้เป็นความพยายามที่จะคุ้มครองทรัพยากรธรรมชาติร่วมกันของชุมชนให้ดำรงอยู่ได้ในสถานการณ์ใหม่

นอกจากนั้นยังมีการคิดค้นกระบวนการที่จะยกระดับ ยกสถานะของสิทธิชุมชนนี้ให้เกิดความเข้าใจ และยอมรับจากสังคมท้องถิ่น สาธารณชนและองค์กรรัฐ เช่น บางแห่งมีการยกระดับโดยการศึกษาวิจัยสร้าง องค์ความรู้การจัดการทรัพยากรโดยชุมชน การศึกษาประเมินทรัพยากร นำข้อมูลและความรู้มาร่วมกับโรงเรียน สร้างหลักสูตรท้องถิ่น การจัดทำแผนการจัดการทรัพยากรของชุมชน การประสานความร่วมมือกับภาครัฐ และการผลักดันให้องค์การปกครองส่วนท้องถิ่นมีนโยบายสนับสนุน

2.2.6) กระบวนการละเมิดสิทธิชุมชน

การแผ่อำนาจของรัฐและทุนเข้าสู่ชุมชนอีสานในปัจจุบัน มีลักษณะรุนแรงมากขึ้น ที่เรียกกันว่า “การ แย่งชิงทรัพยากร” ด้วยภาคอุตสาหกรรมและเมือง ต้องการให้ทรัพยากรขนาดใหญ่ในการลงทุนทั้งภาคเกษตร ป่าไม้ อุตสาหกรรม พลังงานและการก่อสร้างสาธารณูปโภค จึงปรากฏโครงการขนาดใหญ่ที่ปรากฏในพื้นที่ วิจัย คือ การสร้างโครงการสร้างเขื่อนเพื่อจัดการน้ำขนาดใหญ่ คือ โครงการโขง ชี มูล การขยายตัวของธุรกิจ ดูดทรายในแม่น้ำมูล-ชี การกว้านซื้อที่ดินแปลงใหญ่ริมแม่น้ำชีตอนต้นเพื่อปลูกอ้อยป้อนโรงงานน้ำตาล การ ประกาศเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าภูสีฐาน โครงการเหล่านี้ได้สร้างผลกระทบต่อชุมชนอีสานอย่างกว้างขวาง คือ การสูญเสียที่ทำกินของราษฎร การสูญเสียพื้นที่กรรมสิทธิ์ส่วนรวมของชุมชน เช่น ป่าชุมชน แหล่งน้ำชุมชน ทำเลเลี้ยงสัตว์ แหล่งทำการประมง แหล่งต้มเกลือ การเกิดมลพิษในดิน ในน้ำและชั้นบรรยากาศ การอพยพโยกย้ายราษฎร ทางด้านสังคมเกิดความขัดแย้งหลายระดับ เช่น ระหว่างชุมชนกับหน่วยงานรัฐเจ้าของโครงการ, หน่วยงานรัฐระดับท้องถิ่น ภูมิภาคและส่วนกลาง ระหว่างคนในชุมชนที่ได้รับประโยชน์กับผู้ได้รับผลกระทบ ระหว่างหน่วยงานรัฐด้วยกันที่มีโครงการทับซ้อนกัน บางกรณี เช่น โครงการเขื่อนราษีไศลได้ขยายผลเป็น ความขัดแย้งทางการเมืองทั้งในระดับท้องถิ่นและระดับชาติ

เหล่านี้กลายเป็นการละเมิดสิทธิชุมชนโดยตรงทั้งสิทธิพื้นฐานของราษฎรผู้เป็นสมาชิกชุมชน สิทธิด้าน เศรษฐกิจวัฒนธรรม โดยเฉพาะเมื่อมีการเคลื่อนไหวตอบโต้ของชุมชน กระบวนการต่อสู้ต่อรองที่เกิดขึ้น ยิ่งแสดงกระบวนการละเมิดอื่น ๆ โดยเฉพาะสิทธิทางการเมืองติดตามมามากมาย เช่น การละเมิดสิทธิด้าน ข่าวสารข้อมูล สิทธิการรวมกลุ่ม สิทธิการชุมนุม สิทธิการมีส่วนร่วม เป็นต้น ซึ่งแสดงออกมาในรูปแบบของ การจ้องมองจับผิด การปิดกั้น ปิดบัง การกีดกัน การหลอกลวง การสร้างข่าวให้ร้ายป้ายสี การหน่วงเหนี่ยว

เตะถ่วงกระบวนการแก้ปัญหา การุญเหี้ยให้เกิดความแตกแยกของชาวชุมชน การขู่ปราม การทำร้ายร่างกาย การฟ้องให้แกนนำมีคดีติดตัว เป็นต้น

2.2.7) ปฏิบัติการสิทธิชุมชน

ชาวชุมชนอีสานในอดีตเมื่อถูกละเมิดสิทธิจากการกระทำจากรัฐศักดินา มีทางออก เช่น หนีเข้าป่า หนีไปบวช การเปลี่ยนมุนานาย กระทั่งการยอมตนลงเป็นทาส อีกด้านหนึ่ง คือ การขอสุมกำลังกันเป็นโจร เป็นกบฏ

สมัยปัจจุบันชาวชุมชนอีสานมีการปรับปรุงทางวัฒนธรรม ปรับวิธีการผลิตการทำงานมากขึ้นและใช้เวลามากขึ้น การออกจากชุมชนไปแสวงหาอาชีพรับจ้างภายนอกวิธีเหล่านี้เป็นวิธีที่หลีกเลี่ยงไม่ได้เลยความขัดแย้งและการประนีประนอมซึ่งเป็นไปตามวิถีของสมาชิกชุมชนแต่ละรายหรือเป็นกลุ่ม ๆ ซึ่งวิธีนี้มีแต่ทำให้วิถีชุมชนถูกบ่อนเซาะทำลายลงเรื่อย ๆ

อีกกระบวนการหนึ่ง คือ การร้องเรียนต่อหน่วยราชการและนักการเมืองหรือกระบวนการทางการเมืองปกติ ก็ได้บทเรียนซ้ำแล้วซ้ำเล่าว่านักการเมืองมิใช่ “ผู้แทน” ของชาวชุมชนอย่างแท้จริง ตรงข้าม เขาจะเป็นผู้ยืนอยู่ฝ่ายผู้ละเมิดสิทธิชุมชนเสียเป็นส่วนใหญ่

การเรียนรู้จากประสบการณ์จริงเหล่านี้ จึงมีการใคร่ครวญทบทวนทางด้านแนวคิดและคิดค้นกระบวนการเคลื่อนไหวให้สอดคล้องกับภาวะการณ์ทางสังคมการเมืองในปัจจุบัน และหลักการที่ถูกนำไปใช้ที่สำคัญก็คือหลักการของสันติวิธี ซึ่งมุ่งสร้างกระบวนการเคลื่อนไหวแสดงพลังจะต่อสังคมและขอเรียกร้องต่อคู่กรณีโดยไม่ใช้ความรุนแรง ด้วยความเย็นหยดอดทนและเต็มใจยอมรับความเจ็บปวด โน้มหน้าให้ฝ่ายที่สามเห็นด้วยและหันมาสนับสนุนเพิ่มอำนาจต่อรองต่อคู่กรณี ผลักดันให้คู่กรณีเข้าใจปัญหาอย่างแท้จริงและเปลี่ยนทัศนคติหันหน้าเข้ามาร่วมกันหาข้อยุติด้วยกระบวนการเจรจาอย่างเท่าเทียม

ดังนั้น การเคลื่อนไหวเพื่อสิทธิชุมชนของชุมชนอีสานในกรณีถูกละเมิดจากรัฐและทุนในระยะ 10 กว่าปีที่ผ่านมาจึงปรากฏการใช้ยุทธวิธีที่หลากหลาย ซึ่งเป็นไปในแนวทางที่สำนักสันติวิธีเรียกว่า “ปฏิบัติการไร้ความรุนแรง” หรือที่สำนักทฤษฎีระดมทรัพยากรจำแนกไว้ว่าเป็น “ยุทธวิธีการขัดขวางทำลายระบบการเมืองปกติ” เช่น “การชุมนุม” ทั้งในระดับพื้นที่ อำเภอ จังหวัด หน้าทำเนียบรัฐบาล “การเดินเท้าทางไกล” เช่นการเดินธรรมชาติยาตรา “การดื้อแพ่ง” เช่นการปั่นทำเนียบรัฐบาล การชุมนุมยึดเยื้อปิดล้อมสันเขื่อน การยึดรถไฟ การสร้างหมู่บ้านในพื้นที่ที่จะสร้างอ่างเก็บน้ำ การปิดถนนเข้าหมู่บ้าน การนั่งประท้วงบนถนนหน้ากระทรวง เป็นต้น ยุทธวิธีเหล่านี้ถือเป็นเครื่องมือการเพิ่มอำนาจของผู้ไร้อำนาจ คนจน คนด้อยโอกาส เพราะบทเรียนตรงที่ทุกพื้นที่จะประสบก็คือความล้มเหลวของการร้องเรียนตามระบบปกติ ความไร้อำนาจของการดำเนินการโดยปัจเจกชน และการเจรจาด้วยเหตุด้วยผลอย่างเท่าเทียมเสมอหน้าไม่เคยเกิดขึ้นได้ถ้าคนจนคนด้อยโอกาสไม่ชุมนุมเคลื่อนไหว

ในกระบวนการเคลื่อนไหวของชาวบ้านอีสานยังมีจุดเด่นที่การใช้แบบแผนทางวัฒนธรรมชุมชนมาใช้เพื่อการเผยแพร่รณรงค์ต่อสาธารณะ และการเชื่อมโยงเครือข่ายท้องถิ่น เช่นการแต่งและเล่นกลอนลำ สาระพื้นญา นิทาน ใช้เพื่อการจัดการภายในกลุ่ม เช่นการใช้งานบุญกุ่มข้าวใหญ่ในการระดมทุนและระดมคน การทอด

ผ้าป่าเพื่อสร้างฝายหินทิ้ง การทำพิธีกรรมเช่นผีป่าชุมชน การสวดมนต์ นั่งสมาธิในที่ชุมนุม การตั้งครีวตามฐาน หมูบ้านของสมาชิกในที่ชุมนุม การใช้ผญาคำสอนโบราณมาปลุกกระตุ้นจิตใจสมาชิก เช่น “เที่ยวทางบ่สุดเส้น อย่าถอยหลังให้เขาเหยียบ ตายไปตายหน้าพูนเขาจ๋องอย่าหาญ” ฯลฯ

การสร้างองค์ความรู้มีความสำคัญต่อการสร้างความเข้าใจต่อสังคมและต่อการสร้างกระบวนการเรียนรู้ของสมาชิก องค์การพัฒนาเอกชนและสถาบันวิชาการเป็นผู้มีบทบาทในการสนับสนุนเรื่องนี้แก่ชาวบ้าน การรวบรวมข้อมูล ความรู้ด้านต่างๆ ของชุมชนเพื่อประกอบกระบวนการแก้ปัญหา ในช่วงของการดำเนินงานของโครงการสิทธิชุมชนศึกษา ได้เกิดกระบวนการวิจัยโดยชาวบ้าน การรวบรวมข้อมูลชุมชนอย่างเป็นระบบโดยการวิจัยได้นำความรู้ของท้องถิ่นมาประกอบเป็น “องค์” ขึ้นมาทำให้ชาวบ้านผู้เป็นเจ้าของความรู้เกิดความภูมิใจ เกิดสำนึกตระหนักในพลังของตนเองขึ้นมาอย่างสำคัญ และบรรดาข้อมูลและความรู้ต่างๆ เป็นต้นทุนสำหรับการเผยแพร่ ผลักดันและการเจรจาต่อรองยืนยันความชอบธรรมของ “สิทธิชุมชน” ได้อย่างดี วิกฤตกรรม “ป่าทาม” มดลูกของแม่น้ำ ไตของแผ่นดิน ครีวของชุมชน เกิดขึ้นจากการวิจัยเรื่องป่าทามของนักวิชาการ ถูกขบั่นให้มีสีสันโดยการเคลื่อนไหวของชาวบ้านอย่างต่อเนื่อง และคำนี้ได้ถูกขยายให้มีพลังมากขึ้นโดยการวิจัยของชาวบ้านและงานวิจัยของหลายสำนักในมิติต่างๆ อย่างหลากหลายเกี่ยวกับป่าทาม

กระบวนการสำคัญอีกอย่างหนึ่งของสิทธิชุมชนก็คือการสื่อสารกับสังคม การปฏิบัติการไร้ความรุนแรง ที่กล่าวถึงแล้วมีวัตถุประสงค์สำคัญอยู่ที่ความเป็นข่าว จุดสำคัญของความสำเร็จอาจอยู่ที่ความสามารถของกลุ่มในการคิดค้นสร้างสรรค์ยุทธวิธี แต่ยังมีกระบวนการอื่นอีกมากมายที่ถูกนำมาใช้ เช่น การเชิญสื่อมวลชนลงพื้นที่ การส่งข่าวด้วยตนเอง การขอความช่วยเหลือจากองค์กรพันธมิตรเช่น องค์การพัฒนาเอกชน นักวิชาการ หน่วยงานราชการที่ก้าวหน้า และบุคคลที่มีชื่อเสียงและบารมีในสังคม แต่การเข้าถึงสื่อในสังคมปัจจุบัน รู้กันดีว่ามีข้อจำกัดอยู่มาก ช่วงสถานการณ์ทางการเมืองที่เหมาะสมจึงเป็นปัจจัยภายนอกที่ทุกความเคลื่อนไหวต้องคำนึงถึงเสมอ

การจัดตั้งองค์กรและเครือข่ายเป็นพื้นฐานสำคัญของสิทธิชุมชน กลุ่มผู้เดือดร้อนหรือผู้ถูกละเมิดสิทธิเกี่ยวกับการจัดการทรัพยากรโดยเฉพาะจากโครงการพัฒนาของรัฐเช่นการสร้างเขื่อน ส่วนมากจะมีฐานสมาชิก กระจัดกระจาย มีข้อจำกัดในการรวมตัวและการสื่อสารตั้งแต่ต้น ยกเว้นเช่นบ้านโนนปาก่อที่จะถูกทางการอพยพออกจากที่ทำกินและที่อยู่อาศัยด้วยกันทั้งหมดบ้าน 54 หลังคาเรือน กระนั้นย่อมถูกมองว่าเป็น “คนส่วนน้อย” ที่ต้องเสียสละ หรือไม่ก็เป็นพวกขัดขวางความเจริญ และมักจะถูกกระบวนการแยกสลาย ยุให้ขัดแย้งกับคนที่ได้รับผลประโยชน์จากโครงการ ถูกขู่ปรามจากกลไกราชการและผู้นำทางการเช่นผู้ใหญ่บ้าน หรือแบ่งแยกให้แตกคอกันเอง ดังนั้นการรวมกลุ่มสร้างองค์กรให้เข้มแข็งและให้สามารถดำรงกระบวนการได้ระยะยาวจึงเป็นโจทย์ที่หนักหน่วง เราจะพบเห็นกลุ่มที่รวมตัวเรียกร้องเฉพาะเรื่องต่อผู้ฝาดานอย่างยากลำบาก และถ้าเกิดบรรลุเป้าหมายแล้วก็จะเลิกรากันไป การค้นพบของเราต่อเรื่อง “องค์กรและเครือข่ายชาวบ้านเพื่อสร้างสิทธิชุมชนบนฐานทรัพยากร” ก็คือ

(1) การรวมกลุ่มเครือข่ายผู้เดือดร้อนที่มีสมาชิกกระจัดกระจายเพื่อเรียกร้องต่อรัฐในการแก้ไขปัญหาเงื่อนไขสำคัญคือ ต้องมีผู้นำธรรมชาติที่เข้มแข็งเสียสละ การเคลื่อนไหวออกมาเผชิญหน้ากับปัญหาตามลำดับ จะสร้างกระบวนการเรียนรู้ สลายความกลัวของผู้ถูกละเมิดสิทธิ และจะสร้างภาวะผู้นำขึ้นมา การเรียนรู้

กฎหมายและการสรุปบทเรียนจะยกระดับการเรียนรู้ของกลุ่มขึ้นมาตามลำดับ การประชุมและการสื่อสารต้องสม่ำเสมอ รูปแบบความสัมพันธ์ภายในกลุ่มไม่ควรมีความที่แข็งตัว แบ่งระบบการประสานงานเป็นโซนพื้นที่ย่อย แสวงหาความร่วมมือและสนับสนุนจากปัญญาชนท้องถิ่นและกลุ่มคนชั้นกลางในฐานะพันธมิตรและที่ปรึกษาประจำ ร่วมปฏิบัติการกับกลุ่มปัญหาอื่นๆ เพื่อสร้างอำนาจต่อรองร่วมกันบนหลักการของความอิสระ สร้างกิจกรรมพื้นฐาน งานพัฒนาระดับพื้นที่ย่อยเช่นหมู่บ้านหรือกลุ่มบ้าน หรือกลุ่มที่ใช้ฐานทรัพยากรเดียวกัน เพื่อเป็นเครื่องมือในการเกาะเกี่ยวสมาชิกและเป็นฐานของขบวนการระยะยาว

(2) การสร้างการรวมกลุ่มระดับชุมชนหรือกลุ่มฐานทรัพยากรนี้ ยังมีเส้นใยความสัมพันธ์อื่นๆ เป็นเครื่องเชื่อมโยงขยายความเข้าใจและความร่วมมือกับในชุมชน เช่นกลุ่มออมทรัพย์ กลุ่มแม่บ้าน กลุ่มเกษตรทางเลือก กลุ่มแม่ออก (โยมอุปัฏฐาก) ฯลฯ พบว่าในสถานการณ์ที่ไม่สามารถเคลื่อนไหวปฏิบัติการสิทธิต่อภายนอกได้ กิจกรรมกลุ่มระดับย่อยจะสามารถยึดโยงความสัมพันธ์ของสมาชิกไว้ได้ เกิดกระบวนการเรียนรู้ร่วมกันต่อเนื่อง และเกือบทุกกลุ่มกิจกรรมจะเป็นเครื่องช่วยแก้ปัญหาเศรษฐกิจของสมาชิกและอาจเป็นฐานในการระดมทุนของขบวนการใหญ่ได้ด้วย ในกรณีการจัดการทรัพยากรเช่นการจัดตั้งป่าชุมชนซึ่งต้องใช้ความเห็นร่วมของคนทั้งหมดบ้านหรือหลายหมู่บ้านจะมีอุปสรรคสำคัญคือเชื้อของความขัดแย้งของกรณีละเมิดสิทธิ์จะไปขัดขวางไม่ให้เกิดความสมานฉันท์นอกจากจะเป็นองค์กรที่มั่นคงอยู่ก่อนแล้ว ปัญหาสำคัญของนักเคลื่อนไหวสิทธิชุมชนก็คือ งานข้อ (1) กับ (2) จะแย่งเวลาและมีแรงเสียดทานระหว่างกัน และสิ่งที่ต้องทำ (1) ไปพร้อมกับ (2) ถ้าจัดการไม่ดี มีองค์ความรู้ไม่พอก็จะเสียหายทั้งสองทาง การปฏิบัติการสิทธิชุมชนของชาวบ้านโนนปากก่อและเครือข่ายชาวบ้านราชโสดมีการขับเคลื่อนองค์กรทั้งสองระดับ

2.2.8) การสนับสนุนส่งเสริมสิทธิชุมชน

แนวคิดทฤษฎีเกี่ยวกับสังคมชาวนาทั่วโลก อธิบายความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างรัฐกับสังคมชาวนาเป็นความสัมพันธ์ที่รัฐควบคุมและมีอำนาจเหนือชุมชนชาวนา ทั้งทางการเมือง เศรษฐกิจ ควบคุมทรัพยากรและควบคุมทางอุดมการณ์และวัฒนธรรม แต่รัฐไม่ได้มีอำนาจเหนือสังคมชาวนาทุกกรณี (สุริยา สมุทรคุปต์, 2536) เพราะชุมชนชาวนามีระบบต่างๆ ที่อิสระและมีภูมิคุ้มกันภายใน กระนั้นแม้ชุมชนชาวนาจะมีความเข้มแข็งปานใด แต่ไม่ได้เตรียมมาสำหรับเผชิญหน้ากับการรุกรานและความรุนแรง โดยเฉพาะการรุกรานและความรุนแรงที่รัฐกับลัทธิทุนประสานกัน ใช้กลไกชุดรีดหมู่บ้านอย่างเต็มที่(พรพิไล เลิศวิชา, 2546) ดังนั้นในทางทฤษฎีในการเคลื่อนไหวสังคมนั้น ผู้นำหรือองค์กรภายนอกมีความจำเป็นและสำคัญต่อการเคลื่อนไหวของชาวนา (กนกศักดิ์ แก้วเทพ, 2542)

เงื่อนไขสำคัญประการหนึ่งของสิทธิชุมชนก็คือหลักการการมีส่วนร่วม หรือดึงภาคส่วนภายนอกชุมชนเข้ามาร่วมเกี่ยวข้องจัดการ ไม่กีดกันภายนอกแต่ต้องการให้ภายนอกสนับสนุน ถ่วงดุลในทุกระดับ ตั้งแต่ระดับท้องถิ่น สาธารณะและรัฐ (กฤษฎา บุญชัย, 2543) โดยเฉพาะการปฏิบัติการสิทธิชุมชนเพื่อปรับดุลย์ความสัมพันธ์เชิงอำนาจต่อรัฐและทุน มีความจำเป็นที่ชุมชนต้องจับมือกับชนชั้นกลางและภาคส่วนอื่นๆ ในการเคลื่อนไหว

ในกระบวนการวิจัยสิทธิชุมชนภาคอีสานซึ่งมีนักวิจัยจากองค์กรพัฒนาเอกชนลงไปทำงานร่วมกับชาวบ้าน บทบาทสำคัญของนักวิจัยซึ่งเป็นจากองค์กรภายนอกที่เป็นปัจจัยเสริมต่อการปฏิบัติการสิทธิชุมชนของชาวบ้านก็คือ การร่วมศึกษาความรู้และปัญหาของชุมชน เป็นผู้สร้างบรรยากาศและเงื่อนไขกระตุ้นให้เกิดกระบวนการเรียนรู้ของชุมชน เชื่อมโยงให้ชาวบ้านได้ไปแลกเปลี่ยนเรียนรู้กับชุมชนอื่นและองค์กรภายนอก การช่วยบันทึกข้อมูล เรียบเรียงองค์ความรู้ และร่วมปฏิบัติการแก้ปัญหากับชาวบ้านอย่างต่อเนื่องทุกระดับ กระบวนการเหล่านี้เป็นกระบวนการพื้นฐานในการทำงานขององค์กรพัฒนาเอกชนอยู่แล้ว สิ่งที่เพิ่มเข้ามาก็คือ กระบวนการวิจัยที่สามารถเสริมพลังในการคิดของชาวบ้าน เป็นเครื่องมือในการเสริมกระบวนการเรียนรู้ได้เป็นอย่างดีดังได้กล่าวแล้ว

จากกระบวนการดังกล่าว สามารถเปิดโอกาสให้ผู้มีศักยภาพด้านต่างๆ ได้แสดงตนแสดงบทบาทในการเคลื่อนไหวสิทธิชุมชน เช่น ผู้เฒ่า ผู้หญิง ผู้นำทางพิธีกรรมและผู้นำบารมี สามารถยกระดับกิจกรรมการสร้าง ความเข้มแข็งภายในของชุมชน เช่น การจัดการน้ำ ป่าชุมชน เกษตรกรรมทางเลือก กลุ่มออมทรัพย์ กลุ่มแม่บ้าน สามารถยกระดับเป้าหมายการต่อสู้เฉพาะเรื่อง เฉพาะหน้าสู่การสร้างสำนึกทางอุดมการณ์ เกิดการเรียนรู้ข้ามพื้นที่และการพัฒนากลยุทธ์ในการเคลื่อนไหว

ระหว่างชุมชนกับผู้สนับสนุนส่งเสริม ต้องจัดความสัมพันธ์ที่เหมาะสม ชุมชนนั้นมิพลงเฝ้าที่ถูกกดทับด้วยความกลัว (กลัวเจ้ากลัวนาย กลัวทำไม่สำเร็จ และกลัวคนอื่นได้ดี ฯลฯ) จากประสบการณ์ที่ถูกกระทำมาในประวัติศาสตร์ การช่วยปลดปล่อยความกลัวจึงเป็นกุญแจสำคัญที่สุด

สรุป

ชุมชนดั้งเดิมที่มีฐานทรัพยากรเพียงพอต่อการหล่อเลี้ยงประชากร มีคนที่สะสมภูมิปัญญาด้านต่าง ๆ ในการดำเนินชีวิต มีจารีตประเพณี ระบบศีลธรรม สำนึกอิสระและอัตลักษณ์ เหล่านี้เป็นต้นทุนของการสร้างระบบสิทธิชุมชน ซึ่งสามารถสร้างความเป็นธรรมและความยั่งยืนในการจัดการทรัพยากรได้เป็นอย่างดี

แต่ดังคำกล่าวที่ว่า “ชุมชนมิได้เตรียมมาสำหรับเผชิญหน้ากับการรุกรานและความรุนแรง” การแผ้วถางเข้ามาของอำนาจรัฐและทุนสมัยใหม่ทำให้พลังที่มีอยู่เดิมของชุมชนถูกบ่อนเซาะแทรกแซง ทำลายสถานะของสิทธิชุมชนในการจัดการทรัพยากรถูกทำลาย การลุกต้านด้วยการรวมตัวในหลายชุมชนประสบความสำเร็จในการปกป้องคุ้มครองทรัพยากรของชุมชนไว้ได้ ส่วนภารกิจในการสร้างระบบการจัดการโดยเฉพาะใช้ระบบการจัดการสมัยใหม่ เป็นเรื่องไม่คุ้นชินเช่นเดียวกับเครื่องมือที่ยังใช้ไม่ค่อยเป็น ควบคุมไม่ได้

เราจึงเห็นอยู่ทั่วไปว่า บางชุมชนรวมตัวสู้ปกป้องทรัพยากรชุมชนจนสำเร็จ แต่แรงกดดันที่รุนแรงและซับซ้อนซ่อนเงื่อนในเวลาต่อมาทำให้ไม่สามารถรักษาทรัพยากรเอาไว้ได้ ขบวนการต่อสู้ของเครือข่ายป่าไม้ที่ดินภาคอีสานในยุคสองทศวรรษที่ผ่านมาหลายแห่งประสบกับชะตากรรมแบบนี้

จุดอ่อนสำคัญของชุมชนยุคปัจจุบันก็คือ สมาชิกชุมชนล้วนต้องดิ้นรนเพื่ออยู่รอดแบบปัจเจกตัวใครตัวมัน มีแรงบีบคั้นของค่าครองชีพ ความยากจนหนี้สินภายใต้ทิศทางการพัฒนาที่ขึ้นด้วยความโลภและบริโภคนิยม ระบบคุณค่าดั้งเดิมและระบบศีลธรรมของชุมชนอ่อนแอลง และทรัพยากรที่มีอยู่อาจจะไม่สามารถตอบสนองวิถีการผลิตและวิถีชีวิตแบบใหม่ของประชากร ซึ่งเพิ่มขึ้นได้อีกต่อไป ขณะที่ภัยคุกคามจากภายนอก

มีมากและรุนแรงขึ้นเรื่อยๆ ทั้งนโยบายพัฒนาที่รุกกล้าเข้ามาแย่งชิงทรัพยากร เช่น โครงการสร้างเขื่อน การประกาศเขตอนุรักษ์ และการกว้านซื้อที่ดินของอุตสาหกรรมเกษตร

ประสบการณ์การจัดการทรัพยากรโดยชุมชนในพื้นที่วิจัยบอกกับเราว่า กฎเกณฑ์สำคัญที่ชุมชนสามารถเคลื่อนไหวปกป้องทรัพยากรสิทธิร่วมของชุมชนได้คือ การรวมตัวต่อสู้กับอำนาจภายนอกด้วยปฏิบัติการแบบสันติวิธี มีการหาพลังสนับสนุนจากพันธมิตร มีการสร้างองค์ความรู้ภายในและเรียนรู้จากภายนอก ในระดับนี้ชุมชนสามารถประกาศสิทธิในทรัพยากรให้ภายนอกยอมรับได้ระดับหนึ่ง แต่ก็ยังไร้หลักประกันว่าทรัพยากรจะไม่ถูกบุกรุกทำลายหรือแย่งชิง จำเป็นอย่างยิ่งที่ชาวชุมชนต้องมีกระบวนการเรียนรู้ใหม่เพื่อรู้เท่าทันการกระทำจากภายนอก และเพื่อฟื้นฟูพลังของศีลธรรมจารีตประเพณีอันมี “คุณค่า” ของชุมชนขึ้นมาสร้างจุดยืนพร้อมกับการคัดสรรเอาแบบแผนการจัดการสมัยใหม่มาปฏิบัติ - เรียนรู้ - ยกระดับ ซึ่งชุมชนพื้นที่วิจัยกำลังพิสูจน์กันอยู่ในขณะนี้.

อ้างอิง

- กนกศักดิ์ แก้วเทพ. 2542. การต่อสู้ของชาวนาไทย ปี 2516 - 2519 : สหพันธ์ชาวนาชาวไร่แห่งประเทศไทยในเส้นทางชาวนาไทย รำลึก 25 ปี สหพันธ์ชาวนาชาวไร่แห่งประเทศไทย: คณะกรรมการจัดงานโครงการเส้นทางชาวนาไทย. กรุงเทพฯ
- กฤษฎา บุญชัยและพรพนา กิ้วยเจริญ. 2543. ฐานคิดและยุทธศาสตร์สิทธิชุมชนในสายธารโลกาภิวัตน์: คณะกรรมการประสานงานองค์กรพัฒนาเอกชน.
- ฉัตรทิพย์ นาถสุภา. วัฒนธรรมไทยกับขบวนการเปลี่ยนแปลงทางสังคม: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์ มหาวิทยาลัย, 2547
- ชลธิชา สัตยาวัฒนา บรรณาธิการ. 2546. พลวัตสิทธิชุมชน : กระบวนทัศน์ทางมานุษยวิทยา / กรุงเทพฯ : ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน).
- دنول ไชยสินธุ์และคณะ. 2547. สิทธิชุมชนท้องถิ่นภาคอีสาน: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย
- เดช บุญนาค. 2548. การปกครองระบบเทศาภิบาลของประเทศไทย พ.ศ. 2435 – 2458 : กระทรวงมหาดไทย สมัยสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. พิมพ์ครั้งที่ 2 กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
- เดิม วิภาคย์พจนกิจ. 2546. ประวัติศาสตร์อีสาน. พิมพ์ครั้งที่ 4 กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- ธันวา ใจเที่ยง, ฉัตรทิพย์ นาถสุภา. 2547. ชาวนา ประวัติศาสตร์ชีวิต ความหวัง และทางออก. กรุงเทพฯ : สร้างสรรค์.
- ธาดา สุทธิธรรม. 2544. ผังเมืองในประเทศไทย : ผังชุมชนและการใช้ที่ดินสายธารวัฒนธรรมเขมรในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ. ขอนแก่น : ขอนแก่นพิมพ์พัฒนา.
- นันทโชติ ชัยรัตน์. 2549. รายงานภาคสนามโครงการสิทธิชุมชนศึกษา ภาคอีสาน.
- บำรุง บุญปัญญา. 2549. บันทึกการบรรยายเรื่องนิเวศวัฒนธรรมอีสาน. โรงเรียนเด็กรักป่า จ.สุรินทร์ 12 พฤษภาคม 2549
- พรพิไล เลิศวิชาและอรุณรัตน์ วิเชียรเขียว. 2546. ชุมชนหมู่บ้านลุ่มน้ำขาน: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.
- พิชาญ ทิพย์วงศ์. 2549. รายงานภาคสนามโครงการสิทธิชุมชนศึกษา ภาคอีสาน.
- ไพรินทร์ เสาะสาย. 2549. รายงานภาคสนามโครงการสิทธิชุมชนศึกษา ภาคอีสาน.
- มาลี สุปันดี. 2549. รายงานภาคสนามโครงการสิทธิชุมชนศึกษา ภาคอีสาน.

- ยศ สันตสมบัติ. 2539. **ทำเกวียน : บทวิเคราะห์เบื้องต้นว่าด้วยการปรับตัวของชุมชนชาวนาไทยท่ามกลางการปิดล้อมของวัฒนธรรมอุตสาหกรรม**. กรุงเทพฯ ฯ : คบไฟ.
- ราชบัณฑิตยสถาน. **พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2525**. กรุงเทพฯ ฯ : สำนักพิมพ์อักษรเจริญทัศน์, 2525
- ศรีศักร วัลลิโภดม. 2533. **อีสานแห่งอารยธรรม : แฉหลักฐานโบราณคดี พลิกโฉมหน้าประวัติศาสตร์ไทย**. กรุงเทพฯ ฯ : สำนักพิมพ์มติชน.
- สดไธ สร้างไศก. 2549. **รายงานภาคสนามโครงการสิทธิชุมชนศึกษา ภาคอีสาน**.
- สารพร ปรางเพชร และ เลื่อน ศรีสุโพธิ์. 2549. **รายงานภาคสนามโครงการสิทธิชุมชนศึกษา ภาคอีสาน**.
- สำลี รุกขฤทธิ. 2546. **ตำนานนิทานผีอีสาน : นิทานเพื่อส่งเสริมให้เยาวชนรักการอ่านที่แฝงวัฒนธรรมของชาวอีสาน**. กรุงเทพฯ ฯ : สำนักพิมพ์พัฒนาศึกษา.
- สุริยา สมุทคุปดี และคณะ. 2536. **จากยอดห้วยถึงบุญบั้ง : สิทธิอำนาจและระบบการจัดการทรัพยากรพื้นบ้านของชาวนาอีสาน**. นครราชสีมา : โครงการจัดตั้งพิพิธภัณฑ์ทางมานุษยวิทยาของอีสาน, สำนักวิชาเทคโนโลยีสังคม, มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีสุรนารี.
- เสน่ห์ จามริก. 2547. "บทสังเคราะห์งานวิจัย : สิทธิมนุษยชนไทยในสถานการณ์สากล" ใน **สิทธิชุมชนท้องถิ่น ภาคอีสาน**. บรรณาธิการวิชาการโดย ชลธิรา สัตยาวัฒนา. กรุงเทพฯ ฯ : สำนักงานกองทุน สนับสนุนการวิจัย
- อุษณีย์ คະบุตร. 2549. **รายงานภาคสนามโครงการสิทธิชุมชนศึกษา ภาคอีสาน**.

.....

กระบวนการสร้างพลังชุมชนในการทวงกรรมสิทธิ์ที่ดิน: กรณีการต่อสู้ของชุมชนบะขาม จังหวัดขอนแก่น¹

ธนะจักร เอ็นบำรุง

สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น

บทนำ: วิจัยเพื่อสร้างพลังชุมชน...ทำไมต้องที่ “บะขาม”

ในช่วงประมาณปี 2539 ม.ร.ว.อคิน รพีพัฒน์ สำนักงานทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์ อดีตผู้อำนวยการสถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น ซึ่งกลับมาทำงานศึกษาและพัฒนาชุมชนเมืองและชุมชนแออัดในเมือง (หลังจากที่เคยศึกษาสลัมที่ตรอกใต้ สะพานขาวในช่วงปี 2511) มีโอกาสเข้ามาเก็บข้อมูลในชุมชนบะขาม จ.ขอนแก่น เพื่อประเมินผลโครงการพัฒนาสิ่งแวดล้อมเมือง ที่ได้รับการสนับสนุนจาก องค์การ DANCED ประเทศเดนมาร์ก

ครั้งนั้นชุมชนบะขามเสนอของบประมาณจากโครงการในการปรับปรุงทางเดินเท้าและระบบระบายน้ำในชุมชน ซึ่งการประเมินผล อาจารย์อคิน ได้ให้ความสนใจทั้งสภาพแวดล้อมและบริบทความสัมพันธ์ของคนในชุมชน ที่มีลักษณะ “กึ่งเมืองกึ่งชนบท” วิถีชีวิตความเป็นอยู่ อาชีพ รวมทั้งกรรมสิทธิ์ในที่อยู่อาศัยของผู้คนในชุมชนบะขามมีความหลากหลายซับซ้อนและน่าค้นหา

“บะขาม” ในสายตานักมานุษยวิทยาที่คร่ำหวอดกับงานภาคสนามในชุมชนมาหลายสิบปี อย่างเช่น อาจารย์อคิน พุ่งความสนใจไปที่ ทำไม “พ่อพิมพ์” ประธานและผู้นำทางจิตวิญญาณของชุมชนบะขาม ยังมีบุคลิกและวิถีชีวิตที่เรียบง่ายแบบชุมชนชนบทอีสาน และเหตุใดบะขามจึงยังคงความสัมพันธ์ระบบเครือญาติและเครือข่าย ภายใต้วัฒนธรรมชุมชนที่ยังเข้มแข็ง ขณะที่ทุนนิยมที่คืบคลานเข้ามากับโลกาภิวัตน์ หลังยุค “ทำสนามรบให้เป็นสนามการค้า” ของรัฐบาลชาติชาย ชุณหะวัณ ผนวกกับกระแสการขยายตัวเศรษฐกิจโลกกำลังปั่นกระแสราคาที่ดิน และการก่อสร้างอาคารบ้านเรือนให้พุ่งขึ้นลิบล้างจนชุมชนบะขาม (ที่อยู่ห่างจากศาลากลางจังหวัดขอนแก่นเพียง 10 กิโลเมตร) กลายเป็นแหล่งที่มีการขยายตัวในการสร้างแฟลต คอนโดมิเนียม และอาคารที่อยู่อาศัยทั้งในโซนที่ดินที่มีกรรมสิทธิ์ และไม่มีกรรมสิทธิ์อย่างสูงสุดในช่วงปีนั้น (และมาร่วงเอาในปีต่อมา---ปี 2540 ที่ประเทศไทยต้องเผชิญวิกฤตเศรษฐกิจที่สาหัสสากรรจ์ที่สุดครั้งหนึ่งในประวัติศาสตร์)

¹ บทความนี้เป็นการทบทวนและสังเคราะห์กระบวนการทำงานโครงการวิจัยเชิงปฏิบัติการ พัฒนาชุมชนแออัดและชุมชนแออัดในเมือง (ระหว่างปี 2541-2545) ซึ่งมี รศ.ดร.ม.ร.ว.อคิน รพีพัฒน์ เป็นหัวหน้าคณะผู้วิจัย และจรินทร์ บุญมัทธยะ นักพัฒนาเอกชน เป็นหัวหน้าวิจัยกรณีศึกษาภาคอีสาน โครงการนี้ได้รับการสนับสนุนจากสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.)

ในปี 2540 อาจารย์อศิน ได้รับการสนับสนุนจาก สกว. ให้ศึกษาองค์ความรู้ของกระบวนการปรับตัวและเปลี่ยนแปลงของชุมชนแออัดและองค์กรชุมชนแออัดในเมือง ที่มีทั้งชุมชนเมืองที่ไม่ได้อยู่ในนิยาม "สลัม" และชุมชนสลัม ซึ่งแม้จะมีการปฏิบัติการด้านการพัฒนาชุมชนแออัดโดยองค์กรภาครัฐ และองค์กรพัฒนาชุมชนเมืองหลายแห่งมาอย่างต่อเนื่องทั้งในกรุงเทพฯ และหัวเมืองทั่วประเทศ แต่องค์ความรู้จากการศึกษาวิจัยเพื่อเป็นพื้นฐานในการสังเคราะห์ให้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงและความเข้าใจวิถีชีวิตและสิ่งแวดล้อมของ "ชาวเมือง" เพื่อรองรับทางเลือกของนโยบายการจัดการและพัฒนาที่อยู่อาศัยภายใต้หลักการเมตตาธรรมและยุติธรรม ยังมีนักวิชาการน้อยรายมากที่ทำงานด้านนี้ ผลการศึกษาเพื่อทบทวนองค์ความรู้ดังกล่าวในปี 2540 ที่ดำเนินการทั้งในกรุงเทพฯ และปริมณฑล เชียงใหม่ ขอนแก่น และสงขลา² นำมาซึ่งโครงการวิจัยและปฏิบัติการเรื่อง "พัฒนาชุมชนแออัดและองค์กรชุมชนแออัดในเมือง" ระยะที่ 2-3 ตั้งแต่ปี 2541-2545

และแน่นอนว่าพื้นที่กรณีศึกษาของภาคอีสานซึ่งมีเมืองขอนแก่นเป็นหลัก "ชุมชนบะขาม" ถูกหยิบยกขึ้นมาเสนอเป็นชุมชนเป้าหมายในการทำงาน นอกเหนือจากชุมชนแออัดอีก 2 ชุมชน ด้วยเหตุผลที่เป็นชุมชนกึ่งเมืองกึ่งชนบท มีองค์กรและผู้นำที่ยังยึดเหนี่ยวกับวัฒนธรรมชนบทอีสานอย่างเหนียวแน่น และที่สำคัญ (และท้าทาย) คณะผู้วิจัยและการปฏิบัติการพัฒนาเป็นอย่างยิ่งคือ "ปัญหากรรมสิทธิ์ที่ดิน" ที่ชาวบ้าน (ในสวนที่เป็นแกนนำชุมชน) ต่อสู้กับรัฐมากกว่า 20 ปี และยังคงคาราคาซังทั้งในโรงในศาล ในศาลากลางจังหวัด ในสภาผู้แทนราษฎร ในมือนักการเมืองท้องถิ่น ตลอดจนในล้นชักขององค์กรอิสระเกือบทุกองค์กรที่สถาปนาขึ้นในช่วงปี 2540 (ตามรัฐธรรมนูญที่อ้างอิงกันว่าดีที่สุดของเมืองไทย) และการพิสูจน์สิทธิในพื้นที่ของหน่วยงานรัฐสวดคดีหน่วยตั้งแต่ส่วนกลางจนถึงท้องถิ่น---จนจบวันนี้นักวิจัยเข้าไปคุยกับชาวบ้านครั้งแรกเพื่อร่วมค้นหาข้อมูลประวัติชุมชน บริบทแรกของการงานวิจัยเชิงปฏิบัติการชิ้นนี้

"อาจารย์จะไม่ได้รับความร่วมมือจากคนบะขาม ตรงที่เค้าแต่ข้อมูลและไม่ช่วยบรรเทาความเดือดร้อนจากปัญหาที่คนส่วนใหญ่เผชิญอยู่ คือ เรื่องกรรมสิทธิ์ที่ดิน"

แกนนำต่อสู้กรรมสิทธิ์ที่ดินซึ่งเป็น 1 ใน 157 คราวเรือน ที่ยังไม่มีเอกสารสิทธิ์ที่ดินกล่าวอย่างเสียงดังฟังชัดในการประชุมอันอบอุ่นที่บ้านประธานชุมชน เมื่อเดือนเมษายน 2541

นั่นคือ ที่มาของการที่นักวิจัยในพื้นที่ได้เลือกสร้างกิจกรรมสองลักษณะที่สอดคล้องกับเงื่อนไขของชุมชนและมีแนวทางที่จะนำไปสู่การสร้างความสัมพันธ์คุณภาพใหม่ในชุมชนและระหว่างชุมชนกับสังคมเมือง คือ กิจกรรมในมิติของการต่อสู้เกี่ยวกับความกำกวมเรื่องกรรมสิทธิ์ที่ดิน และการสร้างพัฒนาเครือข่ายความเข้าใจกับชุมชนอื่นในเมืองขอนแก่น³ จนนำมาซึ่งกระบวนการทำงานร่วมกันระหว่างนักวิจัย นักพัฒนา ผู้นำชุมชน ทั้งในมิติของการทวงกรรมสิทธิ์ที่ดินโดยใช้ข้อมูล หลักฐาน และการเปลี่ยนรหัสหมายจาก "ผู้บุกรุกที่ดินรัฐ" มาสู่ "ผู้ต่อสู้เพื่อมาตุภูมิ" ซึ่งต่อมาได้รับยอมรับสนับสนุนจากองค์กรต่างๆ ในเมืองขอนแก่น จนเป็นผลให้เกิดการออกเอกสารสิทธิ์ที่ดินที่มีปัญหาในปี 2551

² โปรดดู "ชุมชนแออัด: องค์ความรู้กับความเป็นจริง" สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, อศิน รพีพัฒน์ บรรณาธิการ. กรุงเทพฯ: 2542. 432 หน้า

³ เอกสารประกอบการสัมมนาโครงการวิจัยและปฏิบัติการ พัฒนาชุมชนแออัดและองค์กรชุมชนแออัดในเมือง วันที่ 12 พฤศจิกายน 2547 ณ ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร. หน้า 17

บะขาม: ชุมชนเก่าแก่ แต่ไม่แออัด?

ชุมชนบะขามถือได้ว่าเป็นชุมชนดั้งเดิมที่ถูกห้อมล้อมด้วยความเจริญในลักษณะของชุมชนเมืองคล้ายๆ กับชุมชนดั้งเดิมอื่นในขอนแก่น เช่น ชุมชนโนนทัน ชุมชนเมืองเก่า ฯลฯ แต่มีความต่างของอายุและการเกิดขึ้นมาของชุมชนบะขามเป็นชุมชนใหญ่ที่มีเนื้อที่ประมาณ 300 ไร่ **ทิศเหนือ**จดบึงทุ่งสร้าง (หลักฐานในระยะหลังบอกว่าจรดถนนประชาสโมสร) **ทิศใต้**จดถนนศรีจันทร์ **ทิศตะวันออก**จดศูนย์สร้างทาง แขวงทางหลวงขอนแก่น และ**ทิศตะวันตก**จดถนนชาติพัฒนา และศูนย์ส่งเสริมสุขภาพเขต 6 (ศูนย์อนามัยแม่และเด็ก) สภาพพื้นที่จะสูงทางทิศใต้แล้วลาดลงไปทางบึงทุ่งสร้าง มีถนนตัดผ่านกลางชุมชนที่สามารถทะลุจากถนนศรีจันทร์ไปออกถนนประชาสโมสรได้

จากคำบอกเล่าของคนเฒ่าคนแก่ในชุมชน ระบุว่า ชุมชนบะขามเป็นชุมชนเก่าแก่ที่มีอายุกว่า 80 ปี แต่เดิมมีพื้นที่อุดมสมบูรณ์ทำให้ผู้คนสนใจอพยพเข้ามาตั้งรกรากในชุมชนเพิ่มขึ้นเรื่อยๆ จนปัจจุบันมีบ้านเรือนกระจายกันอยู่อย่างหนาแน่น ทั้งที่อยู่อาศัยในบ้านของตนเองและเช่าอยู่ ชุมชนนี้จะมีบ้านเรือนและห้องเช่ามาก เพราะทำเลอยู่ใกล้สถานศึกษาและสถานที่ราชการ เช่น โรงเรียนพณิชยการขอนแก่น โรงเรียนมหาไถ่ศึกษา มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีราชมงคลอีสาน วิทยาเขตขอนแก่น สำนักงานป้องกันควบคุมโรคที่ 6 ขอนแก่น โรงพยาบาลขอนแก่น ศูนย์สร้างทางขอนแก่น เป็นต้น

ข้อมูลจากการสำรวจของชุมชนล่าสุดเมื่อปี 2550 พบว่า จำนวนประชากรในชุมชนบะขามมีจำนวนทั้งสิ้น 2,259 คน เป็นชาย 1,025 คน หญิง 1,234 คน จำนวนหลังคา 650 หลังคาเรือน และมีครัวเรือน 730 ครัวเรือน

คำว่า “บะขาม” น่าจะเพี้ยนมาจาก “ป่าขาม” เพราะเดิมทีพื้นที่บริเวณนี้เป็นป่าละเมาะ ซึ่งมีต้นไม้โตเตี้ย จิกและมะขามขึ้นอยู่มากมาย และเป็นพื้นที่นาของชาวบ้านโนนทัน ชุมชนใหญ่ดั้งเดิมของเมืองขอนแก่น ซึ่งตั้งอยู่ริมบึงแก่นนคร นอกจากนั้นอาณาเขตบางส่วนของที่ดินบึงทุ่งสร้างของพื้นที่บ้านบะขาม ยังเป็นแหล่งปลูกผักปลอดจนหาปลาของชาวบ้านเพื่อนำไปบริโภคและขายในตลาดกลางเมืองอีกด้วย

บริเวณบางส่วนของบ้านบะขามเป็นโคกหิน ซึ่งมีหินสีขาวและสีแดงที่สามารถนำไปใช้ในการก่อสร้างได้กระจายอยู่ทั่วไป และน่าจะเป็นที่มาของคำว่า “โคกตะลุง” ซึ่งแปลว่า โคกหิน อายุของการตั้งถิ่นฐานของบ้านบะขามนั้น ไม่มีหลักฐานด้านเอกสารปรากฏอย่างชัดเจน แต่จากการสอบถาม สัมภาษณ์ชาวบะขามที่มีอายุตั้งแต่ 60 ถึง 90 ปี อาจประเมินได้ว่าคนกลุ่มแรกที่เข้ามาตั้งบ้านเรือนในบะขามนั้นคือคนในตระกูล “ภูธร” ที่อพยพมาจากอำเภอดุสิตบุรี พิษณุโลก จังหวัดร้อยเอ็ด โดยมีนายจันดาและนายพลอย ภูธร เป็นผู้นำรุ่นแรกที่เข้ามาตั้งบ้านเรือนประมาณช่วงปี 2464-2470 ภาษานั้นบ้านบะขามมีคนขอนแก่นซึ่งคาดว่าจะเป็ลูกหลานบ้านโนนทันมาปลูก “เถียงนา” อยู่ห่าง ๆ กัน 7-8 ราย ในปี 2482 เริ่มมีคนอพยพเข้ามาจับจองที่ดินบ้านบะขามมากขึ้นเรื่อยๆ เช่นเดียวกับยายสุดใจ ชาญฤทธิ์ (84 ปี) ซึ่งย้ายมาจากอำเภอนองสองห้อง จังหวัดขอนแก่น เพื่อมาบุกเบิกที่ทำกินอันอุดมสมบูรณ์บริเวณบ้านบะขาม และอีก 2 ปีต่อมา คือในปี 2484 ทางอำเภอจึงยกฐานะให้บ้านบะขามเป็นหมู่บ้านอย่างเป็นทางการ โดยขึ้นอยู่กับตำบลพระลับ อำเภอเมืองขอนแก่น และตั้งให้นายจันดา ภูธร เป็นผู้ใหญ่บ้านคนแรก ซึ่งคาดว่าในระยนั้นบ้านบะขามเริ่มกลายเป็นชุมชนที่มีครอบครัวจากจังหวัดต่างๆ ในภาคอีสาน เช่น กาฬสินธุ์ มหาสารคาม ร้อยเอ็ด อุบลราชธานี และนครราชสีมา ทะยอยเข้า

มาจับจองที่ดินกันไม่น้อยกว่า 30 ครอบครัว⁴ โดยมีการล้อมรั้วและปักหลักเป็นแนวเขต⁵ (กัญญาณัฐ, 2542 หน้า 46)

การขยายตัวอย่างมากของชุมชนบะขามอยู่ในช่วงก่อนปี 2522 จากข้อมูลผลการสอบสวนราษฎรที่เข้าครอบครองที่ดินพิพาทบ้านบะขาม รวม 142 รายของคณะกรรมการสอบสวนฯของจังหวัดขอนแก่น² ซึ่งได้รายงานในการประชุมคณะกรรมการประสานการแก้ไขปัญหามลพิษที่ดินของรัฐส่วนจังหวัดขอนแก่น (กปร.ส่วนจังหวัดขอนแก่น) ระบุว่า “มีราษฎรเริ่มทยอยเข้าครอบครองที่ดินเป็นช่วงๆ นับตั้งแต่ปี 2464 เป็นต้นมา โดยมีราษฎรเข้าครอบครอง 2 รายในช่วงปี 2464-2470 ต่อมาช่วงปี 2471-2480 จำนวน 4 ราย ปี 2481-2490 จำนวน 15 ราย ปี 2491-2500 จำนวน 24 ราย ในช่วง 2501-2510 มีราษฎรเข้ามาครอบครองมากที่สุดถึง 36 ราย”

ภูมิลำเนาเดิมของคนในชุมชนส่วนใหญ่จะอพยพมาจากต่างอำเภอของจังหวัดขอนแก่น จังหวัดร้อยเอ็ด และจังหวัดกาฬสินธุ์...อาชีพดั้งเดิมของชาวบะขามนอกจากทำนา ปลูกผัก หาปลา แล้ว ผู้หญิงยังมีอาชีพค้าขายในตลาด ผู้ชายเป็นกรรมกรก่อสร้างและเก็บสาลี่รับจ้างด้วย

ต่อมาในปี 2514 เทศบาลเมืองขอนแก่น (ฐานะในขณะนั้น) ได้ขยายเขตการปกครองจากเดิม 4.031 ตารางกิโลเมตร มาเป็น 46 ตารางกิโลเมตร ครอบคลุมพื้นที่ของบ้านบะขามและบ้านใกล้เคียงในเขตตำบลพระลับเดิม ฐานะของบ้านบะขามจึงเปลี่ยนไปเป็น “ชุมชนบะขาม” ในเขตเทศบาลเมืองขอนแก่น แต่เทศบาลไม่ได้แต่งตั้งผู้นำอย่างเป็นทางการขึ้นมาทำหน้าที่แทนผู้ใหญ่บ้าน จนกระทั่งปี 2533 จึงมีการแต่งตั้งประธานชุมชนเป็นผู้นำอย่างเป็นทางการคนแรก

ชุมชนบะขามมีลักษณะของชุมชนที่ไม่ได้ถูกครอบด้วยรหัสหมายของความเป็นชุมชนแออัดอย่างสิ้นเชิง เพราะชาวชุมชนเองนิยามตนเองว่า เป็นชุมชนเก่าแก่ที่คงรากฐานทางวัฒนธรรมดั้งเดิมไว้ เช่น กรณีศาลปู่ตา ระบบเครือญาติและเครือข่ายในชุมชน ฯลฯ รวมทั้งสภาพบ้านเรือนที่อยู่อาศัยก็มีสภาพดีกว่าชุมชนแออัดในนิยามของรัฐและคนทั่วไป บางคนกล่าวว่า “บะขาม เป็นชุมชนดั้งเดิมที่ถูกรุกรานโดยความเจริญของเมือง”

ช่วงปี 2540 เป็นต้นมา ชุมชนบะขามได้เริ่มมีการรวมตัวกันทำกิจกรรมพัฒนาชุมชนอย่างต่อเนื่อง โดยมีหน่วยงานภาครัฐและเอกชนเข้ามาสนับสนุน อาทิ โครงการพัฒนาสิ่งแวดล้อมชุมชน (DANCED) รวมทั้งมีการจัดระบบขับเคลื่อนองค์กรชุมชนเพื่อทวงกรรมสิทธิ์ที่ดินจากรัฐอย่างเข้มแข็ง จนกระทั่งเมื่อต้นปี 2551 รัฐบาลได้ออกโฉนดที่ดินให้แก่ราษฎรในชุมชนบะขามที่มีปัญหกรรมสิทธิ์ที่ดินมากกว่า 30 ปี จำนวน 157 ราย การพัฒนาภายใต้การมีส่วนร่วมของชุมชนและการสร้างองค์กรชุมชนเข้มแข็งดังกล่าว ทำให้ชุมชนบะขามมีลักษณะทางกายภาพที่ค่อนข้างดี รวมทั้งได้รับการยอมรับว่าเป็นชุมชนที่มีศักยภาพในการพัฒนาดำเนินงาน

⁴ กัญญาณัฐ อ้วนหวาน. "การปรับตัวทางสังคมของชุมชนย่อยในเมืองหลัก : กรณีศึกษาชุมชนย่อยบะขาม", วิทยานิพนธ์ สาขาพัฒนาชนบทศึกษา มหาวิทยาลัยมหิดล ปีการศึกษา 2542.

⁵ รายงานการประชุมครั้งที่ 1/2537 ลงวันที่ 30 พฤษภาคม 2537 ของคณะกรรมการสอบสวนเรื่องกรณีพิพาทที่ดินบ้านบะขาม แต่งตั้งคณะกรรมการครั้งที่ 1681/2537

ของชุมชนเมืองขอนแก่น จนได้รางวัลในการพัฒนาชุมชนมากมาย อาทิ เป็นชุมชนนำร่องของเทศบาลนครขอนแก่นในโครงการเทศบาลเล็กในเทศบาลใหญ่ ที่ได้รับรางวัลพระปกเกล้าทองคำ ปี 2549 จากสถาบันพระปกเกล้า ในปี 2551 ได้รับรางวัลการบริหารองค์การดีเด่นจากสำนักงาน กพร. เป็นต้น ปัจจุบันชุมชนบะขามเป็นพื้นที่ศึกษาดูงานสำคัญของเทศบาลนครขอนแก่น ที่ได้รับการสนับสนุนอย่างมากจากผู้บริหารเทศบาลนครขอนแก่น

ย้อนรอย...กรรมสิทธิ์ที่ดินชุมชนบะขาม - ชุมชนสองสภานะ

เมื่อปี 2494 ปรากฏหลักฐานว่ารัฐบาลได้ประกาศให้พื้นที่บริเวณ “โคกตะลุง” ซึ่งเป็นที่ทำเลเลี้ยงสัตว์จำนวน 189 ไร่ 3 งาน เป็นที่สาธารณประโยชน์ แต่ไม่ได้ระบุอย่างชัดเจนว่าอาณาเขตของโคกตะลุงอยู่บริเวณไหนกันแน่ ชาวบ้านระบุว่าในปี 2518-2519 ได้มีการออกหนังสือสำคัญสำหรับที่หลวง (นสล.) ให้ส่วนราชการได้ใช้ประโยชน์จำนวน 2 แปลง คือ วิทยาลัยเทคนิคขอนแก่น (มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีราชมงคลอีสาน ขอนแก่นในปัจจุบัน) กับ ศูนย์เครื่องมือกลขอนแก่น กรมทางหลวง รวมเนื้อที่ถนนรอบบริเวณดังกล่าวเป็นพื้นที่ 191 ไร่ 3 งาน ซึ่งใกล้เคียงกับพื้นที่โคกตะลุงที่ขึ้นทะเบียนไว้เป็นที่สาธารณประโยชน์ จึงน่าจะเชื่อได้ว่า ที่ดินสาธารณประโยชน์โคกตะลุง ได้ให้ประโยชน์ไปหมดแล้ว ที่ดินบริเวณชุมชนบะขามในปัจจุบันจึงน่าจะไม่ใช่ “โคกตะลุง”

อย่างไรก็ตาม มีข้อสันนิษฐานเช่นกันว่า การที่ที่ดินในชุมชนบะขามที่ชาวบ้านปลูกบ้านเรือนอยู่บางแปลง (รวมจำนวน 27 ไร่ 3 งาน 71 ตารางวา จำนวน 153 ครัวเรือน) ไม่มีเอกสารสิทธิ์อาจจะเป็นที่สาธารณประโยชน์โคกตะลุงที่เหลืออยู่ก็เป็นได้ จากการร้องเรียนของชาวบ้านบริเวณดังกล่าวที่ยืนยันว่าตนเองควรมีสิทธิครอบครองที่ดินดังกล่าว ตั้งแต่ปี 2525 เป็นต้นมา ยังไม่มีข้อยุติ แม้ว่าในปี 2536 ผลการสอบสวนของคณะกรรมการพิสูจน์สิทธิ์ที่ตั้งขึ้นโดยผู้ว่าขอนแก่น จะระบุในสำนวนการสอบสวนว่า “คณะกรรมการไม่สามารถยืนยันได้ว่าขอบเขตของโคกตะลุงอยู่ ณ ที่ใดแน่ แต่ยืนยันว่าโฉนด (บางแปลง) ที่ทะยอยออกไปให้ราษฎรบะขามก่อนหน้านี้ ชอบด้วยกฎหมาย แต่พื้นที่ดังกล่าวจะอยู่ในเขตโคกตะลุงด้วยหรือไม่ นั้น ไม่สามารถตรวจสอบได้...”

ความขัดแย้งเรื่องที่ดิน ยังคงดำเนินไปอยู่เป็นพักๆ ช่วงไหนที่มีหนังสือจากกรมที่ดินให้ราษฎรทำสัญญาเช่า ก็จะเกิดการรวมตัวกันของชาวบ้านเพื่อต่อต้านคัดค้านไม่ยอมเช่า เพราะ “หากเช่าก็เท่ากับเรายอมรับว่าบุกรุกที่รัฐ”

การต่อสู้กรณีพิพาท กรรมสิทธิ์ของชาวบะขาม

การต่อสู้เพื่อทวงกรรมสิทธิ์ที่ดินของชาวบะขาม อาจแบ่งได้ตามช่วงเวลา ดังนี้

ยุคต่อสู้เชิงกฎหมาย (2525-2535)

ในช่วงนี้ ชุมชนได้ถูกกล่าวหาว่าบุกรุกที่ดินสาธารณะ และมีการส่งหนังสือเตือนให้ผู้ครอบครองไปแสดงตัวเพื่อขอเช่าเป็นระยะๆ ชาวบ้านบะขามได้รวมตัวกันเพื่อต่อสู้โดยมีการแต่งตั้งทนายความทำเรื่องไปดำเนิน แต่ไม่สำเร็จ เพราะไม่มีหลักฐานและเหตุผลในการครอบครองกรรมสิทธิ์ที่ดินเพียงพอ

ยุคต่อด้วยการประท้วงและการเมือง (2536-2540)

ช่วงปี 2536 การต่อสู้กับรัฐเข้มข้นขึ้น เมื่อชาวบ้านพยายามประสานกับเครือข่ายนักศึกษามหาวิทยาลัยขอนแก่นจัดมือไปประท้วงเพื่อทวงสิทธิที่อยู่อาศัยหน้าศาลากลางจังหวัดขอนแก่น จนเกิดปะทะกับเจ้าหน้าที่ตำรวจ เป็นผลให้มีผู้บาดเจ็บหลายราย และเป็นข่าวปรากฏตามหน้าหนังสือพิมพ์อย่างกว้างขวาง เป็นผลให้ผู้ว่าขอนแก่น และหน่วยงานที่เกี่ยวข้องลงมาเจรจาประนีประนอม รวมทั้งตั้งคณะกรรมการพิจารณาหลายครั้ง หลายชุด นักการเมืองระดับชาติและท้องถิ่น องค์กรอิสระ และกรมการยุติธรรมต่างๆ ของรัฐสภาเข้ามาสัญญาว่าจะเดินเรื่องให้ นับสิบครั้ง แต่คำตอบของรัฐก็คือ “ที่ดินบะขามเป็นที่สาธารณะไม่สามารถออกเอกสารสิทธิได้”

ยุคการต่อสู้ด้วยข้อมูลและหลักฐานเชิงวิชาการ (2541-2545)

นับแต่ปี 2541 ซึ่ง โครงการวิจัยและปฏิบัติการ เรื่อง “พัฒนาชุมชนแออัดและองค์กรชุมชนแออัดในเมือง” ระยะที่2-3 โดยสถาบันวิจัยและพัฒนา มข. ซึ่งได้รับการสนับสนุนจากสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) เข้ามาร่วมทำงานวิจัยเชิงปฏิบัติการ (Action Research) กับผู้นำและชาวบ้านบะขาม ได้มีการรื้อฟื้นกระบวนการต่อสู้เรื่องกรรมสิทธิ์ที่ดินขึ้นมาเป็นประเด็น “การสร้างพลังชุมชน” เพื่อเป็นกลไกในขับเคลื่อนกระบวนการต่อสู้อีกครั้ง โดยมีการจัดปรับกระบวนการครั้งใหญ่ ภายใต้การแสวงหาข้อมูลเพื่อตอบโต้รัฐอย่างเข้มข้น จริงจัง พร้อมกับการสร้างกระสวยกิจกรรมที่หลากหลายมารองรับการเคลื่อนไหวรอบใหม่ขององค์กรชุมชนจนนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงทั้งสร้างโอกาสใหม่ในการต่อสู้เรื่องสิทธิที่ดิน และการพัฒนาชุมชนมิติดังคร่อม

การเคลื่อนด้วยการสร้างเครือข่ายและการสนับสนุนของภาครัฐ เอกชน องค์กรชุมชน (2546-2551)

แม้ โครงการวิจัยฯ พัฒนาชุมชนแออัดฯ สิ้นสุดลงไปในปี 2545 แต่การทำงานร่วมกันระหว่างนักวิจัย นักพัฒนา และองค์กรชุมชนบะขาม ยังคงดำเนินไปอย่างต่อเนื่อง โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การใช้ข้อมูลหลักฐานสำคัญที่ค้นพบในการศึกษาวิจัย และแง่มุมวิเคราะห์ทางกฎหมายอันอาจเชื่อได้ว่า “ชาวบะขามคือเจ้าของที่ดินและไม่เคยบุกรุกที่ดินของรัฐ” พร้อมๆ กับการสร้างความเข้าใจกับเทศบาลนครขอนแก่น และชุมชนเมืองอื่นๆ ในเขตเทศบาลฯ ซึ่งทุกฝ่ายมีความเข้าใจและเข้าร่วมสนับสนุนให้รัฐยอมออกเอกสารสิทธิให้แก่ชาวบะขามครบทุกแปลงในต้นปี 2552 เป็นอันจบประวัติศาสตร์การต่อสู้เกือบ 3 ทศวรรษ ด้วยความสำเร็จและรอยยิ้มของชาวบะขามทุกคน

การสร้างพลังชุมชนในการต่อสู้เรื่องกรรมสิทธิ์ที่ดิน

ดังที่กล่าวแล้วว่า เมื่อครั้งแรกที่นักวิจัยโครงการพัฒนาชุมชนแออัดฯ จากสถาบันวิจัยและพัฒนา มข. เข้าไปเก็บข้อมูลเบื้องต้นของชุมชนบะขามเมื่อเดือนเมษายน 2541 นั้น ได้ทราบสถานการณ์ความเดือดร้อนของชาวบ้านเรื่องกรรมสิทธิ์ที่ดินอยู่บ้าง แต่ก็ไม่ได้คิดว่าชาวบ้านจะตั้งเงื่อนไขการสนับสนุนกระบวนการต่อสู้เรื่องที่ดิน

ในการทำงานของนักวิจัย ซึ่งหัวหน้าโครงการ (ม.ร.ว.อดิน รพีพัฒน์) รวมทั้งที่ปรึกษาโครงการ (อาทิ อ.บัณฑิต อ่อนคำ ดร.อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์ ฯลฯ) และทีมวิจัยพื้นที่อื่น ก็ไม่ขัดข้องในเงื่อนไขดังกล่าว แต่ก็ได้ให้ข้อคิดในเรื่องการจัดการความขัดแย้งมิให้บานปลายออกไป

พร้อมกันนั้น นักวิจัยได้ร่วมวิเคราะห์และค้นหาจุดอ่อนที่ทำให้กระบวนการต่อสู้ของชาวบะขามล้มเหลวเนื่องจาก

- 1) กระบวนการต่อสู้ของชาวบ้านยังขาดข้อมูลด้านหลักฐานและกฎหมายที่ชัดเจนที่จะไปต่อสู้กับหน่วยงานของรัฐ
- 2) การต่อสู้ของชาวบ้านที่ผ่านมาจะพึ่งพิงคนนอกมากกว่าจะสร้างความแข็งแกร่งภายใน ทำให้ตกเป็นเครื่องมือของนักการเมืองท้องถิ่น และนักการเมืองระดับชาติหลายคน หลายกลุ่ม ขาดทิศทางและพลังในการต่อสู้อย่างเป็นเอกภาพ
- 3) ไม่มีการขยายฐานมวลชนจากกลุ่มแกนหลักไปสู่สมาชิก ทั้งในกระบวนการต่อสู้และการตัดสินใจ ทำให้กลุ่มผู้นำต้องรับภาระหนักและขาดการสนับสนุนจากฐานล่าง ทั้งการมีส่วนร่วมในการวางแผน การเคลื่อนไหว รวมทั้งทรัพยากร...
- 4) ชาวบ้านที่ต่อสู้เรื่องกรรมสิทธิ์ ยังขาดการแสวงหาแนวร่วมนอกชุมชนที่สามารถสนับสนุนการเคลื่อนไหวระยะยาว เช่น การให้ข้อมูลเพื่อเปลี่ยนรหัสหมายชุมชนบะขามในสายตาสถาบันราชการ ชุมชนเมือง และชาวขอนแก่นทั่วไป...

- กระบวนการสร้างพลังชุมชน (Empowerment) ผู้นำ และภาคประชาชน

เริ่มแรกของกระบวนการสร้างพลังชุมชน (empowerment) ซึ่งเน้นไปที่การศึกษาข้อมูลบริบททางประวัติศาสตร์และพัฒนาการของชุมชน ควบคู่ไปกับการหาข้อมูลหลักฐานเอกสารในอดีตที่จะเป็นประโยชน์ต่อการอธิบายการต่อสู้ของชาวบ้าน ไม่ว่าจะเป็นแผนที่ที่ดิน แผนที่ทางอากาศ บันทึกคำให้การในอดีตของผู้เกี่ยวข้องกับการครอบครองที่ดิน ขณะเดียวกันกระบวนการทางข้อกฎหมายก็ถูกนำมาวิเคราะห์ช่องทางในการตีความที่รัฐอ้างถึง

การหาหลักฐานเหล่านี้มิได้เป็นธุระของนักวิจัยโครงการเท่านั้น แต่ชาวบ้านได้ร่วมกระบวนการหาข้อมูลดังกล่าว และมีการวิพากษ์วิจารณ์ความถูกต้อง ข้อได้เปรียบและเสียเปรียบของข้อมูลหลักฐานที่ได้ร่วมกันทุกครั้ง

- การสร้างการมีส่วนร่วมและความเข้าใจร่วมกันเรื่องปัญหาที่ดิน

การวิจัยเชิงปฏิบัติการของโครงการฯ ดำเนินการขนานกันไปสองทาง คือ การแสวงหาองค์ความรู้ในการขับเคลื่อนการพัฒนาท้องถิ่น เช่น ฐานวัฒนธรรม ประเพณี ความสัมพันธ์ของอำนาจการเมืองชุมชน เศรษฐกิจอาชีพ และการจัดสวัสดิการแก่คนด้อยโอกาสในชุมชน อีกทางหนึ่งพยายามผูกโยงโครงสร้างและการมีส่วนร่วมของชุมชนในการเคลื่อนไหวอย่างเป็นระบบ จนผ่านไปหนึ่งปี สมาชิกในชุมชนแทบทุกครัวเรือนสามารถชี้แจงประเด็นความเดือดร้อนและข้อมูลใหม่ที่ค้นพบอย่างถูกต้องแม่นยำ

- การสร้างพื้นที่สาธารณะ (Public Space) เพื่อสร้าง “กระสวยกิจกรรม” การพัฒนา ที่ต่อเนื่อง และหลากหลาย

กิจกรรมการเล่าประวัติศาสตร์ชุมชนที่ถ่ายทอดสู่สมาชิกในชุมชนทุกรุ่น รวมทั้งการสานประเพณีวัฒนธรรมชุมชน เรื่อง ศาลปู่ตา นำไปสู่คุณภาพความสัมพันธ์ของคนในชุมชนแบบที่ดูอย่างไม่เคยมีมาก่อน เป็นนวัตกรรมการสร้างความสำเร็จที่สืบสานการเคลื่อนไหวที่ดินและการพัฒนาชุมชนหลากหลายมิติ ในระยะต่อมา เหล่านี้คือ ความสำเร็จขององค์กรชุมชนที่เรียนรู้จากการทำงานร่วมกับนักวิจัยโครงการในช่วง 4 ปี

- การจัดรูปแบบการต่อสู้

คณะกรรมการต่อสู้เรื่องกรรมสิทธิ์ที่ดินแบบขาม ที่ถูกจัดปรับบทบาทและขบวนการเคลื่อนไหวอย่างเป็นระบบ สอดคล้องกับท้าวอย่างใหม่ที่ชื่อ “หลักฐานและข้อต่อสู้ทางรูปคดี” เป็นฐาน ได้ตั้งขึ้นเพื่อเดินทางทวงกรรมสิทธิ์ที่ร่วมกันกำหนดทั้งชุมชน เป็นระยะๆ และเป็นขั้นตอน มีการประชุมถ่ายทอดข้อมูล และร่วมวางแผนการทำงานทุกเดือน โดยโครงการวิจัยเชิงปฏิบัติการฯ สนับสนุนในการประสานนักกฎหมายเพื่อชุมชน มาร่วมร่างบันทึกเสนอหน่วยงานที่เกี่ยวข้องอีกครั้ง ขณะที่ผู้นำได้มีโอกาสไปศึกษาดูงานแลกเปลี่ยนความรู้ด้านแนวทางการต่อสู้เรื่องที่ดินที่มีปัญหากับรัฐกับชุมชนอีสานที่กำลังต่อสู้ในพื้นที่อื่นๆ เพื่อนำบทเรียนมาประยุกต์ใช้ในการต่อสู้ในอนาคต

- การให้ข้อมูลเพื่อสร้างอัตลักษณ์และเปลี่ยนรหัสหมายจาก “ชุมชนบุกรุก” หรือชุมชนทำหาย อำนาจรัฐ” มาสู่ “ชุมชนเข้มแข็ง” (กับภาคีที่เกี่ยวข้อง)

ดังที่กล่าวแล้วว่ายุทธศาสตร์สำคัญที่ชาวบะขามได้ร่วมกำหนดทำที่ใหม่ก็คือ การสร้างความเข้าใจต่อเทศบาล และภาคีเครือข่ายองค์กรชุมชนเมืองขอนแก่น ว่าชาวบะขามเป็นผู้ที่ต่อสู้เรื่องสิทธิในที่อยู่อาศัยของตนเองด้วยข้อมูลหลักฐานและเหตุผล ไม่ได้เป็นผู้บุกรุกต่อต้านรัฐด้วยความรุนแรง จนเทศบาลนครขอนแก่น มีมติสนับสนุนให้หน่วยงานที่เกี่ยวข้องออกเอกสารสิทธิให้ชาวบะขาม พร้อมยืนยันว่า ไม่ประสงค์จะใช้ที่ดินที่ยังไม่มีหลักฐานการครอบครองในชุมชนบะขามเพื่อกิจกรรมของเทศบาล (แม้รัฐสามารถยึดที่ดินมาได้ก็ตาม)

- การติดตามความก้าวหน้าของข้อเรียกร้อง

ภารกิจที่สำคัญที่องค์กรชุมชนบะขามต้องดำเนินการอย่างต่อเนื่อง และระดมด้วยความอดทน ก็คือการติดตามความก้าวหน้าของเรื่องกรรมสิทธิ์ที่ดินที่ยื่นไปตามขั้นตอนของหน่วยงานที่รับผิดชอบในรอบใหม่ พร้อมแผนที่และข้อมูลยืนยัน (ที่ได้จากการศึกษาของโครงการฯ) ด้วยความไม่ชัดเจนของหลักฐานฝ่ายรัฐและความซับซ้อนของระบบราชการ ถึงแม้ตั้งแต่ปี 2545 เป็นต้นมา “หน่วยงานเกี่ยวข้อง” กรณีที่ดินบะขามจะแสดงท่าทีในทางที่ไม่ขัดข้องต่อการที่ราษฎรจะมีเอกสารสิทธิ แต่การตัดสินใจสุดท้ายที่โยนกันไปมา ทำให้กระบวนการติดตามเรื่องนี้ใช้เวลากว่า 5 ปี กว่าที่จะสำเร็จขั้นสุดท้าย คือ “ราษฎรได้โฉนดที่ดินทุกราย” ในปี 2551

บทเรียนจากการต่อสู้เรื่องกรรมสิทธิ์

1) บทเรียนองค์กรชุมชน

- ความสมดุลระหว่างการใช่วิธีการการเคลื่อนไหวเพื่อกดดัน/การเดินงานผ่านนักการเมือง/การใช้ข้อมูลข่าวสาร หลักฐาน แผนที่และข้อต่อสู้เชิงกฎหมาย
- การใช้ความสัมพันธ์เชิงเครือข่าย และความเชื่อท้องถิ่นเป็นฐานในการสร้างกระแสความร่วมมือพลังการต่อสู้ และการพัฒนาชุมชนในมิติต่างๆ
- ความขัดแย้งในชุมชนที่เกิดขึ้นจากผลประโยชน์ของการต่อสู้ เป็นผลกระทบที่ไม่คาดคิดว่าจะเกิดขึ้น

2) บทเรียนของหน่วยงานรัฐ

ลักษณะสำคัญของ “นโยบายสาธารณะของรัฐเรื่องกรรมสิทธิ์ที่ดิน” ที่เป็นอุปสรรค สมควรที่รัฐจะต้องปรับทำที่และนโยบายเพื่อมิให้เป็นการสร้างเงื่อนไขขัดแย้งกับชุมชน บางครั้งหมิ่นเหม่ต่อการละเมิดสิทธิชุมชน ก็คือ

- แนวคิด “พื้นที่ที่พิสูจน์ความเป็นเจ้าของไม่ได้จึงต้องอยู่ในครอบครองของรัฐ และต้องต่อสู้ให้ได้คืนมาไม่ว่าบริบทของพื้นที่และปรากฏการณ์จะเป็นเช่นไรก็ตาม...
- กระบวนการจัดการเรื่องกรรมสิทธิ์ที่ดินต้องอิง 1) แผนที่ 2) หลักฐานแสดงกรรมสิทธิ์ที่ดิน (ให้ความสำคัญของสถานภาพทางกายภาพ ณ ปัจจุบัน/หลักฐานแวดล้อม และคำให้การของชาวบ้านและผู้เกี่ยวข้องน้อยมาก)
- สิทธิขาดในการพิจารณาให้การครอบครองกรรมสิทธิ์ที่ดินอยู่กับส่วนราชการในส่วนกลาง (กปร.ส่วนกลาง) และภูมิภาค (กปร.จังหวัด) โดยท้องถิ่นมีส่วนร่วมน้อยมาก
- ขั้นตอนในการพิจารณาพิสูจน์สิทธิสืบสน ขั้วซ้อน ขาดกรอบและกระบวนการการพิจารณาที่ชัดเจน และใช้เวลานานมากในแต่ละขั้นตอน

3) บทเรียนของหน่วยงานวิจัยและพัฒนา

การทำงานวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม ที่เป็นวิถีวิทยาการหลักที่ใช้ในโครงการวิจัยและปฏิบัติการเรื่อง “พัฒนาชุมชนแออัดและองค์กรชุมชนแออัดในเมือง” นั้น น่าจะเป็นกระบวนการที่แสดงตัวอย่างที่เห็นได้ชัดเจนของประสิทธิภาพในการเคลื่อนไหวเพื่อร่วมสร้างพลังชุมชนในการแก้ไขปัญหาของตนเอง ที่มีฐานมาจากความร่วมมือกันอย่างกลมกลืน (หรือภาษาวิชาการใช้ว่า “บูรณาการ”) ระหว่างภาคส่วนต่างๆ ที่เข้ามามีบทบาททั้งตัวองค์กรชุมชนปะชาคม หน่วยงานระดับพื้นที่และท้องถิ่น องค์กรพัฒนาเอกชนฯ

นักวิชาการจากสถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น ที่เป็นนักวิจัยหลักในพื้นที่ ใช้เวลาหลายปี กว่าจะสามารถแสวงหาคำตอบของโครงการ ซึ่งผลลัพธ์ที่ได้ต้องสามารถตอบโจทย์วิจัยของโครงการ ขณะที่อีกมุมหนึ่งต้องสามารถนำผลการวิจัยและพัฒนาที่ได้มาสนับสนุนการขับเคลื่อนเรื่องการต่อสู้เพื่อให้ได้มาซึ่งกรรมสิทธิ์ที่ดินของชาวปะชาคม ที่เป็นปัญหาหลักอันสืบเนื่องยาวนานมากกว่า 20 ปี แม้งานวิจัยจะจบลง

แล้ว แต่ความผูกพันระหว่างนักวิจัยกับชาวบะขามทั้งปวงก็ยังดำเนินต่อไป จนกระทั่งชุมชนบรรลุเป้าหมายในการต่อสู้ในอีก 5 ปีต่อมา

บนเส้นทางของการทำงานวิจัยเพื่อพัฒนาของโครงการนี้ บทเรียนบางเรื่องที่นักวิจัยต้องเผชิญอย่างไม่คาดคิด คือ “การเมืองในท้องถิ่นและในชุมชน” ซึ่งนักวิจัยต้องระมัดระวังเป็นพิเศษต่อปรากฏการณ์การช่วงชิงโอกาส อำนาจ และทรัพยากรทั้งที่มาจากฐานความขัดแย้งภายใน และเถาเถาจากภายนอกชุมชน ยิ่งชาวบ้านคาดหวังต่อนักวิจัยในฐานะ “คนนอกที่มีสถานภาพเป็นที่เชื่อถือ” มากกว่าคนในชุมชนด้วยกัน การทำงานก็ยิ่งต้องมีความระมัดระวังเป็นพิเศษ บางครั้งในสถานการณ์นั้นๆ เป็นไปไม่ได้ที่เราจะวางตัวเป็นกลางอย่างเคร่งครัดต่อการแบ่งฝักแบ่งฝ่ายในชุมชนที่มีอยู่ และเป็นผลต่อเนื่องมาจากการทำงานวิจัยและพัฒนาของเรา

แต่การทำงานด้วยความจริงใจ ไม่มีผลประโยชน์แอบแฝงกับกลุ่มหนึ่งกลุ่มใด และพิสูจน์ว่าสิ่งที่ร่วมปฏิบัติกับเขาในกิจกรรมต่างๆ นั้น จุดมุ่งหมายที่แท้จริง คือ การสร้างให้งานวิจัยที่ร่วมกันระหว่างเรา (ในฐานะนักวิชาการ) ภาควิชาต่างๆ และ องค์การชุมชนสามารถใช้ประโยชน์ในการแก้ไขปัญหาความเดือดร้อนของคนในชุมชนได้อย่างแท้จริง คือ คำตอบที่ไม่ต้องอธิบายให้มากความ...

.....

กระบวนการประชาสังคมเพื่อการจัดการทรัพยากรในท้องถิ่นสู่การพึ่งตนเอง: กรณีศึกษาประชาคมทุ่งโป่ง จังหวัดขอนแก่น

ดร.กิริติพร ศรีธัญรัตน์ Keeratiporn Sritanyarat, Ph.D

ศูนย์วิจัยพหุลักษณะสังคมลุ่มน้ำโขง คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์

E-mail keersr@kku.ac.th

บทนำ

1. ความสำคัญของปัญหา: กรอบแนวคิดการศึกษา

การพัฒนาเศรษฐกิจสังคมเป็นนโยบายหลักที่รัฐเน้นหนักและให้ความสำคัญในการดำเนินนโยบายบริหารและพัฒนาประเทศมาโดยตลอด แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติที่ปรากฏให้เห็นเป็นเครื่องชี้วัดถึงนโยบายรัฐในการพยายามสร้างความมั่นคงทางเศรษฐกิจและสังคมให้เกิดขึ้นแก่ประชาชน ทว่าความเจริญก้าวหน้าทางเศรษฐกิจ การกระตุ้นสภาพคล่อง และการเน้นความสำคัญในเสถียรภาพทางเศรษฐกิจไม่ได้หมายความว่าความมั่นคงทางสังคมจะเกิดตามมาอย่างต่อเนื่อง เมื่อพิจารณาการพัฒนาเศรษฐกิจสังคมและการเชื่อมโยงให้ประชาชนมีความมั่นคงทางสังคม เราจะพบว่าการพัฒนาเศรษฐกิจสังคมกระจุกตัวอยู่เฉพาะบางแห่งและบางกลุ่มเท่านั้น การขยายตัวทางเศรษฐกิจต่อการกระจายรายได้ที่ไม่เป็นธรรมในสังคม นำไปสู่ช่องว่างระหว่างกลุ่มคนภาคเมืองและภาคชนบท รวมทั้งก่อให้เกิดปัญหาเศรษฐกิจสังคมและสิ่งแวดล้อมตามมาอย่างต่อเนื่องโดยเฉพาะอย่างยิ่งภาคชนบทซึ่งถือเป็นภาคชายขอบของการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมของชาติภายใต้สภาวะสภาพแห่งกระแสโลกาภิวัตน์

การถูกผลักดันให้เป็นกลุ่มชายขอบ (marginal people) ของกระบวนการแห่งวาทกรรมการพัฒนาในสังคมส่งผลต่อการต่อสู้ดิ้นรนเพื่อหลุดพ้นจากกรอบโครงสร้างอำนาจที่ไม่เท่าเทียมกันแสดงออกมาในรูปของขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมในหลากหลายรูปแบบ ไม่ว่าจะเป็นการเคลื่อนไหวเรียกร้องสิทธิ ความเท่าเทียมเสมอภาคเพื่อคุณภาพชีวิตที่ดีกว่าของกลุ่มที่ตกเป็นเหยื่อของการพัฒนาเศรษฐกิจสังคมในระบบทุนนิยม ความไม่เชื่อมั่นในการจัดการจากภาครัฐ การจัดสรรแบ่งปันที่แตกต่าง ความเหลื่อมล้ำทางสังคมท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมในปัจจุบันภายใต้กระแสโลกาภิวัตน์ ปัญหาการขาดความชอบธรรมในการปกครองแห่งรัฐที่แข็งแกร่งขึ้นอย่างต่อเนื่องจนถึงภาวะขั้นแตกหัก นำไปสู่ขบวนการเคลื่อนไหวเรียกร้องทางสังคมอันเน้นรูปแบบการชุมนุมประท้วงเรียกร้องความชอบธรรมแห่งสิทธิในความเป็นพลเมืองแห่งรัฐไทย ดังเหตุการณ์ 14 ตุลาฯ และพฤษภาทมิฬ ขบวนการเคลื่อนไหวเรียกร้องดังกล่าวอยู่บนฐานของระบอบ

ประชาธิปไตยโลก การตกอยู่ภายใต้ภาวะครอบงำซึ่งตนมิได้เป็นผู้มีส่วนร่วมอย่างแท้จริง นอกจากนี้การชุมนุมประท้วงของกลุ่มสมัชชาคนจน กลุ่มประท้วงการสร้างเขื่อนปากมูล ฯลฯ ต่างอยู่บนพื้นฐานของผู้เสียหายหรือผู้ที่รู้สึกว่าเป็นผู้ถูกกระทำและพยายามเรียกร้องสิทธิในการจัดการทรัพยากรด้วยตัวเองในฐานะเป็นพลเมืองของรัฐ ความไร้ประสิทธิภาพในการจัดการปัญหาและการขาดธรรมาภิบาลที่แฝงอยู่ในภาครัฐ นำมาซึ่งการบริหารปกครองที่ขาดประสิทธิภาพ ก่อขบวนการเคลื่อนไหวต่อสู้ทางชนชั้นบนพื้นฐานแห่งยุทธศาสตร์การเรียกร้องสนับสนุนจากพลังมวลชนโดยการจัดตั้งกลุ่มต่างๆภายใต้กลไกการครอบงำ(ชัยอนันต์, 2530) และถูกให้นิยามการเคลื่อนไหวทางสังคมชนิดนี้เข้าไปอยู่ในประชาสังคมรูปแบบการต่อสู้ทางชนชั้นโดย อันโตนิโอ กรัมสกี (Antonio Gramsci)

การแสวงหาทางเลือกใหม่ที่พึ่งพาตนเองให้มากขึ้นเน้นการพึ่งพิงกระบวนการรัฐให้น้อยลงแต่เลือกที่จะใช้การประสานความร่วมมือมากกว่าการเรียกร้องจากรัฐเพียงอย่างเดียวเหล่านี้เป็นการเปิดเวทีแห่งการแสดงออกถึงความรู้สึกนึกคิดจากภายในอย่างเสรีและสร้างพื้นที่ให้กับตัวเองจากสภาวะชายขอบเคลื่อนไหวสู่ขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมรูปแบบใหม่ (new social moment) จากการก้าวเข้ามามีบทบาทส่งเสริมความร่วมมือภายในชุมชนเปลี่ยนแปลงไปสู่รูปแบบการสร้างเสริมศักยภาพประชาคมรูปแบบใหม่อันมีแนวทางเน้นการพัฒนาคุณภาพชีวิตจากระดับรากหญ้าเป็นพื้นฐาน การเน้นกระบวนการเรียนรู้แลกเปลี่ยนทางความคิดทั้งในและนอกชุมชนก่อรูปไปสู่ความร่วมมือการดำเนินงานกิจกรรมชุมชนและสังคมอันเป็นรากฐานสำคัญสู่ขบวนการประชาสังคมในมิติแห่งการพัฒนาเพื่อหลุดพ้นจากภาวะที่ตกเป็นชายขอบมาช้านาน รูปแบบการเคลื่อนไหวเรียกร้องมิใช่เพื่อต้องการช่วงชิงอำนาจจากรัฐอย่างในประเทศตะวันตกซึ่งถือเป็นต้นกำเนิดของแนวคิดประชาสังคม หากแต่ต้องการสร้างสิ่งที่ใจเกิน ฮาเบอร์มัส (Habermas, 1983) นักทฤษฎีแห่งสำนักวิพากษ์สังคม (critical theory) พูดถึงสิ่งที่เรียกว่า “ประชาสังคม” (civil society) (ไชยรัตน์, 2545) เป็นการสร้างมโนทัศน์ใหม่ ความหมาย ระเบียบแห่งกระบวนการหรือคำจำกัดความของนิยามใหม่ให้กับสิ่งที่เคลื่อนไหวเรียกร้องด้วยแรงขับเคลื่อนจากภายในตัวตน การลงมือกระทำการด้วยตนเองอย่างแท้จริงมากกว่าการเรียกร้องผ่านระบบตัวแทนที่รัฐสร้างความชอบธรรมให้เกิดขึ้นกับฝ่ายปกครองอย่างรัฐบาล แต่ไม่สามารถแก้ไขปัญหาคับข้องใจได้ทันต่อเหตุการณ์ท่ามกลางกลไกการขับเคลื่อนเปลี่ยนแปลงไปของสภาพสังคมโลกในปัจจุบัน การปรากฏตัวของกรอบแนวคิดประชาสังคมในสังคมเมืองเกิดในบริบทสังคมการเมืองถือเป็นจุดอำนาจใหม่ทางการเมืองของไทยในการทำหน้าที่ตรวจสอบถ่วงดุลอำนาจแห่งรัฐในระบบประชาธิปไตย จากสังคมเมืองแพร่กระจายสู่การก่อตัวของแกนประชาคมระดับรากหญ้าในสังคมชนบทที่แตกหน่อผุดขึ้นเพื่อบรรเทาความรุนแรงของปัญหาสังคมรอบด้านที่ยากยิ่งในการหาทางออกเพียงทางเดียว หากแต่การสร้างหลากหลายเพิ่มทางเลือกใหม่ให้กับการสร้างพื้นที่ทางสังคมที่เรียกว่า อาณาบริเวณสาธารณะ (public sphere) เป็นแนวทางแก้ไขปัญหาคาบคั่งตันเหตุมิใช่เพียงปลายเหตุอย่างที่ผ่านมา อีกทั้งเป็นการจุดประกายความหวังให้แก่ประชาชนในภาคชนบท อันเป็นกลุ่มประชาชนที่ถูกมองข้ามความสำคัญไม่สามารถเข้าถึงโอกาสในระบบทุนนิยมโลก ในขณะเดียวกันก่อกำเนิดกระบวนการพัฒนาอย่างเป็นระบบแบบแผนทางด้านความคิด จิตสำนึก และอุดมการณ์แห่งแนวทางปฏิบัติในประชาชนภาคชนบท ปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นนี้ทำให้สังคมเริ่มมองเห็นภาพและตระหนักในความสำคัญของกรอบคิดและขบวนการประชาสังคมในภาคชนบทของสังคมไทยยิ่งขึ้น ปัจจุบันแนวคิด

ประชาสังคมได้รับความสนใจจากทุกฝ่าย ยังผลสู่ในระดับนโยบาย มีการนำแนวคิดประชาสังคมมาปรับประยุกต์ใช้กับแผนการพัฒนาในภาคสังคมชนบทของไทย

มิติใหม่แห่งประชาสังคมที่เกิดขึ้นมีเอกลักษณ์รูปแบบเฉพาะตัว การมองอนาคตสังคมไทยและแนวโน้มการเปลี่ยนแปลงของสังคมในอนาคต จึงไม่อาจมองข้ามความสำคัญความเป็นประชาสังคมในส่วนภูมิภาคไปได้ งานวิจัยนี้ศึกษาตัวแทนประชาคมรากหญ้าในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทย ซึ่งถือเป็นภูมิภาคที่ได้ชื่อว่าประสบกับปัญหาความยากจน การกระจายรายได้ต่ำ ขาดเสถียรภาพความมั่นคงในคุณภาพชีวิต และยังคงต้องการความใส่ใจในการพัฒนาทั้งด้านเศรษฐกิจและสังคมจากทุกๆ ฝ่าย โดยเชื่อมโยงสู่ “ขบวนการประชาสังคม” วิเคราะห์รูปแบบการเสริมสร้างศักยภาพในการพึ่งพาตนเองที่ดำเนินกิจกรรมภายในประชาคมด้วยตนเอง พร้อมไปกับการเรียนรู้เพื่อพัฒนาของคนในชุมชน และศักยภาพการเชื่อมโยงเครือข่ายสู่เวทีการแลกเปลี่ยนความคิดเห็นสาธารณะอย่างประชาคมทุ่งโป่ง

2. วัตถุประสงค์ในการศึกษา

วัตถุประสงค์ในการศึกษาวิจัยนี้เพื่อศึกษากระบวนการประชาสังคมในการจัดการทรัพยากรภายในท้องถิ่นสู่การพึ่งตนเองของชุมชน และวิเคราะห์ปัจจัยในการส่งเสริมการจัดการทรัพยากรในท้องถิ่นสู่การพึ่งตนเองได้ของชุมชน ในบริบทการเรียนรู้ภายในชุมชนควบคู่ไปกับการพัฒนาอย่างเป็นระบบอันนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงและศึกษากิจกรรมของผู้มีส่วนร่วมในประชาคมสู่การขับเคลื่อนดำเนินกิจกรรมเพื่อชุมชน โดยวิเคราะห์ในมิติการเปิดเวทีแห่งการแสดงความคิดเห็นร่วมกันอย่างเสรี และการเชื่อมโยงเครือข่ายอย่างต่อเนื่องของประชาคม

3. วิธีการศึกษาและขอบเขตการศึกษา

ศึกษาความหมายประชาสังคมในทฤษฎีนักคิดร่วมสมัยและนักวิชาการในสังคมไทยสู่ขบวนการเกิดประชาสังคมไทย บทบาทการมีส่วนร่วมในขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมภาคพลเมือง เชื่อมโยงสู่แนวคิดประชาสังคมในส่วนภูมิภาค เน้นศึกษาพัฒนาการจากรูปแบบประชาคมสู่ขบวนการประชาสังคมในภาคชนบทของภูมิภาคตะวันออกเฉียงเหนือในประเทศไทย

งานวิจัยนี้ศึกษาในพื้นที่ ตำบลทุ่งโป่ง อำเภออุบลรัตน์ จังหวัดขอนแก่น เก็บข้อมูลเชิงคุณภาพ (qualitative research) สอบถามและสัมภาษณ์ กลุ่มองค์กรชุมชนในประชาคม ผู้นำชุมชนในท้องถิ่น เจ้าหน้าที่รัฐ เจ้าหน้าที่องค์กรบริหารส่วนตำบล เจ้าหน้าที่พัฒนากร องค์กรพัฒนาเอกชน (NGO) และโดยเฉพาะอย่างยิ่งสมาชิกภายในประชาคม ซึ่งถือเป็นกุญแจสำคัญในการดำเนินขบวนการ อีกทั้งทำการวิจัยสังเกตการณ์แบบมีส่วนร่วม (participant observation research) ภายในกิจกรรมของประชาคม ระยะเวลาในการศึกษาเก็บข้อมูลตั้งแต่ กันยายน พ.ศ. 2549 ถึง เมษายน พ.ศ. 2552 อาศัยตัวชี้วัด การเปลี่ยนแปลงกลุ่มผู้นำภายในประชาคม (agent changing) ความแตกต่างด้านองค์ประกอบ ขบวนการเกิดประชาสังคม การรวมตัว จัดสำนึก การดำเนินกิจกรรมภายในชุมชน การเปิดเวทีแสดงความคิดเห็นร่วมกันในบริบทของประชาคมตำบล และการเชื่อมโยงเครือข่ายอย่างต่อเนื่อง

ผลการดำเนินงาน

1. ขบวนการประชาสังคมและประชาคมในสังคมไทย

1.1 มองความหมายประชาสังคมในทฤษฎีนักคิดร่วมสมัยและนักวิชาการในสังคมไทย แนวคิดประชาสังคมในสังคมไทยยังมีการถกเถียงกันอย่างกว้างขวาง ในทฤษฎีของนักวิชาการไทยอย่าง ธีรยุทธ บุญมี (2547) เสนอ “Civil Society” มาจากแนวคิดตะวันตกมีรูปแบบผันแปรไปตามเงื่อนไขประวัติศาสตร์ เศรษฐกิจ การเมือง และสังคมของแต่ละประเทศ โดยมีวิวัฒนาการในการก่อตัวขยายแนวคิดในด้านของ เศรษฐกิจ การเมือง และสังคมเป็นพื้นฐานขับเคลื่อนอันนำไปสู่ขบวนการเกิดแนวคิดประชาสังคม ประเวศ วะสี (2542) สนับสนุนการใช้คำนี้ได้ในรูปแบบของคำว่า “ประชาสังคม” ที่เน้นความเป็นรากหญ้า และมีนักคิด นักวิชาการ อื่นๆ นำมาประยุกต์ เช่น นิธิ เอียวศรีวงศ์ (ชูชัยและยุวดี, 2540) เอนก เหล่าธรรมทัศน์ (2542, 2550) พิทยา วงศ์กุล (2542) อนุชาติ พวงสำลี (อนุชาติและกฤติกา, 2542) ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร (2545) จามรี เชียงทอง (2543) เป็นต้น

ธีรยุทธ บุญมี (2547:19) ให้ภาพรวมของ Civil Society โดยใช้คำว่า “ประชาสังคม” ในการพูดถึงบทบาท ความสำคัญของการเมืองของไทย ถือเป็นพื้นที่ที่เปิดแห่งการช่วงชิง (open and contested space) ในหน่วยสังคมเพื่อบรรลุวัตถุประสงค์ความต้องการ เพื่อผลประโยชน์โดยรวม การช่วงชิงอำนาจ ผลประโยชน์ ทรัพยากรและความเชื่อส่วนรวม พื้นที่เปิดแห่งการช่วงชิงนี้ คือสิ่งที่เราเรียกว่า “ภาคสาธารณะ” หรือ “ประชาสังคม”

ประเวศ วะสี เสนอให้พูดว่า “เบญจภาคี” หรือ partnership 5 ฝ่าย ซึ่งเป็นการประสานความร่วมมือของ 5 ฝ่าย ได้แก่ ฝ่ายธุรกิจ องค์กรชุมชน นักวิชาการ องค์กรพัฒนาเอกชน (NGO) และรัฐบาล เข้ามาร่วมมือกัน สร้างความเป็นชุมชน ในความหมายที่ว่า “การที่ประชาชนจำนวนหนึ่งมีวัตถุประสงค์ร่วมกัน มีอุดมคติร่วมกัน หรือความเชื่อร่วมกันในบางเรื่อง มีการติดต่อสื่อสารกัน หรือมีการรวมกลุ่มกัน จะอยู่ห่างกันก็ได้ มีความเอื้ออาทรต่อกัน มีเรื่องจิตใจเข้ามาด้วย มีความรัก มีมิตรภาพ มีการเรียนรู้ร่วมกันในการกระทำ ในการปฏิบัติ บางสิ่งบางอย่าง จะเรื่องใดก็ได้แล้วแต่ และมีการจัดการ” (ประเวศ ใน ชูชัยและยุวดี (บก.) 2540: 6)

นักวิชาการไทยเสนอความคิดเห็นในแนวคิดประชาสังคมที่หลากหลาย แต่ก็มีจุดยืนร่วมกันคือ ประชาสังคมต้องมาจากรากหญ้า โดยเฉพาะประเวศ วะสีเน้นในเรื่องนี้เป็นสำคัญ สำหรับนักวิชาการรุ่นใหม่ให้ความสำคัญในประเด็นประชาสังคมเช่นกัน ดังจะเห็นได้จากประเด็นการเสวนาทางวิชาการ และการอภิปรายกันอย่างกว้างขวางในเวทีสัมมนาวิชาการ (ชัยวัฒน์ และคณะ(บก.), 2545)

การถกเถียง อภิปราย และการให้คำจำกัดความในประเด็นความหมายนัยยะของแนวคิด “ประชาสังคม” ยังคงเป็นประเด็นสำคัญในการศึกษาวิจัย และทวีความสนใจอย่างต่อเนื่อง สังคมไทยนำแนวคิดประชาสังคมมาปรับประยุกต์ใช้ในหลากหลายมิติ โดยเฉพาะการเชื่อมโยงแนวคิดประชาสังคมสู่บริบทการพัฒนาสังคมในทุกแขนง ในแวดวงนักคิดร่วมสมัยและนักวิชาการในสังคมไทยมีบทสังเคราะห์แนวคิด การก่อร่างสำนักคิดแบบไทยขึ้นอย่างกว้างขวาง ในงานศึกษาเรื่องพัฒนาการความคิดประชาสังคมไทยของเชษฐา (2547) เสนอแนวคิดด้านประชาสังคมของนักคิดและนักวิชาการในไทยไว้อย่างน่าสนใจ งานวิจัยนี้อธิบายภาพการให้คำจำกัดความ ความหมาย กระบวนการก่อร่างแนวคิด “ประชาสังคม” ที่หลากหลายมิติกันออกไป โดยพิจารณาจุดเน้น

ที่มาทางความคิดของนักคิดร่วมสมัยและนักวิชาการแต่ละท่านอีกทั้งจัดกลุ่มนักคิดประชาสังคมไทยไว้ 4 สำนักคิด ดังนี้

สำนักศาสนวิถี นำเสนอความคิดประชาสังคมบนพื้นฐานความโดดเด่นของหลักธรรมทางศาสนาเป็นฐานคิดหลัก ประกอบด้วย ประเวศ วะสี, พิชยา ว่องกุล และชัยอนันต์ สมุทวณิช

สำนักชุมชนวิถี ให้ความสำคัญกับความเป็นชุมชน อันเนื่องมาจากการมีความเชื่อร่วมกันว่าชุมชนเป็นกลไกสำคัญในการเสริมสร้างคุณภาพชีวิตมนุษย์ และเป็นรากฐานแห่งการพัฒนาที่แท้จริง สำนักคิดนี้สามารถแบ่งย่อยออกได้เป็น 3 กลุ่ม ได้แก่ 1.กลุ่มวัฒนธรรมชุมชน มองแก่นแท้การสร้างชุมชนเข้มแข็งให้แก่ชุมชน บนพื้นฐานการฟื้นฟูพื้นและเสริมสร้างคุณค่าทางวัฒนธรรมชุมชนที่ดีงาม อันประกอบไปด้วย ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, เสน่ห์ จามริก และอนันท์ กาญจนพันธุ์ 2.กลุ่มเศรษฐกิจชุมชน กลุ่มนี้มีทัศนะสร้างความเข้มแข็งในชุมชน ควรเน้นให้ชุมชนสามารถพึ่งพิงตนเองทางเศรษฐกิจก่อนเป็นลำดับแรก เพราะความอยู่รอดในการดำรงชีวิตของมนุษย์เป็นสิ่งที่ทุกคนต้องการและให้ความสำคัญมากกว่าสิ่งอื่นใด นักคิดและนักวิชาการที่จัดอยู่ในกลุ่มนี้ได้แก่ โสภณ สุภาพงศ์ และณรงค์ เพ็ชรประเสริฐ 3.กลุ่มชุมชนแบบองค์รวม ให้น้ำหนักในการพัฒนาในทุกมิติอย่างเสมอภาค ไม่มุ่งเน้นที่จุดใดจุดหนึ่ง

สำนักสากลวิถี กลุ่มนี้นำรากความคิดจากแนวคิด ทฤษฎีตะวันตกมาใช้ก่อร่างความคิดประชาสังคมที่ตนนำเสนอ ประกอบด้วย เอนก เหล่าธรรมทัศน์, ธีรยุทธ บุญมี และไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร

สำนักประสบการณ์วิถี สาระสำคัญของนักคิดและนักวิชาการในสำนักนี้ชี้ให้เห็นถึงที่มาทางความคิดหลักมาจากประสบการณ์ในทางปฏิบัติ ซึ่งเห็นปัญหาจริงที่เกิดขึ้น และนำเสนอแนวคิดประชาสังคมเพื่อเป็นทางเลือกใหม่ในการจัดการปัญหาดังกล่าว ได้แก่ อนุชาติ พวงสำลี และโกมาตร จึงเสถียรทรัพย์

จากข้างต้นแสดงให้เห็นความหลากหลายทางความคิด ความหมายนัยยะในกรอบคิดของประชาสังคมในสังคมไทยที่แบ่งออกได้หลายกระแสหลากหลายบริบท ดังนั้นการศึกษาแนวคิดประชาสังคมในบริบทแห่งการพัฒนาซึ่งมีความหลากหลายแห่งมิติและมีความยืดหยุ่นอยู่มาก ผู้วิจัยจึงให้ความสำคัญกับการกำหนดจุดเน้นทางความคิด พื้นที่ในการศึกษา การศึกษาวิจัยเชิงประจักษ์ (empirical study) การให้น้ำหนักทางความคิดของสมาชิกผู้มีส่วนร่วมสำคัญในขบวนการ รวมถึงการกำหนดกลุ่มเป้าหมายขอบเขตการศึกษาในขบวนการประชาสังคมอย่างรอบคอบในการนำเสนอบริบทกรอบแนวคิดประชาสังคมภาคชนบท

1.2 การศึกษา “ประชาคม” กับ “ขบวนการประชาสังคม” งานวิจัยนี้พิจารณาการเคลื่อนไหวทางสังคมจากภายในชุมชนซึ่งแต่ละชุมชนมีรากฐานในการสร้างและเรียนรู้ของประชาคมที่แตกต่างกันออกไป การก่อร่างประชาคมโดยเน้นบทบาทการมีส่วนร่วมจริงในชุมชน การดำเนินกิจกรรมมุ่งผลสัมฤทธิ์สู่การพัฒนาภายในชุมชนและยังผลสู่ความคิดเพื่อมีส่วนร่วมในวงกว้าง การกำหนดกรอบของ “ประชาคม” กับ “ขบวนการประชาสังคม” นอกจากกันยังมีความคลุมเครือขาดความชัดเจนในการนิยามนัยยะของการศึกษาวิจัยในท้องถิ่นมีงานวิจัยเกี่ยวข้องกับประชาคมและประชาสังคมหลายชิ้นที่นำเสนอประชาคมและประชาสังคมออกมาในรูปของภาพรวมเดียวกัน เป็นการนำเสนอภาพของประชาคมคือการเป็นประชาสังคมโดยขาดเงื่อนไขสำคัญในการสร้างประชาสังคม แท้ที่จริงแล้วประชาคมเป็นตัวขับเคลื่อนขบวนการไปสู่แนวคิดประชาสังคม ตรงนี้ก่อให้เกิดความสับสนในแวดวงการศึกษาและถือเป็นจุดเน้นสำคัญที่จะต้องมีการศึกษาวิจัยเพื่อพิจารณาในประเด็นนี้

อย่างถึงแก่น จุดยืนของผู้วิจัยนำเสนอรูปแบบ “ประชาคม” เป็นสิ่งที่เห็นเชิงรูปธรรมมีโครงสร้างสามารถเห็นภาพได้จริง ประชาคมมีรูปแบบที่อยู่คู่กับสังคมไทยมาช้านาน หมายถึง ความเป็นกลุ่ม การรวมกลุ่มของประชาชนอันหลากหลายที่เกี่ยวข้องกับพื้นที่หรืออาณาเขตหนึ่งๆ เช่น จังหวัด อำเภอ ตำบล กลุ่มน้ำ เป็นต้น มีความรู้สึก ร่วมในการเป็นเจ้าของในพื้นที่หรืออาณาเขตนั้น ภายในประชาคมยังมีกลุ่ม องค์การ หรือกลไกการจัดการที่ชุมชนจัดตั้งขึ้นในรูปแบบต่างๆทั้งที่เป็นนิติบุคคลและไม่เป็นนิติบุคคล เพื่อให้บรรลุวัตถุประสงค์ร่วมกัน มีกระบวนการเรียนรู้ การจัดการดำเนินการ และการแก้ไขปัญหาาร่วมกัน และก่อร่างแสดงผลออกมาในทางปฏิบัติจริง เมื่อนำมาเชื่อมโยงสู่การมอง “ประชาสังคม” ซึ่งถือเป็นมโนคติที่เกิดขึ้นจากกรอบแนวคิดในเชิงทฤษฎีทางสังคมจากแรงขับเคลื่อนทางสังคมนำไปสู่ขบวนการเกิดแนวคิด “ประชาสังคม” ในความหมายและนัยยะโดยรวม มีนักคิดร่วมสมัยและนักวิชาการไทยได้นิยามไว้มากมายดังที่กล่าวมาแล้วข้างต้น ในที่นี้ผู้วิจัยกล่าวสรุปความหมายของประชาสังคมอันเป็นที่เข้าใจในวงกว้างไว้ว่า **ประชาสังคม** หมายถึง ส่วนรวมที่ไม่ใช่รัฐ เกิดจากการที่คนในสังคมแสดงออกซึ่งสำนึกและความรับผิดชอบที่มีต่อสังคมส่วนรวมโดยการเข้าไปมีส่วนร่วมและรับผิดชอบต่อเพื่อก่อให้เกิดสังคมดีงาม เป็นการให้น้ำหนักกับฐานความคิดที่ตั้งอยู่บนภาคปฏิบัติจริงอันนำไปสู่การปรากฏจริงในสังคม

1.3 การจัดการทรัพยากรในท้องถิ่นของประชาคม ประชาคมตำบลเป็นหน่วยย่อยภายใต้ประชาคมอำเภอและประชาคมจังหวัดตามลำดับ มีขนาดเล็กอยู่ในระดับท้องถิ่น ประชาคมตำบลประกอบด้วยประชาคมหมู่บ้านเป็นหน่วยย่อย โดยทั่วไปมีการแบ่งเขตการปกครองโดยรัฐเป็นผู้กำหนด อยู่ในรูปของการปกครองส่วนท้องถิ่นที่เรียกว่า องค์การบริหารส่วนตำบล หรือที่เรารู้จักกันในนามของอบต.

ประชาคมตำบล คือ การที่คนในตำบลอาจจะรวมถึงคนที่เกี่ยวข้องกับตำบลนั้นรู้สึกว่ามีอะไรร่วมกัน ซึ่งมีอยู่สองส่วน คือ ส่วนความรู้สึกกับส่วนที่จะมาทำอะไรร่วมกัน บางครั้งอาจเกิดส่วนใดส่วนหนึ่งแล้วนำไปสู่อีกส่วนหนึ่ง เช่น รู้สึกว่าเป็นคนในตำบล หรือเป็นเจ้าของตำบลร่วมกัน แต่ยังไม่ทำอะไรร่วมกัน แต่จริงๆ ยังไม่ค่อยรู้สึกว่าเป็นชุมชนเดียวกัน หรือว่าเป็นเจ้าของตำบลร่วมกัน ความเป็นประชาคมก็ยังไม่สมบูรณ์ การจะเป็นประชาคมที่สมบูรณ์ต้องรู้สึกว่ามีอะไรร่วมกันและได้ทำอะไรร่วมกันเพื่อชุมชนท้องถิ่นด้วย (ไพบุลย์ ใน ธีรพงษ์, 2541: 89)

กล่าวได้ว่าประชาคมตำบลโดยรวมหมายถึง การที่คนภายในชุมชนหรือภายในตำบลมีการรวมตัวกัน มีความรู้สึกเกี่ยวข้องและมีส่วนร่วมในปัญหานั้นๆ มีจิตสำนึกร่วมกันและได้มาทำงานร่วมกันเพื่อสนับสนุนแนวคิดของกลุ่มและแก้ไขปัญหาาร่วมกัน นอกจากนี้ในประชาคมตำบลยังสามารถแบ่งย่อยเป็นประชาคมหมู่บ้าน องค์การชาวบ้าน และกลุ่มต่างๆได้อีก เช่น กลุ่มเกษตรผสมผสาน กลุ่มอาสาสมัครสาธารณสุข (อสม.) กลุ่มทอผ้า กลุ่มผักกางมุ้ง กลุ่มออมทรัพย์ กลุ่มเกษตรธรรมชาติ กลุ่มเยาวชน เหล่านี้เป็นต้น

1.3.1 การเสริมสร้างความเข้มแข็งประชาคมทุ่งโป่ง ประชาคมตำบลทุ่งโป่ง ตั้งอยู่ใน อ.อุบลรัตน์ จ.ขอนแก่น แบ่งการปกครองออกเป็น 9 หมู่บ้าน มีจำนวนประชากรทั้งสิ้น 4,408 คน แบ่งเป็นชาย 2,193 คน และหญิง 2,215 คน ประชากรในพื้นที่ทำการเกษตรเป็นหลัก แบ่งพื้นที่ในการทำการเกษตรออกเป็นพื้นที่นา และพื้นที่ไร่ในการปลูกอ้อย และยูคาลิปตัส

ประชาคมตำบลทุ่งโป่งมีจุดกำเนิดในการจัดการสร้างประชาคมพึ่งพาตนเองโดยนายแพทย์อภิสิทธิ์ และ

แพทย์หญิงทานตะวัน อัครวงวร จากโรงพยาบาลประจำอำเภออุบลรัตน์ทำหน้าที่เป็นสื่อกลางประสานงาน และสร้างเวทีพบปะแลกเปลี่ยนถ่ายทอดความคิดเห็น ทำงานร่วมกับประชาชนในพื้นที่ มีการพบปะพูดคุย ร่วมกับประชาชนในชุมชนและส่งเสริมการมีส่วนร่วมในกิจกรรมเพื่อชุมชน ทำให้ประชาชนเกิดจิตสำนึกร่วม ภายในชุมชนเกิดโครงการเพื่อชุมชนตามมาอีกมากมาย โครงการที่จัดตั้งขึ้นเป็นเสมือนศูนย์ประสานงานและ สังเกตการณ์ทำหน้าที่เชื่อมโยงกับชาวบ้านอย่างสม่ำเสมอและต่อเนื่อง อีกทั้งการจัดทำวารสาร จดหมายข่าว ถึงสมาชิกภายในเครือข่าย เกิดการเพิ่มพูนความรู้และสมาชิกสามารถรับทราบข่าวสารการดำเนินงานของ ประชาคมได้อย่างทั่วถึง ถือเป็นการเผยแพร่ข่าวสารภายในและขยายพื้นที่ในการแสดงความคิดเห็นสู่ภายนอก (อภิสิทธิ์, 2543)

การเชื่อมโยงเครือข่ายและการติดต่อสื่อสารร่วมกันระหว่างเครือข่ายอย่างต่อเนื่องเป็นปัจจัยสำคัญ ประการหนึ่งของการก่อตัวอันนำไปสู่ความเป็นประชาคมเข้มแข็งต่อยอดสู่ขบวนการประชาสังคม ประชาคม ทุ่งโป่งมีกลุ่มที่มีการติดต่อเชื่อมโยงกันภายในและระหว่างหมู่บ้าน อาทิ กลุ่มสหกรณ์ผู้ใช้น้ำ กลุ่มเกษตรผสมผสาน กลุ่มแม่บ้าน เป็นต้น นอกจากนี้ยังมีกลุ่มผู้สูงอายุที่ตั้งขึ้นมาใหม่ในบ้านหนองผือ ดำเนินการผลิตน้ำตาลอ้อย เพื่อส่งเสริมเป็นสินค้าออกของหมู่บ้านในประชาคมและได้รับการนำเสนอเป็นสินค้าในโครงการหนึ่งตำบลหนึ่ง ผลิตภัณฑ์ (OTOP) ตามนโยบายของรัฐที่ส่งเสริมให้แต่ละตำบลผลิตสินค้าเพื่อจำหน่าย และขยายตลาดในการ จำหน่ายผลิตภัณฑ์ ดำเนินการผลิตและจำหน่ายให้แก่บริษัทบางจากปิโตรเลียมจำกัด (มหาชน) ถือเป็นอีก หน่วยงานหนึ่งของเอกชนในการเข้ามามีบทบาทร่วมในการส่งเสริมสนับสนุนการรวมกลุ่มเพื่อทำธุรกิจใน โครงการเชื่อมโยงธุรกิจชุมชน นอกจากนี้ในแต่ละหมู่บ้านยังผลิตผลิตภัณฑ์อื่นๆ อาทิ น้ำยาสระผมสมุนไพร ผลิตภัณฑ์จากกะลามะพร้าว ผ้าทอมือ เป็นต้น สมาชิกกลุ่มมีการหาตลาดจัดจำหน่ายผลิตภัณฑ์ด้วยตนเอง

ในระยะแรกสมาชิกในชุมชนให้ความสนใจในโครงการกองทุนหมู่บ้านเกิดภาวะตื่นตัวและให้ความสนใจ ในการดำเนินงานร่วมมือกับคณะกรรมการ ทว่าหลังทราบถึงเงื่อนไขการกู้ยืมและพิจารณาอย่างรอบคอบแล้ว เห็นว่า มีเงื่อนไขที่จำกัดในการนำไปใช้ประโยชน์จริงทั้งในเรื่องของระยะเวลาที่จำกัดและการวางแผนโครงการ ที่ยังไม่รัดกุม ทำให้ปัจจุบันการตื่นตัวในโครงการเบาบางลงอย่างเห็นได้ชัด ซึ่งจะเห็นได้ว่าสมาชิกมีการ พิจารณาและวิเคราะห์นโยบายของรัฐได้ด้วยตนเอง

งานวิจัยชุมชนเป็นโครงการใหม่ของประชาคมทุ่งโป่ง เกิดจากความคิดริเริ่มร่วมกันของชาวบ้านในเวที แลกเปลี่ยนความคิดเห็นซึ่งจัดขึ้นทั้งภายในและภายนอกชุมชน จากการประชุมแลกเปลี่ยนความคิดเห็นใน หลายครั้งที่ผ่านมามีมติเห็นพ้องกันในเรื่องของงานวิจัยเพื่อชุมชน มีการพูดถึงปัญหาภายในชุมชนที่เกิดขึ้น และหาแนวทางแก้ไขปัญหาร่วมกันทั้งทางออกร่วมกัน ปัญหาสำคัญที่พบในชุมชนคือ ปัญหาหนี้สิน เกิดการ พุดคุยเสนอแนวทางแก้ไขและปลดปล่อยหนี้สินของสมาชิกในชุมชน สมาชิกเสนอทางออกในรูปของงานวิจัย ชุมชน ซึ่งเป็นปรากฏการณ์สำคัญในการเรียนรู้ไปสู่การแก้ไขปัญหาาร่วมกันในชุมชน ผลของงานวิจัยที่ เกิดขึ้นเป็นประโยชน์ต่อชุมชนสามารถสนองความต้องการที่แท้จริงต่อชุมชนได้ ตัวอย่างงานวิจัยชุมชนที่กำลัง ดำเนินงานอยู่ในปัจจุบัน คือ งานวิจัยเกษตรประณีต 1 ไร่ และงานวิจัยปูนาในนาข้าว

1.3.2 ปัจจัยส่งเสริมการจัดการทรัพยากรในท้องถิ่นสู่การพึ่งตนเองของประชาคมทุ่งโป่ง ในการ ผลิตนวัตกรรมการพัฒนาชุดใหม่เพื่อท้าทายวาทกรรมชุดเดิมของรัฐ จำเป็นต้องถอดรื้อความรู้หรือชุดความจริง

ที่ประชาชนเคยรับรู้ผ่านวาทกรรมที่รัฐหยิบยื่นให้ การรื้อถอนความจริงที่ดำรงอยู่ของประชาชนเกิดขึ้นได้โดยอาศัยปัจจัยที่ตนเองเป็นผู้ดำเนินการอย่างแท้จริงอันเป็นพื้นฐานสำคัญในการเสริมสร้างศักยภาพการจัดการเพื่อพึ่งพาตนเองของประชาคม ดังนี้

1) **การจัดการองค์ความรู้ในชุมชน** การนำความรู้และภูมิปัญญาท้องถิ่นมาประยุกต์ใช้เป็นพื้นฐานในการดำรงชีวิตและประกอบอาชีพ ก่อให้เกิดการเรียนรู้อย่างต่อเนื่อง เช่น การทำการเกษตรผสมผสานเน้นธรรมชาติ การใช้ปุ๋ยคอก การใช้สมุนไพรไทย การนวดแผนไทย การทอผ้า ทำเครื่องจักสาน เป็นต้น การจัดตั้งศูนย์คำคุณ เพื่อบริการส่งเสริมและเผยแพร่การนวดแผนไทย การรักษาโดยสมุนไพรไทย การส่งเสริมการเรียนรู้เรื่องอาหารธรรมชาติ และสร้างศูนย์รวมในการจำหน่ายผลิตภัณฑ์พื้นบ้าน ซึ่งผลิตจากสมาชิกภายในประชาคม ถือเป็นการต่อยอดทุนทางสังคมในท้องถิ่นที่สำคัญประการหนึ่งเพื่อการพัฒนาในชุมชนสู่วิถีการพึ่งตนเอง

2) **สภาพเศรษฐกิจพอเพียง** สมาชิกในชุมชนเห็นความสำคัญของการเกษตรและรักษาหวงแหนไว้ซึ่งสิ่งแวดล้อมในชุมชน การทำการเกษตรแบบผสมผสานเกิดการหมุนเวียนในการใช้พื้นที่เพื่อทำการเกษตรได้ตลอดปี ลดทอนความสำคัญในการออกไปทำงานนอกพื้นที่ ปัจจุบันดำเนินโครงการเกษตรประณีต 1 ไร่ ซึ่งเป็นโครงการวิจัยของชุมชนเพื่อหาทางออกให้กับผู้มีพื้นที่ทำกินทางการเกษตรน้อย แต่สามารถปลูกพืชเก็บเกี่ยวผลผลิตเพื่อการดำรงชีพได้อย่างพอเพียงในทุกฤดูกาล ดังนั้นหากพิจารณาถึงสภาพความสมบูรณ์ทางการเกษตรซึ่งเป็นอาชีพหลักของประชาชนในประชาคม กล่าวได้ว่าสภาพเศรษฐกิจที่พอเพียงเอื้อให้ประชาชนรวมกลุ่มกันคิดและทำงานเพื่อชุมชน อีกทั้งเกิดความรักและหวงแหนในชุมชนท้องถิ่นยิ่งขึ้น

3) **การรวมกลุ่มของสมาชิกในชุมชน** การรวมกลุ่มกันทำกิจกรรมเพื่อชุมชนเกิดจากความสมัครใจของคนในชุมชน มีการจัดตั้งกลุ่มต่างๆ เพื่อการพึ่งพาตนเองในชุมชน อาทิ กลุ่มเกษตรผสมผสาน กลุ่มแม่บ้าน กลุ่มสหกรณ์ผู้ใช้น้ำ เป็นต้น ซึ่งกลุ่มต่างๆ ที่เกิดขึ้นเกิดจากความต้องการที่แท้จริงของชุมชนเป็นสำคัญ การรวมกลุ่มเกิดจากจิตสำนึกภายในเป็นปัจจัยสำคัญในการเกิดประชาคมตำบลเข้มแข็ง อีกทั้งนำไปสู่การบริหารจัดการอย่างเป็นระบบภายในชุมชนอย่างต่อเนื่อง

4) **ภาวะผู้นำชุมชนที่เข้มแข็ง** ผู้นำชุมชนภายในประชาคมทุ่งโป่งเกิดขึ้นมากมายและได้รับการยอมรับนับถือจากประชาชนทั้งภายในชุมชนและบุคคลภายนอกที่ดำเนินงานติดต่อประสานงานเชื่อมโยงเครือข่าย เกิดกระบวนการสร้างผู้นำในชุมชน และการเปลี่ยนแปลงแกนนำ (agent changing) ซึ่งเป็นคนที่อยู่ในชุมชนอย่างแท้จริง ตัวอย่างเช่น พ่อทองใบ ต้นไธ ประธานกลุ่มเกษตรผสมผสาน ซึ่งเป็นจุดกำเนิดและแกนนำสำคัญให้ชาวบ้านคิดริเริ่มในการทำการเกษตรแบบผสมผสานเพื่อการพึ่งพาตนเองที่ยั่งยืน เนื่องจากเห็นความสำคัญในเรื่องของสุขภาพอนามัยและคุณภาพชีวิตของคนในชุมชน หลวงพ่อไธ ซึ่งเป็นพระสงฆ์นักพัฒนาที่ชาวบ้านให้ความเคารพนับถือ มีการจัดตั้งกลุ่มผู้สูงอายุเพื่อดำเนินกิจกรรมร่วมกันภายในชุมชนในการผลิตสินค้าชุมชนออกจำหน่ายและเผยแพร่ พร้อมทั้งเป็นผู้จัดหาตลาดในการส่งผลิตภัณฑ์จำหน่ายอีกด้วย

5) **การทำงานร่วมกับเจ้าหน้าที่รัฐและองค์กรพัฒนาเอกชน (NGO)** ในการดำเนินงานโครงการกิจกรรมที่เกิดขึ้นทั้งภายในและภายนอกประชาคมทุ่งโป่ง มีการประสานความร่วมมือ ดำเนินกิจกรรมร่วมและได้รับการสนับสนุนจากเจ้าหน้าที่รัฐในท้องถิ่น และองค์กรพัฒนาเอกชนเป็นอย่างดี ดังจะเห็นได้จาก

การดำเนินงานอย่างต่อเนื่องภายใต้โครงการพัฒนาชุมชนอย่างยั่งยืนเพื่อคุณภาพชีวิตและสิ่งแวดล้อมดี โดยเชื่อมโยงงานด้านสาธารณสุข สิ่งแวดล้อม การเกษตรกรรม และการศึกษา มีการจัดอบรมหลักสูตรวิทยากร กระบวนการเพื่อการเปลี่ยนแปลงสู่การพึ่งพาตนเอง และพึ่งพากันเองภาคประชาชน (วปอ.) ให้แก่ตัวแทน แต่ละหมู่บ้านในเครือข่ายที่สนใจในโครงการ ทั้งยังประสานความร่วมมือกับทางองค์การบริหารส่วนตำบล ท้องถิ่นในกิจกรรมภายในประชาคมอย่างใกล้ชิด

6) การเชื่อมโยงเครือข่าย ประชาคมทุ่งโป่งเชื่อมโยงเครือข่ายออกสู่ภายนอกในหลากหลายมิติ ดังจะเห็นได้จากการจัดเวทีเพื่อแลกเปลี่ยนความคิดเห็นกันภายในระดับหมู่บ้าน ขยายผลสู่ระดับตำบล อำเภอ จังหวัด และส่วนภูมิภาค มีเวทีหลายระดับในการพบปะแลกเปลี่ยนความคิดเห็นและถ่ายทอดประสบการณ์ เพื่อเรียนรู้อย่างต่อเนื่องทั้งภายในและภายนอกประชาคมในหลากหลายองค์กร อาทิเช่น เจ้าหน้าที่ของรัฐ นักวิชาการ องค์กรเอกชน และองค์กรพัฒนาเอกชน รวมถึงการเชื่อมโยงเครือข่ายกับปราชญ์ชาวบ้าน (ยงยุทธ และคณะ (บก.), 2545) นอกจากนี้ยังลักษณะ และคณะศึกษาวิจัยในตำบลทุ่งโป่ง เน้นการศึกษาขององค์กรทาง สังคมกับการพัฒนาประชาคมตำบล (นงลักษณ์ และคณะ, 2542) รัตนา และคณะศึกษาประเด็นภูมิปัญญา ในการจัดการความรู้ของชุมชน อันมีเครือข่ายเชื่อมโยงดำเนินงานร่วมกันกับประชาคมทุ่งโป่งภายในเครือข่าย ของปราชญ์ชาวบ้าน (รัตนา และคณะ, 2548) มีโครงการศึกษาดูงาน แลกเปลี่ยนประสบการณ์ในการทำ การเกษตร ซึ่งปราชญ์ชาวบ้านมีความถนัดในการปฏิบัติด้านการเกษตรเป็นทุนเดิมอยู่แล้ว จึงมีส่วนเข้ามาช่วยเสริม ในจุดนี้ ปัจจุบันมีการเรียนรู้และศึกษาวิจัยในประเด็นปัญหาที่ตนเองสนใจและเกิดการเรียนรู้ร่วมกันในรูปแบบ ของงานวิจัยอย่างเต็มรูปแบบ อันนำไปสู่การขยายผลในการปฏิบัติงานและขยายผลไปยังเครือข่ายอื่นๆ ต่อไป ในอนาคต

7) จัดสำนักร่วมกันและการลงมือปฏิบัติจริง การมีจิตสำนึกรักหวงแหนในท้องถิ่น การทำงานร่วมกัน ภายในชุมชน และการประสานความร่วมมือทั้งภายในและภายนอกชุมชนเป็นหัวใจสำคัญในการคิด และทำเพื่อ ชุมชน การตระหนักในบทบาทต่อชุมชน และลงมือปฏิบัติจริงซึ่งเกิดจากจิตสำนึกของการมีส่วนร่วมอย่างแท้จริง เป็นตัวขับเคลื่อนก่อให้เกิดกิจกรรมเพื่อชุมชนออกมาอย่างเป็นรูปธรรม การปฏิบัติลงมืออย่างจริงจังนำไปสู่ ผลของการแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นร่วมกัน

unสรุป

แนวคิดและกลวิธีการพัฒนาของรัฐเปลี่ยนแปลงมาโดยตลอดตามสภาพเงื่อนไขทางสังคมเศรษฐกิจ และบริบททางการเมืองทั้งภายในและภายนอกประเทศ แต่โดยสรุปภาครัฐสนใจชนบทในฐานะแหล่งสินค้า ที่มีทรัพยากรล้นเหลือเพื่อการส่งออกพร้อมไปกับการเป็นฐานคะแนนเสียงเพื่อสนับสนุนทางการเมืองในการ เลือกตั้ง และเพื่อสร้างความชอบธรรมทางการเมืองให้กับชนชั้นนำ การกระจายความเจริญสู่ภูมิภาคจึงเป็นไป เพื่อการเกื้อกูลบริวารและการสถาปนาระบบอุปถัมภ์มากกว่าที่จะสนใจปัญหาที่แท้จริงของภาคชนบท แม้ กระทั่งการปรับระบบบริหารเพื่อให้ประชาชนมีส่วนร่วมและดำเนินการพัฒนาจากภายในชุมชนทั้งในรูปของ การคิดค้นและบริหารงานเองแทนการสั่งการจากภายนอก กลับยิ่งทำให้รัฐมีความชอบธรรมมากขึ้น เพราะ สามารถทำให้ประชาชนรู้สึกถึงศักยภาพในอำนาจของตนที่ต้องเข้าไปอยู่ใต้โครงข่ายอำนาจรัฐมากขึ้น

(ประชาธิปไตย 2548: 2)

การดำเนินงานของนโยบายรัฐบาลในอดีตผลักดันให้เกิดการรวมกลุ่ม และประสานความร่วมมือกันภายในกลุ่มแก่ประชาชนในระดับท้องถิ่นดังในประชาคมต่างๆ ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ มีการรวมกลุ่มขึ้นจริงแต่ไม่เกิดภาพของความร่วมมือและกิจกรรมเพื่อชุมชนที่แท้จริง แต่กลับสร้างสภาพการณ์พึ่งพิงรัฐยิ่งขึ้นจากโครงการต่างๆ ที่รัฐหยิบยื่นให้ ซึ่งต่างจากประชาคมทุ่งโป่งมอ้งการทำงานและโครงการของรัฐบาลเป็นส่วนหนึ่งในการเข้ามาช่วยเสริมการดำเนินงานของตนให้เกิดประสิทธิภาพมากกว่าเป็นกลไกผลักดัน ประชาคมทุ่งโป่งสามารถจัดการและดำเนินงานภายในประชาคมได้ด้วยตนเอง เกิดขบวนการเคลื่อนไหวภายในชุมชนสู่แนวคิดประชาสังคม ซึ่งแนวคิดที่เกิดขึ้นนี้ไม่ได้มีความหมายสูงสุดเพื่อต่อต้านหรือช่วงชิงอำนาจจากรัฐ หากขบวนการเคลื่อนไหวที่เกิดขึ้น แสดงออกถึงอำนาจของคนในพื้นที่ในการเลือกกำหนดวิถีชีวิตตนเอง การหันมาพึ่งพิงตนเองโดยระดมทรัพยากรที่มีอยู่ภายในชุมชน ภูมิปัญญาในท้องถิ่น และทุนทางสังคมอันหลากหลายเพื่อนำพาสู่ความเข้มแข็งของชุมชนและปรับเปลี่ยนความเลื่อมล้ำในโครงสร้างความสัมพันธ์เชิงอำนาจเป็นนิยามการเมืองใหม่ของการเคลื่อนไหวในภาคชนบท (ประชาธิปไตย, 2548) เกิดการแก้ไขปัญหที่เกิดขึ้นในชุมชนอย่างเป็นรูปธรรม อาทิเช่น โครงการวิจัยระดับชาวบ้าน เกษตรกรเป็นผู้วิจัยและค้นคว้าทดลองด้วยตนเอง แก้ไขจัดการปัญหาที่พบเจอในการประกอบอาชีพการเกษตร ถือเป็นแนวทางการวิจัยในระดับรากหญ้า และสามารถนำผลของการวิจัยมาปรับใช้ในวิถีชีวิตได้ อีกทั้งยังเป็นการส่งเสริมการเรียนรู้แก้ไขปัญหาร่วมกัน มีการจัดตั้งเวทีแลกเปลี่ยนความคิดเห็นในระดับหมู่บ้านและขยายเครือข่ายออกไปสู่ภายนอก รูปแบบในการดำเนินงานของประชาคมทุ่งโป่งมีรูปแบบเฉพาะตัว เรียกได้ว่าเป็นขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมรูปแบบใหม่ เป็นการเคลื่อนไหวเพื่อหาทางออกให้แก่ชุมชนจากปัญหาที่เกิดขึ้นด้วยตนเอง เกิดการเปลี่ยนแปลงแกนนำสำคัญภายในชุมชน เกิดความร่วมมือสามารถดำเนินการวางแผนจนเกิดการจัดตั้งกลุ่มและดำเนินกิจกรรมภายในประชาคมได้เอง นำไปสู่การเกิดประชาคมตำบลที่มีศักยภาพเข้มแข็งยั่งยืน นอกจากนี้เกิดการเชื่อมโยงขยายเครือข่าย การแลกเปลี่ยนถ่ายทอดองค์ความรู้ทั้งในและนอกประชาคม มีการศึกษาดูงานระหว่างประชาคมอื่นและจัดการประชุมอย่างสม่ำเสมอเพื่อแลกเปลี่ยนความคิดเห็นแบบพหุภาคีโดยร่วมมือกับปราชญ์ชาวบ้านภาคอีสาน กระบวนการเหล่านี้ถือเป็นเครื่องมือสำคัญในการเสริมสร้างศักยภาพการดำเนินงานให้แก่สมาชิกในเครือข่าย นอกจากนี้ยังก่อเกิดการประสานความร่วมมือจากหลายฝ่าย เกิดเวทีพบปะแลกเปลี่ยนความคิดเห็นประชุมร่วมกับหลากหลายองค์กร อาทิเช่น เจ้าหน้าที่ของรัฐ นักวิชาการ องค์กรเอกชน และองค์กรพัฒนาเอกชน เพื่อการเรียนรู้และแลกเปลี่ยนองค์ความรู้ร่วมกัน เกิดเวทีเพื่อให้ประชาชนทุกระดับเข้ามามีส่วนร่วมในการนำเสนอและแสดงความคิดเห็นแลกเปลี่ยนซึ่งกันและกันได้อย่างเสรี เกิดการเคลื่อนไหวทางสังคมสู่ขบวนการประชาสังคมในรูปแบบที่เจอเกิน ฮาเบอร์มาสได้นำเสนอแนวคิดที่เรียกว่า “อาณานิคมวัฒนธรรม” นอกจากนี้ยังเห็นการเข้าร่วมกิจกรรมในชุมชนและเกิดจิตสำนึกร่วมกันในการคิดจัดการ และการลงมือทำเพื่อชุมชน ในงานศึกษาของฉัตรทิพย์ นาถสุภา (2543) ได้กล่าวถึงลักษณะสำคัญของชุมชนหมู่บ้านไทย คงรักษาไว้ซึ่งความผูกพันภายในชุมชนไว้ได้อย่างแน่นแฟ้น อันเป็นปัจจัยสำคัญที่นำไปสู่การเกี่ยวพันภายในหมู่บ้าน สิ่งเหล่านี้ล้วนเป็นปัจจัยที่นำไปสู่การเกิดปฏิสัมพันธ์กันภายในชุมชนและนำไปสู่การถ่ายทอดองค์ความรู้ เกิดการแลกเปลี่ยนถ่ายทอดและรับรู้ทางความคิด นำไปสู่การสร้างพื้นที่สาธารณะ เกิดการถกเถียง ช่างกันเพื่อผลประโยชน์ของส่วนรวม

เป็นที่ตั้ง ดังในแนวคิดนิยามประชาสังคมของเจอเก็น ฮาเบอร์มัส (Habermas, 1983) และธีรยุทธ บุญมี (2547) อันเป็นองค์ประกอบสำคัญนำไปสู่กระบวนการเกิดประชาสังคมในอนาคต

ข้อเสนอแนะ

กระบวนการพัฒนาการประชาสังคมในพื้นที่ชนบทไทยมีความแตกต่างจากแนวคิดพัฒนาการประชาสังคมของต่างประเทศซึ่งให้ความสำคัญกับชนชั้นกลางในเมืองว่าเป็นผู้นำพาให้เกิดการเคลื่อนไหวใหม่ทางสังคม จากการศึกษาวิจัยในมิติแห่งแนวคิดประชาสังคมเพื่อการจัดการทรัพยากรในท้องถิ่นสู่การพึ่งตนเองของประชาคมทุ่งโป่ง แสดงให้เห็นถึงประชาชนในระดับท้องถิ่นของไทยมีพัฒนาการแห่งจิตสำนึกทางสังคมในการเคลื่อนไหวทางสังคมที่สูง ถือเป็นปฏิบัติการทางสังคมที่อุบัติขึ้นเพื่อเสนอทางเลือกใหม่ให้แก่สังคมไทยท่ามกลางพลวัตทางสังคมที่ซับซ้อนเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา การเสนอกรอบแนวความคิดประชาสังคมเพื่อการจัดการทรัพยากรในท้องถิ่นสู่การพึ่งตนเองของชุมชนถือเป็นความท้าทายใหม่แห่งการพัฒนาในสังคมไทยอีกขั้น รวมถึงการสร้างสำนึกในความเป็นพลเมืองแห่งรัฐแก่ประชาชนทุกระดับ ในการตระหนักถึงบทบาทความสำคัญของตนต่อการตรวจสอบถ่วงดุลอำนาจรัฐ อันถือเป็นการวางรากฐานแห่งความเป็นประชาธิปไตยอย่างแท้จริงต่อไป นอกจากนี้ประชาคมทุ่งโป่งซึ่งถือเป็นชุมชนต้นแบบที่ประสบความสำเร็จในการจัดการชุมชนยังถือเป็นแม่แบบในเรื่องฐานทางความคิด และการนำกระบวนการประชาสังคมในรูปแบบของเจอเก็น ฮาเบอร์มัส (Habermas, 1983) มาใช้เพื่อการจัดการทรัพยากรในท้องถิ่นสู่การพึ่งตนเองของชุมชนให้แก่ท้องถิ่นอื่นๆในสังคมได้อีกด้วย เกิดการเรียนรู้ในการสร้างองค์ความรู้ที่เป็นสหสาขาวิชาการเพื่อต่อยอดในการเรียนรู้จัดการชุมชนร่วมกันและสร้างศักยภาพในการขยายเครือข่ายทางความรู้ในการจัดการเพื่อการพัฒนาสู่ชุมชนอื่นได้อีกทางหนึ่ง

อ้างอิง

- กาสิก เตชะชนหมาก.2541. การนำเสนอรูปแบบกระบวนการพัฒนาประชาสังคมสำหรับสภากาชาดจังหวัด. วิทยานิพนธ์ครุศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพัฒนศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- จามะรี เชียงทอง.2543. “แนวคิดประชาสังคมในสังคมไทย.ประเด็นการสรรค์สร้างประชาสังคม” ใน เอกสารประกอบการประชุมทางวิชาการระดับชาติ สาขาสังคมวิทยา ครั้งที่ 1, 15-16 ธันวาคม 2543 ณ โรงแรมมิราเคิล แกรนด์ คอนเวนชั่น. กรุงเทพฯ: คณะกรรมการสภากาชาดแห่งชาติสาขาสังคมวิทยา สำนักงานคณะกรรมการแห่งชาติ.
- จามะรี เชียงทอง.2549.สังคมวิทยาการพัฒนา.กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์.
- จิรวรรณ หัสโรจน์ และคณะ.2542 .ประชาคมสุขภาพตำบล: ศึกษาเฉพาะกรณีตำบลดอนหวาน อำเภอเมือง จังหวัดมหาสารคาม.ขอนแก่น: โรงพิมพ์คลังนานาวิทยา.
- ฉัตรทิพย์ นาถสุภา.2543.ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทย.กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์ มหาวิทยาลัย.
- ฉัตรทิพย์ นาถสุภา.2544.จากประวัติศาสตร์หมู่บ้านสู่ทฤษฎีสองระบบ.สุรินทร์: สถาบันราชภัฏสุรินทร์.
- ชาติรี เจริญศิริและคณะ.2547.ประชามชนกับการจัดการความรู้.กรุงเทพฯ: สถาบันส่งเสริมการจัดการความรู้เพื่อสังคม.
- ชูชัย ศุภวงษ์ และยุวดี คาดการณ์ไกล .2540.ประชาสังคม: ทรรศนะนักคิดในสังคมไทย.กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน.
- ชัยยุทธ ชันธปราบ.2545. “การพัฒนาที่ยั่งยืนภายใต้โลกาภิวัตน์ จะเป็นไปได้หรือไม่” ใน สุริชัย หวันแก้ว (บก.)การพัฒนาที่

ยั่งยืนในกระแสโลกาภิวัตน์กับทิศทางประเทศไทย. กรุงเทพฯ: ศูนย์ศึกษาการพัฒนาสังคม.

ชัยวัฒน์ หน่อรัตน์ และคณะ(บก.).2545.**เศรษฐกิจพอเพียงและประชาสังคม**. กรุงเทพฯ: โครงการเสวนาสหสาขาวิชาการระหว่างสถาบันแห่งชาติ: โรงพิมพ์ ฟาอภัย จำกัด

ชัยสิทธิ์ เจริญมีประเสริฐ.2547. "ธรรมรัฐกับประชาสังคม: ภารกิจใหม่ของกระทรวงมหาดไทย", วารสารสังคมศาสตร์ คณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ปีที่35 ฉบับที่ 2 (กรกฎาคม-ธันวาคม):1-51

ชัยอนันต์ สมุทวณิช.2530.**รัฐ**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

ชัยอนันต์ สมุทวณิช.2547.**ประชาธิปไตยกับการเปลี่ยนแปลง**. กรุงเทพฯ: สถาบันนโยบายศึกษา.

ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร.2545.**ขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมรูปแบบใหม่**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์วิภาษา.

เชษฐา ทรัพย์เย็น .2547.**พัฒนาการความคิดประชาสังคมไทย**. วิทยานิพนธ์รัฐศาสตรมหาบัณฑิต สาขาการปกครอง มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

ณรงค์ เพ็ชรประเสริฐ .2542.**เศรษฐศาสตร์การเมือง เอ็นจีโอ 2000** : บริษัทเอ็ดมันเพรสโปรดักส์.

ธีรยุทธ บุญมี.2547.**ประชาสังคม**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สายธาร.

ธีระพงษ์ แก้วหาวงษ์ .2543.**กระบวนการเสริมสร้างชุมชนเข้มแข็ง**. ขอนแก่น : โรงพิมพ์คลังนานาวิทยา.

นงลักษณ์ สุพรรณไชยมาตย์ และคณะ.2542.**องค์กรทางสังคมกับการพัฒนาประชาสังคม : กรณีศึกษา อำเภออุบลรัตน์ จังหวัดขอนแก่น**: สถาบันวิจัยระบบสาธารณสุข.

ประชาธิปไตย กะทา.2548.**ประชาสังคมกับวิถีการพึ่งตนเอง: บทเรียนเครือข่ายเกษตรอินทรีย์ยโสธร**. กรุงเทพฯ: สำนักวิจัยสังคมและสุขภาพ (สวสส.)

ประเวศ วะสี.2541.**ประชาคมตำบล**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน.

ประเวศ วะสี.2542.**เศรษฐกิจพอเพียงและประชาสังคม**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์พิมพ์ดี.

พิทยา ว่องกุล.2542. **สร้างสังคมใหม่ : ชุมชนอธิปไตยธัมมาธิปไตย**. กรุงเทพฯ: บริษัทอมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์ พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน)

พิมพ์วัลย์ บุญมงคล และคณะ.2546. **ศักยภาพประชาคมในการจัดการปัญหาความรุนแรงต่อผู้หญิงและเด็ก**. กรุงเทพฯ: โครงการจัดตั้งสำนักงานศึกษานโยบายสาธารณะสุข สวัสดิการและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล.

ยงยุทธ ขจรธรรมและคณะ.2545.**พลังรากหญ้า พลังแผ่นดิน**. ขอนแก่น: กองทุนภูมิปัญญาชาวบ้านภาคอีสานและมูลนิธิพัฒนาชุมชนอย่างยั่งยืนเพื่อคุณภาพชีวิตดีจังหวัดขอนแก่น.

รายงานประจำปี 2543. **มูลนิธิพัฒนาชุมชนอย่างยั่งยืน เพื่อคุณภาพชีวิตและสิ่งแวดล้อมดี จังหวัดขอนแก่น**. 2543.**เพื่อแผ่นดินไทยของเรา**. ขอนแก่น: ศิริชัยการพิมพ์.

รายงานประจำปี 2545. **มูลนิธิพัฒนาชุมชนอย่างยั่งยืน เพื่อคุณภาพชีวิตและสิ่งแวดล้อมดี จังหวัดขอนแก่น**. 2545.**เพื่อแผ่นดินไทยของเรา**. ขอนแก่น: ศิริชัยการพิมพ์.

รัตนา ไตรสกุล และคณะ.2548. **เดินทีละก้าว กินข้าวทีละคำ: ภูมิปัญญาในการจัดการความรู้ของชุมชน**. ขอนแก่น: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) : ขอนแก่นการพิมพ์.

สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ.2545. **แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมฉบับที่ 9 (พ.ศ. 2545-2549)**. กรุงเทพฯ.

องค์การบริหารส่วนตำบลพันดอน.2545.**แผนพัฒนาตำบล 5 ปี**.อุดรธานี.

อนุชาติ พวงสำลีและกฤติยา อาชวนิจกุล.2542. **ขบวนการประชาสังคมไทย: ความเคลื่อนไหวภาคพลเมือง**. กรุงเทพฯ: บริษัทอมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด.

อภิสิทธิ์ อารังวรางกูร(บก.).2543. **จดหมายข่าว...ก้าวทัน ประชาคมสุขภาพ โรงพยาบาลอุบลรัตน์ อำเภออุบลรัตน์ ปีที่ 8 ฉบับที่1 (ตุลาคม- ธันวาคม)**

อานันท์ กาญจนพันธุ์.2548.**ทฤษฎีและวิธีวิทยาของการวิจัยวัฒนธรรม: การทะลุกรอบและกับดักของความคิดแบบ**

คู่ตรงกันข้าม. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์อมรินทร์

อนุรักษ์ ปัญญาวัฒน์. 2548. การศึกษาชุมชนเชิงพหุลักษณะ: บทเรียนจากวิจัยภาคสนาม. กรุงเทพฯ: โครงการเสริม

สร้างการเรียนรู้เพื่อชุมชนเป็นสุข (สรส.)

เอนก เหล่าธรรมทัศน์. 2542. ประชาสังคมในมุมมองตะวันตก: อ่านและสอนที่ จอห์น ฮอปกินส์. กรุงเทพฯ: สถาบัน

การเรียนรู้และพัฒนาประชาสังคม (Civicnet)

เอนก เหล่าธรรมทัศน์. 2550. การเมืองของพลเมือง: สู่สหประชาชาติใหม่. กรุงเทพฯ: โครงการจัดพิมพ์คบไฟ.

Anheier, Helmut K. 2004. *Civil Society: measurement, Evaluation, policy*. London: Earthscan.

Habermas, Jurgen. 1983. *The Structural transformation of the Public Sphere*, translated by Thomas Burger, Cambridge: MIT Press.

Habermas, Jurgen. 1984. *The Theory of Communicative Action (Volume One): Reason and the Rationalization of Society*. Translated by Thomas McCarthy. Boston: Beacon Press.

Habermas, Jurgen. 1987. *The Theory of Communicative Action (Volume Two): The Critique of Functionalist Reason*. Translated by Thomas McCarthy. Cambridge: Polity Press.

Khilnani, Sunil. 2001. "The Development of Civil Society" in Sudipta Kaviraj and Sunil Khilnani (eds.) *Civil Society: History and Possibilities*. Cambridge: Cambridge University Press. pp11-32

Keane, John. 2003. *Global Civil Society?*. Cambridge: Cambridge University Press.

Noriyuki Suzuki and Keeratiporn Sritanyarat. 2005. "Studying Village Civil Society (Prachakhom) in North-Eastern Thailand for the Development of Communities toward Establishment of Civil Society (Prachasangkhom)" a paper presented at the 9th International Conference on Thai Studies. Chicago: Northern Illinois University. (In English and Thai)

Noriyuki Suzuki and Keeratiporn Sritanyarat. 2008 'The Study of Village Civil Society (Prachakhom) as the Foundation for the Emergence of Civil Society Movement and Development in Northeastern Thailand' in Noriyuki Suzuki and Somsak Srisontisuk eds., *Civil Society Movement and Development in Northeast Thailand*, Khon Kaen University Press: pp1-69 (In English)

.....

กลยุทธ์การสร้างความปลอดภัยขององค์การพัฒนาเอกชนไทย: การวิเคราะห์ตามแนวคิดทฤษฎีพึ่งพาทรัพยากร The strategy of Thai NGOs' survival: a resource dependence approach

ดร.พรอัมรินทร์ พรหมเกิด

คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น

บทคัดย่อ

การวิจัยนี้ใช้ทฤษฎีการพึ่งพาทรัพยากรเพื่อศึกษาถึงการบริหารจัดการและการปรับตัวขององค์การพัฒนาเอกชนไทยต่อการต้องพึ่งพาทรัพยากรจากภายนอก เป้าหมายของแต่ละกลยุทธ์คือการได้มาซึ่งทรัพยากรและความปลอดภัยขององค์การ ผลการวิจัยพบว่า ปัจจัยที่มีผลต่อความสำเร็จในการได้มาซึ่งทรัพยากรการเงินมากที่สุดคือ องค์การมีการดำเนินกิจกรรมมายาวนานจนมีผลงานเป็นรูปธรรมชัดเจนและมีชื่อเสียงดี องค์การพัฒนาเอกชนทั้ง 6 เครือข่ายหลักที่ศึกษา มีระดับคะแนนเฉลี่ยความปลอดภัยขององค์การแตกต่างกันอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับ .01 ในเครือข่ายองค์การพัฒนาเอกชนที่ทำงานด้านสิ่งแวดล้อม ด้านเด็กและเยาวชน ด้านสุขภาพและการคุ้มครองผู้บริโภค มีโอกาสในการได้มาซึ่งทรัพยากรและปลอดภัยได้มากกว่า เครือข่ายองค์การพัฒนาเอกชนที่มีกิจกรรมด้านการส่งเสริมประชาธิปไตยและสิทธิมนุษยชน ด้านการเกษตรและพัฒนาชนบท และเครือข่ายองค์การพัฒนาเอกชนที่ปฏิบัติงานในเขตชุมชนแออัดบางองค์การ การวิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างตัวแปรตามกรอบแนวคิดทฤษฎีการพึ่งพาทรัพยากรกับความปลอดภัยขององค์การพบว่าการแสวงหาแหล่งเงินทุนสนับสนุนจากหลายแหล่ง ความสามารถในการปรับตัวได้ขององค์การ การสร้างความชอบธรรมให้แก่องค์การ การพึ่งพาอาศัยระหว่างกันขององค์การ และการจัดตั้งกรรมการอำนวยการร่วมกัน มีความสัมพันธ์กับความปลอดภัยขององค์การพัฒนาเอกชนอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับ .05 แต่ไม่พบความสัมพันธ์ระหว่างการทำให้องค์การมีขนาดใหญ่ขึ้นกับความปลอดภัยขององค์การพัฒนาเอกชนไทย

คำสำคัญ : กลยุทธ์องค์การ สิ่งแวดล้อมองค์การ ทฤษฎีการพึ่งพาทรัพยากร ความปลอดภัยองค์การ ความสามารถในการปรับตัวได้ การพึ่งพาอาศัยระหว่างกัน ความชอบธรรม การจัดตั้งกรรมการ อำนวยการร่วมกัน

Key Words: Organizational Strategies, Organization Environment, Resource Dependence Theory, Organizational Survival, Adaptability, Interdependence, Legitimacy, Interlocking Directorate,

ABSTRACT

This research work applies a resource dependence approach to the study of the management

and adaptability of Thai Non-governmental Organizations which depend on external resources for their success and survival. The research findings show that the most Important factor for their success was their long and continuous activities which have produced concrete results thereby earning them recognition and reputation. The analysis of their rate of survival shows a difference of 0.01 in statistical significance. The networks of the NGOs which operated in the fields of environment, child and youth welfare, health care and consumer protection, have had greater chances of success in acquiring necessary resources. Their survival rate is also greater than that of other networks of NGOs in the fields of democracy and human rights promotion, agriculture and rural development, and some of those operating in the slum areas. An analysis of the co-efficiency between resource dependency approach variables and survival variables shows that diversity of funding sources, organizational adaptability, legitimacy, Interdependency, and Interlocking directorate, are highly related to the survival of the Thai NGOs with a statistical significance of 0.05. This finding corresponds with the hypotheses, but no relation is found between the larger organization and the survival of these NGOs.

บทนำ

1. ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

ผลงานการศึกษาเรื่ององค์การส่วนมากมักไม่ได้ตั้งคำถามว่าจะบริหารจัดการให้องค์การสามารถอยู่รอดได้อย่างไร แต่มักทักท้วงและเหมาเอาเองอย่างไม่มีข้อสงสัยใด ๆ ว่าองค์การสามารถดำรงอยู่ได้อย่างต่อเนื่องแล้ว (Sheppard, 1995, p. 28) ทั้ง ๆ ที่ในความเป็นจริงความอยู่รอดให้ได้เป็นเป้าหมายของทุกองค์การ (Huddock, 1999) และเป็นเรื่องที่ต้องให้ความสำคัญเป็นลำดับเบื้องต้น กล่าวคือในเชิงตรรกะก่อนที่องค์การจะดำเนินกิจกรรมใดๆ ต่อไปจำเป็นต้องดำรงอยู่รอดให้ได้เสียก่อน (Barnard, 1938, p. 251-252; Starbuck, 1965, p. 463) ในแง่ทฤษฎีการพึ่งพาทรัพยากรเชื่อว่า ความอยู่รอดขององค์การขึ้นอยู่กับทรัพยากรที่สำคัญและจำเป็นอย่างมาก โดยข้อเท็จจริงแล้วทั้งปัญหาของการได้มาซึ่งทรัพยากรและการใช้ทรัพยากรล้วนเป็นปัญหาสำคัญที่องค์การต้องเผชิญ อย่างไรก็ตาม ในงานเขียนและตำราทางด้านการบริหารจัดการองค์การทั่วไป ปัญหาเรื่องการได้มาซึ่งทรัพยากรก็มักมีข้อสมมติล่วงหน้าว่ามีอยู่ก่อนแล้วเช่นกัน (Pfeffer & Salancik, 1978) อันเป็นข้อสมมติที่ไม่ได้ตั้งอยู่บนพื้นฐานของความเป็นจริงแต่อย่างใด

สำหรับองค์การพัฒนาเอกชน ทรัพยากรด้านเงินทุนและทรัพยากรด้านอื่น ๆ เป็นปัจจัยที่สำคัญยิ่งต่อการดำเนินงานตามเป้าหมาย พันธกิจ และยังมีผลโดยตรงต่อความอยู่รอดและความยั่งยืนขององค์การ (จิรวรรณ ภักดีบุตร, 2544) แต่จากข้อเท็จจริงกลับพบว่าองค์การเหล่านี้ทั้งในระดับสากลและระดับท้องถิ่น โดยเฉพาะอย่างยิ่งในองค์การที่มีกิจกรรมเกี่ยวข้องกับการเคลื่อนไหวรณรงค์ผลักดันให้เกิดความยุติธรรมทางสังคม ล้วนแต่ต้องเผชิญกับปัญหาความยากลำบากเป็นอย่างมากในการได้รับเงินทุนสนับสนุนการทำงานเมื่อเปรียบเทียบกับองค์การพัฒนาเอกชนประเภทอื่นๆ การขาดแคลนทรัพยากรเงินทุนนับเป็นปัญหาเรื้อรังที่ทวีความรุนแรงมากขึ้นเป็นลำดับในปัจจุบัน (Riker, 2001) เช่นเดียวกับองค์การพัฒนาเอกชนในสังคมไทยที่มีกิจกรรมด้านการเคลื่อนไหวรณรงค์และผลักดันก็มักมีข้อจำกัดในการได้มาซึ่งทรัพยากรที่สำคัญและจำเป็นในทำนองเดียวกันนี้มากขึ้น (เครือข่ายวิถีไท, 2544, หน้า 10)

เนื่องจากกิจกรรมขององค์การพัฒนาเอกชนโดยส่วนใหญ่ มีเป้าหมายอยู่ที่การยึดหลักปฏิบัติที่มุ่งประโยชน์ของผู้อื่นเป็นที่ตั้ง (altruistic) และการดำเนินกิจกรรมก็มักตั้งอยู่บนพื้นฐานของอุดมการณ์การมีใจรักเพื่อนมนุษย์ด้วยกันหรือเป็นกิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับการกุศล (Philanthropic) และให้บริการส่วนใหญ่แก่กลุ่มคนที่เสียเปรียบทั้งในทางเศรษฐกิจและสังคมของประเทศ โดยที่ไม่สามารถเรียกค่าตอบแทนจากผู้รับบริการได้ ในทางกลับกันก็ไม่ใช่เป็นเรื่องง่ายเลยที่ผู้รับบริการจะให้การสนับสนุนด้านการเงินแก่องค์การ (Frumkin & Kim, 2001) ด้วยเหตุนี้องค์การพัฒนาเอกชนจึงต้องอาศัยการระดมทุนจากแหล่งอื่นมากกว่าจากผู้รับบริการ และเมื่อองค์การพัฒนาเอกชนไม่ใช่เป็นหน่วยปฏิบัติงานของรัฐ องค์การพัฒนาเอกชนจึงต้องพึ่งพาการให้ความช่วยเหลือจากภาคเอกชนในการสนับสนุนทางด้านการเงิน (Shigetomi, 2004, p. 5) เพื่อให้การดำเนินงานขององค์การตนเองมีความเป็นไปได้

กรณีของประเทศไทยในช่วงปี พ.ศ. 2520-2535 องค์การพัฒนาเอกชนของไทยได้รับเงินทุนสนับสนุนในการทำงานพัฒนาสังคมด้านต่างๆ เป็นจำนวนมาก (อนเนก นาคะบุตร, 2533; โครงการทางเลือกเพื่อการพัฒนา, 2533; คณะกรรมการประสานงานองค์กรพัฒนาเอกชน (กป.อพช.), 2542) นับเป็นยุคทองขององค์การพัฒนาเอกชนไทย ที่มีเงินทุนจากต่างประเทศเข้ามาช่วยสนับสนุนการทำงานเพื่อแก้ไขปัญหาสังคมต่างๆ อาทิ ปัญหาด้านการพัฒนาชนบท ด้านสิ่งแวดล้อม ด้านสตรีและเด็ก ด้านการพัฒนาอาชีพ ด้านการเกษตร การพัฒนาที่อยู่อาศัยให้แก่ผู้มีรายได้น้อยในเขตเมือง และการพัฒนาผู้นำในท้องถิ่น เป็นต้น

อย่างไรก็ดี ในระยะหลังมีการเติบโตทางเศรษฐกิจอย่างรวดเร็วของไทย ทำให้แหล่งเงินทุนสนับสนุนจากต่างประเทศเห็นว่า สังคมไทยสามารถพึ่งพาตนเองได้แล้วจึงลดการสนับสนุนทางการเงินลง แหล่งทุนที่เคยให้การบริจาคจากต่างประเทศหลายรายเริ่มหันไปให้การสนับสนุน แก่ประเทศเพื่อนบ้านใกล้เคียง เช่น กัมพูชา สปป.ลาว เวียดนาม และเมียนมาร์ แทน (เครือข่ายงานวิถีสันติ, 2544, หน้า 35) เมื่อแหล่งทุนจากต่างประเทศได้ทยอยลดความช่วยเหลือลง องค์การพัฒนาเอกชนไทยจึงต้องเผชิญกับปัญหาแรงกดดันทางด้านการเงินและวิกฤติด้านการขาดแคลนเงินทุนในการทำงานกับกลุ่มเป้าหมายเป็นอย่างมาก (ศิริสว่าง พัววงศ์แพทย, 2534, หน้า 33;

เดชา ศิริภัทร, 2534, หน้า 93-94; สนั่น ชูสกุล, 2540, หน้า 48; จอน อึ้งภากรณ์, 2542, หน้า 46; ปิ่นแก้ว เหลืองอร่ามศรี, 2548, หน้า 211) ขณะที่มืองค์การขนาดใหญ่เพียงบางองค์การเท่านั้นที่ได้รับการสนับสนุนจากรัฐบาลไทย แต่องค์การพัฒนาเอกชนขนาดเล็กที่ทำงานกับกลุ่มคนระดับรากหญ้าของสังคมส่วนใหญ่กลับต้องดิ้นรนหางบประมาณเอง เช่น จากการขายหนังสือ จากการระดมทุนในกิจกรรมสาธารณกุศล บางครั้งก็ทำงานไปโดยไม่มีงบประมาณ (เบญจมาศ ศิริภัทร และสุรพล มุละดา, 2545, หน้า 63-64) บางองค์การต้องอาศัยเจ้าหน้าที่ทำงานแบบอาสาสมัครเพื่อให้กิจกรรมสามารถดำเนินต่อไปได้ (ไฮโลเวย์, 2546, หน้า 87)

ผู้ปฏิบัติงานในองค์การพัฒนาเอกชนบางกลุ่มเชื่อว่า องค์การพัฒนาเอกชนที่ได้รับผลกระทบจากปรากฏการณ์ทำนองนี้จะมีเป็นจำนวนมากขึ้น กล่าวคืออาจมีองค์การพัฒนาเอกชนไม่ต่ำกว่าร้อยละ 30 ที่มีอยู่ต้องปิดตัวเองลง อันเนื่องจากไม่มีเงินทุนและปัจจัยในการดำเนินงานเพียงพอ (พรเพ็ญ วิจักขณ์ประเสริฐ, 2543, หน้า 13) คำถามสำคัญที่ผู้วิจัยสนใจจะศึกษาคือ เมื่อหมดเงินทุนสนับสนุนจากต่างประเทศแล้ว องค์การพัฒนาเอกชนไทยที่ยังดำรงอยู่จะมีกลยุทธ์อย่างไรในการได้มาซึ่งทรัพยากรเงินทุนเพื่อให้ตัวเองอยู่รอดได้

คำถามในประเด็นนี้ยังไม่มีคำตอบที่ชัดเจนจากการศึกษาวิจัยที่ผ่านมาแต่อย่างใดเลย

2. การศึกษาของการพัฒนาเอกชนในแง่ของวิชาชีพรัฐประศาสนศาสตร์

Hudson (1995, p. 303) กล่าวว่า ปัญหาที่เด่นชัดประการหนึ่งขององค์กรที่เขาเรียกว่าองค์กรในภาคที่สามหรือภาคไม่แสวงหากำไรคือ เรื่องความสามารถในการระดมทรัพยากรและเงินทุนจากแหล่งต่างๆ เช่นเดียวกับที่ Frederickson (2003) กล่าวว่า ตำราทางด้านการบริหารจัดการในองค์กรไม่แสวงหากำไรจะไม่มีคุณสมบัติเลยหากไม่มีการกล่าวถึงหัวข้อเรื่อง “การระดมทุน” (fundraising) แม้กระนั้นในงานของ Hudson และ Frederickson ก็ยังไม่ได้มีการเสนอถึงเรื่องสำคัญที่ว่า องค์กรไม่แสวงหากำไรเหล่านี้จะมีกลยุทธ์อย่างไรในการระดมทุนเพื่อให้ได้มาซึ่งทรัพยากรเพื่อใช้ในการดำเนินงานอย่างต่อเนื่องได้

ในประเทศไทยมีการศึกษาอยู่บ้างเรื่องการจัดหาทรัพยากรให้แก่องค์กรภาคไม่แสวงหากำไร อาทิ การศึกษาเรื่อง “ระบบกลไกเพื่อการบริหารจัดการกองทุนเพื่อการพัฒนา” โดยสถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย (2544) คณะผู้วิจัยได้เสนอให้รัฐบาลจัดตั้งกองทุนในวงเงินประมาณ 5,000–6,000 ล้านบาท เพื่อสนับสนุนการดำเนินงานขององค์กรพัฒนาเอกชนให้มีความต่อเนื่องและช่วยเสริมงานที่องค์กรของรัฐยังทำได้ไม่ดี โดยให้เหตุผลว่าการจัดสรรงบประมาณแผ่นดินเพื่อสนับสนุนให้องค์กรภาคประชาสังคมได้ทำงานเสริมโครงการของรัฐนั้นเป็นสิ่งที่ชอบธรรม เนื่องจากงบประมาณแผ่นดินมาจากเงินภาษีที่จัดเก็บจากประชาชน การนำเงินภาษีกลับมาใช้เพื่อการพัฒนาสังคมโดยองค์กรพัฒนาเอกชนจึงเป็นเรื่องที่มีความชอบธรรมอย่างยิ่ง คณะผู้วิจัย (อมรา พงศาพิชญ์ และจันทิมา ไทรงาม, 2545, หน้า 30-31) ยังได้กล่าวว่า ถ้ารัฐไม่สามารถจัดสรรเงินภาษีอากรกลับไปเพื่อสนับสนุนองค์กรภาคประชาสังคมในสัดส่วนที่มากพอได้ องค์กรเหล่านี้ก็ยังจำเป็นต้องพึ่งงบประมาณจากต่างประเทศ เมื่อเป็นดังนี้รัฐก็ไม่มีทางเลือกอื่นนอกจากในการตั้งคำถามเกี่ยวกับความน่าเชื่อถือ หรือความโปร่งใสของวัตถุประสงค์ของแหล่งเงินทุน แต่การจัดสรรงบประมาณภายในประเทศเพื่อให้องค์กรภาคประชาสังคมสามารถทำงานพัฒนาที่เป็นประโยชน์ได้ จะเป็นวิธีการหนึ่งในการส่งเสริมให้การทำงานขององค์กรพัฒนาเอกชนอยู่ในทิศทางที่เอื้อประโยชน์ต่อการทำงานร่วมกันของภาครัฐและภาคประชาสังคมได้

เป็นที่น่าสังเกตว่า งานวิจัยนี้นับว่าน่าสนใจมากเนื่องจากเป็นงานวิจัยที่นำเสนอแนวคิดใหม่ และนับเป็นงานวิจัยบุกเบิกชิ้นแรกอย่างเป็นทางการของแวดวงวิชาการสังคมศาสตร์เมืองไทย ที่ให้ความสำคัญกับการจัดหาทรัพยากร อย่างไรก็ดี ผลงานวิจัยชิ้นนี้ก็ยังคงเป็นการเสนอแนวคิดในภาพกว้าง ซึ่งไม่แน่ใจว่ารัฐบาลจะเห็นด้วยและยินยอมกระทำตามข้อเสนอดังกล่าวหรือไม่ เนื่องจากรัฐไทยยังมีแนวคิดเป็นปฏิปักษ์กับองค์กรพัฒนาเอกชนอยู่ ขณะเดียวกัน ผลงานการศึกษาชิ้นนี้ก็ไม่ได้นำเสนอให้เห็นว่าถ้ารัฐบาลไม่สามารถจัดสรรเงินทุนให้ได้แล้ว องค์กรพัฒนาเอกชนเองจะใช้ปัจจัยเชิงกลยุทธ์ใดเพื่อให้ได้มาซึ่งทรัพยากรอันจะนำไปสู่การอยู่รอดอย่างยั่งยืนได้ในระยะยาว

ผู้วิจัยเห็นว่าการศึกษาเรื่องความอยู่รอดขององค์กรพัฒนาเอกชน โดยเฉพาะในกลุ่มที่มีกิจกรรมด้านการเคลื่อนไหวและรณรงค์ผลักดัน (advocacy groups) มีความสำคัญทั้งในด้านทฤษฎีและในทางปฏิบัติ ซึ่งมักจะมีความเห็นแตกต่างจากหน่วยงานรัฐไทยทั้งหลายและผู้คนในสังคมไทยโดยทั่วไปที่มักมององค์กร

พัฒนาเอกชนในแง่ลบเพียงด้านเดียว แต่จากมุมมองทางด้านวิชาการผู้วิจัยเห็นว่า เราต้องวิเคราะห์ปรากฏการณ์เหล่านี้บนพื้นฐานของข้อมูลเชิงประจักษ์ กล่าวคือแม้องค์การเหล่านี้จะมีข้อจำกัดอยู่หลายประการทั้งในแง่การดำเนินงานและในด้านภาพลักษณ์ แต่องค์การภาคที่สามเหล่านี้ก็ได้ทำหน้าที่อันเป็นประโยชน์แก่สังคมอย่างมากมาย ดังเห็นได้จากในประเทศกำลังพัฒนาอื่นๆ หากองค์การประเภทนี้ไม่สามารถอยู่รอดได้ย่อมส่งผลเสียต่อการเมืองในระบบเปิดอย่างมาก และผลประโยชน์สาธารณะบางส่วนของสังคมอาจไม่มีผู้ดูแล เพราะองค์การเหล่านี้มีบทบาทอย่างสำคัญในการสร้างความสมดุลในภาวะที่สังคมต้องเผชิญกับกระแสโลกาภิวัตน์และองค์การเหนือรัฐที่มีอำนาจมากกว่า ที่ดำเนินกิจกรรมอันมีผลกระทบในทางลบต่อผู้คนในท้องถิ่นและในประเทศต่างๆ รวมทั้งยังช่วยเปิดโปงพฤติกรรมที่ไม่ชอบมาพากล การเอาัดเอาเปรียบผู้บริโภค และการดำเนินธุรกิจที่ขาดความรับผิดชอบต่อสังคมของภาคธุรกิจเอกชนบางประเภท ซึ่งรวมทั้งการทำลายทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมที่เกิดขึ้นจากผลด้านลบของการพัฒนาอยู่เนืองๆ

นอกจากนี้แล้ว องค์การพัฒนาเอกชนบางองค์การยังทำหน้าที่เป็นตัวตรวจสอบ และถ่วงดุลการใช้อำนาจในทางปกครองโดยมิชอบของภาคการเมืองและรัฐบาล เพื่อรักษาไว้ซึ่งสิทธิเสรีภาพของประชาชน กระตุ้นให้การบริหารงานภาครัฐมีประสิทธิภาพ มีความสุจริต และโปร่งใส การช่วยระดมทรัพยากรจากคนในท้องถิ่นให้การสนับสนุนช่วยเหลือเป็นการเฉพาะแก่คนยากจน และกลุ่มคนด้อยโอกาสในสังคมให้มีการพัฒนาคุณภาพชีวิตที่ดีขึ้น อันเป็นอุดมคติขององค์การพัฒนาเอกชนส่วนใหญ่ “ที่มีสัญลักษณ์ของการมีพฤติกรรมที่มุ่งประโยชน์ของผู้อื่นเป็นที่ตั้ง” (The banner of altruistic behavior) (Titmuss, 1970) รวมถึงการสร้างวัฒนธรรมทางการเมืองแบบมีส่วนร่วมอันเป็นพื้นฐานสำคัญของประชาธิปไตย และยังเป็นตัวการกระตุ้นการเกิดขึ้นของประชาสังคม (Hunt, 1993, pp. 228-230) ซึ่งทั้งหมดนี้คือการกระทำหน้าที่ในฐานะการเมืองภาคประชาชนหรือการเมืองภาคพลเมืองในสังคมสมัยใหม่นั้นเอง และประชาธิปไตยจะเกิดขึ้นไม่ได้เลยหากปราศจากบทบาทอันเข้มแข็งของพลเมืองเหล่านี้ (คอร์เทิน เดวิด ซี, 2545; ประเวศ วะสี, 2544; ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร, 2545) ดังนั้นจึงนับว่ามีความสำคัญอย่างมากในการศึกษาวิเคราะห์ความอยู่รอดขององค์การเหล่านี้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในองค์กรขนาดเล็กที่เกี่ยวข้องกับการเปลี่ยนแปลงทางสังคม (Hollister, 1993; Young, 1993) เพื่อให้องค์การเหล่านี้สามารถอยู่รอดได้อันจะได้มีโอกาสทำหน้าที่ที่เป็นประโยชน์แก่สังคม รวมถึงการช่วยสร้างความยั่งยืนให้แก่สังคมสืบต่อไป

อย่างไรก็ดี ผลงานทางวิชาการสาขารัฐประศาสนศาสตร์ในเมืองไทย โดยเฉพาะอย่างยิ่งที่เกี่ยวข้องกับการบริหารจัดการในองค์กรไม่แสวงหากำไรนั้น ยังมีการศึกษากันน้อยมาก ซึ่งแตกต่างจากในประเทศตะวันตกที่มีการศึกษาวิเคราะห์กันอย่างกว้างขวางลึกซึ้งมากมายมาแล้ว โดยเฉพาะในสาขานโยบายสังคมและรัฐประศาสนศาสตร์ ทั้งในอเมริกาเหนือและยุโรปตะวันตก พบว่ามีการให้ความสนใจในการศึกษาบทบาทขององค์การพัฒนาเอกชนเพิ่มมากขึ้นในระบบเศรษฐกิจแบบผสม (mixed economy) (Butler & Wilson, 1983) แต่ถึงกระนั้นความรู้ทางวิชาการเกี่ยวกับลักษณะที่เด่นต่างๆ (prevailing characteristics) ขององค์การพัฒนาเอกชน อย่างเช่น กระบวนการที่องค์การเหล่านี้ใช้ในการกำหนดกลยุทธ์ รวมถึงการมีปฏิสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมก็ยังมีอยู่น้อยมากเช่นกัน (Ouchi, 1980; Butler, 1983) แม้งานวิจัยทางด้านการบริหารและนโยบายสังคมจะมีฐานข้อมูลเชิงประจักษ์มากพอสมควรในภาคไม่แสวงหากำไร แต่แนวโน้มที่เน้นที่รูปแบบการทำหน้าที่เฉพาะ

(specific types) ขององค์การพัฒนาเอกชน เช่น การขยายเข้าไปทำหน้าที่แทนหน่วยงานของรัฐ หรือเป็นเรื่องคุณลักษณะส่วนตัวของบุคคลที่ต้องการทำงานในภาคไม่แสวงหากำไรเสียมากกว่า (Titmuss, 1970; Kanter, 1968) อันเป็นกรอบแนวคิดแบบเก่าที่มีการศึกษากันโดยทั่วไปในอดีต แต่ยังไม่ค่อยมีภาพการศึกษาองค์การพัฒนาเอกชนที่มีปฏิสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อม และโดยเฉพาะอย่างยิ่งการเน้นประเด็นเรื่องการใช้กลยุทธ์เพื่อให้ได้มาซึ่งทรัพยากรจากสิ่งแวดล้อมภายนอก อันเป็นประเด็นสำคัญที่จะทำให้องค์การพัฒนาเอกชนอยู่รอดได้ในสังคมสมัยใหม่ ที่มีความซับซ้อนและมีการเปลี่ยนแปลงอย่างไม่มีที่สิ้นสุด

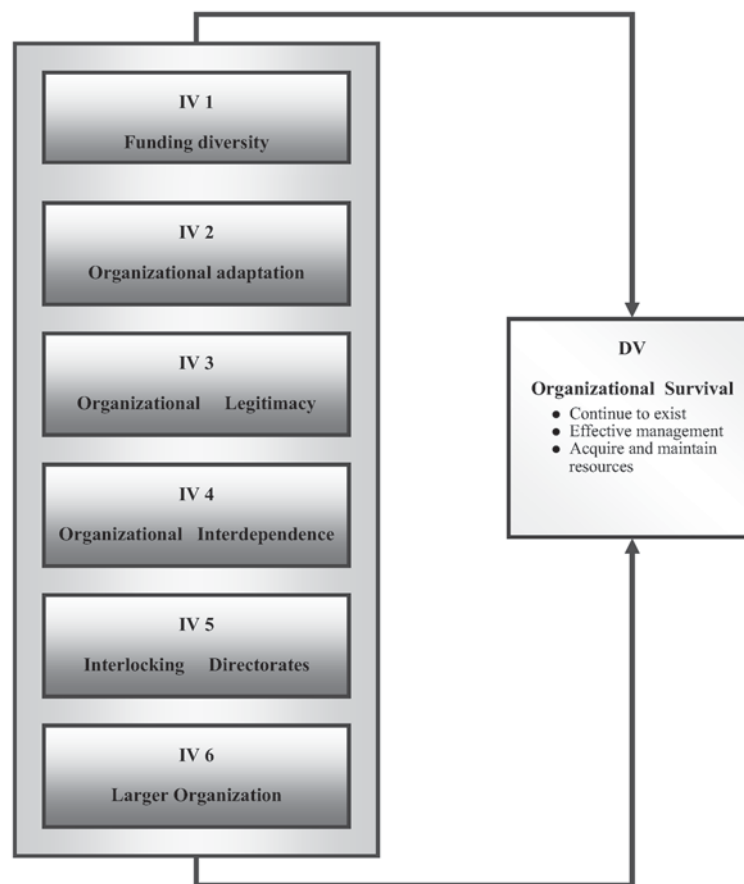
การศึกษาเรื่อง “กลยุทธ์การสร้างความปลอดภัยขององค์การพัฒนาเอกชนไทย” โดยเฉพาะอย่างยิ่งที่นำเอาแนวคิดทฤษฎีพึ่งพาทรัพยากรมาวิเคราะห์นั้นนับว่าเป็นเรื่องที่มีความท้าทาย เนื่องจากยังไม่เคยปรากฏผลงานเช่นนี้มาก่อนทั้งในต่างประเทศและในสังคมไทย โดยเฉพาะในสังคมไทยส่วนใหญ่งานการศึกษาที่เกี่ยวข้องกับองค์การพัฒนาเอกชน มักจำกัดอยู่แต่เฉพาะประเด็นในเรื่องพัฒนาการและบทบาทขององค์การพัฒนาเอกชนไทยเท่านั้น จนทำให้ดูเหมือนว่าหัวข้อที่ศึกษาวนเวียนซ้ำอยู่ในประเด็นเก่าๆ และยังทำให้เห็นได้ยิ่งว่าองค์ความรู้ในสาขาการวิเคราะห์องค์การ โดยเฉพาะอย่างยิ่งที่มีการนำทฤษฎีมาใช้ในการศึกษาองค์การภาคประชาสังคมของไทยนั้นยังไม่มี การเริ่มต้นขึ้นแต่อย่างใดเลย

ตามตัวแบบหรือทฤษฎีการพึ่งพาทรัพยากร (A resource dependence approach) ของ Pfeffer & Salancik (1978) และนักทฤษฎีองค์การแนวพึ่งพาทรัพยากรอีกหลายท่านมองว่า การได้มาซึ่งทรัพยากรกับการอยู่รอดขององค์การเป็นเรื่องที่มีความสำคัญเท่าเทียมกัน (tantamount) เหตุผลเนื่องจากถ้าองค์การไม่มีทรัพยากร องค์การก็จะไม่สามารถอยู่รอดได้ เพราะทุกองค์การล้วนต้องพึ่งพาทรัพยากรทั้งสิ้น ขณะเดียวกันก็มุ่งเน้นวิเคราะห์การพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน (Interdependencies) ระหว่างองค์การกับสิ่งแวดล้อม หรือการพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกันระหว่างองค์การที่เป็นจุดศูนย์กลางหนึ่ง (A focal organization) กับเครือข่ายการติดต่อจากภายนอก โดยมีฐานความเชื่อว่าบริบทหรือสิ่งแวดล้อมขององค์การมีความสำคัญต่อการทำความเข้าใจโครงสร้างและการดำเนินงานขององค์การ (Emerson, 1962; Pfeffer & Salancik, 1978; Aldrich, 1979) เมื่อองค์การต้องขึ้นอยู่กับแรงกดดันจากภายนอก องค์การจึงต้องพยายามที่จะบริหารจัดการกับแรงกดดันจากภายนอกเหล่านั้น ด้วยการใช้กลยุทธ์ต่างๆ เพื่อให้้องค์การสามารถอยู่รอดได้ (Aiken & Hage, 1968; Kotter, 1979)

ในองค์การพัฒนาเอกชนเกือบทุกองค์การ การพึ่งพาทรัพยากรนับเป็นภาวะคุกคามหรือเป็นภัยที่เด่นชัดมากที่สุดประการหนึ่งต่อความปลอดภัย เนื่องจากต้องพึ่งพากลุ่มผู้บริจาคและแหล่งเงินทุนสนับสนุนจากภายนอก องค์การสูงมาก เพราะในบรรดาองค์การพัฒนาเอกชนไม่มีเงินกองทุนเป็นของตนเอง (Drucker, 1990; Heimovics, Hermann & Jurkiewicz, 1993; Firstenberg, 1996; Weisboard, 1998) นอกจากนี้แล้ว องค์การพัฒนาเอกชนก็เหมือนกับองค์การอื่นๆโดยทั่วไป ที่ไม่มีส่วนประกอบในตัวเองพร้อมหรือสามารถเลี้ยงตัวเองได้อย่างสมบูรณ์ (self-contained) และมีความเป็นอิสระพอ เนื่องจากยังต้องยึดโยงอยู่กับสิ่งแวดล้อมอันประกอบไปด้วยองค์การอื่นๆและยังต้องพึ่งพาทรัพยากรที่จำเป็นและต้องการจากสิ่งแวดล้อมภายนอกอื่นๆอีก เพื่อความปลอดภัย ทฤษฎีการพึ่งพาทรัพยากรได้เสนอว่า ภูมิแ่งสำคัญในการทำให้องค์การอยู่รอดได้คือ ความสามารถในการได้มา (to acquire) และการธำรงรักษา (maintain) ทรัพยากรที่สำคัญจากสิ่งแวดล้อมเอาไว้ได้

ถ้าองค์กรไม่สามารถหาทรัพยากรที่เหมาะสมได้ องค์กรก็อาจล้มเหลวได้ในที่สุด องค์กรสามารถใช้กลยุทธ์ในการบริหารจัดการกับการต้องพึ่งพาสิ่งแวดล้อมภายนอก เพื่อหลีกเลี่ยงความไม่แน่นอนและเพื่อการได้มาซึ่งทรัพยากรอื่นจะนำไปสู่ความอยู่รอดขององค์กรได้ดังนี้คือ (1) การแสวงหาแหล่งเงินทุนสนับสนุนจากหลายแหล่ง (funding diversity) (2) การทำให้องค์กรมีความสามารถในการปรับตัวได้ (organizational adaptation) (3) การทำให้องค์กรมีความชอบธรรม (organizational legitimacy) (4) มีการพึ่งพาอาศัยระหว่างกันกับองค์กรอื่นๆ (organizational interdependence) (5) การเชื่อมโยงกับภายนอกด้วยการจัดตั้งกรรมการอำนวยการร่วมกัน (interlocking directorate) และ (6) การทำให้องค์กรมีขนาดใหญ่ขึ้น (larger organization) จากแนวคิดที่กล่าวมาสามารถกำหนดเป็นกรอบแนวคิดหลักที่แสดงถึงความสัมพันธ์ของตัวแปรอิสระและตัวแปรตามได้ตามแผนภาพ ดังนี้

นอกจากนี้แล้ว เมื่อหัวใจสำคัญของทฤษฎีการพึ่งพาทรัพยากรคือการวิเคราะห์องค์การในเชิงการเมืองและปฏิสัมพันธ์ระหว่างองค์กรในระดับต่างๆ (Campling & Michelson, 1998, p. 586) ผู้วิจัยจึงเห็นว่าแนวการวิเคราะห์นี้น่าจะเข้ากันได้ดีกับการศึกษาในองค์การพัฒนาเอกชน โดยเฉพาะในกลุ่มที่มีกิจกรรมการเคลื่อนไหวทางสังคมและผลักดัน เนื่องจากมีธรรมชาติของการเมืองภายในองค์กรสูง ส่วนเป้าหมายสุดท้าย

ของแต่ละกลยุทธ์คือการได้มาซึ่งทรัพยากรและความอยู่รอดขององค์กร พร้อมกันกับการสร้างความสัมพันธ์อย่างมีเสถียรภาพกับองค์ประกอบต่างๆ ของสิ่งแวดล้อม (Aldrich & Pfeffer, 1976) ขณะที่การศึกษาเกี่ยวกับผลกระทบของปัจจัยด้านสิ่งแวดล้อม (environmental factors) ที่มีต่อพฤติกรรมองค์กรนั้น ก็นับว่าเป็นงานที่มีความสำคัญมากที่สุดประการหนึ่งสำหรับนักทฤษฎีองค์กร (Drill, 1958, p. 442) ผู้วิจัยจึงเห็นความสำคัญและมีความสนใจที่จะทดสอบแนวคิดทฤษฎีดังกล่าว อันจะเป็นข้อมูลพื้นฐานทางวิชาการในการทำความเข้าใจแนวคิดทฤษฎีการพึ่งพาทรัพยากรให้มากขึ้นในเมืองไทย และยังหวังว่าผลการศึกษาวิจัยจะเป็นประโยชน์อย่างยิ่งกับผู้บริหารองค์กรพัฒนาเอกชนไทย ในการบริหารจัดการเพื่อให้องค์กรสามารถอยู่รอดได้อย่างยั่งยืนในระยะยาวต่อไป

3. คำถามหลักของการวิจัย (Research Questions)

1. ในภาพรวมมีปัจจัยใดที่มีผลต่อความสำเร็จในการได้มาซึ่งทรัพยากรขององค์กรพัฒนาเอกชนไทยในแต่ละเครือข่ายหลัก
2. ความอยู่รอดขององค์กรพัฒนาเอกชนไทยในแต่ละเครือข่ายหลักมีระดับแตกต่างกันมากน้อยเพียงใด
3. มีปัจจัยเชิงกลยุทธ์ใดตามกรอบแนวคิดทฤษฎีการพึ่งพาทรัพยากรที่มีความสัมพันธ์กับความอยู่รอดขององค์กรพัฒนาเอกชนไทยในแต่ละเครือข่ายหลัก

4. ขอบเขตของการวิจัย

การศึกษานี้ ผู้วิจัยได้กำหนดขอบเขตและข้อจำกัดของการวิจัยไว้ 3 ลักษณะคือ

1. จำกัดความหมายของกลยุทธ์เฉพาะแต่ที่เป็นวิธีการ (means) ที่ทำให้องค์กรพัฒนาเอกชนสามารถบรรลุวัตถุประสงค์ได้ ณ ที่นี้คือความอยู่รอดอันมีความเกี่ยวข้องกับสิ่งแวดล้อมขององค์กรเท่านั้น
2. ให้ความสนใจการศึกษาปัจจัยที่นำไปสู่ความอยู่รอดขององค์กรพัฒนาเอกชนไทย โดยมุ่งเน้นการนำกรอบแนวคิดทฤษฎีการพึ่งพาทรัพยากรมาปรับใช้เป็นกรอบแนวคิดหลักของการวิเคราะห์และการอธิบายเท่านั้น
3. มุ่งศึกษากลยุทธ์การสร้าง ความอยู่รอดขององค์กรพัฒนาเอกชนไทย เฉพาะในกลุ่มหรือองค์กรที่มีกิจกรรมด้านการเคลื่อนไหวและรณรงค์ผลักดันเท่านั้น เนื่องจากในการสำรวจเบื้องต้นพบว่า กลุ่มหรือองค์กรประเภทนี้ประสบกับปัญหาการขาดแคลนทรัพยากรที่จะนำมาใช้ในการปฏิบัติงานมากที่สุด เมื่อเทียบกับกลุ่มหรือองค์กรพัฒนาเอกชนประเภทอื่น ๆ

5. วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยนี้ใช้ทั้งวิธีการเชิงปริมาณและเชิงคุณภาพเพื่อเสริมซึ่งกันและกัน หรือที่เรียกกันว่าเป็น “งานวิจัยแบบหลากหลายวิธี” (multi-method research) ที่นำมาใช้ร่วมกันในการศึกษาปรากฏการณ์เดียวกัน กล่าวคือเป็นการนำการศึกษาเชิงคุณภาพในงานภาคสนาม (fieldwork) มาผสมผสานกับการศึกษาเชิงปริมาณในรูปของการวิจัยสำรวจ โดยมีหัวข้อสำคัญดังนี้

5.1 เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัย

เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัยเชิงปริมาณ ประกอบด้วยแบบสอบถามปลายปิดและเป็นแบบสอบถามแบบมาตราส่วนประเมินค่า (rating scale) โดยผ่านการทดสอบความเที่ยงตรงตามเนื้อหา (content validity) และการทดสอบความน่าเชื่อถือได้ของเครื่องมือวัด (reliability) มาแล้ว ส่วนเครื่องมือในการวิจัยเชิงคุณภาพ ได้ใช้แบบสัมภาษณ์ที่ไม่มีโครงสร้าง (unstructured interview) ซึ่งได้สร้างขึ้นตามแนวคิดทฤษฎีของการวิจัย และเป็นคำถามแบบปลายเปิด โดยผ่านการพิจารณาและได้รับการชี้แนะจากผู้เชี่ยวชาญเป็นที่เรียบร้อยแล้ว

5.2 ประชากรและกลุ่มตัวอย่างการวิจัย

ประชากรเป้าหมายของการวิจัยคือ กลุ่มองค์กรพัฒนาเอกชนจาก 6 เครือข่ายหลัก แต่เนื่องจากกลุ่มประชากรที่ศึกษาจัดเป็นกลุ่มประชากรที่ไม่สามารถกำหนดจำนวนหรือขอบเขตได้อย่างแน่ชัด (infinite population) ผู้วิจัยจึงเลือกใช้วิธีการเลือกตัวอย่างแบบเจาะจง (purposive sampling) อันเป็นวิธีการหนึ่งของหลักการเลือกตัวอย่างโดยไม่มีการนำเอาเรื่องทฤษฎีความน่าจะเป็น (non-probability sampling theory) มาใช้ในการพิจารณา กล่าวคือเป็นการเลือกตัวอย่างภายใต้กรอบข้อกำหนดหรือความตั้งใจของผู้วิจัยเอง โดยอาศัยหลักเหตุผลตามวัตถุประสงค์ของการวิจัย (Creswell & Clark, 2007) ส่วนการกำหนดขนาดตัวอย่าง (sample size) ผู้วิจัยใช้หลักเกณฑ์เรื่องความสอดคล้องเหมาะสมตามวัตถุประสงค์การวิจัย และความสมครใจของผู้ให้ข้อมูลเป็นสำคัญ โดยสรุป กลุ่มตัวอย่างของการศึกษาประกอบด้วยเครือข่ายองค์กรพัฒนาเอกชนต่างๆ และบุคลากรจากแต่ละองค์กรจำนวนทั้งสิ้น 151 ราย (ดูตารางที่ 1)

ตารางที่ 1 : แสดงเครือข่ายกลุ่มองค์กรพัฒนาเอกชนที่เป็นตัวอย่างและขนาดตัวอย่าง

เครือข่ายกลุ่มองค์กรตัวอย่าง	จำนวนบุคลากรในแต่ละองค์กร		
	ฝ่ายบริหาร	ผู้ปฏิบัติงาน	รวม
1. กลุ่มองค์กรพัฒนาเอกชนที่มีกิจกรรมด้านสิ่งแวดล้อม			
1.1 กลุ่มกรีนพีซ (เอเชียตะวันออกเฉียงใต้)	1	5	5
1.2 มูลนิธิโลกสีเขียว	1	7	8
1.3 มูลนิธิสืบนาคะเสถียร	1	5	6
2. กลุ่มองค์กรพัฒนาเอกชนที่มีกิจกรรมด้านส่งเสริมประชาธิปไตยและสิทธิมนุษยชน			
2.1 เครือข่ายประชาชนด้านคอร์ปชั่น	1	2	3
2.3 คณะกรรมการรณรงค์เพื่อประชาธิปไตย (ครป.)	1	5	6
2.4 มูลนิธิเพื่อนหญิง	1	6	7
2.5 มูลนิธิผู้หญิง	1	2	3
2.6 สมาคมสิทธิเสรีภาพของประชาชน (สสส.)	2	2	4
3. กลุ่มองค์กรพัฒนาเอกชนที่มีกิจกรรมด้านการเกษตรและการพัฒนาชนบท			
3.1 มูลนิธิสายใยแผ่นดิน	1	8	9
3.2 มูลนิธิชีวิตไท	1	4	5
3.3 มูลนิธิเกษตรกรรมยั่งยืน	1	4	5

เครือข่ายกลุ่มองค์กรตัวอย่าง	จำนวนบุคลากรในแต่ละองค์กร		
	ฝ่ายบริหาร	ผู้ปฏิบัติงาน	รวม
4. กลุ่มองค์กรพัฒนาเอกชนที่มีกิจกรรมทางด้านสาธารณสุข			
4.1 มูลนิธิพัฒนาคุณภาพชีวิต	1	5	6
4.2 มูลนิธิเพื่อผู้บริโภค	2	6	8
5. กลุ่มองค์กรพัฒนาเอกชนที่มีกิจกรรมทางด้านเด็กและเยาวชน			
5.1 สมาคมศูนย์พัฒนาเยาวชน	1	4	5
5.2 มูลนิธิเด็ก	5	5	10
5.3 มูลนิธิเพื่อการพัฒนาเด็ก (มพด.)	1	9	10
5.4 มูลนิธิศูนย์พิทักษ์สิทธิเด็ก	1	7	8
5.5 มูลนิธิสร้างสรรค์เด็ก	2	5	7
6. กลุ่มองค์กรพัฒนาเอกชนที่ปฏิบัติงานอยู่ในชุมชนเขตเมือง			
6.1 มูลนิธิศึกษาเอเชีย	2	7	9
6.2 มูลนิธิดวงประทีป	2	7	9
6.3 มูลนิธิชุมชนไท	1	4	5
6.4 มูลนิธิพัฒนาที่อยู่อาศัย	1	2	3
6.5 มูลนิธิเด็กอ่อนในสลัมฯ	3	6	9
รวม	34	117	151

ส่วนการเก็บข้อมูลเชิงคุณภาพ ผู้วิจัยใช้หลักเกณฑ์ในการเลือกผู้ให้สัมภาษณ์เชิงลึก เป็นรายบุคคล จำนวน 12 ราย จากผู้มีประสบการณ์และคร่ำหวอดอยู่กับวงการองค์การพัฒนาเอกชนไทยมายาวนาน จนสามารถรู้เรื่องราวได้ลึกพอ สามารถให้ข้อมูลและตอบคำถามตามวัตถุประสงค์การวิจัยได้ดี ส่วนใหญ่มักเป็นบุคคลที่มีอาวุโส (senior personals) หรือที่เรียกว่า “key informants” อันหมายถึง การเป็นผู้ให้สัมภาษณ์ที่มีความรู้เรื่ององค์การพัฒนาเอกชนได้ดีกว่าคนทั่วไป

5.3 การวิเคราะห์ข้อมูล

- ข้อมูลเชิงปริมาณ ใช้สถิติเชิงพรรณนาเพื่ออธิบายลักษณะทั่วไปและการกระจายข้อมูลของกลุ่มตัวอย่างที่ศึกษา และเพื่อวิเคราะห์ระดับความอยู่รอดขององค์การพัฒนาเอกชนไทยและ ใช้สถิติอนุมานเพื่อเปรียบเทียบความแตกต่างระหว่างคะแนนเฉลี่ยความคิดเห็นเรื่องความอยู่รอดขององค์การพัฒนาเอกชนไทย จำแนกตามเครือข่ายหลักทั้ง 6 เครือข่าย โดยการทดสอบความแปรปรวนทางเดียว (One-way ANOVA) รวมถึงทดสอบความสัมพันธ์ระหว่างตัวแปรโดยการคำนวณค่าสัมประสิทธิ์สหสัมพันธ์ของเพียร์สัน

- ข้อมูลเชิงคุณภาพ ดำเนินการโดยการจัดระเบียบข้อมูล การแสดงข้อมูล การหาข้อสรุป การตีความตามแนวคิดทฤษฎี และการตรวจสอบความถูกต้องแม่นยำตรงของข้อมูล

ผลการดำเนินงาน

1) ข้อมูลจากการสัมภาษณ์เชิงลึกในกลุ่มผู้ให้ข้อมูลหลักในภาพรวมพบว่า ปัจจัยที่มีผลต่อความสำเร็จในการได้มาซึ่งทรัพยากรการเงินเรียงตามลำดับความสำคัญดังนี้คือ (1) องค์การมีการดำเนินกิจกรรมมายาวนานจนมีผลงานเป็นรูปธรรมชัดเจนและมีชื่อเสียงที่ดี คิดเป็นร้อยละ 37.1 (2) การมีผู้นำที่เป็นสัญลักษณ์องค์การและเป็นบุคคลมีชื่อเสียง คิดเป็นร้อยละ 31.4 (3) มีการบริหารจัดการที่มีประสิทธิผล คิดเป็นร้อยละ 31.4 (4) การมีความสัมพันธ์ที่ดีกับแหล่งเงินทุนสนับสนุน คิดเป็นร้อยละ 28.6 (5) มีการเสนอโครงการที่ตรงกับความต้องการของแหล่งเงินทุน คิดเป็นร้อยละ 20.6 (6) มีการจับประเด็นปัญหาที่สอดคล้องกับกระแสความต้องการของสังคม คิดเป็นร้อยละ 14.3 นอกจากนี้ปัจจัยหลัก 6 ประการที่กล่าวมาแล้ว ยังมีปัจจัยย่อยอื่นๆ อีก เช่น มีการสื่อสารให้สังคมได้รับรู้ถึงงานหรือกิจกรรมที่องค์การพัฒนาเอกชนได้กระทำอย่างต่อเนื่อง เป็นต้น

2) ข้อมูลจากการสัมภาษณ์เชิงลึกยังพบว่า ระดับความอยู่รอดขององค์การพัฒนาเอกชนไทยในแต่ละเครือข่ายหลักมีความแตกต่างกัน กล่าวคือในกลุ่มที่สามารถหาทรัพยากรได้หรือสามารถอยู่รอดได้ มักเป็นกลุ่มที่ทำตามเงื่อนไขหรือทำตามนโยบายรัฐและกระแสสังคม ส่วนกลุ่มที่หาทรัพยากรได้ยากมักเป็นกลุ่มที่คัดค้านนโยบายรัฐ คิดยุทธศาสตร์เองและจัดวางเครือข่ายเอง กลุ่มเหล่านี้ก็คือกลุ่มองค์การพัฒนาเอกชนสายงานการพัฒนาหรือที่มีกิจกรรมรณรงค์เคลื่อนไหวและผลักดันนั่นเอง และในกลุ่มองค์การเหล่านี้มักทำงานกับกลุ่มเป้าหมายที่เป็นคนยากจน หรือประชาชนที่ได้รับผลกระทบจากการถูกแย่งชิงทรัพยากร หรือกลุ่มประชาชนที่ได้รับผลกระทบจากการพัฒนาของรัฐจึงมักไม่ได้รับการยอมรับจากรัฐ ทำให้การหาเงินทุนสนับสนุนทั้งจากต่างประเทศและภายในประเทศเป็นไปได้ยาก

อย่างไรก็ดี ก็ยังมีองค์การพัฒนาเอกชนสายงานการพัฒนาที่ยังมีขีดความสามารถในการได้มาซึ่งทรัพยากรหรือที่จะอยู่รอดได้ อันได้แก่ (1) องค์การพัฒนาเอกชนที่ทำงานทางด้านสิ่งแวดล้อม (2) องค์การพัฒนาเอกชนที่ทำงานทางด้านเด็กและเยาวชน และ (3) องค์การพัฒนาเอกชนที่ทำกิจกรรมทางด้านสุขภาพและการคุ้มครองผู้บริโภค เหตุผลเนื่องจากกิจกรรมด้านสิ่งแวดล้อมเป็นขบวนการของคนชั้นกลาง มีแหล่งเงินทุนสนับสนุนในระดับสากลที่เฉพาะ เป็นองค์การที่มีประสิทธิภาพในการปฏิบัติงานสูง มีฐานข้อมูลที่เข้มแข็งและปัญหาสิ่งแวดล้อมเป็นประเด็นร่วมของชาวโลกจึงทำให้มีแหล่งเงินทุนมาสนับสนุนการทำงานระยะยาวได้มากขึ้น

ในกิจกรรมด้านเด็กและเยาวชน เนื่องจากในสังคมไทยมีวัฒนธรรมของการบริจาคแบบเลือก กล่าวคือการบริจาคอันดับแรกเป็นการให้ด้วยเหตุผลตามประเพณีและทางศาสนา จึงบริจาคให้วัดก่อน การบริจาคลำดับต่อมาเป็นเรื่องความเมตตาสงสาร โดยธรรมชาติประเด็นเรื่องเด็กเป็นเรื่องของความน่าสงสาร ผู้คนในสังคมให้ความเห็นใจ ทำให้เครือข่ายด้านเด็กและเยาวชนสามารถแสวงหาการสนับสนุนและการระดมทุนจากภายในประเทศได้ง่าย นอกจากนี้แล้ว การจับปัญหาด้านเด็กและเยาวชนไม่ค่อยมีความขัดแย้งกับภาครัฐมากนัก

ส่วนงานทางด้านสาธารณสุขและการคุ้มครองผู้บริโภค มีผลงานเป็นที่ประจักษ์ชัด ในปัจจุบันมีแหล่งเงินทุนสนับสนุนจากภาครัฐก่อนใหญ่ที่ค่อนข้างแน่นอน และยังมีการสนับสนุนจากกองทุน Global Fund แห่งองค์การสหประชาชาติ ทำให้กิจกรรมทางด้านนี้เติบโตขึ้นและมีความมั่นคงพอสมควร

ตรงกันข้ามกับเครือข่ายองค์การพัฒนาเอกชนอีกประเภทหนึ่ง คือด้านการส่งเสริมประชาธิปไตยและ

สิทธิมนุษยชน ซึ่งจะหาแหล่งเงินทุนสนับสนุนได้ยากมากที่สุด เนื่องจากกิจกรรมทางด้านนี้เป็นงานเคลื่อนไหวทางด้านการเมือง กล่าวคือเป็นกิจกรรมเคลื่อนไหวรณรงค์เรียกร้องประชาธิปไตย ความยุติธรรมทางสังคม การต่อสู้กับการละเมิดสิทธิมนุษยชน การแก้ไขปัญหาคอร์รัปชัน และต้องได้แย้งกับอำนาจรัฐ การโต้แย้งกับอำนาจรัฐทำให้เกิดการเผชิญหน้า เมื่อเผชิญหน้ากับรัฐทำให้แหล่งเงินทุนทั้งในประเทศและต่างประเทศระมัดระวังในการให้การสนับสนุน ขณะที่คนไทยและเจ้าหน้าที่รัฐก็มักมีทัศนคติและท่าทีในเชิงลบต่องานรณรงค์และการเคลื่อนไหวด้านประชาธิปไตยและสิทธิมนุษยชน องค์การพัฒนาเอกชนจึงต้องพึ่งพาแหล่งเงินทุนสนับสนุนจากต่างประเทศที่ให้การสนับสนุนเรื่องประชาธิปไตยและสิทธิมนุษยชนโดยเฉพาะ การอยู่รอดได้ของเครือข่ายเหล่านี้ยังขึ้นอยู่กับการมีเครือข่ายทางอุดมการณ์ที่มีความสัมพันธ์ส่วนตัวกันมาก่อน หรือเคยมีประสบการณ์ร่วมกันทั้งจากภายในประเทศและต่างประเทศ

กรณีเครือข่ายองค์การพัฒนาเอกชนที่มีกิจกรรมทางด้านการเกษตรและการพัฒนาชนบท จากที่เมื่อก่อนเครือข่ายนี้เน้นเรื่องการสร้างความเข้มแข็งให้แก่ชุมชน แต่เมื่อสถานการณ์ได้เปลี่ยนมาเป็นเรื่องการต่อสู้กับอำนาจรัฐและอำนาจทุน อันเป็นผลมาจากการที่มีโครงการจากภายนอกได้เข้ามาทำลายวิถีชีวิตชุมชนดั้งเดิม การต่อสู้กับการเข้ามาแย่งชิงทรัพยากรธรรมชาติ รวมถึงการต่อสู้กับการเข้าไปมีอำนาจในการควบคุมองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น ทำให้แหล่งเงินทุนไม่อยากจะเข้าไปอยู่ในท่ามกลางสถานการณ์ความขัดแย้งที่ล่อแหลม

ส่วนกรณีเครือข่ายที่ทำงานทางด้านการพัฒนาชุมชนเขตเมืองก็จะหาแหล่งเงินทุนสนับสนุนได้ยากเช่นกัน เนื่องจากสถานการณ์ของชุมชนแออัดเปลี่ยนแปลงไปอย่างรวดเร็ว แหล่งเงินทุนสนับสนุนจากต่างประเทศได้ยุติให้การสนับสนุนลง มีหน่วยงานของรัฐเข้ามามีบทบาทการให้บริการทางสังคมมากขึ้น รวมถึงการที่ปัญหาเรื่องชุมชนแออัดไม่อยู่ในความสนใจของผู้คนทั่วไปและไม่ใช่เป็นประเด็นปัญหาร่วมในทางสากลอีกต่อไป

ผลการวิเคราะห์ข้อมูลจากแบบสอบถาม ส่วนใหญ่ค่อนข้างสอดคล้องกับการสัมภาษณ์เชิงลึก กล่าวคือในภาพรวมพบว่ากลุ่มองค์การพัฒนาเอกชนทั้ง 6 เครือข่ายหลักมีค่าคะแนนเฉลี่ยความอยู่รอดขององค์การอยู่ในระดับปานกลาง ($\bar{X} = 3.10$, $SD = .60$) และเมื่อแยกพิจารณาออกเป็นแต่ละเครือข่ายพบว่า ในกลุ่มองค์การพัฒนาเอกชนที่มีกิจกรรมด้านเด็กและเยาวชน เป็นกลุ่มที่มีค่าคะแนนเฉลี่ยความอยู่รอดอยู่ในระดับสูงมากที่สุด ($\bar{X} = 3.53$, $SD = .39$) รองลงมาเป็นกลุ่มองค์การที่มีค่าคะแนนเฉลี่ยความอยู่รอด ในระดับปานกลาง อันได้แก่กลุ่มองค์การพัฒนาเอกชนที่ปฏิบัติงานอยู่ในชุมชนเขตเมือง ($\bar{X} = 3.35$, $SD = .47$) กลุ่มองค์การพัฒนาเอกชนที่มีกิจกรรมด้านสิ่งแวดล้อม ($\bar{X} = 3.30$, $SD = .47$) และกลุ่มองค์การพัฒนาเอกชนที่มีกิจกรรมทางด้านสาธารณสุขและการคุ้มครองผู้บริโภค ($\bar{X} = 3.20$, $SD = .53$) ตามลำดับ นอกเหนือจากนั้นเป็นกลุ่มองค์การพัฒนาเอกชนที่มีค่าคะแนนเฉลี่ยความอยู่รอดในระดับต่ำ อันได้แก่ เครือข่ายองค์การพัฒนาเอกชนที่มีกิจกรรมทางด้านการเกษตรและพัฒนาชนบท ($\bar{X} = 2.39$, $SD = .11$) และเครือข่ายองค์การพัฒนาเอกชนที่มีกิจกรรมด้านการส่งเสริมประชาธิปไตยและสิทธิมนุษยชน ($\bar{X} = 2.37$, $SD = .15$) ตามลำดับ (ดูตารางที่ 2) และเมื่อมีการวิเคราะห์เปรียบเทียบระดับคะแนนเฉลี่ยความอยู่รอดขององค์การพัฒนาเอกชนไทย จำแนกตามเครือข่ายหลักทั้ง 6 เครือข่ายยังพบว่า องค์การพัฒนาเอกชนทั้ง 6 เครือข่ายหลักมีระดับคะแนนเฉลี่ยความอยู่รอดขององค์การแตกต่างกันอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับ .01 (ดูตารางที่ 3)

ตารางที่ 2 แสดงค่าเฉลี่ย ส่วนเบี่ยงเบนมาตรฐาน ของระดับความอยู่รอดขององค์การพัฒนาเอกชนไทยจำแนกตามกลุ่มเครือข่ายหลักทั้ง 6 เครือข่าย

ตัวแปร	ความสามารถในการดำรงอยู่ได้ อย่างต่อเนื่อง			การบริหารจัดการที่มีประสิทธิผล			ความสามารถในการได้มาและธำรง รักษาทรัพยากรที่สำคัญเอาไว้ได้			รวม	
	$\bar{X}$	SD	ระดับ	$\bar{X}$	SD	ระดับ	$\bar{X}$	SD	ระดับ	$\bar{X}$	SD
กลุ่ม/องค์กรที่มีกิจกรรมด้านสิ่งแวดล้อม	3.06	.48	ปานกลาง	3.25	.54	ปานกลาง	3.60	.54	สูง	3.30	.47
กลุ่ม/องค์กรที่มีกิจกรรมด้านส่งเสริมประชาธิปไตยและ สิทธิมนุษยชน	2.27	.32	ต่ำ	2.44	.19	ต่ำ	2.41	.27	ต่ำ	2.37	.15
กลุ่ม/องค์กรที่มีกิจกรรมด้านการเกษตร และพัฒนา ชนบท	2.45	.27	ต่ำ	2.43	.16	ต่ำ	2.30	.21	ต่ำ	2.39	.11
กลุ่ม/องค์กรที่มีกิจกรรมด้านสาธารณสุข	2.99	.50	ปานกลาง	3.09	.60	ปานกลาง	3.52	.75	ปานกลาง	3.20	.53
กลุ่ม/องค์กรที่มีกิจกรรมด้านเด็กและเยาวชน	3.60	.58	สูง	3.37	.39	ปานกลาง	3.62	.58	สูง	3.53	.39
กลุ่ม/องค์กรที่ปฏิบัติงานในชุมชนเมือง	3.19	.56	ปานกลาง	3.23	.50	ปานกลาง	3.62	.52	สูง	3.35	.47
รวม	3.02	.68	ปานกลาง	3.03	.56	ปานกลาง	3.25	.75	สูง	3.10	.60

ตารางที่ 3 การวิเคราะห์ความแปรปรวนเรื่องความอยู่รอดขององค์การพัฒนาเอกชนไทยเมื่อจำแนกตามกลุ่มเครือข่ายหลัก 6 เครือข่าย

ความอยู่รอดขององค์กรพัฒนาเอกชนไทย	แหล่งความแปรปรวน	ผลรวมกำลังสอง (SS)	องศาอิสระ (df)	ค่าเฉลี่ยกำลังสอง (MS)	ค่าอัตราส่วน (F)	Sig.
ความสามารถในการดำรงอยู่ได้อย่างต่อเนื่อง	ระหว่างกลุ่ม	33.99	5	6.79	28.29**	.000
	ภายในกลุ่ม	34.84	145	.24		
	รวม	68.83	150			
การบริหารจัดการที่มีประสิทธิผล	ระหว่างกลุ่ม	22.29	5	4.45	25.41**	.000
	ภายในกลุ่ม	25.44	145	.17		
	รวม	47.73	150			
ความสามารถในการได้มาและธำรงรักษา ทรัพยากรที่สำคัญเอาไว้ได้	ระหว่างกลุ่ม	47.49	5	9.49	37.22**	.000
	ภายในกลุ่ม	37.00	145	.25		
	รวม	84.50	150			
รวม	ระหว่างกลุ่ม	32.559	5	6.51	43.59**	.000
	ภายในกลุ่ม	21.659	145	.14		
	รวม	54.218	150			

** มีนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับ .01

อย่างไรก็ดี ข้อมูลจากแบบสอบถามมีความแตกต่างจากข้อมูลการสัมภาษณ์เชิงลึกในบางกรณี กล่าวคือ กรณีการที่เครือข่ายองค์การพัฒนาเอกชนที่ปฏิบัติงานอยู่ในชุมชนเขตเมือง มีค่าเฉลี่ยความอยู่รอดในระดับปานกลาง ขณะที่ข้อมูลจากการสัมภาษณ์เชิงลึกกลับพบว่า องค์การพัฒนากลุ่มนี้จะหาแหล่งเงินทุนสนับสนุนได้ยากเช่นเดียวกัน สาเหตุที่เป็นเช่นนี้เนื่องจากประการแรก การเลือกกลุ่มตัวอย่างของการศึกษาในครั้งนี้เป็นการเลือกแบบเจาะจง อันเนื่องมาจากเหตุผลที่เป็นข้อจำกัดในการเข้าถึงกลุ่มตัวอย่างที่ศึกษา ทำให้ได้กลุ่มตัวอย่างขององค์การที่มีความเข้มแข็งเป็นส่วนใหญ่ จึงทำให้ผลของค่าคะแนนเฉลี่ยออกมาในระดับปานกลาง ประการที่สอง กลุ่มตัวอย่างส่วนใหญ่แม้จะเป็นกลุ่มองค์กรที่ปฏิบัติงานในเขตชุมชนแออัด แต่ก็ยังเป็นกลุ่มที่มีกิจกรรมด้านการพัฒนาเด็กและเยาวชน การมีกิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับเรื่องเด็กและเยาวชนทำให้เป็นการง่ายในการที่จะได้มาซึ่งทรัพยากร จึงทำให้ผลของค่าคะแนนเฉลี่ยความอยู่รอดอยู่ในระดับปานกลาง

3) ในการวิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างปัจจัยเชิงกลยุทธ์ตามกรอบแนวคิดทฤษฎีการพึ่งพาทรัพยากรกับความอยู่รอดขององค์การ พบว่า การแสวงหาแหล่งเงินทุนสนับสนุนจากหลายแหล่งมีความสัมพันธ์ทางบวกในระดับปานกลางกับความอยู่รอดขององค์การ อย่างมีนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับ .05 ($r = .408$) ความสามารถในการปรับตัวได้มีความสัมพันธ์ทางบวกในระดับปานกลางกับความอยู่รอดขององค์การ อย่างมีนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับ .05 ($r = .603$) การสร้างความชอบธรรมให้แก่องค์การมีความสัมพันธ์ทางบวกในระดับปานกลางกับความอยู่รอดขององค์การ อย่างมีนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับ .05 ($r = .551$) การพึ่งพาอาศัยระหว่างกันมีความสัมพันธ์ทางบวกในระดับปานกลางกับความอยู่รอดขององค์การ อย่างมีนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับ .05 ($r = .586$) การจัดตั้งกรรมการอำนวยการร่วมมีความสัมพันธ์ทางบวกในระดับปานกลางกับความอยู่รอดขององค์การ อย่างมีนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับ .05 ($r = .494$) ประการสุดท้าย ผลการศึกษาไม่พบความสัมพันธ์ระหว่างการทำให้องค์การมีขนาดใหญ่ขึ้นกับความอยู่รอดขององค์การ อย่างมีนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับ .05 (ดูตารางที่ 4)

สรุป

องค์การพัฒนาเอกชนเป็นองค์การที่มีความสำคัญมากขึ้นสำหรับสังคมไทยในปัจจุบัน ในฐานะที่เป็นองค์การภาคที่สามที่ได้มีส่วนร่วมในการพัฒนาสังคม และเป็นภาคส่วนที่เข้ามาช่วยขจัดปัญหาต่างๆ ที่เกิดขึ้นจากการพัฒนาอย่างไม่สมดุลตามแนวทางการพัฒนากระแสหลักของรัฐ ด้วยการปฏิบัติงานที่มีความมุ่งมั่น เสียสละและอุทิศตนแก่กลุ่มคนที่ด้อยโอกาส การเอาใจจริงเอาใจกับการต่อสู้เพื่อรักษาผลประโยชน์สาธารณะ และการมีอุดมคติของการมุ่งผลประโยชน์ของผู้อื่นเป็นที่ตั้ง ทำให้องค์กรเหล่านี้สามารถเข้ามามีบทบาทและมีส่วนร่วมในการกำหนดนโยบายรัฐทั้งทางตรงและทางอ้อมได้มากขึ้น อาจกล่าวได้ว่าในช่วงสองถึงสามทศวรรษที่ผ่านมา องค์การภาคประชาสังคมเหล่านี้ได้พัฒนากลายเป็นพลังขับเคลื่อนทางสังคมและการเมือง โดยมีการเคลื่อนไหวที่มีผลกระทบต่อการเปลี่ยนแปลงในการบริหารกิจการบ้านเมืองอย่างแท้จริง

การศึกษาปัญหาเรื่อง “กลยุทธ์การสร้างความปลอดภัยขององค์การพัฒนาเอกชนไทย” โดยเฉพาะอย่างยิ่งในกลุ่มองค์กรขนาดเล็กที่มีกิจกรรมด้านการเคลื่อนไหวและรณรงค์ผลักดัน หรือเป็นกลุ่มองค์กรที่เกี่ยวข้องกับการเปลี่ยนแปลงทางสังคมยังมีความสำคัญมากขึ้น เนื่องจากในกลุ่มองค์กรเหล่านี้มีข้อเสียเปรียบ

ตารางที่ 4 สรุปค่าสัมประสิทธิ์สหสัมพันธ์ ระหว่างปัจจัยเชิงกลยุทธ์กับการสร้างความอยู่รอดขององค์การพัฒนาเอกชนไทย

ตัวแปร	X1	X2	X3	X4	X5	V71	V72	D1	D2	D3	D4	Y1	Y2	Y3	Y
X1	1	.557**	.435**	.430**	.485**	.344*	.340*	.061	.230	.030	.278	.390**	.403**	.308**	.408**
X2		1	.653	.590**	.473**	.262	.264	.009	.088	.194	.115	.535**	.636**	.522**	.603**
X3			1	.607**	.519**	.102	.175	.105	.395*	.196	.271	.470**	.505**	.579**	.551**
X4				1	.516**	.289	.184	.009	.193	.080	.312*	.488**	.593**	.477**	.586**
X5					1	.118	.027	.094	.231	.269	-.016	.415**	.427**	.452**	.494**
V65						1	.697**	.060	.083	.219	-.010	.222	.215	.057	.165
V66							1	.086	-.166	.260	.244	.157	.170	.135	.184
D1								1	.118	.169	.118	.092	.105	.145	.114
D2									1	.135	-.051	.101	.118	.010	.056
D3										1	-.129	.109	.056	.059	.072
D4											1	.101	.118	.316	.182

** มีนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับ .01.

* มีนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับ .05

หมายเหตุ

X1 = การแสวงหาเงินทุนสนับสนุนจากหลายแหล่ง X2 = ความสามารถในการปรับตัวได้ขององค์การ X3 = การสร้างความชอบทำให้แก่องค์การ
X4 = การพึ่งพาอาศัยกันระหว่างองค์การ X5 = การจัดตั้งกรรมการอำนาจการรวม
V65, V66, D1 (ตัวแปรหุ่น 1), D2 (ตัวแปรหุ่น 2), D3 (ตัวแปรหุ่น 3) และ D4 (ตัวแปรหุ่น 4) = การทำให้องค์การมีขนาดใหญ่ขึ้น

อย่างมากในการแข่งขันกับองค์กรที่มีขนาดใหญ่กว่า เพื่อให้ได้มาซึ่งทรัพยากรและการแสวงหาแหล่งเงินทุน สนับสนุน รวมถึงการบริหารจัดการด้านเงินทุนก็เป็นภาระหนักสำหรับองค์กรพัฒนาเอกชนขนาดเล็ก ประเภทนี้ ขณะที่ในปัจจุบันกลุ่มองค์กรเหล่านี้ก็เริ่มมีปัญหาค้างจากการเขียนโครงการเพื่อเสนอขอรับ เงินทุนสนับสนุน อันเนื่องจากแหล่งเงินทุนที่จะให้การสนับสนุนจริงๆ ในปัจจุบันเหลืออยู่เพียงไม่กี่แห่งเท่านั้น ดังนั้น จึงต้องมีผลงานวิจัยที่น่าเสนอเรื่องกลยุทธ์ในการได้มาซึ่งทรัพยากรมาช่วยสนับสนุน อันจะช่วยให้องค์กรเหล่านี้สามารถอยู่รอดได้ และเพื่อจะได้มีโอกาสในการกระทำหน้าที่ทางด้านการรณรงค์ผลักดันและ ปลุกจิตสำนึกสาธารณะให้แก่ผู้คนในสังคม รวมถึงการช่วยสร้างความยั่งยืนให้แก่สังคมต่อไป

แม้ว่าทีมงานเขียนหลายชิ้นในองค์การภาคการไม่แสวงหากำไร ที่เห็นความสำคัญของเรื่องทรัพยากร อันเปรียบเสมือนเป็นปัจจัยหลัก ในการกำหนดการมีชีวิตรอดอยู่รอดได้ขององค์กรเหล่านี้ แต่ในงานเขียนทั้งหลาย เหล่านี้ก็ไม่ได้กล่าวถึงกลยุทธ์เพื่อให้ได้มาซึ่งทรัพยากรแต่อย่างใด และทั้งๆ ที่การต้องพึ่งพาทรัพยากรได้กลายเป็น ปัญหาใหญ่ที่สุดสำหรับองค์กรพัฒนาเอกชนในขณะนี้ แต่เป็นที่น่าประหลาดใจว่าผลงานการศึกษาเรื่อง การได้มาซึ่งทรัพยากรในองค์การพัฒนาเอกชนไทย กลับยังไม่ได้มีการนำมาศึกษาวิจัยกันอย่างจริงจังแต่อย่างใดเลย

ดังนั้น การวิเคราะห์อย่างเป็นระบบว่า มีปัจจัยใดที่มีผลต่อความอยู่รอดขององค์กรพัฒนาเอกชนจึง มีความสำคัญและจำเป็นอย่างยิ่ง ทว่าความจำเป็นในการวิเคราะห์ความอยู่รอดขององค์กรพัฒนาเอกชน ยังดำเนินไปท่ามกลางการขาดแคลนวรรณกรรมในสาขานี้เป็นอย่างมาก ผู้วิจัยได้พยายามศึกษาปัจจัยที่มีผล ต่อการได้มาซึ่งทรัพยากร อันจะนำไปสู่การอยู่รอดขององค์กรพัฒนาเอกชนไทยได้ เมื่อปรากฏการณ์ที่ศึกษา คือองค์การพัฒนาเอกชนซึ่งถือกันว่าเป็นองค์กรที่มีลักษณะรูปแบบพิเศษ ในการตัดสินใจเลือกตัวแปรอิสระ ที่จะนำมาใช้วิเคราะห์ในครั้งนี้ นอกจากผู้วิจัยจะพิจารณาโดยใช้เกณฑ์การเลือกตัวแปรตามกรอบแนวคิดทฤษฎี การพึ่งพาทรัพยากรเป็นหลักแล้ว ยังได้พิจารณาจากผลงานวิจัยที่เกี่ยวข้องซึ่งเห็นว่ามีผลต่อความอยู่รอดของ องค์กร รวมทั้งยังได้คัดเลือกตัวแปรโดยอาศัยหลักของการประหยัด (parsimony) ในการเลือกจำนวนปัจจัย หรือตัวแปรที่สนใจบางตัว ซึ่งเห็นว่ามิใช่นักพอในการอธิบายความอยู่รอดขององค์กรได้ เมื่อผลการศึกษา ได้แสดงให้เห็นว่า ตัวแปรเรื่องการแสวงหาแหล่งเงินทุนสนับสนุนจากหลายแหล่ง ความสามารถในการปรับตัว ได้ขององค์กร การสร้างความชอบธรรมให้แก่องค์กร การพึ่งพาอาศัยระหว่างกันขององค์กร และการจัดตั้ง กรรมการอำนวยการร่วมขึ้นมา มีความสัมพันธ์กับความอยู่รอดขององค์กรพัฒนาเอกชนไทย ผู้วิจัยจึงให้ ข้อเสนอแนะเพื่อเป็นแนวทางปรับปรุงการดำเนินงานขององค์กรพัฒนาเอกชนอันจะนำไปสู่การอยู่รอดของ องค์กรได้ ตามลำดับต่อไปนี้

ข้อเสนอแนะ

1. ข้อเสนอแนะในทางปฏิบัติสำหรับองค์กรพัฒนาเอกชนไทย

1.1 การแสวงหาแหล่งเงินทุนสนับสนุนจากหลายแหล่ง กลยุทธ์บางอย่างที่สามารถนำมาใช้เพื่อให้ได้มาซึ่งเงินทุนสนับสนุนจากหลายแหล่ง มีดังนี้

- 1) ผู้บริหารจะต้องพยายามพัฒนาขีดความสามารถและทักษะในการระดมทุน ให้เกิดขึ้นกับองค์กร

ของตน จากข้อเท็จจริงที่ว่ากิจกรรมการระดมทุนเป็นเรื่องที่มีข้อยุ่งยากและต้องใช้ความอดทนอย่างมาก ดังนั้น ในกิจกรรมเช่นนี้จึงต้องการการมีส่วนร่วมของสมาชิก ในองค์กร โดยบรรดาผู้ปฏิบัติงานทั้งหลายจะต้องมีการแบ่งเวลาของการทำงานออกเป็นส่วนหนึ่งเพื่อใช้ในการระดมทุน โดยแต่ละคนจะต้องมีส่วนรับผิดชอบ ในแต่ละส่วนของกระบวนการดำเนินงานที่แตกต่างกันไป เช่น การเขียนข้อเสนอโครงการ การหาเครือข่ายของผู้ให้การสนับสนุนด้านเงินทุน การเจรจาต่อรอง และการเขียนรายงานสรุป เป็นต้น

2) ในการจัดทำโครงการเพื่อขอเงินทุนสนับสนุนควรอาศัยเทคนิคดังต่อไปนี้คือ มีการจัดทำโครงการระยะยาวที่มีลักษณะครอบคลุมกิจกรรมหลายด้าน (comprehensive long – term programme) แล้วมีการแบ่งออกเป็นตอนๆ เพื่อหาเงินทุนสนับสนุนจากหลายแหล่งที่แตกต่างกัน ทั้งจากในระดับท้องถิ่น ระดับประเทศ และจากต่างประเทศ และที่สำคัญคือไม่ควรมองข้ามการว่าจ้างที่ปรึกษาหรือผู้เชี่ยวชาญหรือองค์กร ที่เห็นว่ามีเหมาะสม เพื่อศึกษาความเป็นไปได้และเพื่อช่วยเหลือในการวางแผน และการพัฒนาการเขียนข้อเสนอโครงการอย่างถูกต้องตามแบบแผน

3) เมื่อกิจกรรมการระดมทุนเป็นเรื่องที่มีข้อยุ่งยาก จึงต้องการคนที่มีทักษะและความรู้ที่มีประสิทธิภาพ อันจะช่วยให้เกิดผลสำเร็จได้ ซึ่งองค์การพัฒนาเอกชนโดยส่วนใหญ่ยังขาดทักษะด้านนี้อยู่ กลยุทธ์ที่จะนำมาใช้ในการแก้ไขปัญหานี้คือ ควรมีการสร้างเครือข่ายองค์การพัฒนาเอกชนด้วยตนเอง โดยอาจมีการจัดตั้ง ศูนย์กลางการให้บริการแก่องค์การพัฒนาเอกชน (NGO Service Centers) อันเป็นการให้บริการด้านข้อมูล ข่าวสารหรือการช่วยเหลืออย่างอื่น เพื่อช่วยในการพัฒนาทักษะและความรู้ที่จำเป็นต่อการระดมทุน

4) การดำเนินงานที่ใช้ “แนวทางของผู้ประกอบการ” (entrepreneurial direction) ดังเช่นที่องค์การพัฒนาเอกชนและองค์การทางศาสนจักรในต่างประเทศบางองค์การนิยมกระทำกัน โดยผ่านการลงทุนทางการค้าเพื่อหากำไร

5) แสวงหาการสนับสนุนจากองค์การภาครัฐกิจเอกชนให้มากขึ้น และรวมถึงการใช้หลักการรวมทรัพยากรเข้ากับหน่วยงานอื่นๆ

1.2 การทำให้องค์การสามารถปรับตัวได้ กลยุทธ์หรือวิธีการในการปรับตัว (Adaptive strategies) เพื่อให้องค์การพัฒนาเอกชนไทยสามารถอยู่รอดได้ มีดังต่อไปนี้คือ

1) ต้องให้ความสำคัญอย่างมากกับการเรียนรู้เรื่องการได้มาซึ่งทรัพยากรที่สำคัญจากสิ่งแวดล้อมภายนอก

2) การใช้กลยุทธ์ขยายฐานการให้บริการหรือขยายการทำงานออกไปสู่กลุ่มผู้รับบริการให้มากขึ้น

3) มีการนำเทคนิคทางด้านการบริหารธุรกิจมาใช้ เช่น มีการวางแผนเชิงกลยุทธ์ (strategic planning) การทำแผนการตลาด (marketing) มีรูปแบบการบริหารจัดการแบบใหม่

4) การสร้างเครือข่ายเพื่อความมั่นคงในการได้มาซึ่งทรัพยากร กลยุทธ์นี้เป็นการเชื่อมโยงความอยู่รอดขององค์การเข้ากับความสัมพันธ์ระหว่างองค์การ (interorganizational ties)

5) การทำให้งานกิจกรรมทางสังคมเป็นเรื่องการค้าหากำไรมากขึ้น

1.3 การสร้างความชอบธรรมให้แก่องค์การ กลยุทธ์ในการทำให้องค์การพัฒนาเอกชนได้รับการยอมรับหรือได้รับความชอบธรรมจากสังคมภายนอกมากขึ้น มีดังต่อไปนี้

- 1) ต้องมีการสร้างฐานข้อมูลหรือฐานความรู้ที่เป็นจริง เนื่องจากสังคมในอนาคตขับเคลื่อนด้วยข้อมูลและความรู้ ในการรณรงค์ผลักดันเรื่องใดก็ตามต้องมีข้อมูลหรือความรู้ที่เป็นจริง
- 2) มีการสื่อสารกับสังคมในวงกว้างให้มากขึ้น ด้วยการอาศัยสื่อในรูปแบบต่าง ๆ
- 3) ยึดหลักธรรมาภิบาลหรือการบริหารจัดการที่ดีในการทำงาน
- 4) มีการพัฒนาความเป็นมืออาชีพในการทำงานมากขึ้น
- 5) มีการปรับองค์การให้สามารถร่วมทำงานกับภาคส่วนอื่นๆ อันได้แก่ ภาครัฐบาล และภาคธุรกิจเอกชนได้
- 6) การปรับบทบาทและความรับผิดชอบของผู้บริหารหรือผู้นำเสียใหม่โดยให้ความสำคัญและเพิ่มบทบาทหน้าที่ในการสร้างความชอบธรรมให้แก่องค์กรมากขึ้น
- 7) เช่นเดียวกับสาขาวิชาชีพอื่นๆ องค์การพัฒนาเอกชนควรสนับสนุนให้มีการจัดทำข้อบังคับเพื่อนำมาใช้ในการควบคุมตนเอง (Code of Conduct for NGOs) อันจะทำให้ได้รับความน่าเชื่อถือและการยอมรับจากสังคมภายนอกมากขึ้น

1.4 การพึ่งพาอาศัยกันระหว่างองค์การ กลยุทธ์หรือวิธีการปฏิบัติในการสร้างการพึ่งพาอาศัยระหว่างกันขององค์การพัฒนาเอกชนไทย มีดังนี้

- 1) ให้ความสำคัญกับการสร้างความร่วมมือและการพึ่งพาอาศัยกันระหว่างองค์การพัฒนาเอกชนด้วยกันเอง และกับภาคธุรกิจเอกชน องค์การภาครัฐ และองค์การภาคการเมืองให้มากขึ้น
- 2) การสร้างความสัมพันธ์ที่ดีกับผู้ให้เงินทุนสนับสนุน ด้วยวิธีการให้บริการเฉพาะตามที่ได้กำหนดตกลงกันไว้ (delivery the service as specified) มีการรายงานความก้าวหน้าในการจัดทำโครงการ (report on progress) มีการหยิบยกปัญหาขึ้นมากล่าว (raise problems) การช่วยให้ผู้ให้เงินทุนได้มีโอกาสเรียนรู้การทำงาน (help the funder to learn) มีการเผยแพร่ชื่อเสียงผู้ให้เงินทุน (promote the funder) มีการดูแลเอาใจใส่ผู้ให้เงินทุน (look after the funder) เป็นต้น

1.5 การจัดตั้งกรรมการอำนวยการร่วมกัน กลยุทธ์ในการจัดตั้งกรรมการอำนวยการร่วมกัน มีดังนี้

- 1) ควรมีการแต่งตั้งบุคคลภายนอกที่มีอำนาจในสังคม หรือเป็นบุคคลที่มีแรงผลักดันในการหาเงินทุนเข้ามาเป็นกรรมการบริหารองค์การ
- 2) ควรมีการกำหนดบทบาทหน้าที่หลักของกรรมการบริหารองค์การเสียใหม่ โดยให้ทำหน้าที่ในสำคัญดังต่อไปนี้ 1) การทำหน้าที่ในการระดมทุน อันหมายถึง กรรมการบริหารต้องมีความสามารถในการหาแหล่งเงินทุนสนับสนุนได้ 2) การสร้างอิทธิพลต่อชุมชน อันหมายถึง การที่กรรมการบริหารต้องมีความสามารถในการโน้มน้าว หรือจูงใจให้ผู้คนในชุมชนหรือสังคมเชื่อถือและคล้อยตามแนวทางการดำเนินงานขององค์การพัฒนาเอกชนได้ 3) การเข้าไปเกี่ยวข้องกับการเมืองในระดับต่าง ๆ อันหมายถึง การเข้าไปเกี่ยวข้องหรือสัมพันธ์กับกลุ่มอำนาจทางการเมืองในระดับต่าง ๆ โดยมีเป้าหมายเพื่อต้องการดึงเอาทรัพยากรจากภายนอกมาสู่องค์การไม่ใช่เป็นการเข้าไปเล่นการเมืองเพื่อตัวเอง
- 3) ควรมีการแสวงหากรรมการบริหารที่มีความเป็นผู้นำเชิงกลยุทธ์ อันหมายถึง การที่กรรมการบริหารรู้จักสร้างกลยุทธ์ของการร่วมมือและการแข่งขันกับองค์การไม่แสวงหากำไรอื่นๆ กับหน่วยงานของรัฐบาล และ

ยังต้องรู้จักสร้างพันธมิตรกับองค์กรอื่นๆ เพื่อให้เกิดประโยชน์สูงสุดในด้านต้นทุนและการมีความเข้มแข็งในเรื่องฐานะทางการเงิน ทั้งนี้เพื่อประโยชน์ของประชาชนตามกลุ่มเป้าหมาย/กลุ่มผู้รับบริการและองค์การของตนเองอย่างเหมาะสม ทว่าความสามารถในการสร้างความร่วมมือจะเป็นปัจจัยตัดสินความสำเร็จขององค์การพัฒนาเอกชนได้ในอนาคต

2. ข้อเสนอแนะสำหรับการวิจัยต่อไป

การศึกษาวิจัยครั้งนี้ยังมีข้อจำกัดเรื่องการเข้าถึงแหล่งข้อมูลที่สำคัญบางประการ โดยเฉพาะอย่างยิ่งแหล่งข้อมูลที่เป็นผู้บริหารระดับสูง (top managers) ของแต่ละองค์การ ทั้ง ๆ ที่คนกลุ่มนี้เป็นกลุ่มคนที่รู้ดีถึงทิศทางของการนำองค์การไปสู่เป้าหมาย และรู้ถึงสิ่งแวดล้อมขององค์การเป็นอย่างดี อันเนื่องจากเงื่อนไขและข้อจำกัดของบางองค์การที่ไม่สามารถทำการเก็บข้อมูลจากกลุ่มผู้บริหารได้ ดังนั้น ในการศึกษาวิจัยครั้งต่อไปจึงควรทำการเก็บข้อมูลจากกลุ่มตัวอย่างเหล่านี้ให้มีจำนวนมากขึ้น อันจะทำให้ได้ข้อมูลมาวิเคราะห์ที่สมบูรณ์มากขึ้น นอกจากนี้แล้ว ในการศึกษาประเด็นเรื่องความอยู่รอดขององค์การ ควรนำกรอบแนวคิดทฤษฎีอื่นๆ มาศึกษาเปรียบเทียบเพิ่มเติม เช่น ทฤษฎีนิเวศวิทยาประชากร (population ecology perspective) ของ Hanan & Freeman (1977) ทฤษฎีเกี่ยวกับการเสริมสร้างควมมีประสิทธิภาพขององค์การ (efficiency perspective) ของ Barney & Ouchi (1983) และ Williamson (1979) ทฤษฎีที่กล่าวถึงการทำให้้องค์การกลายเป็นสถาบัน (institutionalized organizations) ของ Meyer & Rowan (1977) และ Powell & DiMaggio (1991) และแนวคิดเรื่องโครงสร้างและการตกตะกอนของความสัมพันธ์ทางอำนาจ (the structuring and sedimentation of power relations) เป็นต้น ก็จะทำให้มีความเข้าใจเรื่องความอยู่รอดขององค์การพัฒนาเอกชนไทยได้มากยิ่งขึ้น

อ้างอิง

- คณะกรรมการประสานงานองค์กรพัฒนาเอกชน (กป.อพช.). (2542). ยุทธศาสตร์องค์กรพัฒนาเอกชนในภาวะวิกฤติเศรษฐกิจ. ใน *รายงานการประชุมเชิงปฏิบัติการ 24-25 พฤษภาคม*. กรุงเทพฯ: คณะกรรมการประสานงานองค์กรพัฒนาเอกชน (กป.อพช.).
- คอร์เทิน, ดี. ซี. (2545). *โลกยุคหลังบรรษัท: ชีวิตหลังทุนนิยม*. (เจษณี สุขจิตต์ดิกาล, แปล). กรุงเทพฯ: สวณเงินมีมา.
- โครงการทางเลือกเพื่อการพัฒนา. (2533). *จุดเปลี่ยนและทางรอดขององค์กรพัฒนาเอกชน ในทศวรรษหน้า*. เอกสารอัดสำเนา.
- จอห์น อิงภากรณ์. (2542, 11 ตุลาคม). การปรับตัวของเอ็นจีโอไทยในช่วงรอยต่อแห่งยุคสมัย. *เศรษฐศาสตร์การเมือง, ฉบับ (เอ็นจีโอ 2000)*. หน้า 87-101.
- จิรวรรณ รักติบุตร. (2544). *การระดมทุน: กรณีศึกษาโครงการและกิจกรรมโดยเสด็จพระราชกุศล*. ชุดการระดมทุนเพื่อกิจการสาธารณะประโยชน์ เล่ม 2 กรุงเทพฯ: ศูนย์สาธารณะประโยชน์และประชาสังคม สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์.
- ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร. (2545). *ขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมรูปแบบใหม่* (พิมพ์ครั้งที่ 2) กรุงเทพฯ: วิชาสา.
- เดชา ศิริภัทร. (2534). *ทศวรรษขององค์กรพัฒนาเอกชน แนวโน้มในอนาคต*. กรุงเทพฯ: เอดิสัน เพรสโปรดักส์.
- เบญจมาศ ศิริภัทร และ สุรพล มุละดา. (2545). *เอ็นจีโอ นักพัฒนาระดับรากหญ้าพันธุ์ที่สังคมขาด (ไม่) ได้?* กรุงเทพฯ: อาทิตยโปรดักส์.

- ประเวศ วะสี. (2544). *จากรากหญ้าถึงขอบฟ้า: อดีต ปัจจุบัน และอนาคตขององค์การพัฒนาเอกชนไทย*. กรุงเทพฯ: โครงการจัดพิมพ์คบไฟ.
- ปิ่นแก้ว เหลืองอร่ามศรี. (2548). *Change: 25 ปีแห่งการเปลี่ยนแปลง การเผชิญหน้า และความท้าทายของสังคมไทย*. กรุงเทพฯ: openbooks.
- พรเพ็ญ วิจักขณ์ประเสริฐ. (2543). *สามทศวรรษขององค์การพัฒนาเอกชนไทย. ในสามทศวรรษ ขององค์การพัฒนาเอกชนไทย*. กรุงเทพฯ: สถาบันวิจัยเพื่อการพัฒนาประเทศไทย (TDRI).
- ศรีสว่าง พัววงศ์แพทย์. (2534). *ทศวรรษขององค์กรพัฒนาเอกชน แนวโน้มในอนาคต*. กรุงเทพฯ: เอดิสัน เพรสโปรดักส์.
- สนั่น ชูสกุล. (2540). *อพช.อีสาน: ทศวรรษแห่งการรวมพลังเพื่อชุมชน. ใน ทำเนียบองค์กรพัฒนาเอกชน 2540*. กรุงเทพฯ: โลกคุณภาพ.
- เอนก นากะบุตร. (2533). *จุดเปลี่ยนงานพัฒนามนุษชนบทและองค์กรพัฒนาเอกชนไทย*. กรุงเทพฯ: สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา.
- อมรา พงศาพิชญ์ และ จันทิมา ไทรนาม. (2545). *รายงานวิจัยโครงการองค์กรสาธารณประโยชน์ ในประเทศไทย*. กรุงเทพฯ: สถาบันวิจัยสังคมจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ไฮโลเวย์, นิโคลาส. (2546). *NGOs ไทยและมูลนิธิดวงประทีปในมุมมองของผม. ใน ที่ระลึก 25 ปีมูลนิธิดวงประทีป*. กรุงเทพฯ: ศูนย์การศึกษาและอาชีพ (มูลนิธิศึกษาเอเชีย).
- Aiken, M., & Hage, J. (1968). Organizational Interdependence and Intra-Organizational Struture. *American Sociology Review*, 33(6), 912-930.
- Aldrich, H. E. (1979). *Organizations and environments*. Englewood Cliffs: N.J. Prentice – Hall.
- Aldrich, H. E., & Pfeffer, J. (1976). Environments and organizations. *Annual Review of Sociology*. 22, 79 -105.
- Barnard, C. I. (1938). *The Functions of the Executive*. (Cambridge, Mass: Harvard University Press.
- Campling, J. T. & Michelson, G. (1998). A Strategic Choice – Resource Dependence Analysis of Union Mergers in the British and Australian Broadcasting and Film Industries. *Journal of Management Studies*, 35(5), 579-600.
- Drill, W. R. (1958). Environment as an Influence on Managerial Autonomy. *Administrative Science Quarterly*, 2, 409-443.
- Emerson, R. E. (1962). Power – Dependence Relations. *American Sociological Review*, 27, pp.31-41.
- Firstenberg, P. B. (1996). *The 21st Century Nonprofit: Remarking the Organization in the Post-Government Era*. New York: The Foundation Center.
- Frumkin, Peter. & Kim, Mark T. (2001). Strategic Positioning and the Financing of Nonprofit Organizations: Is Efficiency Rewarded in the Contributions Marketplace?. *Public Administration Review*, 61(3), 266-275.
- Hannan, M. T. & Freeman, J. (1977a). The Population Ecology of Organizations. *American Journal of Sociology*, 82, pp.929-964.
- Heimovics, R., Herman, R., & Jurkiewicz, C. (1993). Executive Leadership and Resource Dependence in Nonprofit Organizations: A Frame Analysis. *Public Administration Review*, 53(5), 419-427.
- Hollister, R. M. (1993). Developing a Research Agenda for Nonprofit Management. In D. R. Young, R. M. Hollister, V. A. Hodgkinson & Associates (Eds.) *Governing, Leading, and Managing Nonprofit Organizations: New Insights from Research and Practice* (pp. 306-323). San Francisco: Jossey – Bass.
- Huddock, A. C. (1999). *NGOs and Civil Society: Democracy by Proxy*. Cambridge, UK: Polity.
- Hudson, M. (1995). *Managing Without Profit: The Art of Managing Third – Sector Organizationss*. New York: Penguin Books.

- Hunt, R. W. (1993). Voluntary Agencies and Global Development: Emergent Strategies of Leadership and Management. In D. R. Young, R. M. Hollister, V. A. Hodgkinson & Associates (Eds.) *Governing, Leading, and Managing Nonprofit Organizations: New Insights from Research and Practice* (pp. 215-233). San Francisco: Jossey – Bass.
- Kotter, John P. (1979). Managing external dependence. *Academy of Management Review*. 40(1), 87-92.
- Meyer, J. W., & Rowan, B. (1977). Institutionalized organizations: Formal structure as myth and ceremony. *American Journal of Sociology*. 83(16), 340-363.
- . (2005). Institutionalized Organizations: Formal Structure as Myth and Ceremony. *American Journal of Sociology*, 7, 23-35.
- Ouchi, W. G. (1980). Markets, Bureaucracies and Clans. *Administrative Science Quarterly*, 25(1), 129-141.
- Pfeffer, J., & Salancik, G. R. (1978A). *The External Control of Organizations: A Resource Dependence Perspective*. New York: Harper & Row. (1978B). Organizational Context and the Characteristics and Tenure of Hospital Administrators. *Academy of anagement Journal*, 20, 74-88.
- Riker, J. V. (2001). The Nonprofit Leadership and Democracy Curriculum. The Union Institute Center for Public Policy Nonprofit Leadership and Democracy Project Washington, D.C.
- Sheppard, J. P. (1995). A Resource Dependence Approach to Organizational Failure. *Social Science Research*, 24, 28 – 62.
- Shigetomi, S. (2004). Introduction. In *The NGO Way: Perspectives and Experiences from Thailand*. Shigetomi, Shinichi; Tejapira, Kasian and Thongyou, Apichart (Eds). Chiba: Institute of Developing Economies.
- Starbuck, W. H. (1965). Organizational Growth and Development. In the *Hanbook of Organizations*. James G. March, Ed. Chicago: Rand McNally and Company. pp. 451-505.
- Titmuss, Roger. M. (1970). *The Gift Relationship: From Human Blood to Social Policy*. Harmondsworth: Penguin.
- Weisbrod, B. A. (1998). The Nonprofit Mission and its Financing. *Journal of Policy Analysis and Management*, 17, 165-174.
- Wilson, D. C.,& Butler, R. J.(1983). Voluntary Organizations in Action: Strategy in the Voluntary Sector. *Journal of Management Studies*, 23(5), 519-542.
- Young, D. R. (1993). Emerging Themes in Nonprofit Leadership and Management. In D. R. Young, R. M. Hollister, V. A. Hodgkinson & Associates (Eds.) *Governing, Leading, and Managing Nonprofit Organizations: New Insights from Research and Practice* (pp. 1-13). San Francisco: Jossey – Bass.

.....

ประสบการณ์การวิจัยและพัฒนาชนบท.....บทเรียนที่ไม่เขียนเป็นตำรา

รองศาสตราจารย์ เพียงใจ - สาทรักษ์ อึ้งสกุล
คณะสาธารณสุขศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น
E-mail: peacoun@kku.ac.th

จุดเริ่มต้นของการวิจัยและพัฒนาชนบท

เมื่อปี พ.ศ. 2526 ผู้เขียนได้เสนอโครงการวิจัยแบบบูรณาการเพื่อขอรับทุนจากองค์การบริหารวิเทศกิจแห่งสหรัฐอเมริกา (USAID) ซึ่งขณะนั้นสถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น เป็นผู้บริหารจัดการทุนดังกล่าว และในที่สุดโครงการของผู้เขียนได้รับการพิจารณากลับกรองจากคณะกรรมการ อนุมัติให้ดำเนินการวิจัย 3 ปีต่อเนื่อง โดยเริ่มตั้งแต่ปีพ.ศ. 2527 ถึงปี 2529 โครงการวิจัยเรื่อง “รูปแบบการปรับปรุงส่งเสริมโภชนาการในหมู่บ้านแบบผสมผสาน” ที่เสนอขอทุนในครั้งนั้นเป็นโครงการวิจัยและพัฒนาเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม (Participatory Action Research) ประกอบด้วยสหสาขาวิชา (Multi-disciplinary Approach) นี่คือการเริ่มต้นของการทำวิจัยและพัฒนาชนบทของผู้เขียนเป็นครั้งแรก

การทำวิจัยแบบบูรณาการเป็นอย่างไร

ย้อนอดีตเมื่อปี พ.ศ. 2522 – 2523 ผู้เขียนได้รับทุน NUFFIC (Netherlands Universities Foundation for International Cooperation, Food and Agriculture Organization of The United Nations Development Programme) ไปศึกษาต่อระดับปริญญาโทสาขา Food and Nutrition Planning ที่ University of the Philippines (at Los Banos) ประเทศฟิลิปปินส์ ขณะที่ยังเรียนที่นั่นผู้เขียนชอบวิชา Community Development เป็นอันมาก ทั้งนี้ เพราะผู้ที่สอนทำการสอนด้วยประสบการณ์จริงด้วยความพยายามพร่ำบอกนักศึกษานานาชาติทุกคนว่า “การพัฒนาที่จะประสบผลสำเร็จและยั่งยืนนั้น ต้องพัฒนาแบบบูรณาการ” (Improving the Integrated Multi - factorial Causations) ผู้เขียนได้กรอบแนวคิดคำว่า “บูรณาการ” จากสถาบันที่กล่าวข้างต้น คำว่า “บูรณาการ” หรือที่ผู้เขียนใช้คำว่า “ผสมผสาน” นั้น หมายความว่า การกระทำ หลายๆ สิ่ง หลายๆ อย่างที่มีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องซึ่งกันและกันในเวลาเดียวกันพร้อมๆ กันให้ดีขึ้นกว่าเดิม โดยมีเป้าหมายสุดท้ายอันเดียวกัน นี่คือความหมายของคำว่า “ผสมผสาน” หรือ “บูรณาการ” ดังนั้นการวิจัยแบบบูรณาการก็คือการทำวิจัยหลายๆ เรื่องที่มีความสัมพันธ์กันกระทำวิจัยกับกลุ่มเป้าหมายเดียวกันอย่างต่อเนื่อง และมี

วัตถุประสงค์สุดท้ายอันเดียวกัน สรุปได้ว่าตัวอย่างโครงการวิจัยและพัฒนาของผู้เขียนจึงเป็นโครงการแบบบูรณาการ ชื่อของโครงการใหญ่ คือ **“การปรับปรุงส่งเสริมโภชนาการในหมู่บ้านแบบผสมผสาน”** ประชากรกลุ่มเป้าหมายในการพัฒนาชนบทก็คือทุกคนในหมู่บ้าน ส่วนกลุ่มเป้าหมายในการวิจัยเพื่อแก้ไขโรคขาดสารอาหารคือ เด็กวัยก่อนเรียนทุกคนในหมู่บ้านเช่นเดียวกัน กล่าวคือเด็กวัยก่อนเรียนในหมู่บ้านต้องแข็งแรงไม่เป็นโรคขาดสารอาหาร (เพราะปัญหาในขณะนั้นพบว่าเด็ก ๆ ในหมู่บ้าน เป็นโรคขาดสารอาหารจำนวนมาก) โครงการย่อยๆ ที่เกี่ยวข้องสัมพันธ์กับโครงการใหญ่มีดังนี้ **โครงการที่ 1.โครงการเกษตร** นักวิจัยต้องตอบโจทย์ของการวิจัยว่า ทำอย่างไรครอบครัวจึงจะสามารถผลิตอาหารเพื่อเลี้ยงดูลูกไม่ให้ขาดสารอาหาร และจะผลิตพืชผักอาหารชนิดใดจึงจะเหมาะสมกับสภาพของหมู่บ้าน **โครงการที่ 2.โครงการสุขภาพอนามัย** โจทย์ของการวิจัยก็คือ “ทำอย่างไรลดการป่วยด้วยโรคที่มีความสัมพันธ์กับภาวะโภชนาการจะลดลง” **โครงการที่ 3.โครงการโภชนาการ** นักวิจัยต้องตอบโจทย์วิจัยให้ได้ว่า “ทำอย่างไรจึงจะไม่เกิดโรคขาดสารอาหารในเด็กวัยก่อนเรียน ส่วนเด็กเด็กวัยก่อนเรียนที่ขาดสารอาหารแล้วควรแก้ไขอย่างไร” **โครงการที่ 4.โครงการส่งเสริมรายได้** (นักวิจัยต้องทำการวิจัยเพื่อตอบโจทย์ “ทำอย่างไรครอบครัวจึงจะมีรายได้เพื่อซื้ออาหารให้ลูกอย่างเพียงพอกับความต้องการของร่างกาย” **โครงการที่ 5.โครงการสุขภาพสิ่งแวดล้อม** นักวิจัยต้องตอบโจทย์ว่า “จะดำเนินการเกี่ยวกับสิ่งแวดล้อมในหมู่บ้านอย่างไรจึงจะไม่เกิดโรคติดต่อ” เพราะการเกิดโรคติดต่อบางชนิดเช่นท้องร่วงจะมีผลต่อสุขภาพและภาวะโภชนาการของเด็กๆ ในหมู่บ้าน ดังนั้นจะเห็นได้ว่าทุกโครงการย่อยๆ มีความเกี่ยวเนื่องซึ่งกันและกัน การที่จะส่งเสริมภาวะสุขภาพและโภชนาการของเด็กๆ วัยก่อนเรียน จำเป็นต้องดำเนินโครงการย่อยๆ ทั้ง 5 โครงการไปพร้อมๆ กัน นี่คือการทำวิจัยแบบบูรณาการ

การรวมนักวิจัยแบบสหสาขาวิชาทำได้ไม่ยากนัก

การทำวิจัยแบบบูรณาการของผู้เขียนในครั้งนั้นประกอบด้วยนักวิจัยด้านสุขภาพสิ่งแวดล้อม จากคณะสาธารณสุขศาสตร์ นักวิจัยด้านสุขภาพอนามัยและโภชนาการจากคณะพยาบาลศาสตร์ นักวิจัยด้านการศึกษาจากคณะศึกษาศาสตร์ ส่วนผู้เขียนรับผิดชอบโครงการด้านอาหารและการเกษตร เนื่องด้วยก่อนการเขียนโครงการ ผู้เขียนไม่คุ้นเคยกับคณาจารย์คณะเกษตรศาสตร์ จึงใช้วิธีเชิญเป็นวิทยากรและขอคำแนะนำเป็นครั้งคราว ซึ่งถือเป็นจุดอ่อนของโครงการที่ไม่มีนักวิจัยด้านการเกษตรร่วมดำเนินการตั้งแต่แรกเริ่ม การเลือกนักวิจัยร่วมทีมมีความสำคัญยิ่งเพราะหากได้ผู้ร่วมงานที่มีทัศนคติหรือแนวความคิดไม่ตรงกัน ก็ยากยิ่งที่จะทำงานบูรณาการในระยะยาวร่วมกันได้ ผู้เขียนเลือกผู้ร่วมวิจัยจากความคุ้นเคยร่วมกิจกรรมกันมาก่อนจึงทำให้ลดปัญหาของการปรับตัว การเรียนเชิญนักวิจัยเพื่อขอคำแนะนำก่อนเขียนโครงการและให้นักวิจัยทุกคนมีส่วนร่วมในการออกความคิดเห็น และเป็นเจ้าของโครงการย่อย พบว่าวิธีนี้ นักวิจัยจะเข้าใจบทบาทและหน้าที่ ทำให้การทำงานเป็นทีมประสบผลสำเร็จได้เป็นอย่างดี กล่าวซ้ำได้ว่าเป็นเพราะมีกัลยาณมิตรร่วมทีม จึงทำให้โครงการวิจัยและพัฒนาชนบทแบบบูรณาการบรรลุเป้าหมาย

การสรรหาผู้ร่วมทีมวิจัยเป็นทั้งศาสตร์และศิลป์

หากมีคำถามว่าการสรรหาผู้ร่วมทีมวิจัยทำอย่างไรจึงจะได้กัลยาณมิตรร่วมทุกข์ร่วมสุขตลอดระยะเวลาอันยาวนาน 2-3 ปี ทำอย่างไรจึงจะได้นักวิจัยที่มีอุดมการณ์เหมือนกัน มีทัศนคติตรงกัน มีแนวคิดร่วมกัน ซึ่งสิ่งเหล่านี้ไม่สามารถหาหรือสร้างได้ภายใน 1 วันหรือ 1 เดือน สำหรับการเลือกทีมวิจัยของผู้เขียนในขณะนั้นเกิดจากแนวความคิดที่ได้เห็นตัวอย่างจากการไปศึกษาดูงานหลายๆที่พบว่า โครงการวิจัยและพัฒนาที่ประสบความสำเร็จนั้นนอกจากนักวิจัยจะมีพื้นฐานความรู้ความสามารถตรงสาขาแล้วมักประกอบด้วยนักวิจัยที่แตกต่างกันในเรื่องวัยวุฒิ กล่าวคือผู้เขียนเกิดความคิดว่า “ความแตกต่างของวัยจะทำให้เกิดความสมดุลทางความคิด” ด้วยเหตุนี้จึงเลือกติดต่อและเชิญนักวิจัยอาวุโสที่เป็นรุ่นพี่ นักวิจัยระดับเดียวกันที่เป็นรุ่นเพื่อน นักวิจัยรุ่นน้องที่เคยเป็นลูกศิษย์ และนักวิจัยต่างคณะที่เคยร่วมกิจกรรมซึ่งมีความสนใจคล้ายๆ กัน เมื่อสิ้นสุดโครงการวิจัยก็ประทับใจแจ้งว่า การเลือกทีมวิจัยเช่นนี้เป็นสิ่งที่ถูกต้องดังตัวอย่างที่เห็นเด่นชัดคือ ผู้เขียนได้ฟังฟังนักวิจัยอาวุโส (รองศาสตราจารย์ปริดา แยมเจริญวงศ์) เป็นขั้นตอนแรกของการเตรียมชุมชนในหมู่บ้าน ซึ่งเป็นงานที่สำคัญที่สุดในการวิจัยและพัฒนาแบบมีส่วนร่วม (participatory action research) ท่านทำหน้าที่เป็นประธานร่วมประชุม ปรึกษาหารือร่วมกับชาวบ้านทุกครั้งที่พบปัญหา การให้นักวิจัยอาวุโสในทีมเป็นผู้ดำเนินการประชุมแทนหัวหน้าโครงการซึ่งด้อยอาวุโสกว่านั้นถือว่าการกระทำที่ถูกต้อง เพราะสอดคล้องกับขนบธรรมเนียมประเพณีและวัฒนธรรมของชาวชนบทอีสานที่ให้ความเคารพนับถือและเชื่อฟังผู้สูงอายุ ในขณะนั้นผู้เขียนเป็นหัวหน้าโครงการก็จริง แต่บทบาทดังกล่าวไม่สามารถนำไปใช้ในระดับหมู่บ้านได้ สิ่งเล็กๆ น้อยๆ เหล่านี้ผู้เขียนไม่เคยมองข้ามแต่อย่างใด ส่วนการยกย่องให้ความสำคัญและให้ความเคารพผู้ร่วมทีมที่อาวุโสกว่าเป็นสิ่งที่ผู้เขียนถือปฏิบัติอย่างเสมอต้นปลาย ซึ่งส่งผลให้โครงการวิจัยของผู้เขียนประสบผลสำเร็จ

การสรรหาหรือแสวงหานักวิจัยร่วมทีมอีกริธีหนึ่งที่คุณเขียนใช้เพื่อเลือกทีมวิจัยก็คือ การสังเกตลักษณะของผู้เข้าร่วมประชุมกรณีที่มีกิจกรรมหรือการประชุมอบรมใดๆ ที่ใช้เวลาต่อเนื่อง 2-3 วัน จะสังเกตเห็นบุคคลกลุ่มหนึ่งเข้าร่วมกิจกรรมด้วยความสนใจและไม่ขาดหายจวบจนวันสุดท้ายของกิจกรรม ซึ่งในกลุ่มดังกล่าวเมื่อสนทนาด้วยก็พบผู้ที่มีแนวคิดร่วม ผู้เขียนได้เลือกผู้ร่วมทีมวิจัยด้วยวิธีนี้เช่นกัน และนักวิจัยอาวุโสท่านนี้อยู่ร่วมทำวิจัยกับผู้เขียนกระทั่งสิ้นสุดโครงการ

นักวิจัยใหม่จำเป็นต้องมีที่ปรึกษาไว้พึ่งพิง

ผู้เขียนได้เลือกหมู่บ้านทำวิจัยทั้งสิ้น 4 หมู่บ้าน กล่าวคือ 2 หมู่บ้านอยู่ในจังหวัดขอนแก่น ได้แก่ บ้านหม้อ และบ้านดอกลี ซึ่งขณะนั้นทั้ง 2 หมู่บ้านขึ้นอยู่กับอำเภอกระนวน แต่ปัจจุบันบ้านหม้อขึ้นกับกิ่งอำเภอคำสูง ส่วนอีก 2 หมู่บ้านคือบ้านสะอาดตำบลดอนเงิน และบ้านโนนสูง ตำบลเสือเผ่น อำเภอเชียงยืน อยู่ในจังหวัดมหาสารคาม นี่คือน้องปฏิบัติภารกิจจริงทางสังคมที่คุณเขียนทำวิจัยและพัฒนาชนบทเป็นครั้งแรกในชีวิต เนื่องจากผู้เขียนมีพื้นฐานความรู้ ำเรียนด้านวิทยาศาสตร์การแพทย์ มีความสามารถในการเขียนขอทุนด้านวิจัยและพัฒนาจริง แต่สิ่งที่เป็นจุดอ่อนก็คือประสบการณ์การทำวิจัยและพัฒนาด้านสังคมในชนบท ผู้เขียนมีความเชื่อมั่นว่าสิ่งที่ขาดหายหรือที่เป็นจุดอ่อนของตนเองน่าจะเรียนรู้ได้ ด้วยเหตุผลนี้จึงได้เรียนเชิญรองศาสตราจารย์ พญ. อุษา ธนังกูร ผู้อำนวยการสถาบันวิจัยวิทยาศาสตร์สุขภาพ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่

เป็นที่ปรึกษาโครงการ ผู้เขียนรู้จักท่านเพราะเคยเป็นลูกศิษย์ของท่านเมื่อครั้งที่ได้รับทุนไปศึกษาหลักสูตร Diploma in Applied Nutrition (Community Nutrition) ที่ University of Indonesia ประเทศอินโดนีเซีย ท่านไปบรรยายพิเศษเกี่ยวกับโครงการวิจัยที่ศึกษาในชาวเขาเผ่ากะเหรี่ยง จังหวัดเชียงใหม่ และลำพูน ซึ่งเมื่อกลับจากการศึกษาต่อผู้เขียนได้ขอไปเรียนรู้และศึกษาดูงานของท่านที่เชียงใหม่เป็นระยะเวลา 1 เดือน นับว่าผู้เขียนโชคดีเพราะได้ที่ปรึกษาที่รู้จริงและเก่งจริง ท่านถ่ายทอดความรู้โดยไม่ปิดบัง ด้วยการกระทำให้เห็นเป็นตัวอย่าง โดยเฉพาะอย่างยิ่งในช่วงที่ผู้เขียนทำวิจัยในหมู่บ้านซึ่งประสบปัญหามากมาย หากไม่มีท่านเป็นที่ปรึกษาโครงการวิจัยและพัฒนาของผู้เขียนอาจล้มเหลวก็ได้ เป็นเพราะความสามารถของท่านนั่นเองที่คอยให้กำลังใจและชี้แนะจนกระทั่งสิ้นสุดการทำวิจัย เพราะเหตุนี้ผู้เขียนจึงเลือกท่านเป็นที่ปรึกษาในครั้งนั้นต่อไปนี่คือเหตุผล

1. ท่านมีคุณสมบัติเป็นผู้บริหารหน่วยงานของรัฐ (ผู้อำนวยการสถาบันวิจัยวิทยาศาสตร์สุขภาพ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่) ที่ประสบผลสำเร็จ เคยได้รับรางวัลจากผลงานวิจัย และงานบริหารเป็นที่ยอมรับและเคารพรักของผู้ร่วมงาน

2. ท่านมีคุณสมบัติตรงกับสาขาที่คณะผู้วิจัยกำลังจะดำเนินงาน คือ ท่านเป็นกุมารแพทย์ที่ศึกษาด้านโภชนาการทั้งในคลินิกและชุมชน

3. ท่านมีคุณสมบัติด้านประสบการณ์การเป็นผู้เชี่ยวชาญการทำวิจัยและพัฒนาในหมู่บ้าน ท่านพิสูจน์ให้ประจักษ์จากผลงานวิจัยที่ได้รับทุนจากองค์กรต่างประเทศให้ความเชื่อถือและท่านได้รับเชิญเป็นอาจารย์สอนนักศึกษาในต่างประเทศ

4. ท่านมีคุณสมบัติของความเป็น “ครู” สูง และ “เป็นครูที่ไม่มีอัตตา” ท่านปฏิบัติกับผู้เขียนอย่างลูกศิษย์กับครู และผู้เขียนเคารพท่านอย่างครูกับลูกศิษย์ที่ลูกศิษย์สามารถบอกท่านได้ทุกเรื่องเกี่ยวกับปัญหาที่เผชิญขณะทำวิจัยซึ่งท่านช่วยแก้ไขปัญหามาให้ผู้เขียนได้ทุกครั้งเช่นกัน

5. ท่านมีวิสัยทัศน์เท่ากันและสูงกว่าผู้วิจัยในทีมของผู้เขียน จึงไม่เป็นอุปสรรคของการให้ความเคารพเชื่อถือหากมีการว่ากล่าวตักเตือน (แต่โดยความเป็นจริงแล้วท่านชี้แนะทีมผู้วิจัยด้วยวิธีการที่นุ่มนวลและนักวิจัยทำตามโดยไม่รู้ตัว) ที่ปรึกษาของผู้เขียนไม่เคยตำหนิทีมนักวิจัยนี้คือคุณสมบัติที่สำคัญของท่าน

ผู้เขียนได้บทสรุปว่า การเลือกที่ปรึกษาไม่ควรเลือกจากคุณวุฒิการศึกษาเพียงอย่างเดียว ควรหลีกเลี่ยงผู้เชี่ยวชาญหรือผู้ทรงคุณวุฒิที่อ่านจากตำราของผู้คนอื่นมาให้คำแนะนำ “ประสบการณ์” คือข้อคุณสมบัติที่สำคัญที่สุดของผู้ที่จะมาเป็นที่ปรึกษาการทำวิจัยแบบบูรณาการ

สำหรับนักวิจัยและพัฒนามือใหม่ไม่ควรหลงตนเองควรมีที่ปรึกษาหรือพี่เลี้ยงไว้เป็นกำลังใจและพึ่งพิง เพราะปัญหาที่เกิดจากการทำวิจัยและพัฒนาในชนบทนั้นมักเป็นปัญหาที่เกิดขึ้นเหนือความคาดหมายเสมอ

กระบวนการเตรียมทีมนักวิจัยให้มีแนวคิดและอุดมการณ์ร่วมทำได้อย่างไร

เมื่อผู้เขียนรวมทีมนักวิจัยได้แล้ว ร่วมกันเขียนข้อเสนอโครงการส่งขอทุนจนกระทั่งประสบผลสำเร็จ ประเด็นต่อมาคือ ทำอย่างไรนักวิจัยจึงจะเข้าใจภาพรวมของโครงการใหญ่และโครงการย่อยๆ ทุกโครงการอย่างชัดเจนแจ่มแจ้งในทุกๆ ด้านและในทุกๆ กิจกรรม ผู้ใดจะเป็นผู้มีบารมีที่สามารถทำให้นักวิจัยทั้ง 7 คน

7 แนวคิด ได้คิดในแนวเดียวกัน นี่คือการท้าทายของผู้เป็นหัวหน้าโครงการหลัก ผู้เขียนเป็นนักวิจัยและพัฒนา มือใหม่วิวุฒิไม่มากนักจึงจำเป็นต้องแสวงหาที่ปรึกษาเพื่อฟังฟัง ดังได้กล่าวก่อนหน้านี้ว่าผู้เขียนได้เชิญ รองศาสตราจารย์แพทย์หญิงอุษา ธันยกุล ผู้อำนวยการสถาบันวิจัยวิทยาศาสตร์สุขภาพ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ ในขณะนั้น ให้ท่านทำหน้าที่เป็นที่ปรึกษา และภายหลังที่ท่านอ่านโครงการวิจัยและพัฒนาที่ผู้เขียนส่งไปให้ ท่านเดินทางมาพบที่มหาวิทยาลัยขอนแก่นก่อนเริ่มโครงการวิจัย พวกเราพาท่านไปดูสภาพทั่วไปของ หมู่บ้าน พบปะสนทนากับผู้นำ เจ้าหน้าที่ของรัฐบางคนและกลุ่มแม่บ้าน ภายหลังกลับจากหมู่บ้านที่ปรึกษา ได้ให้นักวิจัยแต่ละคนบอกบทบาทหน้าที่อธิบายลักษณะโครงการย่อยๆ และกิจกรรมอย่างละเอียด ท่านตั้ง ประเด็นคำถามหน้าที่ของนักวิจัยจนกระทั่งนักวิจัยที่ยังไม่แจ่มชัดในบทบาทเกิดความแจ่มแจ้งชัดเจน นั่นคือ ทีมวิจัยได้รับการเตรียมพร้อมก่อนดำเนินโครงการโดยที่ปรึกษาเป็นผู้ดำเนินการ ท่านทดสอบโดยไม่ให้พวก เรารู้ตัว ท่านสามารถทำให้ทุกคนมีแนวคิดเดียวกันและเข้าใจเป้าหมายสุดท้าย (Ultimate goal) ของโครงการ ร่วมกัน ท่านให้ข้อคิดไว้ล่วงหน้าว่าจะพบปัญหาอุปสรรคอะไร และจะมีวิธีแก้ไขหรือแนวทางป้องกันอย่างไร บ้าง ท่านที่ปรึกษาได้เล่าประสบการณ์ในการทำวิจัยในหมู่บ้านที่จังหวัดเชียงใหม่ และลำพูนให้ทีมวิจัยฟัง เป็นตัวอย่างซึ่งทำให้คณะผู้วิจัยเห็นภาพพจน์มากยิ่งขึ้น ในระยะต่อมาพวกเรามีโอกาสได้ไปศึกษาดูงาน โครงการวิจัยของท่าน

ผู้เขียนขอบันทึกไว้ ณ ที่นี้ซ้ำอีกครั้งว่า ตลอดระยะเวลา 3 วันของการปรึกษาหารือระหว่างที่ปรึกษา โครงการกับทีมผู้วิจัย ผู้เขียนได้ข้อคิดและข้อเสนอแนะจากที่ปรึกษาอันเป็นประโยชน์ต่อการทำวิจัยและพัฒนา เป็นอย่างมาก มีหลายประโยคที่ได้จดบันทึกไว้ตัวอย่างเช่น ท่านบอกผู้เขียนว่า **“การเข้าไปทำงานในหมู่บ้าน อย่าทำตัวแปลกแยก”** **“การทำงานในหมู่บ้านต้องอดทน ต้องเป็นคนกล้าและไม่กลัวปัญหา”** **“ชาวบ้านดักน้ำมาให้ดื่ม หนู(หมายถึงตัวผู้เขียน)ก็ต้องดื่มอย่าให้เขาเสียใจ”** แล้วท่านก็ดื่มเป็นตัวอย่าง ซึ่ง ณ เวลานั้น ผู้เขียนไม่ยอมดื่มเพราะมองเห็นชั้นน้ำค่อนข้างสกปรก **“จงอย่าใช้เงินหรือให้เงินว่าจ้างแก่ ชาวบ้านเพื่อแลกเปลี่ยนผลงาน ต้องขอให้เขามีส่วนร่วมและเป็นเจ้าของ”** “งบประมาณโครงการวิจัย ต้องเขียนให้ละเอียด และทำตามกิจกรรมที่กำหนด ค่าตอบแทน ค่าเบี้ยเลี้ยงหรืออื่นๆ ต้องให้ทุกคนได้รับรู้ ให้ตรงกัน (ให้มีความโปร่งใส) ใครได้ส่วนไหนเท่าใด ต้องชัดเจนและให้เป็นตามที่ตกลงก่อนเริ่มโครงการ” **“การบริหารงบประมาณทั้งหมด ควรอยู่ที่หัวหน้าโครงการหลักและมีนักวิจัยร่วมรับผิดชอบอย่างน้อย 2 คน”** ซึ่งต่อมาผู้เขียนพบว่า การบริหารงบประมาณเช่นนี้คือ การให้อำนาจแก่หัวหน้าโครงการหลักเป็นผู้เบิกจ่าย และควบคุมดูแลกิจกรรมทั้งหมดเป็นสิ่งดีเพราะมีการตรวจสอบซึ่งกันและกันและดังเช่นกรณีนักวิจัยประจำ โครงการย่อยของผู้เขียนละทิ้งหน้าที่ ผู้เขียนซึ่งเป็นหัวหน้าโครงการหลักสามารถสรรหาผู้วิจัยใหม่ทดแทนได้ โดยโครงการไม่หยุดชะงัก กล่าวได้ว่าผู้เขียนได้เรียนรู้กระบวนการเตรียมทีมวิจัยจากที่ปรึกษาโดยแท้ ไม่ได้ อ่านหรือค้นหาความรู้จากตำราเล่มใดๆ ณ เวลานั้น

ถอดบทเรียน “กระบวนการทำวิจัยแบบบูรณาการ”

กระบวนการวิจัยและพัฒนาแบบบูรณาการที่จะสรุปต่อไปนี้เป็นประสบการณ์การวิจัยและพัฒนา ชนบทของผู้เขียน.....บทเรียนที่ไม่เขียนเป็นตำรา ซึ่งอาจมีความแตกต่างจากนักวิจัยท่านอื่นหรือตำรา

เล่มอื่นๆ แต่อย่างไรก็ตามเนื้อหาต่อไปนี้เป็นสิ่งที่ผู้เขียนได้กระทำและประสบผลสำเร็จในอดีต

ขั้นตอนการเริ่มต้นของการวิจัยแบบบูรณาการคือ “การแสวงหาผู้ร่วมทีมวิจัย” ผู้เป็นหัวหน้าโครงการหลัก คือ ผู้กำวลัษยทัศน์อยู่ในมือ เข้าใจโจทย์วิจัยที่ชัดเจนรู้ว่าตนเองกำลังจะทำวิจัยอะไร กับใครที่ไหนอย่างไร (คำถามเหล่านี้ต้องเกิดขึ้นในใจจากการระดมสมองของผู้เป็นหัวหน้าโครงการหลัก) เพราะจะเป็นบุคคลแรกที่เขียนร่างเค้าโครงการวิจัย (Research proposal) อย่างคร่าวๆ จึงเปรียบเสมือนเป็นผู้ตั้งต้นในการออกแบบบ้าน ผู้ออกแบบบ้าน ซึ่งต้องมีคุณสมบัติที่เด่นชัด คือ นักวาดฝันอนาคต มีความสามารถในการกำหนดแผน และสามารถกำหนดคุณลักษณะคร่าวๆ ของบุคคลที่จะติดต่อมาร่วมทีมวิจัย เช่น การเตรียมชุมชนชนบท จำเป็นต้องได้นักวิจัยอาวุโสเพื่อเป็นประธานการประชุมร่วมกับชาวบ้าน ถ้าโครงการมีการให้สุศึกษาแก่ชาวบ้าน ก็จำเป็นต้องมีนักวิจัยที่มีความสามารถในการผลิตสื่อเข้าร่วมทีม กล่าวคือหัวหน้าโครงการหลักเป็นผู้กำหนดคุณสมบัติของผู้ร่วมวิจัยตามลักษณะงาน หลังจากนั้นหัวหน้าโครงการต้องลดทิวหรืออัดตาหรือตัวตน ให้เกียรติไปขอพบและสนทนากับนักวิจัยที่มีคุณสมบัติตามที่กำหนดด้วยตนเอง ไม่ว่าบุคคลนั้นจะเป็นผู้ใหญ่หรือเด็กกว่าก็ตาม การไปพบด้วยวัตถุประสงค์เพื่อเล่าแนวความคิดในการจะทำวิจัยและพัฒนาแบบบูรณาการ ตลอดกระทั่งลักษณะงานและกิจกรรมที่จะทำ โดยขอความคิดเห็นและข้อเสนอแนะ หากเห็นว่าท่านมีความยินดีที่จะติดต่อหรือสนใจช่วยเหลือแล้วจึงพิมพ์หนังสือเรียนเชิญท่านเข้าร่วมทีมอย่างเป็นทางการ ส่วนนักวิจัยท่านใดที่มีเงื่อนไขมากมายก็จะหยุดการติดต่อเพียงเท่านั้น นี่คือวิธีการที่ผู้เขียนกระทำและเคยประสบความสำเร็จ ผู้เขียนจะหลีกเลี่ยงการประกาศเชิญชวนให้นักวิจัยที่สนใจมาสมัครร่วมทีมเพราะเป็นการเสี่ยงต่อการได้ผู้ร่วมทีมที่ไร้อุดมการณ์อย่างแท้จริง

ขั้นตอนต่อมาคือ การจัดทำข้อเสนอโครงการฉบับสมบูรณ์ เป็นขั้นตอนที่ต้องทำความเข้าใจกับผู้ร่วมทีมว่าการทำวิจัยแบบบูรณาการคืออะไร ให้นักวิจัยทุกคนรับทราบเป้าหมายสุดท้าย (Ultimate goal) ของโครงการหลัก จะต่อความเชื่อมโยงโครงการย่อยๆ อย่างไรจึงจะเป็นเนื้อเดียวกันจบจบกระทั่งครบวงจร การจัดทำข้อเสนอโครงการฉบับสมบูรณ์เมื่อครั้งนั้น ทีมนักวิจัยได้ร่วมประชุมกันหลายครั้งหลายครา แต่ละคนทำบทบาทหน้าที่เขียนโครงการย่อยๆ อย่างคร่าวๆ เป็นส่วนๆ ส่งให้หัวหน้าโครงการหลักซึ่งจะมีบทบาททำหน้าที่เป็นผู้ร้อยเรียงเชื่อมโยงให้เป็นเนื้อเดียวกัน แล้วนำกลับมาเสนอในที่ประชุมเพื่อแก้ไขเพิ่มเติมให้เข้าใจตรงกัน การเขียนโครงการวิจัยแบบบูรณาการที่ดีนั้น ผู้ที่สำคัญที่สุดคือหัวหน้าโครงการหลักต้องมีความสามารถในการสื่อสารกับผู้ร่วมทีม และมีความสามารถในการเขียนสรุปขอบเขตโครงการย่อยๆ ให้อยู่ในโครงการใหญ่ได้อย่างกลมกลืนและใช้ภาษาที่ทุกคนเข้าใจตรงกัน สามารถเขียนกิจกรรมย่อยๆ เข้าเป็นหมวดหมู่ไปด้วยกัน ไม่แยกส่วน กิจกรรมอะไรควรเข้าไปเมื่อใด ใครรับผิดชอบ การทำวิจัยแบบบูรณาการไม่ใช่เรื่องของการต่อภาพจิกซอเท่านั้นแต่ต้องผสมผสานให้เป็นเนื้อเดียวกัน เพราะเมื่อออกไปปฏิบัติกิจกรรมในหมู่บ้านจึงจะไม่สร้างความสับสนแก่ชาวบ้านแต่อย่างใด อย่างไรก็ตามเพื่อความเข้าใจตรงกันระหว่างทีมผู้วิจัยทุกขั้นตอนของการพัฒนาโครงร่างฉบับสมบูรณ์นั้นควรใช้เวลาประชุมผู้ร่วมทีมมากกว่า 3-4 ครั้งขึ้นไปซักซ้อมความเข้าใจจนหมดข้อสงสัยและกังขากระทั่งในที่สุดได้โครงการวิจัยแบบบูรณาการฉบับสมบูรณ์ โดยนักวิจัยทุกคนมีข้อเสนอโครงการอยู่ในมือคนละ 1 ชุดที่มีข้อความเหมือนกันทุกประการ ขั้นตอนในการเขียนข้อเสนอโครงการมีความสำคัญไม่น้อยกว่าขั้นตอนอื่นๆ นักวิจัยควรเชิญที่ปรึกษาให้ข้อเสนอแนะในขั้นตอนนี้ด้วย สำหรับการเขียน

ข้อเสนอโครงการของผู้เขียนในครั้งนั้นที่ปรึกษาไม่ได้มีส่วนร่วมให้ข้อเสนอแนะ แต่พวกเราเชิญท่านมาให้คำปรึกษาและเสนอแนะภายหลังที่ได้รับทุนเรียบร้อยแล้ว อย่างไรก็ตามผู้เขียนเห็นว่า การเชิญที่ปรึกษาให้มีส่วนร่วมเสนอแนะตั้งแต่ขั้นตอนการเขียนร่างข้อเสนอโครงการเป็นสิ่งที่ควรกระทำ

ขั้นตอนในการปฏิบัติการในหมู่บ้านนั้น ในระยะแรกของการเตรียมชุมชนนักวิจัยทุกคนจะออกไปหมู่บ้านพร้อมๆกันเพื่อแนะนำโครงการ แนะนำตนเอง เป็นใคร มาจากที่ใด และแนะนำกิจกรรมโครงการว่ามีวัตถุประสงค์อะไร อย่างไร ผู้ใดจะเข้ามาทำอะไร เมื่อไหร่ หลังจากนั้นนักวิจัยที่เกี่ยวข้องจะเข้าไปดำเนินกิจกรรมโดยมีหัวหน้าโครงการหลักร่วมกิจกรรมทุกครั้ง เพื่อทำหน้าที่กำกับดูแลให้กิจกรรมเป็นไปตามที่กำหนด จากการบริหารจัดการเช่นนี้พบว่า ชาวบ้านไม่เกิดภาระหรือมีความสับสนแต่อย่างใด แต่ตรงข้ามผู้เขียนถูกกล่าวล้อเล่นในทีมผู้ร่วมวิจัยว่า “หัวหน้าโครงการหลักตายไม่ได้ ถ้าตายแล้วจะไม่มีเพื่อนรู้ทางพาเข้าหมู่บ้าน”

ขั้นตอนสุดท้ายของการทำวิจัยและพัฒนาแบบบูรณาการ คือ การนำผลที่ได้ไปพัฒนาและขยายต่อ กล่าวคือ ควรมีการสรุปบทเรียนเพื่อถอดบทเรียน สรุปจุดอ่อน จุดแข็ง ข้อจำกัด ข้อควรหลีกเลี่ยงและเงื่อนไขก่อนนำไปประยุกต์ใช้ แล้วเขียนเป็นรูปแบบการพัฒนา นำรูปแบบที่ได้ไปทำการวิจัยขยายเครือข่ายในหมู่บ้านอื่นต่อไป แต่เป็นที่น่าเสียดายที่ผู้เขียนไม่ได้ต่อยอดในส่วนนี้

อย่างไรก็ดี ผู้เขียนหวังว่า นักวิจัยรุ่นใหม่นำประสบการณ์ของผู้เขียนซึ่งไม่เคยเขียนเป็นตำราไปเป็นข้อคิดในการประยุกต์ใช้เพื่อทำวิจัยและพัฒนาแบบบูรณาการให้ประสบผลสำเร็จและเกิดประโยชน์ต่อผู้ด้อยโอกาสในชนบท จงเชื่อเถิดว่าการช่วยเหลือผู้ด้อยโอกาสนับเป็นการทำกุศลอันสูงสุดและท่านจะได้สิ่งตอบแทนที่ประเสริฐสุดเช่นเดียวกัน

ความภูมิใจเกิดขึ้น.....เมื่อชาวบ้านคิดได้และลงมือทำด้วยตนเอง

การทำวิจัยและพัฒนาชนบทแบบบูรณาการนั้น ตัวชี้วัดตัวหนึ่งที่บ่งบอกการประสบผลสำเร็จก็คือ ผลประโยชน์เกิดขึ้นกับส่วนรวมในหมู่บ้านชาวบ้านมีความสุขมีการเปลี่ยนแปลงดีขึ้นกว่าเดิมโดยเฉพาะอย่างยิ่งในกลุ่มผู้ด้อยโอกาส การเข้ามามีส่วนร่วมโดยไม่ร้องขอเงินทองเป็นค่าตอบแทน ชาวบ้านเห็นความสำคัญคิดได้และลงมือทำด้วยตนเอง ชาวบ้านสามารถพัฒนาตนเองจากทรัพยากรที่ตนมีอยู่แล้วโดยไม่มีการบังคับหรือสั่งให้ทำ นี่คือนิยามความสำเร็จของการพัฒนาชนบทที่ผู้เขียนให้นิยาม ดังตัวอย่าง กรณีหมู่บ้านหม้อ อำเภอกะนวน (ปัจจุบันคือกิ่งอำเภอคำสูง) หมู่บ้านที่ผู้เขียนประทับใจในวิถีของการทำวิจัยและพัฒนาชนบท เมื่อครั้งกระนั้นบ้านหม้อเป็นหมู่บ้านยากจนหนาแน่นที่ไม่มีหน่วยงานใดอยากเข้าไปพัฒนาเพราะเชื่อว่าหมู่บ้านยากจนย่อมยากที่จะพัฒนาให้ดีขึ้นได้ในระยะเวลาอันสั้น อย่างไรก็ตามผู้เขียนยังคงเลือกบ้านหม้อในการทำวิจัย จากจุดเริ่มต้นที่สำรวจข้อมูลและประชุมร่วมกับกรรมการหมู่บ้านเป็นระยะเวลาต่อเนื่องเกือบ 1 ปี คณะผู้วิจัยยังไม่สามารถขอความร่วมมือจากกรรมการหมู่บ้านได้ ถึงกระนั้นก็ไม่ท้อแท้ยกเลิกโครงการแต่อย่างใด ยังคงอดทนเข้าไปสนทนาพูดคุยชี้แจงวัตถุประสงค์ของโครงการอย่างต่อเนื่อง ไม่ว่าจะเป็นช่วงกลางวันหรือกลางคืน เพราะคณะผู้วิจัยเชื่อว่าการเปลี่ยนแปลงหรือพัฒนาบางอย่างไม่สามารถกระทำได้เลยถ้าชาวบ้านยังไม่ศรัทธาและไม่เข้าใจ จวบจนกระทั่งชาวบ้านหม้อได้เห็นและเข้าใจเจตนาที่บริสุทธิ์ของคณะผู้วิจัย ในที่สุดก็สามารถตั้งกลุ่มแม่บ้านฝึกปฏิบัติทำอาหารเสริมแก่เด็กๆ ในหมู่บ้านได้สำเร็จ เมื่อโครงการหนึ่ง

สำเร็จ โครงการอื่นๆ ก็ตามมา ปรากฏว่าใน 4-5ปีต่อมาหมู่บ้านหม้อได้รับเลือกให้เป็นหมู่บ้านพัฒนาตัวอย่างของอำเภอกระนวน และไม่ใช่หมู่บ้านยากจนหนาแน่นอีกต่อไป ทั้งนี้จากคำพูดของผู้ใหญ่บ้าน สุนันท์ เฝ้าหอมที่เคยกล่าวไว้ว่า “นักวิจัยเป็นคนที่ดีอื่น และทำงานพิสูจน์ให้เราหายข้องใจแล้ว เขามาช่วยเราพัฒนาหมู่บ้านจริง โดยไม่หวังสิ่งตอบแทน ทำไมเราชาวบ้านไม่ลุกขึ้นทำเอง” นักวิจัยด้านสุขภาพได้ชักชวนให้ผู้ใหญ่บ้านสร้างห้องส้วมเป็นตัวอย่างแก่ลูกบ้าน ใช้เวลาชักชวนอยู่หลายเดือนแต่ไม่มีอะไรเกิดขึ้น นักวิจัยจึงตัดสินใจขอใช้งบประมาณส่วนกลางเพื่อสร้างห้องส้วมสาธารณะที่ศาลากลางบ้านให้ดูเป็นตัวอย่าง โดยให้ผู้ใหญ่บ้านสุนันท์เป็นผู้จัดหาแรงงาน การทำกิจกรรมในครั้งนั้นผู้เขียนจำคำพูดของชาวบ้านคนหนึ่งได้อย่างแม่นยำว่า “ผมเพิ่งรู้ว่าสร้างส้วมไม่ได้ยากเลย ราคาก็ไม่แพง ผมนึกว่าเป็นเงินหมื่นที่ไหนได้ หลักร้อยเองเดี๋ยวผมจะพากันสร้างส้วม อาจารย์จะได้ไม่ลำบากวิ่งเข้าป่า” สิ่งนี้นักวิจัยสังเกตเห็นในเวลาต่อมาก็คือจากหมู่บ้านจำนวน 114 หลังคาเรือนที่เคยมีห้องส้วมเพียง 11 หลัง เมื่อเวลาผ่านไป 2 ปี ทุกหลังคาเรือนมีห้องส้วมใช้ของตนเองโดยผู้ใหญ่สุนันท์ เป็นคนแรกที่เริ่มสร้างห้องส้วมเป็นตัวอย่างที่บ้านก่อนแล้วขยายสู่บ้านข้างเคียง นี่คือการภาคภูมิใจที่นักวิจัยเฝ้าดูอยู่ตลอดระยะเวลา 2 ปี ความภาคภูมิใจของนักวิจัยที่สามารถทำให้ชาวบ้านคิดได้และลงมือสร้างเอง ...นี่คือการพัฒนาที่ยั่งยืน ณ ปัจจุบันปีพ.ศ. 2552 ผู้เขียนมีโอกาสได้อุดหนุนสินค้าและได้สนทนาพูดคุยกับภรรยาผู้ใหญ่บ้านสุนันท์และชาวบ้านหม้อคนอื่นๆ ที่นำผักสดปลอดสารพิษจากหมู่บ้านมาจำหน่ายที่ตลาดบางลำพู จังหวัดขอนแก่น แม่บ้านคนหนึ่งบอกผู้เขียนด้วยความภูมิใจว่า “ลูกชายของฉันคนที่อาจารย์เคยเลี้ยงอาหารเสริม นั้น ตอนนี้นั้นเรียนอยู่ที่มหาวิทยาลัยขอนแก่น” นี่คือการเปลี่ยนแปลงของชาวบ้านหม้อจากหมู่บ้านยากจนหนาแน่นสู่หมู่บ้านตัวอย่าง หมู่บ้านที่กลุ่มแม่บ้านเกิดความผูกพันกับผู้เขียนเสมือนญาติ หมู่บ้านที่ผู้เขียนประทับใจและไม่เคยเลือนลืม

อย่างไรจึงจะเป็นนักวิจัยและพัฒนาที่มีคุณภาพ

ผู้เขียนมีพื้นฐานการศึกษาเป็นนักสาธารณสุข ลักษณะงานคือ การส่งเสริมสุขภาพและป้องกันโรค ดังนั้นการทำงานจึงเกี่ยวข้องกับการพัฒนาสุขภาพประชาชน จากประสบการณ์การทำงานวิจัยและพัฒนาชนบทและการให้บริการวิชาการแก่สังคมระดับรากหญ้าในชนบทภาคตะวันออกเฉียงเหนืออย่างต่อเนื่องของชีวิต การรับราชการ ผู้เขียนได้ข้อสรุป และข้อเสนอแนะแก่นักวิจัยรุ่นใหม่เพื่อการเป็นนักวิจัยและพัฒนาที่มีคุณภาพ ควรฝึกฝนและสะสมสิ่งต่อไปนี้

1. นักวิจัยและพัฒนาจำเป็นต้องรู้จักจริงในเรื่อง “ระเบียบวิธีการวิจัย” “การพัฒนา” และ “บูรณาการ” เป็นอย่างดี โดยเฉพาะอย่างยิ่งหลักการและเทคนิคของการวิจัยและพัฒนาแบบมีส่วนร่วม (Participatory action research) จึงจะทำวิจัยอย่างมีคุณภาพ ส่วนความรอบรู้เป็นเรื่องของพรแสวงทั้งสิ้น หากยังไม่รู้นักวิจัยควรแสวงหาจนกระทั่งมั่นใจว่ารู้จริงและรู้สึก การลงมือปฏิบัติในภาคสนามโดยมีพี่เลี้ยง (นักวิจัยอาวุโส) คอยให้กำลังใจและช่วยแนะนำ นั่นคือวิธีที่ดีวิธีหนึ่ง นักวิจัยและพัฒนาที่ดีควรกล้าหาญที่จะขอความช่วยเหลือจากผู้มีประสบการณ์ นักวิจัยและพัฒนาที่ชาญฉลาด จะเรียนรู้จากประสบการณ์ของผู้อื่น และจะไม่ทำผิดซ้ำเหมือนกับผู้ที่เคยทำผิดไว้แล้ว ผู้มีประสบการณ์จะช่วยแนะให้นักวิจัยก้าวไปข้างหน้าและทำวิจัยอย่างมีคุณภาพ

2. **นักวิจัยและพัฒนาจะต้องไม่มีอัตตา** ผู้มีอัตตาไม่เหมาะกับการทำวิจัยและพัฒนา เพราะผู้มีอัตตามักถือความเห็นของตนเองเป็นที่ตั้ง และคิดว่าตนเองเก่งเลิศกว่าผู้อื่น จึงคาดหวังให้ผู้อื่นทำตามที่ตนเห็นชอบ นักวิจัยและพัฒนาที่ดีคือผู้ที่รู้จักฟังผู้อื่นด้วยความเป็นธรรม เคารพความคิดเห็นแม้ผู้นั้นจะเป็นชาวบ้านธรรมดาผู้นั้นก็ตาม นักวิจัยควรตั้งคำถามตนเองตลอดเวลาว่า “ทำอย่างไรจึงจะทำให้ผู้ที่เรากำลังจะพัฒนาสามารถเลือกตัดสินใจได้ว่า อะไรเหมาะหรือควรสำหรับสังคมของเขา” ถ้านักวิจัยและสามารถกระทำเช่นนั้นได้ นั่นคือนักวิจัยและพัฒนาที่มีคุณภาพ

3. **นักวิจัยและพัฒนาที่มีคุณภาพ จะหลีกเลี่ยงการใช้เงินเป็นข้อต่อรองเพื่อให้ได้ผลงานการ** เจตนาใช้เงินเป็นอามิสสินจ้างโดยไร้เหตุผลเพื่อให้เข้าร่วมโครงการวิจัย หรือว่าจ้างให้เข้าอบรมโดยผู้เข้าอบรมไม่ได้เข้าใจวัตถุประสงค์แต่อย่างใด การกระทำเช่นนี้เป็นการสร้างค่านิยมที่ผิดๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งสังคมชาวชนบทผู้ด้อยโอกาสมักถูกเอาเปรียบเพราะรู้ไม่เท่าทัน นักวิจัยและพัฒนาที่มีคุณภาพควรมีอุดมการณ์และจุดยืนที่มั่นคง ควรอดทนต่อการอธิบายซ้ำแล้วซ้ำเล่าให้เข้าใจถึงวัตถุประสงค์ของโครงการวิจัยและผลประโยชน์ที่จะได้รับจากการพัฒนา การกระทำทุกอย่างควรกระทำโดยการมีส่วนร่วมทั้งร่างกายและแรงใจ หากจะมีการลงทุนด้วยทุนทรัพย์ก็ควรมีส่วนร่วมทั้งสองฝ่ายทั้งของผู้วิจัยและผู้ถูกวิจัย โดยไม่ลืมว่าชาวชนบทจะเข้มแข็งก็เพราะได้นักวิจัยและพัฒนาที่เข้มแข็ง

4. **นักวิจัยและพัฒนาควรมั่นสร้างและสะสมความเป็น “ผู้นำ” ที่มี “ภาวะผู้นำ”** “ผู้นำ” คือบุคคลที่ผู้อื่นให้ความเคารพ นับถือ ศรัทธา ไว้เนื้อเชื่อใจและอยากทำตาม โดยไม่ต้องบังคับ ชูเงิน หรือใช้อำนาจแต่อย่างใด ผู้นำในที่นี้ผู้เขียนไม่ได้หมายถึงผู้นำที่เกิดจากการแต่งตั้ง ผู้ใดก็ได้ที่มีความสามารถที่ทำให้ผู้อื่นเกิดความเคารพ เชื่อถือ และทำตาม ผู้นั้นคือผู้นำที่แท้จริง ผู้นำอาจจะเกิดได้ทั้งจากพรสวรรค์และพรแสวง และที่แน่นอนที่สุดก็คือ ภาวะผู้นำนั้นสร้างได้จากพรแสวง คุณสมบัติผู้เขียนใคร่เสนอแนะนักวิจัยและพัฒนาที่ต้องการสร้าง “ภาวะผู้นำ” ให้เกิดกับตนเอง ควรปฏิบัติดังนี้คือ

4.1. **พยายามเสริมสร้างบุคลิกภาพที่เหมาะสมและถูกกาลเทศะ** ฝึกเป็นผู้มีความอดทนและอดกลั้น ความอ่อนน้อมถ่อมตนไม่โอวดรู้ หรือโอวดเก่ง (แต่ให้ดูที่ผลงาน) และเป็นคนช่างสังเกตยินดีเรียนรู้ทั้งจากชาวบ้านและผู้ร่วมงานซึ่งมีความจำเป็นสำหรับนักวิจัยและพัฒนาชนบทเพื่อเป็นก้าวแรกของการสร้างและสะสมการมีภาวะผู้นำ

4.2. **เสริมสร้างและสะสมคุณงามความดีด้านจิตใจ** บุคคลที่มีจิตใจที่งดงามนั้นเกิดจากการฝึกฝน ฝึกการเป็นคนที่มีจุดมุ่งหมาย ตรงต่อเวลา รักษาคำพูด มีสัจจะ อดกลั้น มีวินัยกับตนเอง ควบคุมจิตใจได้ มีความบริสุทธิ์ใจทั้งต่อหน้าและลับหลัง มีความยุติธรรม อดทนต่อการกระทำที่หยาบกระด้างของผู้อื่น และเป็นผู้ให้มากกว่าผู้รับ ยอมรับฟังข้อเสนอแนะของผู้อื่นด้วยใจเป็นกลางและมีอุเบกขา นักวิจัยและพัฒนาที่สามารถปฏิบัติได้ดังกล่าวคือ ผู้ที่มีภาวะผู้นำ เมื่อมีภาวะผู้นำแล้วย่อมมีคนเต็มใจยกย่องและยอมที่จะทำตามและในที่สุดงานวิจัยและพัฒนาของท่านจะประสบผลสำเร็จ

4.3. **เสริมสร้างและสะสมความรู้ด้านวิจัยและพัฒนาตลอดเวลา** นักวิจัยและพัฒนาต้องกลับมาหมั่นทบทวนในการตั้งโจทย์วิจัยให้เข้ากับยุคของการเปลี่ยนแปลง โจทย์หรือคำถามการวิจัยเกิดจากปัญหาและต้องการหาคำตอบ เพื่อผลประโยชน์ของมวลมนุษยชาติไม่ใช่ผลประโยชน์ส่วนตัว และต้อง

ไม่ลืมนะว่า ความรู้ไม่มีวันเรียนได้จบสิ้น ความรู้ทำให้คนองอาจ กล้าหาญ นักวิจัยและพัฒนาที่มีภูมิความรู้ รู้ลึก รู้จริง ย่อมมีคุณศรัทธา เชื่อถือ และทำตาม

4.4. เสริมสร้างและสะสมทักษะการสื่อสารและสามารถสื่อสารโดยใช้เทคโนโลยีใหม่ๆ

ได้อย่างคล่องแคล่วและเหมาะสมกับสถานการณ์ การสื่อสารเป็นคุณสมบัติของภาวะผู้นำที่สำคัญมาก ที่นักวิจัยและพัฒนาพึงสร้างให้ได้ การใช้คำพูดเพียงไม่กี่คำอาจทำให้งานนั้นประสบผลสำเร็จหรือล้มเหลว พึงสื่อสารกับผู้อื่นด้วยความบริสุทธิ์ใจ ไม่อวดเก่ง ไม่อวดรู้ เป็นผู้ฟังที่ดี นักวิจัยและพัฒนาที่ดีมักจะเป็นผู้ฟังมากกว่าพูด จงหลีกเลี่ยงการกล่าวคำดูถูกเหยียดหยาม ดูหมิ่น ดูแคลน เยาะเย้ย ถากถางผู้ร่วมทีมวิจัย สิ่งเหล่านี้ไม่มีผลดีแต่อย่างใด นักวิจัยและพัฒนาที่มีภาวะผู้นำที่ประสบผลสำเร็จคือ ผู้ที่มีความสามารถในการสื่อสาร มีความสามารถในการใช้ภาษาได้ดีเยี่ยม การใช้ภาษาเป็นทักษะที่ฝึกฝนได้

ที่กล่าวมาทั้งหมดคือข้อเสนอแนะของผู้เขียนสำหรับนักวิจัยและพัฒนาควรสร้างและสะสมคุณลักษณะดังกล่าวข้างต้น พยายามเก็บเกี่ยวประสบการณ์การทำงานวิจัยจนกระทั่งเป็นผู้เชี่ยวชาญเมื่อเกิดความเชี่ยวชาญแล้วก็จะก้าวไปสู่การทำวิจัยที่มีคุณภาพในที่สุด

ข้อเสนอแนะสุดท้ายสำหรับนักวิจัยและพัฒนารุ่นใหม่ที่ต้องการความสำเร็จในการทำวิจัยแบบบูรณาการ

1. นักวิจัยและพัฒนาแบบบูรณาการ ควรฝึกการเป็นคนที่มีความอดกลั้นและอดทนเป็นเลิศ สะสมคุณสมบัติของการเป็นนักวิจัยและพัฒนาที่มีคุณภาพ ดังได้กล่าวมาแล้วข้างต้น การทำวิจัยและพัฒนาแบบมีส่วนร่วมของชุมชนนั้น (Participatory action research) เป็นงานที่เหน็ดเหนื่อย ต้องใช้พลังกายและพลังความคิดในเวลาอันยาวนาน จากประสบการณ์ของผู้เขียนพบว่า บางหมู่บ้านชาวบ้านเริ่มไว้วางใจนักวิจัยเมื่อย่างเข้าเดือนที่ 3 จึงให้ความร่วมมือและเริ่มทำกิจกรรม บางหมู่บ้าน 6 เดือนจึงยอมเข้าใจวัตถุประสงค์ของโครงการ บางหมู่บ้านใช้เวลา 1 ปีเต็ม บางหมู่บ้านนักวิจัยต้องหยุดกิจกรรมด้านการพัฒนา (ดังในกรณีของหมู่บ้านตอกเกีย อำเภอกะระนวน จังหวัดขอนแก่น)

2. การบริหารงบประมาณนักวิจัยโครงการหลักควรเป็นผู้บริหารด้วยตนเอง เนื่องจากการวิจัยและพัฒนาเป็นงานที่เหน็ดเหนื่อยและใช้เวลานานเองจะมีนักวิจัยลาออกจากโครงการ ดังกรณีของผู้เขียนมีนักวิจัยคนหนึ่งลาออกจากโครงการในต้นปีที่ 2 ซึ่งผู้เขียนใช้วิธีฝึกผู้ช่วยวิจัยใหม่เข้ามาทดแทนจึงทำให้งานดำเนินการอย่างต่อเนื่อง ผู้เขียนเห็นประโยชน์ของการบริหารเงินตามที่ปรึกษาแนะนำ กล่าวคือเมื่อนักวิจัยโครงการย่อยลาออกแต่งบประมาณยังคงอยู่ หัวหน้าโครงการหลักสามารถรับผิดชอบบริหารต่อไปได้

3. การทำวิจัยและพัฒนาแบบบูรณาการนั้น ควรให้ชาวบ้านมีส่วนร่วมตั้งแต่ขั้นตอนการเก็บข้อมูล ค้นหาปัญหาในหมู่บ้านของตนเองร่วมกับทีมผู้วิจัยจากประสบการณ์ของผู้เขียน พบว่า ข้อมูลบางส่วนที่ได้จากการสำรวจโดยผู้วิจัยล้วนๆ นั้น แตกต่างจากข้อมูลการสำรวจของอาสาสมัครที่นักวิจัยคัดเลือกเข้ามาช่วยกิจกรรมดังตัวอย่างเช่น นักวิจัยสอบถามเรื่องการงดอาหารบางชนิดภายหลังคลอดและขณะอยู่ไฟ เขาตอบว่า “หมอ ฉันไม่ได้ช้ำอาหารอะไรเลย ฉันกินทุกอย่าง หมู ไก่ เนื้อ” แต่ข้อมูลของอาสาสมัครบอกว่า “มันไม่พูดความจริงหรอก ฉันรู้ว่ามันกินข้าวกับเกลือ 10 กว่าวัน มันตอบเอาใจอาจารย์เฉยๆ” เมื่อ

เหตุการณ์เป็นเช่นนี้ผู้เขียนจึงต้องเก็บข้อมูลในส่วนนั้นใหม่ทั้งหมดโดยมีอาสาสมัครของหมู่บ้านเป็นผู้ร่วมเก็บข้อมูลดังกล่าว

4. การหลีกเลี่ยงปัญหาอันเกิดจากนักวิจัยที่เชี่ยวชาญต่างสาขาลากหลายความคิดที่เกิดจากความมีตัวตนหรืออัตตาของผู้วิจัยบางคน จึงทำให้ขาดการเชื่อฟังผู้ร่วมทีม ยังมีตัวตนและอัตตาสูงมากเท่าใดยิ่งทำงานด้วยลำบาก บุคคลเช่นนี้อาจไม่เหมาะกับการทำวิจัยและพัฒนาแบบบูรณาการที่ท่านจะเลือกมาร่วมทีม แต่ถ้าไม่สามารถเลือกได้การแสวงหาคนกลางที่มีบาร์มีเป็นที่เคารพเชื่อถือทั้งด้านวิทยุคุณุคุณุและประสบการณ์มาเป็นพี่ปรึกษาหรือพี่เลี้ยงเพื่อทำหน้าที่ในการเชื่อมประสานจึงเป็นสิ่งที่ควรกระทำอย่างยิ่งในการแก้ปัญหาดังกล่าว

5. เมื่อท่านเป็นนักวิจัยมือใหม่ มีคุณุคุณุแต่ขาดประสบการณ์ ผู้เขียนเสนอแนะให้ท่านลดอัตตาขอเข้าร่วมทีมกับผู้มีประสบการณ์เพื่อเก็บเกี่ยวเรียนรู้จากหัวหน้าโครงการ จากผู้ร่วมทีม สะสมความรู้และประสบการณ์ในที่สุดท่านจะเป็นนักวิจัยและพัฒนาแบบบูรณาการที่ดีในอนาคต “การเป็นหัวหน้าโครงการวิจัยนั้น หากท่านไม่เคยผ่านการเป็นลูกทีมวิจัยที่ดีก็ยากยิ่งที่ท่านจะประสบผลสำเร็จที่แท้จริง”

บทสรุปส่งท้ายสำหรับนักวิจัยและพัฒนารุ่นใหม่

การวิจัยและพัฒนา.....รอการแก้ปัญหาเพื่อก้าวอย่างสู่อานาคตที่มั่นคงและยั่งยืน

ตลอดระยะเวลา 30 กว่าปีของการรับราชการและทำงานที่เกี่ยวข้องด้านสาธารณสุขผู้เขียนทำการสอนนักศึกษา ทำวิจัยและให้บริการวิชาการแก่สังคมส่วนใหญ่จะเลือกทำในหมู่บ้านยากจน หมู่บ้านกันดาร กลางหุบเขา หมู่บ้านบ้านชายขอบทั้งในเขตเมืองและชนบท ของภาคอีสาน พบการเปลี่ยนแปลงมากมาย บางหมู่บ้านจากหมู่บ้านที่ไม่มีรั้วบ้าน หรือมีรั้วแต่เป็นรั้วผักกินได้ถูกเปลี่ยนแปลงเป็นรั้วคอนกรีต ได้ถนนบ้านที่เคยโล่งเตียน เมื่อฝนตกน้ำจะไหลจากหมู่บ้านลงสู่ทุ่งนา กลับนำดินมาถมใต้ถนนให้สูงขึ้น มีการสร้างถนนคอนกรีตที่ยกระดับสูงกว่าใต้ถนน เมื่อฝนตกน้ำจะขังแฉะแฉะเป็นที่เพาะของยุงลาย สิ่งของบางอย่างที่เคยขอหรือแลกเปลี่ยนเริ่มมีการซื้อขาย บางหมู่บ้านมีรถสินค้าวิ่งเข้าออกเป็นประจำ บรรทุกโทรศัพท์ ตู้เย็น เครื่องฉายวิดีโอเข้าไปจำหน่ายให้ซื้อแบบผ่อนส่ง แม้กระทั่งอาหารที่ปรุงแล้วใส่ถุงสำเร็จรูปเข้าไปจำหน่ายสามารถเก็บไว้นานไม่เน่าเสีย (ผู้เขียนเชื่อว่าแม่ค้าใส่สารกันบูดลงในอาหาร) ส่วนเด็กๆ ชอบดื่ม น้ำอัดลมเลียนแบบท่าทางจากนายแบบโฆษณาสินค้า ชาวบ้านเล่าให้ฟังว่า “ปัจจุบันนี้หมู่บ้านมีปัญหาอุบัติเหตุมากขึ้น” “หมู่บ้านมีปัญหายาเสพติดมากขึ้น” “ชาวบ้านสูบบุหรี่และดื่มเหล้ามากขึ้น” “ชาวบ้านมีหนี้สินมากขึ้น” “วัยรุ่นติดเกมคอมพิวเตอร์” “ชาวบ้านมีความคิดเห็นแตกแยกมากยิ่งขึ้น” ชาวบ้านมีความสุขหรือทุกข์ ผู้เขียนตอบไม่ได้แต่กลับมีคำถามซึ่งน่าจะเป็นโจทย์ให้นักวิจัยและพัฒนารุ่นใหม่ตอบโจทย์แก่สังคม เช่น จะแก้ปัญหา ยาเสพติดแบบบูรณาการได้อย่างไร? จะลดปัญหาการเกิดอุบัติเหตุจากยานพาหนะได้อย่างไร? จะบูรณาการอาชีพอะไรแก่ชาวบ้านจึงจะปลอดภัยและมีความสุข? ทำอย่างไรสังคมชนบทจึงจะเข้าใจหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง? ทำอย่างไรชาวบ้านจึงจะลดการใช้สารเคมีที่เป็นพิษ? ไม่มีโรคขาดสารอาหารในเด็กๆ อีกแล้วแต่กลับมีโรคอ้วนเกิดขึ้นแทน เพราะอะไรจึงเกิดปรากฏการณ์เช่นนั้น? นักวิจัยและพัฒนา

ชนบทน่าจะอธิบายได้ นักวิจัยและพัฒนาชนบทควรทำการวิจัยและให้ข้อเสนอแนะเชิงนโยบายแก่หน่วยงานที่เกี่ยวข้องเพื่อสู่การปฏิบัติ..... นี่คือการท้าทายสำหรับนักวิชาการในมหาวิทยาลัย นักวิจัยและพัฒนาทั้งภาครัฐและเอกชน..... ทำอย่างไรการวิจัยและพัฒนาจึงจะก้าวอย่างสู่อานาคตอย่างมั่นคงและ.....ยั่งยืน?

.....

บทความ "นโยบายสาธารณะเพื่อสุขภาวะ" พัชรินทร์ ฤๅวรารักษ์ บรรณาธิการบทความ

- 1) โครงการแผนที่พื้นที่แห่งความสุข: กรณีศึกษามหาวิทยาลัยขอนแก่น...ชุมชนแห่งความสุข*
 - ประเสริฐ วงศ์ภูธร โครงการพัฒนาความร่วมมือเพื่อเสริมสร้างกระบวนการนโยบายสาธารณะเพื่อสุขภาวะภาคอีสาน (พสส.) สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น
- 2) การกำหนดนโยบายสุขภาพ การวางแผนยุทธศาสตร์ และเศรษฐศาสตร์สุขภาพ มีผลต่อการพัฒนาระบบประกันสุขภาพถ้วนหน้าในประเทศไทย*
 - ผศ.วรพจน์ พรหมสัตยพรต และคณะ คณะสาธารณสุขศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม
- 3) โครงการผันน้ำข้ามพรมแดนในภาคอีสาน: ภาวะเติมน้ำในบ่อทรายไม่สิ้นสุด?
 - มนต์รี จันทวงศ์ โครงการฟื้นฟูพื้นที่ในภูมิภาคอินโดจีน มูลนิธิฟื้นฟูชีวิตและธรรมชาติ
- 4) พัฒนาการ การพัฒนาอีสานและลุ่มแม่น้ำโขง**
 - เลิศศักดิ์ คำคงศักดิ์ เครือข่ายนักวิชาการนิเวศวัฒนธรรมอีสาน

หมายเหตุ: * เป็นบทความวิชาการ ** เป็นบทความเชิงพัฒนา

“นโยบายสาธารณะ: คำถามถึงรัฐ... ถึงเวลาเหลียวมองการพัฒนากระแสทางเลือกหรือยัง?”

บทความที่น่าสนใจในประเด็น “นโยบายสาธารณะเพื่อสุขภาวะ” ทั้ง 4 บทความ เป็นบทความทางวิชาการที่เขียนขึ้นจากผลงานวิจัยของนักวิชาการทั้งที่เป็นวิจัยเชิงปฏิบัติการและการวิจัยเอกสาร 2 บทความ และบทความเชิงพัฒนาที่เขียนขึ้นจากการศึกษาเอกสาร และการติดตามข้อมูลข่าวสารจากสื่อต่างๆ ในอดีตจนถึงปัจจุบันของนักพัฒนา จำนวน 2 บทความ

เนื้อหาส่วนใหญ่นำเสนอข้อมูลและผลกระทบของนโยบายรัฐที่ผ่านมา เช่น **ด้านระบบประกันสุขภาพ** ของไทยที่มีระบบประกันสุขภาพหลากหลายรูปแบบ ปัญหาการจัดการระบบสุขภาพแบบแยกส่วน รวมถึงการเปลี่ยนแปลงการกระจายอำนาจด้านสุขภาพสู่ท้องถิ่น **ด้านนโยบายการจัดการน้ำ** ของรัฐบาลตั้งแต่แผนพัฒนาเศรษฐกิจในอดีตรวมถึงยุคไทยเข้มแข็ง (2552) ซึ่งที่ผ่านมาล้วนเน้นการใช้งบประมาณจำนวนมาก แต่มักขาดการศึกษาผลได้ผลเสียอย่างรอบคอบและเปลี่ยนแปลงอ่อนไหวตามนโยบายของฝ่ายการเมือง **ด้านนโยบายการพัฒนาอีสาน** กล่าวถึงนโยบายการพัฒนาอีสานและลุ่มแม่น้ำโขงตั้งแต่ในอดีตจนถึงปัจจุบัน ที่มุ่งพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานต่างๆ เพื่อนำไปสู่ผลประโยชน์ด้านเศรษฐกิจ จนหลงลืมผลกระทบทางสังคม วัฒนธรรม และสิ่งแวดล้อม

ในประเด็นนี้ยังมีบทความหนึ่งที่เป็นงานวิจัยเชิงปฏิบัติการในชุมชนขนาดใหญ่ (มหาวิทยาลัยขอนแก่น) ซึ่งในรายละเอียดมีกิจกรรมต่างๆ มากมายเพื่อให้ชุมชนเป้าหมายเป็นชุมชนแห่งความสุข ผลของการวิจัยส่วนหนึ่งทำให้ได้แผนที่สุขภาวะเพื่อใช้เป็นเครื่องมือในการขยายพื้นที่แห่งความสุขเพิ่มขึ้นในชุมชน

ถึงแม้บทความงานวิจัยและพัฒนาในประเด็นนี้มีเพียง 4 เรื่อง แต่ก็เป็นตัวอย่งของความพยายามของนักวิชาการและนักพัฒนาในการสร้างองค์ความรู้เพื่อขับเคลื่อนด้านนโยบายสาธารณะเพื่อสุขภาวะอันเป็นข้อเสนอ “นโยบายสาธารณะทางเลือก” ที่มีฐานมากจากข้อมูลเชิงวิชาการและสถานการณ์จริงในพื้นที่ เพื่อให้ผู้เกี่ยวข้องนำไปใช้เป็นข้อเสนอเชิงนโยบายทั้งในระดับชุมชน ท้องถิ่น และประเทศต่อไป...

โครงการแผนที่พื้นที่แห่งความสุข: กรณีศึกษา มหาวิทยาลัยขอนแก่น: ชุมชนแห่งความสุข

The Project of Mapping for Healthy Areas: Case Study; KKU Healthy Campus

ประเสริฐ วงศ์ภูธร Prasert Wongphuthorn

โครงการพัฒนาความร่วมมือเพื่อเสริมสร้างกระบวนการนโยบายสาธารณะเพื่อสุขภาวะภาคอีสาน
(พสส.) สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น

E-mail: prasertwongphuthorn@yahoo.ca, pra_ifp@yahoo.com, pra_irdp@hotmail.com

บทคัดย่อ

มหาวิทยาลัยขอนแก่นได้พัฒนาทั้งทางโครงสร้างและวิชาการจนเป็นมหาวิทยาลัยหลักในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ มีจำนวนนักศึกษา บุคลากร อาจารย์ และผู้ให้บริการต่างๆ เข้ามาอยู่ในรั้วมหาวิทยาลัยขอนแก่นและใกล้เคียงเป็นจำนวนมาก จนกระทั่งทำให้เกิดปัญหาต่างๆ ตามมามากมาย การที่จะแก้ปัญหาที่เกิดขึ้นได้นั้นจะต้องอาศัยกระบวนการมีส่วนร่วมของผู้ที่มีส่วนเกี่ยวข้องทุกภาคส่วนในมหาวิทยาลัยขอนแก่น โดยเฉพาะนักศึกษาระดับปริญญาตรีที่มีเป็นจำนวนมาก เพื่อเรียนรู้ร่วมกันในประเด็นปัญหา ค้นหาทางออก และกำหนดทิศทางการมหาวิทยาลัยที่มีสุขภาวะ เพื่อนำไปสู่การกำหนดนโยบายของการพัฒนามหาวิทยาลัยขอนแก่นไปสู่มหาวิทยาลัยที่มีสุขภาวะอย่างแท้จริง ตลอดระยะเวลาดำเนินการได้มีการจัดกิจกรรมการระดมความคิดเห็นเพื่อทราบปัญหาและหาทางออก นิยามแห่งความสุขและศักยภาพของมหาวิทยาลัย โดยเวทีเครือข่ายต้นกล้านักพัฒนาเพื่อสร้างแนวร่วมในการดำเนินโครงการ เวทีแลกเปลี่ยนและระดมความคิดเห็นของบุคลากร อาจารย์ในมหาวิทยาลัยขอนแก่น เวทีแลกเปลี่ยนและระดมความคิดเห็นของนักศึกษา และเวทีเสวนาต้นกล้าแห่งความสุขเพื่อสุขภาวะในมหาวิทยาลัยขอนแก่น นอกจากนี้ได้มีการสำรวจความคิดเห็นจำนวน 1,000 คน การค้นหากลุ่ม องค์กร เครือข่าย ประชากรและผู้บริโภคในมหาวิทยาลัยขอนแก่น หรือ หน่วยงาน/กลุ่มองค์กรที่เกี่ยวข้องด้านสุขภาวะในมหาวิทยาลัยขอนแก่น กิจกรรมกลไกเฝ้าระวัง กิจกรรมการประชาสัมพันธ์โครงการ และแลกเปลี่ยนประเด็นต่างๆ ผ่านทางรายการวิทยุ “สวัสดี KKU” และกิจกรรมลานดนตรี ผลลัพธ์ที่ได้ก็คือทำให้เกิดเครือข่ายในการขับเคลื่อนในมหาวิทยาลัยขอนแก่น ทราบประเด็นปัญหา แนวทางสร้างชุมชนแห่งความสุข ศักยภาพของมหาวิทยาลัยขอนแก่น นิยามแห่งความสุข นอกจากนี้แล้วทำให้ทราบถึงกลุ่ม องค์กร เครือข่าย ประชากรและผู้บริโภคในมหาวิทยาลัยขอนแก่น และส่วนต่างๆ ที่มีความเกี่ยวข้องกับการสร้างความสุข ตลอดจนเกิดช่องทางการสื่อสารเรื่องสุขภาวะผ่านทางรายการสวัสดี KKU ที่สำคัญนั้นทำให้เกิดการแลกเปลี่ยนและเรียนรู้ร่วมกันของชาวมหาวิทยาลัยขอนแก่นในประเด็นต่างๆ รวมทั้งการสร้างสุขภาวะจนพัฒนาเป็นแผนที่พื้นที่แห่งความสุขในมหาวิทยาลัยขอนแก่นได้

Abstract

Khon Kaen University developed structure and academics until become major university in Northeast of Thailand. There are many numbers of students, officers, lecturers, and consumers move to stay in and near Khon Kaen University until they cause many problems followed. Alternative is participatory process of all stakeholders in Khon Kaen University, especially, undergraduated students which are big number. The study aimed to create together learning in problem issue, alternative and trend of healthy university, and to determine policy of Khon Kaen University development for achieving real healthy university. Whole period of implementation created many activities such brainstorm for knowing problems and alternatives, healthy definition, and university potentiality through floor of (1) network called “Ton Gla Nuk Pattana” to create partnership in project implementation; (2) floor of stakeholders; (3) survey 1,000 cases; (4) finding groups, organizations, networks, population and consumers involved healthiness in Khon Kaen University; (5) watch dog; (6) advertisement by radio program called “ Sawaddee KKU” and campaigning called “ Lan Don Tree”. Consequently, there is network to mobilize university useful, know problem, alternative of generating healthy university, Khon Kaen University potentiality, and healthy definition. Moreover, it also causes to know group, organization, network, population and consumers involved healthiness in Khon Kaen University, to create channel of communication between community and outside through radio program. Importantly, there were sharing value and learning together of Khon Kaen University stakeholders about problem and alternatives to meet healthy university. Consequently, the study generate map of healthy areas (healthy zone) from all data in the process of the study.

คำสำคัญ: กระบวนการเรียนรู้ร่วมกัน - ปัญหา ทางออก นิยามสุขภาพะ - แผนที่พื้นที่สุขภาพะ - ชุมชนแห่งความสุข

Keywords: Participatory Learning Process – Problem, Solution, Healthy Definition – Map of Healthy Areas- Healthy Campus

บทนำ

ปี พ.ศ. 2503 รัฐบาลซึ่งมี จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ เป็นนายกรัฐมนตรีได้มีการทบทวนการจัดตั้งมหาวิทยาลัยภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และต่อมา ในปี พ.ศ. 2505 จึงได้มีมติให้จัดตั้งสถาบันการศึกษาขั้นสูงด้านวิศวกรรมศาสตร์และเกษตรศาสตร์ขึ้นที่จังหวัดขอนแก่น ให้ชื่อสถาบันแห่งนี้ว่า KHON KAEN INSTITUTE OF TECHNOLOGY ใช้อักษรย่อว่า K.I.T. ต่อมาได้ตั้งชื่อสถาบันแห่งนี้ว่า มหาวิทยาลัยภาคตะวันออกเฉียงเหนือ หลังจากนั้น ในปี พ.ศ. 2506 คณะอนุกรรมการได้ตกลงเลือกบ้านสีฐานเป็นสถานที่ตั้งมหาวิทยาลัย ในเนื้อที่ประมาณ 5,500 ไร่ ห่างจากตัวเมืองขอนแก่น 4 กิโลเมตร ในขณะที่มหาวิทยาลัยกำลังดำเนินการก่อสร้างอยู่นั้น ในปี พ.ศ. 2508 คณะรัฐมนตรีมีมติให้เปลี่ยนชื่อ มหาวิทยาลัยภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เป็น มหาวิทยาลัยขอนแก่น ตามชื่อเมืองที่ตั้ง และได้โอนกิจการจากสำนักงานสภาการศึกษาแห่งชาติมาเป็นของมหาวิทยาลัยขอนแก่น จนกระทั่งได้มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ให้ตราพระราชบัญญัติมหาวิทยาลัยขอนแก่นและประกาศในราชกิจจานุเบกษา เมื่อวันที่ 25 มกราคม 2509 ซึ่งถือเป็นวัน

สถาปนามหาวิทยาลัยขอนแก่น และในปีเดียวกันนี้ได้ย้ายนักศึกษาที่ฝากเรียนไว้ที่คณะวิทยาศาสตร์การแพทย์ มหาวิทยาลัยแพทยศาสตร์มาศึกษาที่มหาวิทยาลัยขอนแก่นในสถานที่ปัจจุบัน (<http://library.kku.ac.th/history/hiskku.html> ค้นเมื่อ 6 มิถุนายน 2551) และมีการเพิ่มจำนวนคณะต่างๆ เพิ่มขึ้นเป็น 16 คณะและสามหน่วยงานที่เทียบเท่าคณะ รวมทั้งการพัฒนาทางโครงสร้างและอาคารเรียนอย่างมากขึ้น ในทางตรงกันข้ามก็มีการลดพื้นที่ป่าเพื่อเพิ่มพื้นที่ก่อสร้างอาคารเรียนเพิ่มขึ้น

มหาวิทยาลัยขอนแก่นได้พัฒนาทั้งทางโครงสร้างและวิชาการจนเป็นมหาวิทยาลัยหลักในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ กระทั่งมีจำนวนนักศึกษา บุคลากร อาจารย์ และผู้ให้บริการต่างๆ เข้ามาอยู่ในรั้วมหาวิทยาลัยขอนแก่นและใกล้เคียง ทำให้เกิดปัญหาต่างๆ มากมายตามมาที่เห็นได้ชัดคือ พื้นที่สีเขียวลดลง ความปลอดภัยลดลง เช่น เกิดอาชญากรรมต่างๆ อุบัติเหตุจากการขับขี่ยวดยานพาหนะ นอกจากนี้แล้วการพึ่งพาและความเอื้ออาทรของผู้ที่มาอยู่อาศัยร่วมกันในมหาวิทยาลัยขอนแก่นก็ลดลง โดยเฉพาะในหมู่นักศึกษา และยังมีปัญหาต่างๆ มากมายเกิดขึ้นในรั้วมหาวิทยาลัยขอนแก่นซึ่งน่าจะเป็นเมืองต้นแบบของประเทศชาติในด้านพื้นที่สีเขียว ความปลอดภัยและความเอื้ออาทรของนักศึกษาตลอดจนผู้ที่มาอาศัยอยู่ในรั้วมหาวิทยาลัยขอนแก่น ดังนั้นการที่จะแก้ปัญหาที่เกิดขึ้นได้นั้นจะต้องอาศัยกระบวนการมีส่วนร่วมของผู้ที่มีส่วนเกี่ยวข้องทุกภาคส่วน โดยเฉพาะนักศึกษาระดับปริญญาตรีที่มีเป็นจำนวนมาก เพื่อเรียนรู้ร่วมกันในประเด็นปัญหา ค้นหาทางออก และกำหนดทิศทางการมหาวิทยาลัยที่มีสุขภาวะ อันจะนำไปเป็นข้อเสนอแนะเชิงนโยบายต่อผู้บริหารมหาวิทยาลัยขอนแก่น เพื่อกำหนดนโยบายการพัฒนามหาวิทยาลัยขอนแก่นไปสู่มหาวิทยาลัยที่มีสุขภาวะอย่างแท้จริง คือความสุขของผู้ที่อยู่อาศัยทั้งทางกายใจ ปัญญา สังคมและจิตวิญญาณ ซึ่งเป็นฐานในการพัฒนามหาวิทยาลัยอย่างยั่งยืนต่อไป

วัตถุประสงค์

1. เพื่อสร้างกระบวนการการมีส่วนร่วมของผู้มีส่วนเกี่ยวข้องกับมหาวิทยาลัยขอนแก่นในการเรียนรู้ร่วมกันและกำหนดทิศทางการมหาวิทยาลัยที่มีสุขภาวะ
2. เพื่อค้นหาข้อเสนอแนะเชิงนโยบายในการสร้างมหาวิทยาลัยที่มีสุขภาวะจากการมีส่วนร่วมของผู้ที่เกี่ยวข้อง

วิธีการดำเนินการ

ในการดำเนินการโครงการได้เริ่มจากการเตรียมการโดยการค้นหาคณะทำงานและเครือข่ายแนวร่วมในการทำงาน และมีการประสานทำกิจกรรมและเรียกตัวเองว่าเป็นเครือข่ายต้นกล้านักพัฒนา ประสานงานและทำความเข้าใจกับกลุ่มต่างๆ และออกแบบกระบวนการมีส่วนร่วม ซึ่งทางโครงการได้ดำเนินกิจกรรมต่างๆ ดังนี้

- การค้นหากลุ่ม องค์กร เครือข่าย ประชากรและผู้บริโภคในมหาวิทยาลัยขอนแก่นและเกี่ยวข้องกับสุขภาวะในมหาวิทยาลัยขอนแก่น

- จัดเวทีแลกเปลี่ยนประสบการณ์เพื่อสร้างทีมงาน เครือข่ายต้นกล้า นักพัฒนา 1 ครั้ง
- จัดกระบวนการมีส่วนร่วมในการวิเคราะห์สถานการณ์ปัญหาและทางออก โดยนักศึกษาและบุคลากรแต่ละคณะร่วมการวิเคราะห์ ดำเนินการ 3 ครั้ง รวมทั้งเวทีเสวนา “ต้นกล้าแห่งความสุข”
- สำรวจความคิดเห็นประชากรและผู้ที่เข้ามาใช้บริการในมหาวิทยาลัยขอนแก่นจำนวน 1,000 ชุด เพื่อสำรวจปัญหาและทางออก ข้อเสนอแนะ นิยามความสุขและศักยภาพของมหาวิทยาลัยขอนแก่น ตลอดจนสร้างกระบวนการมีส่วนร่วมของผู้มีส่วนเกี่ยวข้องกับมหาวิทยาลัยขอนแก่นในการเรียนรู้ร่วมกันและกำหนดทิศทางมหาวิทยาลัยที่มีสุขภาวะ
- สร้างกลไกการเฝ้าระวัง (Watch dog) เพื่อเฝ้าระวังปัญหาหรือเหตุการณ์ที่อาจเกิดขึ้นในมหาวิทยาลัยขอนแก่น และรับฟังข้อเสนอแนะเรื่องปัญหาและทางออก มหาวิทยาลัยแห่งความสุข ซึ่งเชื่อมกับรายการวิทยุ และการติดโปสเตอร์อย่างง่ายเพื่อกระตุ้นความคิดประชากรในมหาวิทยาลัยขอนแก่น
- การประชาสัมพันธ์โครงการและกิจกรรมผ่านทางรายการวิทยุและกิจกรรมลานดนตรี
- สรุปรายงานและเสนอแนะ

ผลการดำเนินการ

จากการดำเนินโครงการมหาวิทยาลัยขอนแก่น: ชุมชนแห่งความสุข คณะผู้ดำเนินการได้นำเสนอผลการศึกษาและดำเนินการออกเป็น 5 ส่วน คือ (1) เวทีแลกเปลี่ยนประสบการณ์เพื่อสร้างทีมงาน เครือข่ายต้นกล้า นักพัฒนา (2) การค้นหากลุ่ม องค์กร เครือข่าย ประชากรและผู้บริโภคในมหาวิทยาลัยขอนแก่น (3) จัดทำการสำรวจความคิดเห็นเกี่ยวกับความหมายมหาวิทยาลัยที่มีสุขภาวะ และปัญหา (4) จัดเวทีระดมความคิดเห็น ปัญหา ความต้องการ ความคาดหวัง และนิยาม มหาวิทยาลัยที่มีสุขภาวะ 3 ครั้ง รวมทั้งเวทีต้นกล้าแห่งความสุข (5) ประชาสัมพันธ์โครงการและแลกเปลี่ยนเรียนรู้ผ่านทางกิจกรรมลานดนตรีและ รายการวิทยุ “สวัสดี KKU”

1. เวทีแลกเปลี่ยนประสบการณ์เพื่อสร้างทีมงาน เครือข่ายต้นกล้า นักพัฒนา ได้เป็นเวทีให้ผู้เข้าร่วมรู้จักตัวเองมากขึ้นในด้านจุดแข็งและจุดอ่อนที่ควรปรับปรุง เช่น ภาวะผู้นำ ความรับผิดชอบ เป็นต้น จนเกิดเป็นเครือข่ายในการทำงานเพื่อสร้างความสุข ซึ่งเป็นแนวร่วมในการสำรวจความคิดเห็น 1,000 ชุด เวทีระดมความคิดเห็น กลไกการเฝ้าระวัง รายการวิทยุ เป็นต้น นอกจากนี้ทำให้ทราบปัญหาด้านสุขภาวะของมหาวิทยาลัยขอนแก่น เช่น ปัญหาด้านการจราจร สถานะบันเทิงรอบๆ มหาวิทยาลัย เป็นต้น ในมิติชุมชนแห่งความสุข กล่าวคือ ไม่มีมลพิษทางอากาศและเสียง มีกิจกรรมที่ทำร่วมกัน ปลอดภัยเป็นต้น ศักยภาพของมหาวิทยาลัยขอนแก่น คือ ความรู้ ความสามัคคี บุคลากรที่มีคุณภาพ ชื่อเสียงของมหาวิทยาลัย เป็นต้น และแนวทางการสร้างชุมชนแห่งความสุข คือ สร้างจิตสำนึกที่ดี จัดเวทีสาธารณะสุขภาวะ ประสานงานทุกภาคส่วนที่เกี่ยวข้องเพื่อร่วมสร้างชุมชนแห่งความสุข เป็นต้น

2. กลไกการเฝ้าระวัง (Watch dog) ได้มีการสำรวจปัญหา รอยส่ายแห่งเหตุและปัญหา และเชื่อมกับรายการวิทยุเพื่อสำรวจปัญหาของชาวมหาวิทยาลัยขอนแก่น นอกจากนี้ทางทีมงานได้ออกแบบโปสเตอร์และจัดทำโปสเตอร์แบบง่ายๆ และนำไปติดตามจุดสำคัญในมหาวิทยาลัยขอนแก่น ซึ่งเป็นการตั้งคำถามว่า (1) อะไร...คือ “ความทุกข์” หรือ “ปัญหา” ของชาวมหาวิทยาลัยขอนแก่น...? (2) อะไร...คือ “ความสุข” ของชาวมหาวิทยาลัยขอนแก่น...? (3) “ความสุข” ของชาว “มข.” ควรเป็นอย่างไร...? (4) ใคร...? ควรสร้างความสุขใน “มข.” และติดฟิวเจอร์บอร์ดตามที่ต่างๆ ภายในมหาวิทยาลัยเพื่อให้ทุกคนสามารถเขียนเรื่องราวปัญหาหรือความทุกข์ที่เกิดขึ้นในมหาวิทยาลัย

ส่วนมากทุกข์ที่เกิดขึ้นมักเป็นปัญหาเกี่ยวกับการจราจรที่ติดขัด การขับขี้อย่างไม่เคารพกฎจราจร อุบัติเหตุ การลักขโมย สถานบันเทิงหลังมหาวิทยาลัยที่มีการชกต่อยกันบ่อย และกลิ่นเหม็นของท่อระบายน้ำ เป็นต้น

3. การค้นหากลุ่ม องค์กร เครือข่าย ประชากรและผู้บริโภคในมหาวิทยาลัยขอนแก่น และเกี่ยวข้องกับสุขภาวะในมหาวิทยาลัยขอนแก่น ระหว่างเดือนกันยายนถึงเดือนตุลาคม 2551 ทำให้ได้ทราบถึงหน่วยงาน องค์กรและส่วนต่างๆ ที่มีความเกี่ยวข้องกับสุขภาวะดังนี้ (1) หน่วยงานที่เกี่ยวกับกิจการนักศึกษา (2) งานรักษาความปลอดภัย (3) ชมรมวิทยุสมัครเล่น (4) กลุ่มงานกองกิจการนักศึกษามีการจัดทำโครงการกลุ่ม “KKU WATCH” (5) ชมรมปั่นจักรยาน (6) ชมรมดนตรี (7) ผังแม่บทมหาวิทยาลัย (8) Call Center ของกองอาคารสถานที่ (9) สถานีตำรวจมหาวิทยาลัยขอนแก่น (10) กิจกรรมการสร้างเสริมสุขภาพของคณะอื่นๆ ภายในมหาวิทยาลัยขอนแก่น และกลุ่ม/ชมรมที่เกี่ยวข้องกับสุขภาวะภายในมหาวิทยาลัยขอนแก่นประกอบด้วย 34 ชมรมที่ดำเนินกิจกรรมจริยธรรม กิจกรรมศิลปวัฒนธรรม กิจกรรมบำเพ็ญประโยชน์และกิจกรรมกีฬานันทนาการ

ส่วนผู้บริโภคและผู้ให้บริการในมหาวิทยาลัยขอนแก่นทางโครงการได้ทำการสุ่มศึกษาผู้บริโภคหรือประชากรในมหาวิทยาลัยขอนแก่นตามสถานที่สำคัญๆ อาทิเช่น บริเวณโรงอาหารชาย ประตูกึ่งตลาด ศูนย์อาหารคอมเพล็กซ์ โรงพยาบาลศรีนครินทร์ สระพลาสติก และสถานบันเทิงหลังมหาวิทยาลัย เป็นต้น ซึ่งพบว่า มีประชากรที่เป็นนักศึกษา และกลุ่มที่ประกอบอาชีพต่างๆ เช่น เจ้าหน้าที่ อาจารย์ พ่อค้าแม่ค้าที่อาศัยอยู่ในและนอกมหาวิทยาลัยขอนแก่น ผู้ใช้บริการ

จากการสำรวจบริเวณโรงอาหารชาย ร้านค้า ร้านอาหาร และอื่นๆ บริเวณโรงอาหารชายแบ่งได้เป็น 3 ส่วนด้วยกันคือ บริเวณด้านหน้า ภายใน และตลาดเปิดท้าย พบว่า บริเวณด้านนอกหรือภายนอกส่วนใหญ่จะเป็นประเภทร้านเครื่องดื่มมีมากถึง 5 ร้าน จำนวนลูกค้าเฉลี่ยต่อวันต่อร้านประมาณ 60 คน ส่วนบริเวณภายในโรงอาหารสามารถแบ่งประเภทร้านค้าได้ดังนี้ ร้านข้าวราดแกง ร้านก๋วยเตี๋ยว ร้านเครื่องดื่ม ร้านหนังสือ ร้านก๋วยจั๊บ ต้มเส้น ศูนย์ความงาม ร้านถ่ายเอกสาร และร้านส้มตำ ซึ่งร้านที่มีจำนวนมากที่สุดคือร้านข้าวราดแกงและร้านเครื่องดื่มมีจำนวน 7 ร้าน โดยเฉลี่ยมีผู้ขายต่อร้านประมาณร้านละ 3 คน ลูกค้าเฉลี่ยประมาณ 250 คนต่อวันต่อร้าน

เปิดท้ายโรงอาหาร มีประเภทร้านต่างๆ ดังนี้ ร้านขายเสื้อผ้า ร้านรองเท้า ร้าน Gift Shop ร้านขายของใช้ ร้านผลิตภัณฑ์เกี่ยวกับสัตว์เลี้ยง ร้านเครื่องดื่ม ร้านอาหารทอด (หมูทอด ไก่ทอด เนื้อแดดเดียว) อาหารบั้ง-

ย่าง ร้านอาหารจานเดียว ร้านอาหารว่าง ร้านส้มตำ ร้านอาหารถุง และร้านวาดรูป ซึ่งพบว่าร้านขายเสื้อผ้ามากถึง 32 ร้าน โดยจะมีลูกค้าที่มาซื้อเสื้อผ้าประมาณ 5 คนต่อวันต่อร้าน

ฝั่งประตูทางศาล มีร้านค้าประเภทร้านปิ้งและย่าง ร้านอาหารทอด ร้านขายอาหารถุง ร้านอาหารตามสั่ง ร้านผลไม้ ร้านเครื่องดื่ม ร้านก๋วยเตี๋ยว ร้านต้มเส้น-ก๋วยจั๊บ-โจ๊ก ร้านลูกชิ้น ร้านส้มตำ รถเข็นโรตีสี ร้านขนม ร้านน้ำเต้าหู้ และร้านอาหารจานเดียว ซึ่งร้านอาหารตามสั่งมีจำนวนมากที่สุด จำนวน 11 ร้าน โดยผู้ขายเป็นคนจากภายนอกมหาวิทยาลัย แต่ละร้านมีผู้ขายเฉลี่ยร้านละ 2 คน และมีจำนวนลูกค้าเฉลี่ยประมาณ 45 คน ต่อวันต่อร้าน

ศูนย์อาหารคอมเพล็กซ์ ชั้น 2 พบว่า ร้านค้าต่างๆ มีความหลากหลายประเภท ดังนี้ ร้านสะดวกซื้อ 7-11 ร้านกาแฟและไอศกรีม MISTER LEE ธนาคารไทยพาณิชย์ ร้านขายของชำ ร้านหนังสือ ร้านแว่นตา ร้านขายยา ร้านข้าวราดแกง ร้านขนมหวานเครื่องดื่ม ร้านผลไม้ ร้านเครื่องดื่ม ร้านส้มตำ ร้านขนมอบ ร้านก๋วยเตี๋ยว ร้านอาหารถุง ร้านเสื้อผ้า ร้านรองเท้า ร้านของใช้ ร้านเครื่องนอน ร้านสหกรณ์ ธนาคารกสิกร และร้าน Gift Shop โดยร้านข้าวราดแกง มีมากที่สุดจำนวน 11 ร้าน ซึ่งมีจำนวนผู้ขายแต่ละร้านประมาณ 3-4 คน เป็นบุคคลจากภายนอก ลูกค้าที่มาใช้บริการมีทั้งคนภายใน เช่น อาจารย์ บุคลากร นักศึกษา คณงาน และบุคคลภายนอก เช่น ผู้ที่มาติดต่อราชการ นักเรียน เป็นต้น จำนวนลูกค้าเฉลี่ยประมาณ 100-150 คนต่อวันต่อร้าน

โรงพยาบาลศรีนครินทร์ บริเวณชั้น 1 พบว่า ลานพักผ่อนใต้ตึก ผู้มาใช้บริการส่วนใหญ่เป็นญาติผู้ป่วยที่มาเฝ้าและเยี่ยมไข้ เป็นพื้นที่ใช้สำหรับนั่ง-นอนพักผ่อน ทานข้าว เกิดการใช้สอยประโยชน์ตลอดทั้งวัน และทุกสัปดาห์ทางหน่วยงานพัฒนาคุณภาพโรงพยาบาลจะจัดกิจกรรม “จิตอาสา” เพื่อเล่นดนตรีให้ความบันเทิงแก่ผู้มารับบริการ รวมทั้งญาติผู้ป่วยและผู้ที่เกี่ยวข้องไปมาได้รับฟัง โดยห้องตรวจ มีผู้มาใช้บริการจำนวนมาก โดยเฉพาะห้องตรวจเบอร์ 1 ผู้มารับการรักษาล้นแผนก ทั้งยืน ทั้งนั่งรอเรียกคิว ภายในห้องตรวจก็รอเต็มม้านั่งจากการสอบถามเจ้าหน้าที่ประจำห้องตรวจ ทราบว่า เฉลี่ยในแผนกนี้จะมีคนไข้ประมาณวันละ 300 คน

สะพานสาธิต (วันที่ 24 ตุลาคม เวลา 17.40 น.) มีผู้ใช้บริการ ในแต่ละวัน ประมาณ 200 คน โดยเป็นนักศึกษาจำนวนประมาณ 120 คน และ เป็นวัยทำงานจำนวนประมาณ 80 คน

นอกจากนี้จากการสังเกตสถานบริการหลังมหาวิทยาลัย พบว่า มีร้านขายเหล้าหลังมอทั้งหมดจำนวน 8 ร้าน ร้าน Pause มีจำนวนโต๊ะมากที่สุดประมาณ 30 โต๊ะ ร้านที่เป็นที่นิยมในหมู่นักศึกษามากที่สุดคือร้าน Be-to-sit เพราะมีดนตรีสด เพลงฟังสบาย ราคาที่พอดีไม่แพงและนั่งดื่มได้

4. สำนวณความคิดเห็นเกี่ยวกับความหมายมหาวิทยาลัยที่มีสุขภาวะ ปัญหา ทางออกและศักยภาพของมหาวิทยาลัยขอนแก่น ซึ่งได้ศึกษาความคิดเห็นของประชากรจำนวน 1,000 คนในมหาวิทยาลัยขอนแก่น โดยการสุ่มอย่างเป็นระบบ นับ 10 จากผู้ที่เดินผ่านไปมาในสถานที่สำคัญ ทั้งนักศึกษา อาจารย์ บุคลากร เจ้าหน้าที่ และผู้ที่ใช้ประโยชน์ในมหาวิทยาลัยขอนแก่น โดยมุ่งเน้นศึกษาความคิดเห็นของกลุ่มตัวอย่างเกี่ยวกับปัญหาในมหาวิทยาลัยขอนแก่น ทิศทางการแก้ไข ความรู้สึกต่อความสุข ทศนคติ ต่อนิยามชุมชนแห่งความสุขตามความเข้าใจของผู้ตอบคำถาม ศักยภาพของมหาวิทยาลัยขอนแก่น และผู้ที่มีส่วนเกี่ยวข้องที่น่าจะร่วมมือกันสร้างความสุขในมหาวิทยาลัยขอนแก่น จากการสำรวจพบว่า ปัญหาที่ส่งผลกระทบต่อ

ชีวิตประจำวันของชาวมหาวิทยาลัยขอนแก่นและผู้บริหาร 5 อันดับแรก คือ (1) ปัญหาการจราจร เช่น รถติด อุบัติเหตุบนท้องถนน การขับซิ่งผิดกฎจราจร เป็นต้น (2) ห้องน้ำสาธารณะตามสถานที่ต่างๆ สกปรก (3) แหล่งอบายมุข เช่น ร้านเหล้า ร้านเกมส์ โต๊ะพนันบอล เป็นต้น (4) มลภาวะจากขยะ เช่น กลิ่น ทั้งขยะไม่เป็นที่ ถึงขยะไม่เพียงพอ ไม่มีการคัดแยกขยะ เป็นต้น และ (5) ปัญหาคนที่มาอยู่ร่วมกันจำนวนมากเห็นแก่ตัวมากขึ้น

ผลการสำรวจระดับความสุขของการใช้ชีวิตปัจจุบันในมหาวิทยาลัยขอนแก่น พบว่า กลุ่มตัวอย่างส่วนใหญ่ มีระดับความสุขอยู่ในระดับปานกลางมากที่สุด รองลงมา คือ มาก และ น้อย ตามลำดับ ซึ่งปัจจัยที่มีผลต่อระดับความสุขมาก ปานกลาง และน้อย คือ วิตกกังวลด้านการเรียน ความรู้สึกต่อมหาวิทยาลัย ความเครียดจากปัญหาเรื่องรายได้ไม่เพียงพอกับรายจ่าย และการปรับตัว ปัญหาอาชญากรรม การจราจร และค่าครองชีพสูง มลพิษต่างๆ การออกกำลังกาย การทำกิจกรรมของนักศึกษา ความเป็นอิสระของการดำเนินชีวิต ความเป็นพี่น้องและเพื่อน สภาพแวดล้อม ธรรมชาติและอากาศ และแหล่งบริการสืบค้นข้อมูล

นอกจากนี้กลุ่มตัวอย่างนิยาม มหาวิทยาลัยขอนแก่น “ชุมชนแห่งความสุข” ว่า หากมหาวิทยาลัยขอนแก่นจะเป็นชุมชนแห่งความสุขได้ควรมีองค์ประกอบดังนี้ สังคมอบอุ่นอยู่กันแบบพี่น้อง ไม่แบ่งชนชั้น สิทธิเท่าเทียมเสมอภาคกัน เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ซึ่งกันและกัน คนในสังคมมีความรัก ความสามัคคีกัน มีความเสียสละ เอาใจเขามาใส่ใจเรา ทุกคนมีมนุษยสัมพันธ์ที่ดีต่อกัน ให้เกียรติซึ่งกันและกัน คนเห็นแก่ตัวน้อยลง ยิ้มแย้มแจ่มใส คนในสังคมปฏิบัติตามระเบียบของสังคมอย่างเคร่งครัด **ส่วนทิศทางการสร้างมหาวิทยาลัยขอนแก่นให้เป็น “ชุมชนแห่งความสุข”** ได้ข้อเสนอแนะว่าควรเริ่มจาก (1) การรณรงค์ให้มีการอยู่ร่วมกันแบบครอบครัว เคารพและให้เกียรติซึ่งกันและกัน เป็นต้น และ (2) ควรปลูกฝังและสร้างจิตสำนึกที่ดีในการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติในพื้นที่มหาวิทยาลัยขอนแก่น สร้างการมีส่วนร่วมในการแก้ปัญหา เพื่อสร้างบรรยากาศและสิ่งแวดล้อมให้เป็นชุมชนที่น่าอยู่ เมื่อพิจารณาศักยภาพของมหาวิทยาลัยขอนแก่นในปัจจุบันที่จะนำไปสู่การเป็นชุมชนแห่งความสุข พบว่า (1) มหาวิทยาลัยขอนแก่น มีชื่อเสียงและได้รับการยอมรับจากภายนอกว่ามีความเป็นเลิศและมีมาตรฐานด้านวิชาการสูง ทั้งบุคลากรที่มีคุณภาพ เป็นต้น (2) มหาวิทยาลัยขอนแก่นมีทรัพยากรสิ่งแวดล้อมที่ดี อากาศดี บรรยากาศร่มรื่น เป็นต้น และ (3) มหาวิทยาลัยขอนแก่นมีระบบการสร้างความอบอุ่นในการอยู่ร่วมกันแบบพี่น้อง ยิ้มแย้มแจ่มใส เป็นต้น ซึ่งมหาวิทยาลัยขอนแก่นมีศักยภาพและต้นทุนทางด้านทรัพยากรบุคคล ต้นทุนทางสังคมและอื่นๆ เพียงพอต่อการสร้างชุมชนแห่งความสุข ที่สำคัญนั้นการปรับเปลี่ยนทางความคิดของประชากรในมหาวิทยาลัยขอนแก่นและนโยบายของมหาวิทยาลัยขอนแก่น น่าจะเป็นกุญแจสำคัญในการสร้างชุมชนแห่งความสุขเช่นกัน

5. จัดเวทีระดมความคิดเห็นประเด็นปัญหา ความต้องการ ความคาดหวัง และนิยามมหาวิทยาลัยที่มีสุขภาวะ 3 ครั้ง เพื่อสร้างกระบวนการมีส่วนร่วมของผู้มีส่วนเกี่ยวข้องกับมหาวิทยาลัยขอนแก่นในการเรียนรู้ร่วมกันและกำหนดทิศทางมหาวิทยาลัยที่มีสุขภาวะ โดยเฉพาะบุคลากร และอาจารย์ในมหาวิทยาลัยขอนแก่น ซึ่งทำให้เรียนรู้ร่วมกันเกี่ยวกับปัญหา ความต้องการ ความคาดหวัง และนิยามมหาวิทยาลัยที่มีสุขภาวะ การร่วมระดมความคิดเห็นประเด็นความสุขและความทุกข์ดังที่ได้อธิบายแล้วนั้น ก็เป็นนิมิตหมายอันดีของการเริ่มกิจกรรมให้มหาวิทยาลัยขอนแก่นเป็นชุมชนแห่งความสุข กล่าวคือ มีรอยยิ้มให้กัน

ทักทายพูดคุย ให้ความเป็นกันเองระหว่างนักศึกษา อาจารย์และบุคลากร มีเวทีกิจกรรมเชื่อมความสัมพันธ์ ไม่แบ่งชนชั้น เป็นต้น

ส่วนความทุกข์หรือปัญหาที่สำคัญในมหาวิทยาลัยขอนแก่น คือทางด้านโครงสร้าง การจราจรที่ติดขัดมากในช่วงเร่งด่วนทั้งตอนเช้าและหลังเลิกงาน การขับซัดไม่ระวัง เกิดอุบัติเหตุบ่อยครั้งเป็นปัญหาเรื้อรังทำให้เกิดความเครียดตามมา และเมื่อต้องคลายความเครียดด้วยการออกกำลังกาย สถานที่ในการออกกำลังกายก็มีไม่เพียงพอ เช่น ที่สะพานสติกเป็นสถานที่วิ่งออกกำลังกายที่คนส่วนใหญ่มาใช้บริการ ทางวิ่งรอบสระมีขนาดแคบ ไฟส่องสว่างไม่เพียงพอ (ที่ใช้กันได้มีประมาณแค่ 2-3 จุดเท่านั้น) ซึ่งอาจเกิดความปลอดภัยสำหรับผู้วิ่งออกกำลังกาย เนื่องจากตอนค่ำบริเวณรอบๆ สระค่อนข้างเปลี่ยว ทำให้ต้องคอยระมัดระวังในการวิ่งทั้งอันตรายจากสัตว์มีพิษจำพวกงูและจากผู้ที่ไม่ประสงค์ดีต่อชีวิตและทรัพย์สินของผู้ที่มารunningออกกำลังกาย

ดังนั้นจึงได้ข้อเสนอแนะจากเวทีระดมความคิดเห็นว่า (1) ควรมีการสร้างเวทีการเรียนรู้ประเด็นมหาวิทยาลัยแห่งความสุขอย่างต่อเนื่อง เพื่อเป็นการเชื่อมต่ออาจารย์ บุคลากร นักศึกษาและประชากรในมหาวิทยาลัยขอนแก่นทุกส่วน (2) ควรมีการณรงค์เรื่องกฎจราจร เพื่อให้มาร่วมกันสร้างมหาวิทยาลัยขอนแก่นให้เป็นชุมชนแห่งความสุขตามที่ได้วิเคราะห้และคาดหวังกัน รวมทั้งมีเวทีแลกเปลี่ยนเรียนรู้ร่วมกัน (3) ควรจัดให้มีการรับฟังความคิดเห็นของทุกภาคส่วน เป็นต้น และประเด็นสุดท้ายคือ การค้นหาศักยภาพหรือสิ่งดี ๆ ของมหาวิทยาลัยขอนแก่น ซึ่งพบว่ามหาวิทยาลัยขอนแก่นมีสิ่งแวดล้อมที่ดี มีบุคลากรมีความรู้ความสามารถ เป็นแหล่งความรู้ มีทุนการศึกษาให้เรียน มีความสัมพันธ์กันแบบพี่แบบน้อง ซึ่งเป็นที่น่ายกย่องว่าท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงมากมายของสังคมในปัจจุบัน แต่สิ่งที่เป็นพื้นฐานของสังคมไทย เช่นความเป็นกันเอง เป็นพี่เป็นน้อง ความอบอุ่นยังมีให้เห็นที่มหาวิทยาลัยแห่งนี้ถึงแม้ว่าคนน้อยลง

นอกจากนี้ พบว่า มหาวิทยาลัยขอนแก่นเป็นชุมชนอีกลักษณะหนึ่ง คือเป็นชุมชนทางด้านการศึกษา เพราะมีองค์ประกอบครบตามนิยามของชุมชน อย่างไรก็ตาม เป็นชุมชนที่ไม่เข้มแข็ง ซึ่งการสร้างความสุขนั้นควรมีกิจกรรมที่สร้างความสัมพันธ์ระหว่างบุคลากรและนักศึกษา เพราะจากโครงสร้างทางสังคมในเรื่องการให้ความเคารพผู้ใหญ่ ครู อาจารย์ และตำแหน่ง ทำให้เกิดช่องว่างระหว่างครูกับลูกศิษย์ จึงควรมีกิจกรรมที่ช่วยลดช่องว่างและเพิ่มความสัมพันธ์ระหว่างกัน การสร้างค่านิยมร่วมขององค์กร มีกลไกในการควบคุมแนวทางในการปฏิบัติ และองค์กรที่กำกับอย่างชัดเจน และปัญหาแหล่งอบายมุขหลังมหาวิทยาลัย ควรมีการแก้ปัญหาพร้อมกันมากกว่าการรื้อถอน และประสานความร่วมมือทั้งจากภายในและภายนอกมหาวิทยาลัยขอนแก่น

6. ประชาสัมพันธ์โครงการและองค์ความรู้เรื่องสุขภาวะ โดยกิจกรรมลานดนตรี ซึ่งมีวัตถุประสงค์ในการจัดกิจกรรมคือ การประชาสัมพันธ์โครงการโดยใช้ดนตรีเป็นสื่อและช่วยสร้างความสุขให้กับผู้ที่ผ่านไปมาได้รับฟัง ทำให้เกิดการผ่อนคลาย ซึ่งเป็นที่สนใจเป็นอย่างมาก ตลอดจนเป็นการกระตุ้นให้ประชากรในมหาวิทยาลัยขอนแก่นได้เรียนรู้เกี่ยวกับสุขภาวะ ส่วนอีกด้านหนึ่งได้จัดรายการวิทยุคลื่น 103 MHz (ซำบายดี kku หรือ สวส์ดี KKU) ที่ได้ดำเนินการทุกๆ วันศุกร์ เวลา 18.00-19.00 มาตั้งแต่ 1 สิงหาคม 2551 เป็นระยะเวลา 11 เดือน และยังดำเนินรายการอย่างต่อเนื่องมาจนปัจจุบัน จะเห็นว่าเป็นช่องทางในการแลกเปลี่ยนปัญหา

ในมหาวิทยาลัยขอนแก่น ทิศทางในการสร้างมหาวิทยาลัยขอนแก่นให้เป็นชุมชนแห่งความสุข การสื่อสารเรื่องสุขภาวะและกิจกรรมของโครงการ โดยการนำความรู้และประเด็นแลกเปลี่ยนเกี่ยวกับสุขภาวะมาเล่าให้ผู้ฟังรายการฟัง พบว่าผู้ที่รับฟังรายการนี้เป็นประชากรในภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่อาศัยอยู่ห่างจากมหาวิทยาลัยขอนแก่นประมาณ 100 กิโลเมตร ซึ่งสรุปจากการบันทึกผู้ที่โทรเข้าร่วมรายการทั้งในและนอกมหาวิทยาลัยขอนแก่น เช่น จากจังหวัดมหาสารคาม ชัยภูมิ ขอนแก่น นครราชสีมา อุตรดิตถ์ เป็นต้น รายการวิทยุเป็นส่วนหนึ่งในการสื่อสารเรื่องสุขภาวะสู่สังคมและชุมชนทั้งภายในและภายนอกมหาวิทยาลัยขอนแก่น ซึ่งเป็นการเชื่อมต่อระหว่างมหาวิทยาลัยขอนแก่นกับสังคมภายนอกด้วย

สรุปและวิเคราะห์ผลจากการดำเนินงานกิจกรรม

จากการระดมความคิดเห็นเพื่อนิยาม ชุมชนแห่งความสุข ใน 4 เวทีหลัก และผลการศึกษาของการสำรวจความคิดเห็น 1,000 ราย พร้อมกับการสรุปจากแผ่น clip charts ที่ไปติดตามสถานที่ต่างๆ ในมหาวิทยาลัย อาจสรุปได้ว่า เป็นชุมชนที่มีรอยยิ้ม มีความเอื้อเฟื้อช่วยเหลือซึ่งกันและกัน มีความเป็นพี่เป็นน้องเสมือนกับครอบครัวเดียวกัน มีความเท่าเทียมไม่มีการแยกวรรณะ หรือชนชั้น เคารพและยอมรับฟังกันและกัน ซึ่งรวมไปถึงสิ่งแวดล้อม และสาธารณูปโภคที่เอื้อต่อการดำรงชีพเพื่อสุขภาพที่ดี โดยสรุปแล้วมหาวิทยาลัยขอนแก่น ชุมชนแห่งความสุข คือ ชุมชนที่มีสภาวะความสุขทั้งทางกาย จิตใจ ปัญญาและสังคมอย่างเป็นองค์รวมนั่นคือความอยู่ดีมีสุขทั้งระดับปัจเจกชนและระดับสังคมในมหาวิทยาลัยขอนแก่น ซึ่งก็สอดคล้องกับการจำกัดความในพระราชบัญญัติสุขภาพแห่งชาติปี 2550 ซึ่งได้นิยาม **สุขภาวะ** ไว้ว่า “สุขภาวะ หรือสุขภาวะ” หมายความว่า สภาวะของมนุษย์ที่สมบูรณ์ทั้งทางกาย ทางจิต ทางปัญญา และทางสังคม เชื่อมโยงกันเป็นองค์รวมอย่างสมดุล นอกจากนี้แล้วยังสอดคล้องกับปาฐกถาธรรมของพระไพศาล วิสาโล ว่า สุขภาวะ เป็นความสุขทางกายและทางใจ ตลอดจนสอดคล้องกับศาสตราจารย์นายแพทย์ประเวศ วะสี ได้นิยาม สุขภาวะ ไว้ว่า สภาวะที่สมบูรณ์และสุข ทั้งทางกาย ทางจิต ทางสังคม และทางปัญญา สุขภาวะทั้ง 4 ด้าน เชื่อมโยงกันเป็นบูรณาการ เชื่อมโยงถึงกันและอยู่ในกันและกัน แต่ละด้านมีองค์ประกอบ 4 รวมกันเป็นสุขภาวะ

ในด้านปัญหาที่ทำให้เกิด “ทุกข์ภาวะ” อาจกล่าวได้ว่าข้อมูลที่ได้รับนั้นจะเป็นปัญหาทางด้านโครงสร้างเป็นหลัก ไม่ว่าจะเป็นการจราจร ทัศนียภาพ สิ่งแวดล้อมภายใน และสิ่งแวดล้อมบริเวณภายนอกรอบข้างมหาวิทยาลัย รวมถึงปัญหาทางด้านระเบียบ/มารยาทในการอยู่ร่วมกัน อาทิ การใช้รถใช้ถนนเป็นสำคัญ นอกจากนี้สภาวะทางอารมณ์ของแต่ละบุคคลเองก็ส่งผลกระทบให้เกิดทุกข์ภาวะได้เช่นกัน อย่างไรก็ตามเมื่อจัดหมวดหมู่ของปัญหาแล้วก็สามารถแยกได้เป็น 2 ประเภทหลักๆ คือ ปัญหาที่เกิดจากบุคคล อันได้แก่ ความหลากหลายของบุคคลภายในมหาวิทยาลัย เช่น ระเบียบ/วินัย ความชื่นชอบ ค่านิยม พฤติกรรมร่วมเหล่านี้ เป็นต้น ซึ่งปัญหาที่เกิดจากตัวบุคคลนี้เองได้ส่งผลกระทบต่อสังคมส่วนใหญ่อีกด้วยเช่นกัน และปัญหาที่เกิดจากมหาวิทยาลัยอันได้แก่ ลักษณะของโครงสร้าง และภาระงาน อาจไม่เชื่อมโยงหรือสัมพันธ์กัน จนก่อให้เกิดเป็นทุกข์ภาวะขึ้น

ส่วนในการสร้างชุมชนแห่งความสุขได้ข้อเสนอแนะว่า (1) ควรดำเนินการไปในรูปแบบการปลูกฝังจิตสำนึกต่อตนเอง และต่อสถาบัน ไม่ว่าจะเป็นทางด้านระเบียบวินัยรวมไปถึงแนวทางการปฏิบัติในการอยู่

ร่วมกันภายในสังคมเพื่อเอื้อสู่การพึ่งพากัน ซึ่งทั้งนี้บทบาทหนึ่งที่บุคลากรต้องเพิ่มขึ้นมาอีกคือ การเป็นต้นแบบที่ดีของนักศึกษา (2) การกระตุ้นให้ได้รับการบริการและโครงสร้างที่ดีจากส่วนกลางอาทิเช่น ระบบการขนส่ง (Transport systems) ภายในมหาวิทยาลัย รวมถึงพื้นที่อำนวยความสะดวกทางด้านการออกกำลังกายที่เพียงพอ และเหมาะสมอย่างบูรณาการ ซึ่งก็สอดคล้องกับแนวคิดของศาสตราจารย์นายแพทย์ประเวศ วะสี พระไพศาล วิสาโล และท่านอื่นๆ ที่เน้นย้ำการพัฒนาแบบบูรณาการอย่างเป็นองค์รวมและสมดุลทั้งทางกายใจ ปัญญาและสังคม อย่างไรก็ตามจากความคาดหวังของคนภายในมหาวิทยาลัย ส่วนใหญ่เป็นไปในรูปแบบนามธรรมเช่น ความเป็นพี่น้อง ความเอื้ออาทร ที่ยากต่อการวัด และยากต่อการสร้างให้เกิดขึ้นอย่างรวดเร็ว แนวทางการพัฒนาต่อไปจึงจำเป็นต้องทำในลักษณะรูปแบบการปลูกฝังจิตสำนึก และฝึกการใช้ชีวิตในรั้วมหาวิทยาลัยอย่างไรจึงจะก่อให้เกิดสุขภาวะขึ้น

ศักยภาพของมหาวิทยาลัยหรือจุดเด่นของมหาวิทยาลัยคือความเก่าแก่มีชื่อเสียงของมหาวิทยาลัย สังคมความเป็นอีสานที่มีความเอื้อเพื่อโอบอ้อมอารีกันอยู่ บุคลากรมีชื่อเสียง มีพื้นที่เอื้ออำนวยต่อการเรียนการสอน อาจพิจารณาออกได้เป็นประเด็นของสังคมวัฒนธรรม และความเป็นมหาวิทยาลัย กล่าวคือด้วยสังคมความเป็นอีสานที่มีความเป็นพี่เป็นน้อง ไม่ค่อยถือสาหาความกัน การเคารพต่อผู้ใหญ่ ครูอาจารย์ เป็นต้น ซึ่งสิ่งเหล่านี้แต่ละคนได้รับการปลูกฝังมาจากครอบครัวก่อนแล้ว ส่วนประเด็นของความเป็นมหาวิทยาลัย คือการก่อตั้งสถาบันที่ยาวนานที่มีทรัพยากรอุดมสมบูรณ์และมีคุณภาพ ก่อปรกับควมมีชื่อเสียงโดดเด่นในภาคอีสานจึงทำให้คนส่วนใหญ่มุ่งหมาย และคาดหวังต่อมหาวิทยาลัยสูงเช่นกัน จุดเด่นและโอกาสเหล่านี้จะเป็นพื้นฐานอันดีในการสร้างมหาวิทยาลัยขอนแก่นให้เป็นชุมชนแห่งความสุข

การเชื่อมโยงกลุ่ม และองค์กรในมหาวิทยาลัย พบว่ามีองค์กรต่างๆ มากมายรวมทั้งองค์กรที่ทำงานเกี่ยวกับสุขภาวะและอื่นๆ แต่เป็นเรื่องที่ยากลำบากมากในการเชื่อมโยงเป็นเครือข่ายและทำกิจกรรมร่วมกัน เนื่องจากมหาวิทยาลัยมีโครงสร้างที่ใหญ่และสลับซับซ้อน ตัวอย่างเช่น ในคณะหนึ่งๆ มีหลายสาขาวิชา แต่ละสาขาวิชามีกลุ่มสาขาวิชาตามความชำนาญแยกย่อยอีก เป็นต้น แต่นั่นยังเป็นปมที่สามารถแก้ไขได้ในระยะเวลาไม่นานนัก แต่ปัญหาใหญ่ที่ปรากฏขึ้น คือ ความเป็นอัตลักษณ์สูง (ปัจเจกชน: individual) แต่ละหน่วยงานแต่ละองค์กรจึงทำงานเฉพาะในหน้าที่รับผิดชอบของตนเท่านั้นไม่เชื่อมโยงหรือสัมพันธ์กับหน่วยงานอื่น ซึ่งเป็นปัญหาใหญ่ที่ท้าทายในการดำเนินงานในครั้งนี้

ดังนั้นในการสร้างมหาวิทยาลัยขอนแก่นให้เป็นชุมชนแห่งความสุขตามนิยามที่ได้สรุปจากผู้รู้ อาทิเช่น พระไพศาล วิสาโล สำนักงานคณะกรรมการสุขภาพแห่งชาติ สสир เทพตระการพร ดวงกมล ศักดิ์เลิศสกุล ศาสตราจารย์นายแพทย์ประเวศ วะสี และพระราชบัญญัติสุขภาพแห่งชาติ 2550 กล่าวคือ ชุมชนแห่งความสุขจึงน่าจะหมายถึงชุมชนที่มีภาวะความสุขทั้งทางกาย จิตใจ สังคมและปัญญา หรือทางจิตวิญญาณอย่างสมดุล มีการบูรณาการการพัฒนาทั้งมนุษย์และสังคมอย่างสมดุลและเป็นองค์รวม โดยมุ่งเน้นการสร้างการเรียนรู้ร่วมกัน และการมีส่วนร่วมของผู้ที่มีส่วนเกี่ยวข้องในชุมชน สังคม และสิ่งแวดล้อม เพื่อสร้างเสริมให้บุคคล ครอบครัว และชุมชน ให้มีสุขภาพและคุณภาพชีวิตที่ดี เพื่อสร้างความอยู่เย็นเป็นสุขในชุมชนและสังคม **ซึ่งจะเห็นได้ว่าทางโครงการได้ทำกิจกรรมที่สร้างการเรียนรู้ร่วมกันของประชากรในมหาวิทยาลัยขอนแก่น อาทิเช่น นักศึกษา อาจารย์ บุคลากร และผู้ที่มีส่วนเกี่ยวข้อง โดยกระบวนการมีส่วนร่วมที่หลากหลาย**

วิธีการ ทั้งการสำรวจความคิดเห็น เวทีระดมความคิดเห็นและแลกเปลี่ยนปัญหา ความสุข ทิศทาง การสร้างความสุข อาจถือได้ว่าเป็นจุดเริ่มต้นของการสร้างความสุขทางปัญญาและสังคม กล่าวคือ เป็นการสร้างการเรียนรู้ในสังคมหรือชุมชนมหาวิทยาลัยขอนแก่น นอกจากนี้แล้วการสำรวจและเก็บ ข้อมูลบริเวณโดยรอบมหาวิทยาลัยขอนแก่น สามารถจัดทำเป็นแผนที่พื้นที่แห่งความสุขขึ้นเพื่อเป็นกลยุทธ์ ในการขับเคลื่อนในการเพิ่มพื้นที่แห่งความสุข และเป็นการกระตุ้นประชากรมหาวิทยาลัยขอนแก่นร่วมกันสร้าง พื้นที่แห่งความสุขเพิ่มขึ้นให้เป็นมหาวิทยาลัยแห่งความสุขได้ในอนาคตอันใกล้

การนำไปใช้ประโยชน์

จากที่มีกระบวนการที่หลากหลายในการได้ข้อมูลมา จึงเป็นฐานข้อมูลที่พร้อมนำมาใช้ในการสร้าง มหาวิทยาลัยแห่งความสุขได้ แผนที่พื้นที่แห่งความสุขสามารถนำไปประชาสัมพันธ์พื้นที่แห่งความสุขใน มหาวิทยาลัยขอนแก่น และเพื่อเป็นการเริ่มต้นจากความหวังในการสร้างความสุข ตลอดจนเป็นการกระตุ้น ให้นักศึกษา บุคลากร อาจารย์และผู้ที่มาใช้บริการในมหาวิทยาลัยขอนแก่นร่วมกันเรียนรู้และสร้างพื้นที่แห่ง ความสุขเพิ่มขึ้น

สรุปและข้อเสนอแนะ

การที่จะนำพามหาวิทยาลัยขอนแก่นไปสู่ความสุขนั้น ต้องอาศัยอุดมการณ์ร่วม ภารกิจร่วม และต้อง รู้จักการมีปฏิสัมพันธ์ร่วมกันรู้จักแบ่งปันกัน ก็จะทำให้มหาวิทยาลัยขอนแก่นเป็นชุมชนแห่งความสุขได้ ดังนั้น แล้วการดำเนินกิจกรรมหลังจากนี้ควรมีการทำงานเชิงรุก และมีการมุ่งเน้นการประชาสัมพันธ์สู่สาธารณะ กิจกรรม และนิยามสู่สาธารณะเพื่อให้ประชากรในมหาวิทยาลัยขอนแก่นเกิดการตื่นตัวและคิดทบทวนเรื่องความสุขหรือ สุขภาวะ ทั้งนี้ทั้งนั้นแล้วอาจจะต้องมีการจัดถนนแห่งความสุข หรือมหกรรมแห่งความสุขในมหาวิทยาลัย ขอนแก่น และทำซ้ำเพื่อให้เกิดเป็นธรรมเนียมปฏิบัติและปฏิบัติจนเป็นวัฒนธรรมของมหาวิทยาลัย การจัดค่าย ภาวะผู้นำเพื่อสร้างผู้นำการเปลี่ยนแปลงโดยเน้นที่นักศึกษา เป็นหลัก การประชาสัมพันธ์แผนที่สุขภาวะเพื่อ ช่วยกันเพิ่มพื้นที่สุขภาวะ การจัดรายการวิทยุถ่ายทอดและสื่อสารกิจกรรมและเนื้อหาที่เกี่ยวข้อง การสร้างกลไก เฝ้าระวังอย่างมีประสิทธิภาพ การสร้างเครือข่ายในการสร้างความสุขในมหาวิทยาลัยขอนแก่น การสร้างกลไก ในการขับเคลื่อนในมหาวิทยาลัยขอนแก่น การสอดแทรกกิจกรรมต่างๆ แนวคิดในกิจกรรมของนักศึกษา เป็นต้น ซึ่งจะต้องใช้ระยะเวลานานในการดำเนินการและทำซ้ำหลายๆ ครั้งเพื่อให้เกิดการเรียนรู้ร่วมกัน จนตกผลึกทางความคิดและการเรียนรู้ ที่สำคัญนั้นจะต้องมีการดำเนินการอย่างต่อเนื่องและมีพันธมิตรที่ โยใยกันเป็นเครือข่ายในการสร้างมหาวิทยาลัยขอนแก่นให้เป็นชุมชนแห่งความสุขอย่างแท้จริง ภายใต้แนวคิด ที่ว่า “ชุมชนแห่งความสุขสร้างได้ด้วยความร่วมมือของทุกภาคส่วน”

เอกสารอ้างอิง

- พระศาลาวิศาล (2551). **ธรรมเพื่อสุขภาวะ: บทวิถีความพอเพียง**. โครงการพัฒนาความร่วมมือเพื่อเสริมสร้างกระบวนการนโยบายสาธารณะเพื่อสุขภาวะภาคอีสาน สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น. ขอนแก่น
- สำนักงานคณะกรรมการสุขภาพแห่งชาติ (สช.) (2550). **พระราชบัญญัติสุขภาพแห่งชาติ 2550**. ห้างหุ้นส่วนจำกัด สหพัฒนไพศาล. สำนักงานคณะกรรมการสุขภาพแห่งชาติ (สช.). กรุงเทพมหานคร
- รัตนา บุญมัยยะ (2550). **เดินทีละก้าว กินข้าวทีละคำ**. สำนักงานสร้างเสริมสุขภาพ. กรุงเทพมหานคร
- สสิธร เทพตระการพร .(2551). **กรมอนามัย กระทรวงสาธารณสุข**. ใน www.advisor.anamai.moph.go.th ค้นเมื่อวันที่ 26 กันยายน 2551,
- โครงการอินเทอร์เน็ตเพื่อเยาวชน ใน <http://www.thaicleannet.com> ค้นเมื่อวันที่ 9 พฤศจิกายน 2551
- Wongphuthorn, Prasert (2007). **AN EXPLORATORY STUDY OF A THAI COMMUNITY ORGANIZATION- THE TRANSFORMABLE PRODUCE GROUP OF NAM OM VILLAGE, KRANUAN DISTRICT, KHON KAEN PROVINCE, THAILAND**. Ateneo De Manila University. Philippines.
- ดวงกมล ศักดิ์เลิศสกุล (2549). สุขภาวะ.อ้างถึงใน กองบรรณาธิการไกล่หมอ, 2547 ใน <http://www.oknation.net> ค้นเมื่อวันที่ 6 มิถุนายน 2551
- ดวงกมล ศักดิ์เลิศสกุล (2549).สุขภาวะ. อ้างถึงใน ปรด ปฐพีทอง, 2547 และ Mathai, 2005 ใน <http://www.oknation.net> ค้นเมื่อวันที่ 6 มิถุนายน 2551
- ประเวศ วะสี บทความเรื่อง **สุขภาวะทางปัญญา** ในมติชนรายวัน ฉบับวันที่ 14 มิถุนายน 2551
- ประวัติมหาวิทยาลัยขอนแก่น ใน <http://library.kku.ac.th/history/hiskku.html> ค้นเมื่อวันที่ 6 มิถุนายน 2552

.....